

БАҒЫТЫҢ ҚАНДАЙ ҚАЗАҚСТАН?

KAZACHSTAN A XXI WIEK

WYZWANIA, ZMIANY, PERSPEKTYWY

REDAKCJA

Anna Jach · Katarzyna Kosowska

Krystian Pachucki-Włosek · Eugeniusz Portny

Бағытың қандай Қазақстан?

Kazachstan a XXI wiek

Wyzwania, zmiany, perspektywy

pod redakcją
Joachima Dieca, Anny Jach,
Michała Kuryłowicza i Jana Brodowskiego

Tom 4

БАҒЫТЫҢ ҚАНДАЙ ҚАЗАҚСТАН?

KAZACHSTAN A XXI WIEK

Wyzwania, zmiany, perspektywy

POD REDAKCJĄ ANNY JACH, KATARZYNY KOSOWSKIEJ,
KRYSTIANA PACHUCKIEGO-WŁOSKA, EUGENIUSZA PORTNEGO

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2025

Anna Jach
Uniwersytet Jagielloński
✉ <https://orcid.org/0000-0002-3748-5406>
✉ anna.jach@uj.edu.pl

Katarzyna Kosowska
Uniwersytet Jagielloński
✉ <https://orcid.org/0000-0003-1998-3812>
✉ katarzyna.1.kosowska@uj.edu.pl

Krystian Pachucki-Włosek
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych UJ
✉ <https://orcid.org/0000-0002-4527-5441>
✉ krystian.pachucki-wlosek@doctoral.uj.edu.pl

Eugeniusz Portny
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych UJ
✉ <https://orcid.org/0000-0002-4529-9208>
✉ eugeniusz.portny@doctoral.uj.edu.pl

© Copyright by Księgarnia Akademicka & individual authors, 2025

Recenzent: Andrzej Stelmach
Opracowanie redakcyjne: Jolanta Ejzert, Magda Kowalewicz
Projekt okładki: Karolina Kubiś

ISBN 978-83-8368-317-1 (druk)
ISBN 978-83-8368-318-8 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383683188>

Na okładce wykorzystano grafiki ze zbiorów Karoliny Kubiś

Niniejsza monografia została sfinansowana dzięki wsparciu udzielonemu w ramach grantu przyznanego przez Inicjatywę Doskonałości Uniwersytetu Jagiellońskiego. Projekt realizowany był w ramach Konkursu na rozwój współpracy z otoczeniem zewnętrznym uczelni – edycja 5, organizowanego na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

WSTĘP	7
MANARA KALYBEKOVA, ALTYN UALTAYEVA <i>Współczesna sytuacja etnodemograficzna w Republice Kazachstanu</i>	13
JOACHIM DIEC <i>Zrównowazona wielokulturowość. Nowe fale migracji do Kazachstanu?</i>	43
EUGENIUSZ PORTNY, KAROLINA ZUB-LEWIŃSKA <i>W cieniu mobilizacji. Kazachstan jako schronienie i punkt przelotowy dla uchodźców z Rosji</i>	65
ANZHELA KAYUMOVA <i>Miejsce Islamu w polityce religijnej Kazachstanu</i>	85
DYMITR ROMANOWSKI <i>Prawosławie w przestrzeni eurazjatyckiej. Współczesny Kazachstan</i>	95
JERZY GORDZIEJEW <i>Kilka refleksji na temat radzieckich podręczników do historii Kazachstanu</i>	123
DMITRIY PANTO <i>Wielki Głód w Kazachstanie. W poszukiwaniu definicji zbrodni</i>	157
ELŻBIETA ŻAK <i>Strategie językowe Kazachstanu – perspektywa dla dwujęzyczności</i>	175
KRYSTIAN PACHUCKI-WŁOSEK <i>NiefORMALNE struktury władzy w systemie politycznym Kazachstanu po Nursułtanie Nazarbajewie</i>	203

ANNA JACH <i>„Cezaryjska władza oświeconego autokraty” jako odpowiedź na wyzwania XXI wieku. Casus Kazachstanu</i>	233
BARTOSZ HORDECKI <i>Partycypacja czy subordynacja? „Sprawiedliwy Kazachstan” jako idea przewodnia w retoryce prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa</i>	287
KONRAD KOŁODZIEJSKI <i>Odwilż limitowana. Reformy konstytucyjne w Kazachstanie 2017-2022</i>	319
KATARZYNA KOSOWSKA <i>Polityka makroekonomiczna współczesnego Kazachstanu</i>	339
SOFIIA PISHCHANSKA <i>Znaczenie Morza Kaspijskiego w polityce Kazachstanu – wyzwania i perspektywy</i>	363
JAN BRODOWSKI <i>W poszukiwaniu nowego partnerstwa – stosunki między Republiką Gruzji i Republiką Kazachstanu</i>	383
ROBERT M. ROSZKOWSKI <i>Kazachstan a Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym – historia i terażniejszość</i>	401
VAKHTANG MAISAIA <i>Nierozprzestrzenianie broni biologicznej i bezpieczeństwo narodowe Kazachstanu. Droga w kierunku strategicznej stabilności i globalnego pokoju</i>	437
ZAKOŃCZENIE	463
INDEKS OSOBOWY	469

Wstęp

Niniejsza monografia stanowi owoc projektu badawczo-edukacyjnego pt. ***Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku***, realizowanego na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Praca jest częścią szerszego, interdyscyplinarnego przedsięwzięcia, ukierunkowanego na dokonanie pogłębionej analizy wybranych aspektów historii, współczesności oraz przyszłości Kazachstanu – państwa odgrywającego istotną rolę w dynamice przemian regionu eurazjatyckiego.

Inicjatorami są członkowie Katedry Badań nad Obszarem Eurazjatyckim na WSMiP UJ: dr hab. Anna Jach, prof. UJ, dr inż. Katarzyna Kosowska oraz Krystian Pachucki-Włosek i Eugeniusz Portny – uczestnicy Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych UJ w dziedzinie nauki o polityce i administracji. Do współpracy zostali zaproszeni liczni specjaliści z kraju oraz z zagranicy; dzięki ich zaangażowaniu udało się z powodzeniem zrealizować postawione cele badawcze.

Projekt *Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku* składa się z pięciu części:

Cześć I – publikacja wieloautorskiej monografii naukowej pt. ***Бағытың қандай Қазақстан? Kazachstan a XXI wiek:***

Wyzwania, zmiany, perspektywy, której autorzy są cenionymi ekspertami w badanej tematyce, reprezentują różnorodne dyscypliny oraz wywodzą się z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych.

Część II – **Międzynarodowa Eksperska Konferencja Naukowa *Бағытың қандай Қазақстан? Kazachstan a XXI wiek: Wyzwania, zmiany, perspektywy***, która odbyła się na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ w dniach 23-24 października 2025 roku.

Część III – wystawa pt. ***Wielki głód w Kazachstanie (Aszarszyłyk). Historia nieznaną***, wypożyczona z Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, skupiająca się na mało znanych wydarzeniach historycznych dotyczących deportowanych narodów (Polaków) i ludności autochtonicznej (Kazachów).

Część IV – tryptyk wystawowy pt. ***Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku***, poświęcony trzem kluczowym obszarom badawczym:

Obszar 1. Kazachstan w dobie modernizacji.

Obszar 2. Wybitni Polacy w Kazachstanie na przełomie wieków.

Obszar 3. Kazachstan na mapach świata.

Część V. **Warsztaty ukierunkowane na podniesienie kompetencji językowych studentów – *lingua franca*** obszaru eurazjatyckiego.

Za realizację projektu badawczo-edukacyjnego pt. *Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku* odpowiada zespół złożony z pracowników, doktorantów i studentów Katedry Badań nad Obszarem Eurazjatyckim. Członkowie zespołu grantowego są ekspertami w badanej tematyce (obszar eurazjatycki, postsowiecki), reprezentują różnorodne dyscypliny (nauki o polityce i administracji, stosunki międzynarodowe, historia, prawo, językoznawstwo) oraz wywodzą się z krajowych (Kraków, Warszawa, Toruń, Poznań, Gdańsk, Białystok) i zagranicznych ośrodków naukowych (Kazachstan – Astana, Ałmaty, Gruzja – Tbili-

si). Mają także doświadczenie we współpracy z interesariuszami zewnętrznymi, reprezentującymi zarówno sektor społeczny, jak i świat biznesu.

Bardzo ważną część naszego zespołu grantowego tworzą przedstawiciele sektora społecznego i gospodarczego, jak: LINGUIX KAROLINA Zub-Lewińska; Oddział Współpracy Międzynarodowej Dowództwa Wojsk Lądowych oraz Departamentu Wojskowych Spraw Zagranicznych MON; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku; Międzynarodowa Rada Naukowa Polska – Kazachstan; Sekcja Badań nad Obszarem Eurazjatyckim Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych PTNP; Wydział Filozofii i Nauk Politycznych Kazachskiego Narodowego Uniwersytetu im. Al-Farabi w Ałmaty (Al-Farabi Kazakh National University, Almaty); Instytut Historii i Etnologii im. C. Walichanowa przy Komitecie Nauki Ministerstwa Edukacji i Nauki Republiki Kazachstanu w Ałmaty (Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Министерство Науки и Высшего Образования Республики Казахстан Комитет Науки) oraz Wydział Nauk Politycznych i Humanistycznych Kaukaskiego Uniwersytetu Państwowego w Tbilisi (Faculty of Social Sciences and Humanities Caucasus International University).

Chcemy wyrazić wdzięczność wszystkim tym, którzy pomogli nam w pracach nad projektem – władzom Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, w tym Panu Dziekanowi Piotrowi Bajorowi, a także koordynatorom i pracownikom Programu Strategicznego „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” z prof. Magdaleną Banaszekiewicz, dr hab. Marcinem Gabrysiem i Panią Marzeną Dziarnowską na czele.

Na przełomie XX i XXI wieku Kazachstan, największy kraj Azji Centralnej, wkroczył na drogę głębokich przemian politycznych,

gospodarczych i społecznych. Po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 roku młoda republika znalazła się w punkcie zwrotnym swojej historii. Odzyskawszy niepodległość, rozpoczęła budowanie własnej tożsamości państwowej, narodowej oraz geopolitycznej. Dzisiejszy Kazachstan to kraj o olbrzymim potencjale, stojący w obliczu szeregu wyzwań, ale też niepowtarzalnych szans. Pytanie: *Бағытың қандай Қазақстан?* [pol. **Dokąd zmierzasz, Kazachstanie?**] nie jest więc jedynie tytułem tej książki, ale fundamentalnym pytaniem, które zadaje sobie wielu obserwatorów procesów zachodzących w tym regionie.

Celem niniejszej publikacji jest analiza dynamicznych przemian zachodzących w Kazachstanie w XXI wieku oraz próba odpowiedzi na pytania o przyszłość tego kluczowego państwa Eurazji. Książka łączy spojrzenie historyczne z aktualnymi obserwacjami dotyczącymi polityki wewnętrznej i zagranicznej, sytuacji gospodarczej, procesów społecznych, a także wpływu czynników globalnych, takich jak zmiany klimatyczne, transformacje energetyczne czy napięcia geopolityczne między mocarstwami. Wszystkie te elementy tworzą mozaikę szans i wyzwań, przed którymi stoi współczesny Kazachstan.

Położony na pograniczu Europy i Azji Kazachstan od wieków stanowił przestrzeń styku różnych kultur, religii i tradycji. Przez jego stepy wędrowały karawany Jedwabnego Szlaku, a jego ziemie były świadkami narodzin i upadków wielu cywilizacji, od koczowniczych imperiów po struktury sowieckiej modernizacji. Współczesny Kazachstan, z powierzchnią przekraczającą 2,7 miliona km² i bogatymi złożami surowców naturalnych, stanowi jeden z filarów równowagi geostrategicznej w Azji Centralnej.

Jego wyjątkowe położenie pomiędzy Chinami, Rosją, Azją Południową i światem islamskim czyni go również areną złożonych napięć i interesów. Polityka wielowektorowości prowadzona od czasów prezydentury Nursułtana Nazarbajewa miała na celu balansowanie wpływów i utrzymanie niezależności Kazachstanu

w obliczu presji zewnętrznych. Dziś, gdy świat stoi w obliczu niestabilności i przetasowań porządku międzynarodowego, ta polityka musi ewoluować.

Po ponad trzech dekadach niezależności Kazachstan wciąż zmagają się z dziedzictwem systemu autorytarnego. Choć w ostatnich latach zauważalne są pewne próby liberalizacji i reform, zwłaszcza po protestach społecznych z 2022 roku, wielu ekspertów podkreśla, że proces ten jest powolny, ograniczony i często motywowany chęcią zachowania stabilności, a nie rzeczywistej demokratyzacji. Niemniej jednak rosnące aspiracje społeczne, szczególnie wśród młodego pokolenia, wskazują na wyraźną potrzebę zmian, zarówno w sferze politycznej, jak i instytucjonalnej.

Kwestie takie jak przejrzystość władzy, praworządność, wolność mediów, decentralizacja czy walka z korupcją są dziś podstawowymi postulatami obywateli. Kazachstańskie społeczeństwo obywatelskie, mimo wielu ograniczeń, staje się coraz bardziej aktywne i świadome swoich praw. Czy państwo odpowie na te potrzeby? Czy dokona się realna transformacja ustrojowa? Odpowiedzi na te pytania będą kluczowe dla przyszłości kraju.

Kazachstan dysponuje ogromnymi zasobami naturalnymi – ropą naftową, gazem ziemnym, uranem, metalami ziem rzadkich. Od lat sektor surowcowy stanowi podstawę gospodarki narodowej. Jednak uzależnienie od eksportu surowców czyni kraj podatnym na wahania cen na rynkach światowych oraz zmniejsza jego odporność na kryzysy. W dobie transformacji energetycznej i walki ze zmianami klimatu Kazachstan musi zadać sobie pytanie: Czy obecny model gospodarczy jest zrównoważony i przyszłościowy?

Rząd w Astanie deklaruje chęć dywersyfikacji gospodarki, inwestycji w nowe technologie, edukację, rolnictwo i sektor usług. Jednak proces ten wymaga głębokich reform strukturalnych, przejrzystych instytucji oraz rozwoju kapitału ludzkiego. Jednocześnie Kazachstan stara się przyciągać inwestycje zagraniczne i wzmocnić swoją pozycję jako łącznika Eurazji – zarówno

w kontekście Nowego Jedwabnego Szlaku, jak i regionalnych projektów integracyjnych.

Niniejsza monografia nie aspiruje do przedstawienia wyczerpującej odpowiedzi na pytanie, dokąd zmierza Kazachstan. Zamiast tego jej celem jest zarysowanie głównych osi przemian oraz identyfikacja najważniejszych wyzwań i możliwości. W poszczególnych rozdziałach omówione są m.in. ewolucja polityczna państwa, dynamika relacji międzynarodowych, rozwój społeczeństwa obywatelskiego, zagadnienia tożsamości narodowej, reformy gospodarcze, kwestie ekologiczne, a także rola Kazachstanu w zmieniającym się świecie.

Oddana do rąk Czytelnika monografia *Бағытың қандай Қазақстан? Kazachstan a XXI wiek: Wyzwania, zmiany i perspektywy* została podzielona na 17 rozdziałów, napisanych przez badaczy z różnych dziedzin nauk społecznych i humanistycznych – politologii, historii, stosunków międzynarodowych i ekonomii – podejmujących temat przemian zachodzących w Kazachstanie z perspektywy politycznej, społecznej, kulturowej, religijnej, geopolitycznej i historycznej. Publikacja ma charakter interdyscyplinarny i wielowątkowy. Każdy z rozdziałów stanowi samodzielne studium, a jednocześnie wpisuje się w szerszą narrację dotyczącą ścieżek rozwoju Kazachstanu w XXI wieku.

Zapraszamy Czytelnika do wspólnej refleksji nad przyszłością tego fascynującego kraju, który – choć często pozostaje poza głównym nurtem zainteresowań Zachodu – odgrywa coraz większą rolę w regionalnych i globalnych układach sił. Bo pytanie *Бағытың қандай Қазақстан?* nie dotyczy wyłącznie Kazachstanu. To pytanie o przyszłość całej Azji Centralnej, o nowe formy państwowości, o zderzenie tradycji z nowoczesnością i o to, jak z pozoru niewielkie regiony mogą wpłynąć na bieg światowych procesów.

Redakcja

DR MANARA KALYBEKOVA

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

PROF. ALTYN UALTAYEVA

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

Współczesna sytuacja etnodemograficzna w Republice Kazachstanu

ABSTRAKT

Rozdział poświęcony jest analizie współczesnej sytuacji etnodemograficznej w Republice Kazachstanu, odzwierciedlającej skutki historycznych migracji, sowieckiej polityki narodowościowej oraz procesów demograficznych okresu postradzieckiego. Autorki omawiają zmiany w składzie etnicznym ludności, dynamikę liczebności głównych grup etnicznych, specyfikę urbanizacji oraz rozmieszczenie regionalne. Szczególną uwagę poświęcono wpływowi polityki państwowej na kształtowanie międzyetnicznej zgody, repatriację etnicznych Kazachów (oralmanów) oraz integrację mniejszości narodowych. Praca porusza również kwestie zachowania etnokulturowej tożsamości w warunkach modernizacji i globalizacji. Analiza oparta jest na danych oficjalnej statystyki, spisach ludności oraz badaniach naukowych.

Słowa kluczowe: Kazachstan, etnodemografia, skład etniczny, migracja, polityka narodowościowa, oralmani, stosunki międzyetniczne, obszar poradziecki

ABSTRACT***The Contemporary Ethnodemographic Situation in the Republic of Kazakhstan***

This chapter analyses the current ethnodemographic situation in the Republic of Kazakhstan, reflecting the consequences of historical migrations, Soviet national policy, and demographic processes in the post-Soviet period. The authors examine changes in the ethnic composition of the population, the dynamics of the size of the main ethnic groups, and the characteristics of urbanisation and regional distribution. Particular attention is paid to the influence of state policy on the formation of interethnic harmony, the repatriation of ethnic Kazakhs (Oralmans) and the integration of national minorities. The work also touches upon issues of preserving ethnocultural identity in the context of modernisation and globalisation. The analysis is based on official statistics, population censuses and scientific research.

Keywords: Kazakhstan, ethnodemography, ethnic composition, migration, national policy, Oralmans, interethnic relations, post-Soviet space

Obecnie Kazachstan jest krajem unikalnym i wielonarodowym, w którym mieszka ponad 100 grup etnicznych oraz przedstawiciele 18 wyznań. Wspólnota losów historycznych narodów Kazachstanu ukształtowała się na przestrzeni wielu dziesięcioleci w wyniku wspólnego zamieszkiwania terytorium tego kraju. W różnym czasie, różnymi drogami i sposobami, różne narody przesiedliły się do Kazachstanu – często nie z własnej woli. Dla sowieckiej polityki przesiedleńczej lat 20-50. XX w. charakterystyczne były przemoc i przymus. Po rewolucji władza radziecka wprowadziła zesłania jako jeden ze sposobów walki z kontrrewolucją i „wrogami klasowymi”. W latach 20. i 30. XX w. z centralnych regionów ZSRR masowo, pod konwojem, wysiedlano na terytorium Kazachstanu, Uralu i Azji Centralnej przedstawiciele tzw. obalonych klas, duchowieństwa oraz zamożnych chłopów (w ramach przymusowej kolektywizacji). W latach 1920-1956 przeprowadzono

ok. 130 operacji deportacyjnych, w wyniku których swoje domy i ziemie musiało opuścić ok. 12 mln osób¹. Sowieckie deportacje stanowiły szczególnie represyjną formę działań stosowanych przez władze. Wszystkie deportacje miały charakter administracyjny i były wymierzone w grupy osób lub całe narody. Pierwszą masową deportacją Polaków na terytorium Kazachstanu była tzw. zsyłka kułacka z lat 1930-1931. Zsyłka ta stanowiła element procesu kolektywizacji i rozkułaczania². Wszystkich zamożnych chłopów, tzw. kułaków, zsyłano i poddawano rozkułaczeniu, oskarżając ich o przeszkadzanie w kolektywizacji rolnictwa. W latach przedwojennych, pod różnymi pretekstami, z miejsc stałego zamieszkania wysiedlano Koreańczyków, Irańczyków, Kurdów i innych. Z początkiem II wojny światowej rozpoczęto deportację „elementów niepożądanych” z krajów bałtyckich, zachodniej Ukrainy, zachodniej Białorusi i Besarabii, tłumacząc to potrzebą wzmocnienia bezpieczeństwa państwa. W czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej deportowano całe narody posiadające autonomię narodowo-terytorialną, z czego większość została przesiedlona do Kazachstanu. Ten kraj, jak żadne inne państwo byłego Związku Radzieckiego, doświadczył wszystkich trudów związanych z masowym przesiedleniem niewinnych ludzi na swoje terytorium. Równocześnie dziesiątki tysięcy chłopów i robotników z centralnych regionów ZSRR przybywały do Kazachstanu, by zbierać plony i budować obiekty rolnicze w okresie zagospodarowywania dziewiczych i odłogowych ziem, co znacząco zmieniło etnodemograficzny skład ludności republiki. W ten sposób reżim totalitarny zamienił

- 1 *Stalinskiye deportatsii. 1928-1953*, red. A.N. Yakovleva, MFD, Materik, Moskva [*Сталинские депортации. 1928-1953*, ред. А.Н. Яковлева, МФД, Материк, Москва] 2005, s. 11-13.
- 2 P.M. Polyanskiy, *Ne po svoey vole. Istoriya i geografiya prinuditel'nykh migratsiy v SSSR*, OGI-Memorial, Moskva [П.М. Полянский, *Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР*, ОГИ-Мемориал, Москва] 2001, s. 62.

Kazachstan w gigantyczny rezerwat, do którego zesłano setki tysięcy ludzi z różnych regionów ZSRR. Pomimo zakazów władz miejscowa ludność pomagała represjonowanym odnaleźć się w nowym, obcym miejscu. Sami żyjąc w biedzie, Kazachowie dzielili się z zesłańcami wszystkim, co mieli. Lata wspólnego życia i pracy ukształtowały wśród Kazachstańczyków trwałą sprzeciw wobec jakichkolwiek przejawów nietolerancji.

Republika Kazachstanu jest dziś państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym. Podobnie jak wszystkie państwa postsowieckie Kazachstan przechodzi obecnie decydujący etap reformy całej struktury społeczno-gospodarczej. Dlatego zachowanie zgody międzyetnicznej oraz stworzenie w społeczeństwie atmosfery dialogu i wzajemnego zrozumienia stanowi warunek pokoju i stabilności politycznej. Wieloetniczny i wielokulturowy Kazachstan postrzega jedność i zgodę jako niezbędne wartości, które poszerzają zakres możliwości dla zrównoważonego rozwoju kraju oraz przyspieszonej i systemowej modernizacji. Kazachstan dba o zachowanie atmosfery przyjaznej współpracy między licznymi grupami etnicznymi. Republika zdobyła unikalne doświadczenie w zakresie międzyetnicznej zgody i pokojowego współistnienia zamieszkujących ją narodów.

Jak wiadomo, od grudnia 1991 r. rozpoczyna się historia Kazachstanu jako niepodległego, suwerennego państwa we wspólnocie międzynarodowej. Kryzysy społeczno-ekonomiczne oraz masowe bezrobocie na obszarze poradzieckim, w tym także w Kazachstanie, doprowadziły do niekorzystnej sytuacji demograficznej. Przede wszystkim nastąpił spadek liczby ludności, rozpoczęła się masowa migracja, a wskaźnik urodzeń gwałtownie się obniżył. W związku z tym Kazachstan już od pierwszych dni kształtowania się państwowości, w warunkach intensywnej globalizacji społeczności międzynarodowej i zgodnie z interesem narodowym, zaczął konsekwentnie budować nową politykę, której celem był zrównoważony rozwój demograficzny kraju. W 1992 r. Kazachstan przy-

stąpił do ONZ i stał się pełnoprawnym uczestnikiem wspólnoty międzynarodowej, a w 2015 r. u podstaw wszystkich jego działań znalazły się „Cele zrównoważonego rozwoju” (Nowy Jork, 2015) – dokument końcowy Zgromadzenia Ogólnego ONZ obejmujący 17 globalnych celów, spośród których jednym z wiodących jest postępowy rozwój demograficzny państw.

W szczególności w pierwszych latach niepodległości Republika Kazachstanu doświadczyła poważnych wstrząsów w sytuacji demograficznej: masowy odpływ ludności, załamanie poziomu urodzeń, wzrost poziomu śmiertelności, niski odsetek zawieranych małżeństw, co doprowadziło do spadku wielu kluczowych wskaźników we wszystkich sektorach gospodarki i negatywnie wpłynęło na poziom życia ludności. W 1991 r. całkowita liczba ludności republiki wynosiła ok. 16 358 200 osób, od stycznia 1992 r. do 1997 r. zmniejszyła się o 877,6 tys. osób³. Do 1993 r. dynamika liczby ludności delikatnie rosła, mimo spadku przyrostu naturalnego z 0,6% do 0,4%. Jednak od 1994 r. obserwuje się stopniowy, a następnie gwałtowny spadek ogólnej liczby mieszkańców Kazachstanu⁴.

Pierwszy spis powszechny ludności Republiki Kazachstanu w 1999 r. (poprzedni przeprowadzono w Kazachskiej SRR w 1989 r.) pokazał, że liczba mieszkańców republiki zmniejszyła się o ok. 1,4 mln osób⁵. Zmiana liczby ludności w różnych regionach była wynikiem działania różnych czynników. Wzrost liczby

3 *Regional'nyy statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Almaty [*Региональный статистический ежегодник Казахстана*, Алматы] 1997, s. 200.

4 *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskiy sbornik*, red. A.A. Smailov, Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, Almaty [*Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник*, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 1995, s. 191.

5 *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana, 2000: Statisticheskiy sbornik*, red. A.A. Smailov, Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, Almaty [*Демографический ежегодник Казахстана, 2000: Статистический*

ludności w obwodach atyrauskim, kyzylordyńskim, mangystauskim oraz południowokazachstańskim wynikał głównie z naturalnego przyrostu ludności; w obwodzie ałmackim oraz miastach Astana i Ałmaty dodatni ogólny przyrost ludności powstał dzięki dodatniemu saldu migracji. Główne spadki liczby ludności odnotowano w obwodach wschodniokazachstańskim, karagandyjskim, kustanajskim i północnokazachstańskim. W obwodach akmolskim i żambylskim liczba ludności zmniejszyła się głównie wskutek wewnątrzrepublikańskiej migracji. Wzrost liczby ludności odnotowano w 1999 r. m.in. w mieście Astana – o 13,5% w porównaniu z 1989 r., co było skutkiem przeniesienia stolicy do tego miasta; w obwodzie południowokazachstańskim, gdzie przyrost ludności zawsze był wysoki, odnotowano wzrost o 8,5% w porównaniu z 1989 r.; w mieście Ałmaty – o 5,4%; a także w obwodach: kyzylordyńskim – o 3,8% oraz atyrauskim – o 3,7%⁶. W pozostałych obwodach odnotowano zmniejszenie liczby ludności. Największy spadek przypadł na obwody: akmolski (-21,4%), północnokazachstański (-20,4%), karagandyjski (-19,2%), kustanajski (-16,8%), pawłodarski (-14,4%), wschodniokazachstański (-13,4%), aktiubiński (-6,8%), ałmacki (-5,1%), żambylski (-4,8%), mangystauski (-3,0%) oraz zachodniokazachstański (-2,0%)⁷.

сборник, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 2002, s. 108.

6 *Itoğı perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazakhstan. T.1. Statisticheskij sbornik, red. A.A. Smailov, Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, Almaty [Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Т.1. Статистический сборник, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 2000, s. 100.*

7 *Regional'nyu statisticheskij yezhegodnik Kazakhstana, Almaty [Региональный статистический ежегодник Казахстана, Алматы] 1999, s. 187.*

Tabela 1. Dynamika liczby ludności Kazachstanu w latach 1990-1999 (w tys. osób)

Lata	Ludność na początku roku	Zmiany w ciągu roku			Ludność na koniec roku	Przyrost ogólny w %
		Przyrost ogólny	Przyrost naturalny	Przyrost mechaniczny		
1991	16 451,7	93,5	218,9	-125,4	16 451,7	0,6
1992	16 358,2	-25,2	200,1	-225,3	16 426,5	-0,2
1993	16 426,5	-91,6	159,4	-251,0	16 334,9	-0,6
1994	16 334,9	-378,2	145,3	-523,5	15 956,7	-2,3
1995	15 956,7	-280,9	107,4	-388,3	15 675,8	-1,8
1996	15 675,8	-195,2	87,1	-282,3	15 480,6	-1,2
1997	15 480,6	-292,4	72,2	-364,6	15 188,2	-1,9
1998	15 188,2	-230,4	68,1	-298,5	14 957,8	-1,5
1999	14 955,1	-61,7	65,9	-127,6	14 896,1	-0,4

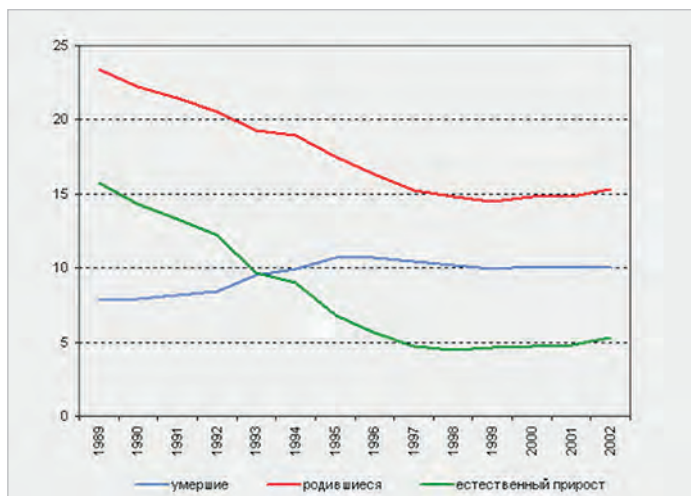
Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona została analiza danych liczbowych dotyczących naturalnego i mechanicznego ruchu ludności. W opuszczonych wsiach i małych miastach, gdzie zamykano jedyne zakłady stanowiące podstawę gospodarki lokalnej, rosło bezrobocie, a młodzież wyjeżdżała nie tylko z republiki, ale także do innych, większych miast w nadziei na znalezienie jakiegokolwiek pracy. Na miejscu pozostawali głównie starsi ludzie, co wpływało na proces starzenia się społeczeństwa. Ponieważ opieka medyczna również stopniowo ulegała pogorszeniu, śmiertelność gwałtownie wzrosła.

Istniało kilka głównych przyczyn katastrofalnego spadku liczby ludności. Po pierwsze, rozpoczął się odpływ emigrantów z republiki do ich historycznych ojczyzn – od 1994 r. szczególnie intensywnie wyjeżdżali przedstawiciele takich mniejszości etnicznych jak Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini, Niemcy i inni – głównie w kierunku Europy. Tak np. w 1994 r. saldo migracji wyniosło -523,5 tys. osób. Po drugie, od tego samego okresu rozpoczął się spadek poziomu urodzeń – z 218,9 tys. w 1991 r. do 65,9 tys. w 1999 r. – co

było spowodowane kryzysową sytuacją społeczno-gospodarczą republiki po rozpadzie ZSRR i zerwaniu powiązań gospodarczych z pozostałymi republikami niegdyś wchodzącymi w skład jednego państwa⁸.

Wykres 1. Dynamika współczynników naturalnego ruchu ludności Kazachstanu (1989-2002)

Źródło: *Kazakhstan segodnya. Informatsionno-analiticheskiy sbornik. Podgotovlen Agentstvom Respubliki Kazakhstan po statistike*, red. K.S. Abdiyev, TOO „Intellservis”, Almaty [Казakhstan сегодня. Информационно-аналитический сборник. Подготовлен Агентством Республики Казахстан по статистике, ред. К.С. Абдиев, TOO «Интеллсервис», Алматы] 2005, s. 408.

W latach 70. i 80. XX w. współczynnik urodzeń w republice utrzymywał się na poziomie ok. 24-25 noworodków rocznie na 1000 mieszkańców, a szczyt osiągnął w 1987 r. – 26,2. Ogólna

⁸ *Kazakhstan v tsifrakh. Statisticheskiy yezhegodnik*, Almaty [Казakhstan в цифрах. Статистический ежегодник, Алматы] 2000, s. 212.

liczba noworodków wzrastała stopniowo z 307 tys. w 1970 r. do 417 tys. w 1987 r., po czym zaczęła spadać⁹.

Spadek urodzeń w latach 1991-2000 można wyjaśnić kilkoma przyczynami: po pierwsze, promowanie dzietności i kampania antyalkoholowa w drugiej połowie lat 80. spowodowały przedwczesne realizowanie przez wiele rodzin planów dotyczących liczby dzieci, po czym nastąpił naturalny spadek urodzeń; po drugie, zmniejszenie liczby osób wchodzących w wiek rozrodczy; po trzecie, obniżenie poziomu życia ludności¹⁰.

W latach 2000-2002 sytuacja dotycząca urodzeń nieco się poprawiła (ogólny współczynnik urodzeń wzrósł z 14,8% w 2000 r. do 15,3% w 2002 r.), co wiązało się przede wszystkim z wysokimi wskaźnikami urodzeń wśród ludności kazachskiej, na którą przypada ponad 66% urodzeń, oraz z młodszą strukturą ludności ogółem¹¹. Państwo nie mogło pozostać obojętne wobec narastającej katastrofalnej sytuacji demograficznej. Dlatego pod koniec lat 90. XX w. wytyczono jasny kurs nowej polityki demograficznej. Polityka ta charakteryzowała się trzema głównymi kierunkami: wprowadzeniem mechanizmów społeczno-ekonomicznych stymulujących wzrost urodzeń; zapewnieniem napływu migracyjnego ludności do kraju; wydłużeniem średniej długości życia

9 *Statisticheskii sbornik po otdeĭnym pokazatelyam Vsesoyuznykh perepisey naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.*, Alma-Ata [*Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.*, Алма-Ата] 1991, s. 154.

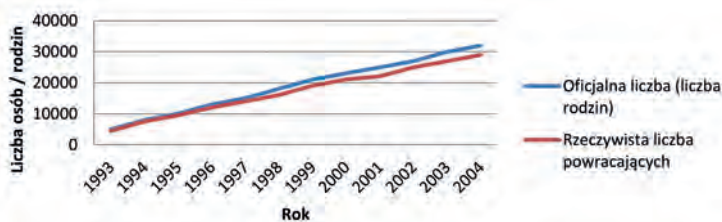
10 *Doklad o razvitii chelovecheskogo potentsiala v Rossiyskoy Federatsii. 1997 god*, red. Yu. Fedorov, Moskva [*Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации. 1997 год*, ред. Ю. Федоров, Москва] 1998, s. 31-32.

11 *Statisticheskii sbornik. Yestestvennoye dvizheniye naseleniya Respubliki Kazakhstan za 2002 god*, Astana [*Статистический сборник. Естественное движение населения Республики Казахстан за 2002 год*, Астана] 2002, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2002&name=17209&period=-6VIII2025>.

i poprawą jakości życia obywateli. Poprawie sytuacji demograficznej sprzyjało nie tylko zwiększenie liczby urodzeń, ale także polityka państwa mająca na celu powrót do ojczyzny etnicznych Kazachów – kandasów (repatriantów). Oficjalne kwoty i kryteria statusu powracających etnicznych Kazachów (ich oficjalna nazwa to *oralman*, a następnie *kandas*) zostały zatwierdzone dopiero w 1997 r. Jednocześnie ustawodawstwo Kazachstanu pozwala etnicznym Kazachom – obywatelom innych państw – na samodzielne osiedlanie się bez pomocy państwowego programu przesiedleńczego, bez prawa do otrzymywania jakichkolwiek dotacji czy ulg, jednak po przybyciu do Kazachstanu tacy oralmani otrzymują obywatelstwo w przyspieszonym trybie – średnio w ciągu trzech lub czterech miesięcy. Liczba osób osiedlających się samodzielnie jest większa niż tych, którzy przybyli w ramach państwowego programu. W 2009 r. liczba repatriowanych rodzin wzrosła z 15 tys. do 20 tys. rocznie. Rząd przewidział w budżecie 17 mld tenge (ok. 130 mln dolarów amerykańskich) na wsparcie repatriantów¹². Polityka migracyjna obejmowała stworzenie warunków do powrotu kandasów do historycznej ojczyzny, stymulowanie ich osiedlania się w regionach potrzebujących rąk do pracy oraz wspieranie ich adaptacji i integracji. W latach 1991-2012 Kazachstan przyjął w ramach programu repatriacji etnicznej „Нұрлы көш” ponad 236 tys. rodzin kazachskich z zagranicy, czyli łącznie 895 899 osób. W ten sposób liczba osób przybyłych poza kwotą była czterokrotnie większa niż liczba przyjętych w ramach kwot.

12 А. Касымов, *Repatrianty, oralmany, қандасы* [А. Касымов, *Репатрианты, оралманы, қандасы*], checkpoint.kz, 4.03.2021, [on-line:] <https://checkpoint.kz/publication?id=89> – 20 XI 2024.

Wykres 2. Liczba etnicznych Kazachów powracających do Kazachstanu (1993-2004)

Źródło: *Skol'ko kazachov vernulos' na istoricheskuyu rodinu s 1991 goda?* [Сколько казахов вернулось на историческую родину с 1991 года?], TengriNews, 26.06.2024, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-kazahov-vernulos-na-istoricheskuyu-rodinu-s-1991-goda-539245/ – 6 VIII 2025.

W 2005 r. liczba oralmanów stanowiła ok. 80% wszystkich imigrantów przybyłych do kraju¹³. W 2024 r. (na dzień 1 maja) do swojej historycznej ojczyzny powróciło i uzyskało status kandasa 5926 etnicznych Kazachów. Łącznie od 1991 r. do republiki powróciło ok. 1 134 300 etnicznych Kazachów. Ponad połowa kandasów, którzy przybyli do Kazachstanu od początku 2024 roku, pochodzi z Chin – 50,3%, 33,4% – z Uzbekistanu, 6,4% – z Turkmenistanu, 5,2% – z Mongolii, 3,4% – z Rosji, a z innych krajów – 1,3%¹⁴.

13 *Skol'ko etnicheskikh kazachov poluchili status kandasa?*, Alтынорда [Сколько этнических казахов получили статус кандаса?, Алтынорда], gov.kz, 26.09.2023, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/868987?lang=ru> – 15 V 2024.

14 O. Dairova, *Skol'ko etnicheskikh kazachov poluchili status kandasa s nachala 2024 goda* [О. Дайрова, Сколько этнических казахов получили статус кандаса с начала 2024 года], zakon.kz, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6435514-skolko-etnicheskikh-kazahov-poluchili-status-kandasa-s-nachala-2024-goda.html> – 24 V 2024.

Przybyli etniczni Kazachowie osiedlili się w różnych regionach republiki: w obwodach akmolskim, abajskim, kustanajskim, pawłodarskim oraz wschodnio- i północnokazachstańskim. Kwota przyjęć kandasów w regionach osiedlania na 2024 r. wynosi 2433 osoby. Na dzień 1 maja 2024 r. do regionów osiedlania przeniesiono 1453 kandasów. Kandasi osiedlający się w wymienionych regionach otrzymują wsparcie państwowe w postaci jednorazowej dotacji na przeprowadzkę – 258,4 tys. tenge na osobę, zarówno na głowę rodziny, jak i na każdego członka rodziny – oraz kwoty wydawanej miesięcznie przez okres jednego roku na wynajem mieszkania i opłaty za media – w wysokości od 55,3 do 110,7 tys. tenge¹⁵. Od początku roku różne formy wsparcia otrzymało 1246 kandasów. W szczególności 401 osób zostało zatrudnionych na stałe. Rok 2002 był przełomowy w dynamice liczby ludności Kazachstanu. Od tego roku liczba mieszkańców stale wzrasta. W latach 2003-2008 przyrost liczby ludności prawie co roku rósł: z 15,7 tys. osób (0,1%) w 2002 r. do 410,9 tys. osób (2,6%) w 2008 r. W latach 2009-2018 przyrost liczby ludności Kazachstanu był stabilny i wynosił od 220 do 255 tys. osób, czyli 1,3-1,5% rocznie¹⁶.

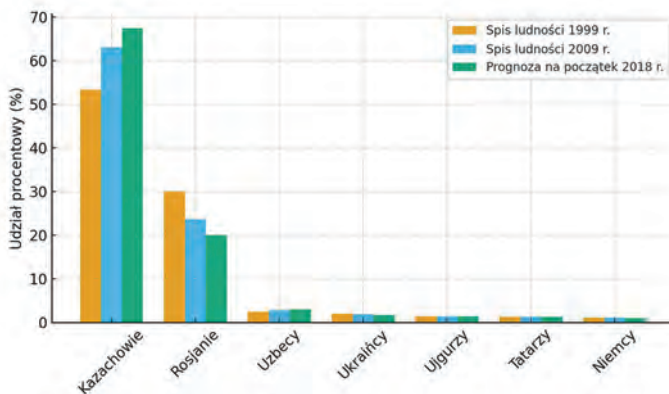
Na początku 2018 r. ponad dwie trzecie ludności Kazachstanu stanowili etniczni Kazachowie (67,47%). Prawie jedna piąta to Rosjanie (19,76%). Spośród innych narodowości najliczniejsi są Uzbegy (3,18%), Ukraińcy (1,53%), Ujgurzy (1,46%), Tatarzy (1,11%) oraz Niemcy (0,99%). Różnice w parametrach, zwłaszcza

15 D. Halдарова, *Bolee 275 tysyach tenge na kazhdogo chlena sem'i: pri kakom uslovii kandasam polozhena eta vyplata* [Д. Халдарова, *Более 275 тысяч тенге на каждого члена семьи: при каком условии кандам положена эта выплата*], zakon.kz., 27.03.2025, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6471645-bole-275-tisyach-tenge-na-kazhdogo-chlena-semi-pri-kakom-uslovii-kandasam-polozhena-eta-vyplata.html> – 24 V 2024.

16 *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana / na kazakhskom i ruskom yazykakh*, Astana [Демографический ежегодник Казахстана / на казахском и русском языках, Астана] 2023, s. 308.

w urodzeniach i zgonach, w charakterze procesów migracyjnych oraz asymilacji wpływają na różnice w dynamice liczby ludności poszczególnych narodowości, a tym samym na zmiany w strukturze etnicznej ludności Kazachstanu (zob. Tabela 2).

Wykres 3. Struktura etniczna ludności Republiki Kazachstanu w latach 1999-2018

Źródło: *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskiy sbornik, Astana* [Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник, Астана] 2018, s. 200.

Tabela 2. Etniczna struktura społeczeństwa w latach 1990-1999

	Cała ludność	Kazachowie	Rosjanie	Niemcy	Ukraińcy	Uzbecy	Tatarzy	Białorusini	Koreańscy	Azerowie
<i>1990 r.</i>										
łącznie	16 618 313	6 700 363	6 241 930	917 485	893 780	340 532	333 412	182 814	...	93 008
%	100	40,3	37,6	5,5	5,4	2,1	2	1,1	...	0,6
<i>1992 r.</i>										
łącznie	16 891 613	7 073 072	6 257 084	786 101	889 795	356 408	336 599	183 712	...	97 954
%	100	41,9	37	4,7	5,3	2,1	2	1,1	...	0,6
<i>1993 r.</i>										
łącznie	16 913 753	7 287 635	6 168 740	696 042	875 434	364 159	335 514	181 486	...	100 259
%	100	43,1	36,5	4,1	5,2	2,2	2	1,1	...	0,6
<i>1994 r.</i>										
łącznie	16 870 362	7 474 478	6 041 586	613 820	8 566 665	371 662	330 584	177 615	...	101 950
%	100	44,3	35,8	3,6	5,1	2,2	2	1,1	...	0,6
<i>1995 r.</i>										
łącznie	16 607 091	7 636 205	5 769 711	507 199	820 871	378 811	319 592	171 716	...	102 912
%	100	46	34,7	3,1	4,9	2,3	1,9	1	...	0,6
<i>1996 r.</i>										
łącznie	16 471 907	7 923 227	5 621 550	387 464	797 716	385 407	313 458	167 212	...	104 213
%	100	48,1	34,1	2,4	4,8	2,3	1,9	1	...	0,6

	Cała ludność	Kazachowie	Rosjanie	Niemcy	Ukraińcy	Uzbecy	Tatarzy	Białorusini	Koreańscy	Azerowie
	1999 r.									
Łącznie	14 953 126	7 985 039	4 479 620	353 441	547 054	370 663	248 954	111 927	99 665	78 295
%	100	53,4	30	2,4	3,7	2,5	1,7	0,7	0,7	0,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Natsional'nyy sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Statisticheskij sbornik, Almaty [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Статистический сборник, Алматы] 2000, s. 242.*

Znacznie wzrósł udział Kazachów w ogólnej liczbie ludności Republiki Kazachstanu. Szczególnie istotny był wzrost w okresie między spisami powszechnymi ludności w latach 1999 i 2009 (z 53,48% do 63,07%). Po spisie z 2009 r. udział Kazachów nadal rósł i na początku 2018 r. wynosił 67,47%. Według spisu z 1999 r. Rosjanie stanowili prawie 30% (29,91%), a na początku 2018 r. ich udział spadł o ponad 10 punktów procentowych – do 19,76%. Zmniejszył się także udział Ukraińców, Niemców, Tatarów i Białorusinów. W ciągu 20 lat relatywnie znaczący wzrost odnotowano w przypadku liczby Uzbeków. Skład etniczny ludności znacząco różni się w zależności od regionu i miasta. Regiony południowo-zachodnie – obwody kyzylordyński, atyrauski i mangystauski – są niemal monoetniczne. Udział Kazachów na początku 2018 r. wynosił tam ponad 90% – odpowiednio 96,2%, 92,4% i 90,7% (druga co do liczebności narodowość to Rosjanie – 1,9%, 5,4% i 5,7%). Wyższy niż średni dla całego kraju udział Kazachów odnotowano także w obwodach aktiubińskim (82,4%), turkiestańskim (76,3%), zachodniokazachstańskim (75,9%), żambylskim (72,6%), ałmaczkim (71,8%) oraz w Astanie (78,2%). Udział Rosjan w tych regionach (z wyjątkiem obwodu turkiestańskiego) waha się od 10% w obwodzie żambylskim (gdzie znaczny jest także udział Dunganów – 5,1%, Turków – 3,0% oraz Uzbeków – 2,5%) do 19,6% w zachodniokazachstańskim. W obwodzie turkiestańskim duży jest udział Uzbeków (16,7%), a najmniejszy udział mają Rosjanie i Tadžycy – po 1,8%. W mieście Szymkent udział Kazachów na początku 2018 r. wynosił 66,0%, Uzbeków – 18,2%, Rosjan – 9,7%. W obwodzie wschodniokazachstańskim udział Kazachów to 60,0%, a Rosjan – 36,5%. Podobny odsetek Kazachów jest w Ałmaty (59,5%), gdzie Rosjanie stanowią 26,1% i znaczący jest udział Ujgurów (5,5%). Nieco ponad połowę ludności stanowią Kazachowie w obwodach pawłodarskim (51,8%), karagandyjskim (51,3%) i akmolskim (51,0%). Udział Rosjan w tych regionach wynosi odpowiednio 35,9%, 35,8% i 33,1%. W tych obwodach istotny jest

także udział Ukraińców (obwody akmolski i pawłodarski – po 4,4%, karagandyjski – 3,0%) oraz Niemców (odpowiednio 3,5%, 2,7% i 2,3%).

Na północy kraju, w obwodach kustanajskim i północnokazachstańskim, Kazachowie stanowią mniej niż połowę ludności (odpowiednio 40,3% i 34,7%), a najliczniejszą grupą są tam Rosjanie (41,3% i 49,7%). Znaczny jest także udział Ukraińców (w obwodzie kustanajskim – 8,4%, w północnokazachstańskim – 4,2%) oraz Niemców (odpowiednio 3,1% i 3,5%)¹⁷.

Od ostatniego spisu powszechnego z 2009 r. populacja Kazachstanu wzrosła o 20%. Zgodnie z wynikami spisu na dzień 1 września 2021 r. liczba ludności wyniosła 19 186 015 osób¹⁸.

Na podstawie wyników spisu ludności udział mieszkańców miast nadal rósł i zwiększył się o 5 punktów procentowych – z 56,1% do 61,2%. Odpowiednio udział ludności wiejskiej zmniejszył się z 43,9% do 38,8%. Wzrost liczby ludności miejskiej wyniósł ponad 2,7 mln osób. W ciągu ostatnich 12 lat największy przyrost ludności miejskiej odnotowano w sześciu regionach kraju: obwodach akmolińskim, atyrauskim, zachodniokazachstańskim, kyzylordyńskim, mangystauskim i turkiestańskim. Liczba ludności kraju na 1 grudnia 2021 r. wyniosła ok. 19 102 400 osób, w tym ludność miejska – 11 336 300 (59,3%), a wiejska – 7 766 100

17 M.H. Asylbekov, V.V. Kozina, *Kazakhi (demograficheskiye tendentsii 80-90 kh godov)*, Almaty [М.Х. Асылбеков, В.В. Козина, *Казахи (демографические тенденции 80-90 х годов)*, Алматы] 2000, s. 101.

18 *O demograficheskoy situatsii za yanvar'-noyabr' 2021 g.*, Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [О демографической ситуации за январь-ноябрь 2021 г., Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан], gov.kz, 13.01.2022, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/312419?lang=ru> – 9 V 2025.

Tabela 3. Liczba ludności Republiki Kazachstanu według danych spisów powszechnych

Rok spisu	Cała ludność	W procentach	Ludność miejska	W procentach	Ludność wiejska	W procentach
1991	16 793 000	100	9 572 000	57,1	7 221 000	42,9
1999	14 981 281	100	8 455 783	56,4	6 525 498	43,6
2009	16 009 597	100	8 977 787	56,1	7 031 810	43,9
2021	19 186 015	100	11 741 342	61,2	7 444 673	38,8
2024	20 033 842	100	12 451 004	62,2	7 525 922	37,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Dinamika chislennosti naseleniya gorodov oblastnogo i respublikanskogo znacheniya*, Выяго natsional'noy statistiki [Динамика численности населения городов областного и республиканского значения, Бюро национальной статистики], stat.gov.kz, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/national/2009/general/> – 3 XII 2024.

(40,7%). W porównaniu z 1 grudnia 2020 r. liczba ludności zwiększyła się o 249,7 tys. osób, czyli o 1,3%¹⁹.

Na podstawie danych przekazanych przez organy służby migracyjnej w okresie styczeń-listopad 2021 r. liczba osób przybyłych do kraju wyniosła 9559, a liczba osób, które opuściły kraj – 30 227. Saldo migracji wyniosło 20 668 osób. Główny przepływ migracyjny Kazachstanu odbywa się z państwami Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Udział osób przybyłych z krajów WNP stanowił 85,2%, a wyjeżdżających do WNP – 85,9% ogólnej liczby migrantów.

Od początku pandemii COVID-19 w ciągu dziewięciu miesięcy 2020 r., pomimo ograniczeń w podróżowaniu, Kazachstan opuściło 21 079 osób, podczas gdy do kraju wjechały jedynie 9233 osoby. Saldo migracji wyniosło -11 846 osób²⁰. Wśród państw Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG) Kazachstan okazał się liderem pod względem emigracji ludności z kraju²¹. W całym 2020 r. z Kazachstanu na stałe wyjechało 29 100 osób – o 35,6% mniej niż w roku 2019. Jednak biorąc pod uwagę realia postpandemicznego świata, można tę liczbę określić jako znaczącą, zwłaszcza że od 2014 r. odpływ ludności systematycznie wzrastał²². Tylko do Fe-

19 *Naseleniye Respubliki Kazakhstan. T.1. Statisticheskij sbornik*, Astana [Население Республики Казахстан. Т.1. Статистический сборник, Астана] 2024, s. 217; *Статистический ежегодник Казахстана*, Astana, 2022.

20 A. Sar u ar, *Uyekhali-pribyli: v Kazakhstane naikhudshaya v YEAES situatsiya s migratsiyey* [A. Саруар, *Уехали-прибыли: в Казахстане наихудшая в ЕАЭС ситуация с миграцией*], LS, 27.11.2020, [on-line:] <https://lsm.kz/v-kazahstane-zafiksirovan-naibol-shij-v-eaes-migracionnyj-ottok> – 6 VIII 2025.

21 O. Simakova, *Emigratsiya iz Kazakhstana kak ottok chelovecheskogo kapitala* [O. Симакова, *Эмиграция из Казахстана как отток человеческого капитала*], CABAR, 22.05.2019, [on-line:] <https://cabar.asia/ru/emigratsiya-iz-kazakhstana-kak-ottok-chelovecheskogo-kapitala> – 5 VIII 2025.

22 *Vneshnyaya migratsiya naseleniya so spetsial'nostyami. Yanvar'-dekabr' 2020* [Внешняя миграция населения со специальностями. Январь-декабрь 2020], ranking.kz, 15.04.2021, [on-line:] <https://ranking.kz/reviews/industries/>

deracji Rosyjskiej oficjalnie wyjechało i otrzymało obywatelstwo 43 000 osób²³.

Rząd Kazachstanu rozpoczął wdrażanie pilnych działań o charakterze społeczno-ekonomicznym w celu stabilizacji zaistniałej sytuacji. W 2021 r. opracowywana była Koncepcja polityki migracyjnej na lata 2022-2026, w ramach której rozpoczęto stymulowanie migracji etnicznej. W 2020 r. do kraju przybyło ponad 7 tys. rodzin, czyli ok. 13 tys. etnicznych Kazachów, z których większość została osiedlona w różnych regionach kraju. Podjęto również działania mające zapewnić gospodarce kraju wykwalifikowaną zagraniczną siłę roboczą. W 2020 r., w ramach przyznanego limitu, lokalne władze wykonawcze wydały 17,3 tys. zezwoleń na zatrudnienie cudzoziemców. Z uwzględnieniem interesów pracowników kazachstańskich przyznana kwota stanowiła 0,31% w stosunku do całkowitej liczby siły roboczej w kraju.

Republika Kazachstanu stanęła w obliczu wyzwania, jakim było zachowanie odpowiedniego poziomu liczby ludności w trudnym okresie pandemii COVID-19. Konieczne było przyjęcie w krótkim czasie nowej Koncepcji polityki migracyjnej Republiki Kazachstanu na lata 2022-2026. Kluczowe stało się również opracowanie i wdrożenie nowych form ochrony prawnej kazachstańskich pracowników za granicą oraz ustalenie zasad podziału kwot na zatrudnianie zagranicznej siły roboczej i w 2020 r. zwiększenie kwot do 28 305 osób. Ponadto należało zagwarantować, że udział obywateli Kazachstanu w strukturze zatrudnienia będzie wynosił co najmniej 97%²⁴.

vneshnyaya-migraciya-naseleniya-so-specialnostyami-yanvardekabr-2020 – 5 VIII 2025.

23 *V RF obnovili rekord po vydache grazhdanstva*, Izvestiya [В РФ обновили рекорд по выдаче гражданства, Известия], 1.02.2021, [on-line:] <https://iz.ru/1118950/video/v-rf-obnovili-rekord-po-vydache-grazhdanstva> – 5 VIII 2025.

24 *Novaya Kontseptsiya migratsionnoy politiki budet razrabotana v Kazakhstane* [Новая Концепция миграционной политики будет разработана в Ка-

Już na dzień 1 kwietnia 2021 r. w Kazachstanie legalnie zatrudnionych było 14 794 cudzoziemców, z czego obywatele Chin (3617 osób), Turcji (1490 osób) oraz Indii (1098 osób) zajmowali pierwsze trzy miejsca pod względem liczby zatrudnionych²⁵. Obcokrajowcom, którzy nie zdążyli wyjechać do miejsca stałego zamieszkania, przedłużono legalny pobyt w republice. Ponadto Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Republiki Kazachstanu zezwoliło cudzoziemcom posiadającym paszporty, wize wjazdowe lub zezwolenie na pobyt z upływającym terminem ważności na pozostanie w kraju do 5 czerwca 2021 r.²⁶ Na początku lat 90. XX w. liczba Kazachów na terenie republiki nie była największa. Polityka państwa sowieckiego, ukierunkowana na migracyjny napływ ludności słowiańskiej, doprowadziła do wzrostu ich liczby stanem na 1991 r. Jednak według spisu powszechnego z 1989 r. Kazachowie stanowili 39,69% ogólnej liczby ludności republiki, Rosjanie – 37,82%, Ukraińcy – 5,44%, Niemcy – 5,82%, Białorusini – 1,11%.

Począwszy od 1991 r., napływ migracyjny ustał, a w latach 1992-1994 dominował odpływ migracyjny Rosjan, Ukraińców, Białorusinów i Niemców. W związku z tym ich udział procentowy zaczął się zmniejszać. Już w 1999 r. Kazachowie stanowili 53,4% ludności kraju i po raz pierwszy od wielu lat stali się najliczniejszą grupą

захстане], gov.kz, 26.02.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/166310?lang=ru> – 5 VIII 2025.

25 *Prikaz Ministra truda i sotsial'noy zashchity naseleniya RK ot 31 dekabrya 2020 goda № 558 „O raspredeleni kvoty na 2021”* [Приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 31 декабря 2020 года № 558 «О распределении квоты на 2021»], gov.kz, 8.01.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/112750?lang=ru> – 5 VIII 2025.

26 *Kak v Kazakhstane pomagayut inostrantsam, zastryavshim v strane iz-za pandemii?* [Как в Казахстане помогают иностранцам, застрявшим в стране из-за пандемии?], mir24.tv, 22.06.2021, [on-line:] <https://mir24.tv/news/16463002/kak-v-kazakhstan-pomagayut-inostrancam-zastryavshim-v-strane-iz-za-pandemii> – 5 VIII 2025.

w swojej ojczyźnie. Liczba rdzennej ludności zwiększyła się także dzięki repatriacji etnicznych Kazachów do republiki. Tymczasem liczba Rosjan zmniejszyła się do 29,96%, Ukraińców – do 3,66%, liczba Niemców w okresie między spisami ludności zmniejszyła się dwukrotnie do 2,36%, a Białorusinów – do 0,75%. W kolejnych latach liczebność tradycyjnie dużych diaspor Kazachstanu (rosyjskiej, ukraińskiej, niemieckiej, białoruskiej, tatarskiej) nadal się zmniejszała. W latach 90. XX w. odnotowano wzrost liczebności kilku grup etnicznych, w tym Uzbeków, Ujgurów i Dunganów²⁷.

Wyniki spisu powszechnego z 2009 r. wykazały dalszy wzrost liczebności Kazachów do 63,1%, Uzbeków – do 2,8%, Ujgurów – do 1,4%. Wzrost ten następował jednocześnie ze spadkiem liczby Rosjan do 23,7%, Ukraińców – do 2,1%, Niemców – do 1,1%, a Białorusinów – do 0,42%²⁸.

Sytuacja nie zmieniła się także w pierwszych latach XXI w., kiedy Kazachowie stanowili 70,4% całkowitej populacji. Zwiększyła się liczba Ujgurów, Azerów, Dunganów, Tadżyków, Kurdów i innych. Zmniejszyła się natomiast liczba Rosjan – 15,5%, Ukraińców – 2%, Tatarów – 1,1%, Białorusinów i Koreańczyków – po 0,5% oraz innych. Liczba Niemców pozostała stabilna na poziomie 1,2%, Polaków – 0,2%, Czeczenów – 0,2%, Kirgizów – 0,2%²⁹.

27 *Natsional'nyy sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Itogi perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazakhstan, Almaty* [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан, Алматы] 2000, s. 6-8.

28 *Natsional'nyy sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Itogi perepisi naseleniya 2009 g. v Respublike Kazakhstan, Astana* [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан, Астана] 2010, s. 210.

29 *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana, Byuro natsional'noy statistiki agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan* [Демографический ежегодник Казахстана, Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан] 2024, s. 286.

Tabela 4. Liczba ludności według poszczególnych narodowości

Narodowość	Liczba		2021 r. w procentach względem 2009 r.	Przyrost (+), spadek (-)		Udział narodowości w ogólnej liczbie ludności republiki, w procentach	
	2009 r.	2021 r.		Liczba	W procentach	2009 r.	2021 r.
łącznie	16 009 597	19 186 015	119,8	3 176 418	19,8	-	-
Kazachowie	10 096 763	13 497 891	133,7	3 401 128	33,7	63,1	70,4
Rosjanie	3 793 764	2 981 946	78,6	-811 818	-21,4	23,7	15,5
Uzbeki	456 997	614 047	134,4	157 050	34,4	2,9	3,2
Ukraińcy	333 031	387 327	116,3	54 296	16,3	2,1	2,0
Ujgurzy	224 713	290 337	129,2	65 624	29,2	1,4	1,5
Niemcy	178 409	226 092	126,7	47 683	26,7	1,1	1,2
Tatarzy	204 229	218 653	107,1	14 424	7,1	1,3	1,1
Azerowie	85 292	145 615	170,7	60 323	70,7	0,5	0,8
Koreańscy	100 385	118 450	118,0	18 065	18,0	0,6	0,5
Turcy	97 015	85 478	88,1	-11 537	-11,9	0,6	0,5
Dunganowie	51 944	78 817	151,7	26 873	51,7	0,3	0,4
Białorusini	66 476	76 484	115,1	10 008	15,1	0,4	0,4
Tadźycy	36 277	49 827	137,4	13 550	37,4	0,2	0,3
Kurdowie	38 325	47 880	124,9	9555	24,9	0,2	0,3
Polacy	34 057	35 319	103,7	1262	3,7	0,2	0,2
Kirgizi	23 274	34 184	146,9	10 910	46,9	0,2	0,2

Narodowość	Liczba		2021 r. w procentach względem 2009 r.	Przyrost (+), spadek (-)		Udział narodowości w ogólnej liczbie ludności republiki, w procentach	
	2009 r.	2021 r.		Liczba	W procentach	2009 r.	2021 r.
Czeczeńcy	31 431	33 557	106,8	2126	6,8	0,2	0,2
Inne narodowości	157 215	264 111*	168,0	106 896	68,0	1,0	1,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Бюро национальной статистики Республики Казахстан [Демографический ежегодник Казахстана], Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан] 2024, s. 286.

Na koniec 2024 r. populacja Kazachstanu wynosiła 20 155 745 osób. W ciągu 2024 r. liczba ludności wzrosła o ok. 307 450 osób. Na początku roku szacowano populację na 19 848 295 osób, więc roczny przyrost wyniósł 1,55%. Główne wskaźniki demograficzne Kazachstanu za 2024 r. przedstawiają się następująco: urodziło się 446 190 osób; zmarły 176 054 osoby; naturalny przyrost ludności wyniósł 270 135 osób; migracyjny przyrost ludności wyniósł 37 315 osób; liczba mężczyzn – 9 681 310 osób (stan na 31 grudnia 2024 r.); liczba kobiet – 10 474 435 osób (stan na 31 grudnia 2024 r.)³⁰.

W ten sposób w okresie niepodległości od 1991 do 2024 r. sytuacja etnogeograficzna w Kazachstanie ulegała zmianom, republika doświadczyła zarówno negatywnych skutków rozpadu ZSRR, jak i rozwoju wynikającego z wprowadzenia ukierunkowanych reform mających na celu zwiększenie liczebności Kazachów, utrzymanie stabilności wewnątrzpolitycznej wśród licznych grup etnicznych oraz rozwiązywanie problemów migracyjnych.

Znaczące zmiany zaszły w strukturze etnicznej ludności – najliczniejsze grupy słowiańskie doświadczyły odpływu migracyjnego, podczas gdy główną część napływu migracyjnego stanowili etniczni Kazachowie, mieszkający za granicą i powracający do swojej historycznej ojczyzny dzięki wsparciu państwa oraz stworzeniu sprzyjających warunków.

Zarówno liczba Kazachów, która wzrosła do 70% w 2024 r. z ok. 40% w 1991 r., jak i ich udział w populacji uległy znacznemu zwiększeniu. Pod koniec lat 90. XX w. Kazachowie po raz pierwszy stali się najliczniejszą grupą etniczną w swoim kraju. Liczba Rosjan, którzy wcześniej liczebnie dominowali w regionie, znacząco się zmniejszyła. Mimo że na początku lat 90. XX w. nastąpił masowy odpływ migracyjny takich grup etnicznych jak Rosjanie,

30 *Ibidem*, s. 11.

Niemcy, Ukraińcy i Białorusini, obecnie obserwuje się pozytywną dynamikę – ich liczba i udział procentowy rosną. Tatarzy i Koreańcy wykazują natomiast tendencję do spadku liczebności.

Procesy związane z poziomem urodzeń nadal pozostają niestabilne. Tendencja do niskiej dzietności stopniowo zmienia się na średnią (umiarkowaną) dzietność. Wynika to ze zmiany postaw prokreacyjnych wśród miejskiej ludności republiki, obejmującej wszystkie grupy etniczne.

Obserwuje się również wzrost liczby dzieci i młodzieży oraz ich udziału w populacji miejskiej. W niepodległym Kazachstanie rośnie także średnia długość życia – w 1991 r. wynosiła 67,7%, a w 2024 r. osiągnęła 75,4%.

Bibliografia

- Asylbekov M.H., Kozina V.V., *Kazakhi (demograficheskiye tendentsii 80-90 kh godov)*, Almaty [Асылбеков М.Х., Козина В.В., *Казахи (демографические тенденции 80-90 х годов)*, Алматы] 2000.
- Statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Astana [Статистический ежегодник Казахстана, Астана] 2022.
- Dairova O., *Skol'ko etnicheskikh kazakhov poluchili status kandasa s nachala 2024 goda* [Даирова О., *Сколько этнических казахов получили статус кандаса с начала 2024 года*], zakon.kz, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6435514-skolko-etnicheskikh-kazakhov-poluchili-status-kandasa-s-nachala-2024-goda.html>.
- Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Byuro natsional'noy statistiki agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Демографический ежегодник Казахстана, Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан] 2024.
- Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana, 2000: Statisticheskiy sbornik*, red. A.A. Smailov, Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, Almaty [Демографический ежегодник Казахстана, 2000: Стати-

- стический сборник*, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 2002.
- Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana / na kazakhskom i russkom yazykakh*, Astana [Демографический ежегодник Казахстана / на казахском и русском языках, Астана] 2023.
- Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskiy sbornik*, Astana [Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник, Астана] 2018.
- Demograficheskiy yezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskiy sbornik*, ред. А.А. Smailov, Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, Almaty [Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 1995.
- Dinamika chislennosti naseleniya gorodov oblastnogo i respublikanskogo znacheniya*, Vyuro natsional'noy statistiki [Динамика численности населения городов областного и республиканского значения, Бюро национальной статистики], stat.gov.kz, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/national/2009/general/>.
- Doklad o razvitiy chelovecheskogo potentsiala v Rossiyskoy Federatsii. 1997 god*, ред. Yu. Fedorov, Moskva [Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации. 1997 год, ред. Ю. Федоров, Москва] 1998.
- Haldarova D., *Boleye 275 tysyach tenge na kazhdogo chlena sem'i: pri kakom uslovii kandasam polozhena eta vyplata* [Халдарова Д., Более 275 тысяч тенге на каждого члена семьи: при каком условии кандам положена эта выплата], zakon.kz, 27.03.2025, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6471645-bole-275-tysyach-tenge-na-kazhdogo-chlena-semi-pri-kakom-uslovii-kandasam-polozhena-eta-vyplata.html>.
- Itogi perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazakhstan. T.1. Statisticheskiy sbornik*, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Almaty [Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Т.1. Статистический сборник, ред. А.А. Смаилов, Агентство Республики Казахстан по статистике, Алматы] 2000.
- Kak v Kazakhstane potogayut inostrantsam, zastryavshim v strane iz-za pandemii?* [Как в Казахстане помогают иностранцам, застрявшим в стране из-за пандемии?], mir24.tv, 22.06.2021, [on-

- line:] <https://mir24.tv/news/16463002/kak-v-kazahstane-pomogayut-inostrancam-zastryavshim-v-strane-iz-za-pandemii>.
- Kasymov A., *Repatrianty, oralmany, qandasy* [Касымов А., *Репатрианты, оралманы, қандасы*], checkpoint.kz, 4.03.2021, [on-line:] <https://check-point.kz/publication?id=89>.
- Kazakhstan segodnya. Informatsionno-analiticheskiy sbornik. Podgotovlen Agentstvom Respubliki Kazakhstan po statistike*, red. K.S. Abdiyev, ТОО „Intellerservis“, Алматы [Казахстан сегодня. Информационно-аналитический сборник. Подготовлен Агентством Республики Казахстан по статистике, ред. К.С. Абдиев, ТОО «Интеллсервис», Алматы] 2005.
- Kazakhstan v tsifrah. Statisticheskiy yezhegodnik*, Алматы [Казахстан в цифрах. Статистический ежегодник, Алматы] 2000.
- Naseleniye Respubliki Kazakhstan. T.1. Statisticheskiy sbornik*, Astana [Население Республики Казахстан. Т.1. Статистический сборник, Астана] 2024.
- Natsional'nyu sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Itogi perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazakhstan*, Алматы [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан, Алматы] 2000.
- Natsional'nyu sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Itogi perepisi naseleniya 2009 g. v Respublike Kazakhstan*, Astana [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан, Астана] 2010.
- Natsional'nyu sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. T.1. Statističeskij sbornik*, Алматы [Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Статистический сборник, Алматы] 2000.
- Novaya Kontsepsiya migratsionnoy politiki budet razrabotana v Kazahstane* [Новая Концепция миграционной политики будет разработана в Казахстане], [gov.kz](https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/166310?lang=ru), 26.02.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/166310?lang=ru>.
- O demograficheskoy situatsii za yanvar'-noyabr'2021 g.*, Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [О демографической ситуации за январь-ноябрь 2021 г., Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан], [gov.kz](https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/312419?lang=ru), 13.01.2022, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/312419?lang=ru>.

- Polyan P.M., *Ne po svoey vole. Istoriya i geografiya prinuditel'nykh migratsiy v SSSR*, OGI–Memorial, Moskva [Полян П.М., *Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР*, ОГИ–Мемориал, Москва] 2001.
- Prikaz Ministra truda i sotsial'noy zashchity naseleniya RK ot 31 dekabrya 2020 goda № 558 „O raspredeleni kvoty na 2021”* [Приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 31 декабря 2020 года № 558 «О распределении квоты на 2021»], gov.kz, 8.01.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/112750?lang=ru>.
- Regional'nyy statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Almaty [Региональный статистический ежегодник Казахстана, Алматы] 1997.
- Regional'nyy statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana*, Almaty [Региональный статистический ежегодник Казахстана, Алматы] 1999.
- Saguar A., *Uyekhali-pribyli: v Kazakhstane naikhudshaya v YEAES situatsiya s migratsiyey* [Сагуар А., *Уехали-прибыли: в Казахстане наилучшая в ЕАЭС ситуация с миграцией*], LS, 27.11.2020, [on-line:] <https://lsm.kz/v-kazakhstan-zafiksirovan-naibol-shij-v-eaes-migracion-nij-ottok>.
- Simakova O., *Emigratsiya iz Kazakhstana kak ottok chelovecheskogo kapitala* [Симакова О., *Эмиграция из Казахстана как отток человеческого капитала*], CABAR, 22.05.2019, [on-line:] <https://cabar.asia/ru/emigratsiya-iz-kazakhstan-kak-ottok-chelovecheskogo-kapitala>.
- Skol'ko etnicheskikh kazakhov poluchili status kandasaa?*, Altynorda, [Сколько этнических казахов получили статус кандаса?, Алтынорда], gov.kz, 26.09.2023, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/868987?lang=ru>, 15.05.2024.
- Skol'ko kazakhov vernulos' na istoricheskuyu rodinu s 1991 goda?* [Сколько казахов вернулось на историческую родину с 1991 года?], TengriNews, 26.06.2024, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-kazakhov-vernulos-na-istoricheskuyu-rodinu-s-1991-goda-539245/.
- Stalinskiye deportatsii. 1928-1953*, red. A.N. Yakovleva, MFD, Materik, Moskva [Сталинские депортации. 1928-1953, ред. А.Н. Яковлева, МФД, Материк, Москва] 2005.
- Statisticheskiy sbornik po otdel'nym pokazatelyam Vsesoyuznykh perepisey naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.*, Alma-Ata [Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг., Алма-Ата] 1991.

Statisticheskiy sbornik. Yestestvennoye dvizheniye naseleniya Respubliki Kazakhstan za 2002 god, Astana [Статистический сборник. Естественное движение населения Республики Казахстан за 2002 год, Астана]2002, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2002&name=17209&period=>.

Vneshnyaya migratsiya naseleniya so spetsial'nostyami. Yanvar'-dekabr' 2020 [Внешняя миграция населения со специальностями. Январь-декабрь 2020], ranking.kz, 15.04.2021, [on-line:] <https://ranking.kz/reviews/industries/vneshnyaya-migratsiya-naseleniya-so-specialnostyami-yanvardekabr-2020>.

V RF obnovili rekord po vydache grazhdanstva, Izvestiya [В РФ обновили рекорд по выдаче гражданства, Известия], 1.02.2021, [on-line:] <https://iz.ru/1118950/video/v-rf-obnovili-rekord-po-vydache-grazhdanstva>.

Spis tabel

1. Dynamika liczby ludności Kazachstanu w latach 1990-1999 (w tys. osób), s. 19
2. Etniczna struktura społeczeństwa w latach 1990-1999, s. 26
3. Liczba ludności Republiki Kazachstanu według danych spisów powszechnych, s. 30
4. Liczba ludności według poszczególnych narodowości, s. 35

Spis wykresów

1. Dynamika współczynników naturalnego ruchu ludności Kazachstanu (1989-2002), s. 20
2. Liczba etnicznych Kazachów powracających do Kazachstanu (1993-2004), s. 23
3. Struktura etniczna ludności Republiki Kazachstanu w latach 1999-2018, s. 25

PROF. DR HAB. JOACHIM DIEC

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Zrównoważona wielokulturowość

Nowe fale migracji do Kazachstanu?

ABSTRAKT

Rozdział analizuje współczesne wyzwania i możliwości związane z kształtowaniem zrównoważonej wielokulturowości w Kazachstanie w kontekście nowych fal migracji. Autor podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, czy Kazachstan – jako państwo o ugruntowanej tradycji wieloetnicznej i wielowyznaniowej – jest przygotowany na przyjęcie nowych grup migrantów oraz jak potencjalne zmiany demograficzne mogą wpłynąć na społeczną spójność i politykę tożsamościową. W rozdziale omówiono aktualne tendencje migracyjne, m.in. napływ obywateli państw sąsiednich, migrantów zarobkowych oraz powracających przedstawicieli diaspory kazachskiej. Autor analizuje także działania państwa na rzecz integracji migrantów, promowania dialogu międzykulturowego i zapobiegania napięciom etnicznym. Tekst wpisuje się w szerszą debatę nad modelem wielokulturowości w Azji Centralnej i jego zrównoważonym rozwojem.

Słowa kluczowe: Kazachstan, migracja, wielokulturowość, integracja, polityka etniczna, diaspora, Azja Centralna, tożsamość narodowa, społeczeństwo wieloetniczne

ABSTRACT***Sustainable Multiculturalism: New Waves of Migration to Kazakhstan?***

The chapter analyses contemporary challenges and opportunities related to shaping sustainable multiculturalism in Kazakhstan in the context of new waves of migration. The author attempts to answer the question of whether Kazakhstan, as a country with a long-standing tradition of multi-ethnicity and multi-religiousness, is prepared to accept new groups of migrants and how potential demographic changes may affect social cohesion and identity politics. The chapter discusses current migration trends, including the influx of citizens from neighbouring countries, economic migrants and returning members of the Kazakh diaspora. The author also analyses the state's efforts to integrate migrants, promote intercultural dialogue and prevent ethnic tensions. The text is part of a broader debate on the model of multiculturalism in Central Asia and its sustainable development.

Keywords: Kazakhstan, migration, multiculturalism, integration, ethnic policy, diaspora, Central Asia, national identity, multi-ethnic society

Wstęp

Republika Kazachstanu należy do państw powstałych jako w pełni suwerenny byt dopiero po upadku ZSRR, i to bez jakiegoś szczególnego wcześniejszego zaangażowania. Niepodległość spadła na Kazachów zniecka i nie do końca byli na nią przygotowani. Losy obszaru współczesnego Kazachstanu są skomplikowane, nie do końca da się chociażby określić pochodzenie dzisiejszych mieszkańców. Źródeł tych jest zapewne wiele. Przez tereny kazachskie przechodziły różne ludy, w tym i takie, których antropologicznych cech nie jesteśmy pewni, jak chociażby bardziej europoidalni Sakowie czy bardziej azjatycki lud Xiongnu. Obszar kazachski był

także w latach 552-604 częścią pierwszego kaganatu tureckiego, od którego zapewne przyswoił sobie na trwałe ludowe obyczaje oraz język, jaki zapanował po długotrwałym okresie indoeuropejskim na terenie Azji Centralnej. Najazd mongolski w XIII w. dostarczył temu terenowi bardzo wyrazistych mongoloidalnych cech antropologicznych oraz kulturę dobrze zorganizowanych na wpeł koźowniczych jeźdźców i pasterzy. To okres panowania Złotej Ordy, która, od chana Berkego, a już oficjalnie od Uzbeka, stanie się muźmańska w duchu szkoły chanafickiej (co niewątpliwie ułatwiało stosunki z różnymi wyznaniowo sąsiadami). Po upadku ordy powstał Chanat Uzbecki, a w nim doszło do powstania trzech ord, które zwane były kazachskimi. Po pewnym czasie z inicjatywy chanów Kereja i Żanibeka stworzono ostatecznie Chanat Kazachski, któremu kres położyło wchłonięcie go po upadku antyrosyjskiej rebelii w 1847 r. przez coraz bardziej wpływowe w regionie Imperium Rosyjskie.

Cokolwiek powiedzieć o Chanacie Kazachskim, stał się on podstawą dla powstania kazachskiej tożsamości. Także czas pozostawania najpierw w granicach Rosji, a następnie ZSRR okazał się niezupełnie stracony: kazachskość nie tylko nie odeszła w niepamięć, lecz także została doceniona poprzez podniesienie rangi Kazachstanu do statusu republiki związkowej (a nie tylko autonomicznej), co teoretycznie, a jak się wkrótce okazało – także całkiem realnie, pozwoliło jej ostatecznie zdobyć niepodległość. Powstanie niepodległej Republiki Kazachstanu nie zatrzymało ruchów migracyjnych na tym terenie, następowały dynamiczne zmiany, które objęły nie tylko status polityczno-międzynarodowy narodów dawnej Kazachskiej SRR, lecz także skład etniczny tej krainy, a tym samym języki i kulturę.

W tym bardzo skromnym, zaledwie sygnałnym rozdziale zarysowane zostaną krótkie odpowiedzi na dwa pytania. Po pierwsze, jakie prawidłowości migracyjne można wskazać w ewolucji niepodległego państwa kazachskiego, począwszy od chwili jego

powstania, włączając w to także najważniejsze cechy polityki imigracyjnej Kazachstanu po upływie pierwszego ćwierćwiecza XXI w.? Po drugie, co chyba jeszcze ważniejsze, ku jakiemu właściwie modelowi społeczno-etniczemu oscyluje młoda Republika Kazachstanu?

Od odpływu do macierzy do modelu państwa docelowego

O ile granice Kazachstanu nie zmieniły się od czasów sowieckich, o tyle skład etniczny państwa ulegał stopniowej, aczkolwiek dynamicznej transformacji. W 1926 r. Kazachów było tam 58,5%, w 1959 r. – już tylko 30%, później natomiast następował stopniowy i konsekwentny wzrost tego odsetka. Według wyników spisu powszechnego z 2021 r. Kazachów było w republice 70,4%, Rosjan – 15,5%, Uzbeków – 3,2%, Ujgurów – 1,5%, Niemców – 1,2%, Tatarów – 1,1%; odsetek pozostałych narodowości nie przekraczał 1%¹. Pobieźny rzut oka na tę dynamikę może prowadzić z jednej strony do słusznych, a z drugiej do pochopnych wniosków. Można np. dopatrywać się w redukcji odsetka Kazachów w Kazachstanie do końca okresu stalinowskiego jakiejś wielkiej aktywności demograficznej Rosjan lub innych wschodnioeuropejskich grup etnicznych i degradacji samych Kazachów, a po uzyskaniu niepodległości – brutalnego nacisku na rosyjskich czy ukraińskich dyrektorów i inżynierów, aby wrócili do rodzimych krajów.

1 *Қысқаша қорытындылар 2021 жылғы Қазақстан республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары*, Қазақстан Республикасы. Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Ұлттық статистика бюросы, Нұр-Сұлтан [Қысқаша қорытындылар 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары, Қазақстан Республикасы. Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Ұлттық статистика бюросы, Нұр-Сұлтан] 2022.

Rzeczywistość była jednak bardziej skomplikowana. Najważniejszym bowiem elementem wpływającym na turbulencje etniczne w okresie stalinowskim były karne zesłania milionów ludzi do różnych regionów kraju odległych od jego części europejskiej i od Kaukazu. Szczególne znaczenie miało założenie obozów pracy w ramach archipelagu GUŁag. W Kazachstanie największe znaczenie miały Łagier Karagandzki (Karłag), mający zresztą liczne „toczki”, czyli oddziały terenowe, oraz Łagier Stiepnój (Stepowy). Gdy na skutek odwilży rozpoczętej przez Nikitę Chruszczowa większość więźniów uwolniono, stopniowo opuszczali oni Kazachstan i powracali do swych rodzin (o ile te w jakiejkolwiek formie przetrwały). Stąd ciągle zmniejszanie się odsetka ludności niekazachskiej. Z drugiej strony faktem jest, że rdzenne narody Azji Centralnej cechowały się wyraźnie wyższym wskaźnikiem dzietności niż Rosjanie i inne europejskie narody ZSRR. Łatwiej prześledzić owe tendencje współcześnie, albowiem w czasach sowieckich podawana była tylko jedna łączna statystyka dla wszystkich mieszkańców republik bez względu na narodowość. Dla przykładu w 2025 r. serwis Macrotrends oceniał dzietność w przypadku Kazachstanu na 2,57 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym², a w przypadku Rosji – tylko na 1,83³.

Gdy nastąpił koniec ZSRR, wielu mieszkańców peryferyjnych republik czerwonego imperium mogło mieć poczucie osierocenia. Jak wskazuje Krzysztof Ochman, setki tysięcy osób wyjeżdżały z Kazachstanu w pierwszej dekadzie niepodległości. Mimo to państwo kazachskie odnotowało w latach 2004-2011 dodatnie saldo

2 *Kazakhstan Fertility Rate 1950-2025*, Macrotrends, [on-line:] <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/kaz/kazakhstan/fertility-rate> – 25 VI 2025.

3 *Russia Fertility Rate 1950-2025*, Macrotrends, [on-line:] <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/rus/russia/fertility-rate> – 25 VI 2025.

migracji, co wynikało z licznych powrotów Kazachów do swojego kraju. Później jednak stopniowy odpływ Rosjan do Federacji Rosyjskiej spowodował odwrócenie trendu. Ochman słusznie podkreśla, że wyjazdy z Kazachstanu obejmowały głównie ludność rosyjską (ok. 71,8%), ale nie brakowało także innych narodowości, takich jak Ukraińcy, Tatarzy czy Niemcy⁴. Nie powinniśmy również zapominać o Polakach, z których na szczęście większość znalazła się z czasem w odległej ojczyźnie, której wcześniej nigdy nie mieli okazji zobaczyć.

Jakimi motywacjami kierowali się Rosjanie, zajmujący niegdyś dominującą pozycję w republikach ZSRR? Niewątpliwie nie satysfakcjonowały ich warunki materialne w młodym Kazachstanie, jednak ciekawej odpowiedzi na to pytanie udziela Siergiej Duvanow. Zauważył on, że w latach 90. XX w. pierwszymi, którzy opuszczali Kazachstan, byli ci Rosjanie, których cechowała szowinistyczna postawa wobec praktycznie wszystkich mniejszości narodowych. Był to zatem rodzaj imperialnego trendu starszego brata, który wykluczał jakąkolwiek równość z braćmi mniejszymi. O ile w pierwszych latach niepodległości Kazachstanu motywacje tych ludzi do wyjazdu nie były całkiem oczywiste, o tyle później stawało się coraz bardziej jasne, że ich obawy wynikały z przekonania, że w Kazachstanie będą traktowani tak samo, jak oni traktowali Kazachów⁵.

4 K. Ochman, *Kazachstan. Po kryzysie styczniowym wzrosnie emigracja Rosjan z kraju?*, Kierunek Kaukaz, 7.02.2022, [on-line:] <https://kierunekkaukaz.pl/2022/02/07/kazachstan-po-kryzysie-styczniowym-wzrosnie-emigracja-rosjan-z-kraju/> – 25 VI 2025.

5 S. Duvanov, *Nacional'no-ozabochennye: počemu russkie uezżajut iz Kazachstana*, *Novye Izvestia* [С. ДУВАНОВ, *Национально-озабоченные: почему русские уезжают из Казахстана*, *Новые Известия*], 27.08.2018, [on-line:] <https://newizv.ru/news/2018-04-27/natsionalno-ozabochennye-pochemu-russkie-uezzhayut-iz-kazahstana-272157> – 25 VI 2025.

Po okresie wielkich odpływów coraz większą uwagę zaczęto zwracać na zjawisko imigracji. W połowie 2020 r. szacowano, że w krajach Azji Centralnej przebywa 5,6 mln imigrantów. Większość z nich (52%) stanowiły kobiety. Z tej liczby ok. 3,7 mln migrantów międzynarodowych przebywało w Kazachstanie, 1,2 mln – w Uzbekistanie, 276 tys. – w Tadżykistanie, 199 tys. – w Kirgistanie i 195 tys. – w Turkmenistanie. Migranci z trzech największych krajów pochodzenia stanowili 84% wszystkich migrantów międzynarodowych w Azji Centralnej. Na Rosję przypadało 68%, czyli 3,8 mln, następne w kolejności były Ukraina (9%, czyli 515 tys.) i Uzbekistan (7%, czyli 380 tys.). Warto wszakże nadmienić, że różne grupy etniczne pochodzące *de facto* z Azji Centralnej również podróżują po tym regionie, przez co jak najbardziej są także uważane za migrantów międzynarodowych⁶. Nowe przepływy wymuszały jasne sformułowanie reguł imigracji, których dobitnym przykładem jest rozporządzenie rządowe z 12 lutego 2024 r.⁷

Z czasem sytuacja Kazachstanu na tym tle okazała się całkiem korzystna, wystarczy spojrzeć na fakty. W 2019 r. saldo migracji było ujemne i wyniosło -32 970 osób. W 2020 r. sytuacja uległa zmianie, saldo ujemne zmniejszyło się do -17 718 osób. Spadek ten, jak się sądzi, był spowodowany pandemią COVID-19, która ograniczyła przemieszczanie się i zmieniła priorytety znacznej części ludności. W 2021 r. ujemne saldo migracji wzrosło do -21 217 osób. Jednak już w 2023 r. wskaźnik zmienił swój wektor:

6 *Migration Data in Central Asia*, Migration Portal, 31.01.2025, [on-line:] <https://www.migrationdataportal.org/regional-data-overview/central-asia> – 25 VI 2025.

7 *Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 fevralâ 2024 goda №80*, Pravitel'stvo Respubliki Kazahstan [*Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 февраля 2024 года №80*, Правительство Республики Казахстан], primeminister.kz, 5.02.2024, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/decisions/12022024-80> – 25 VI 2025.

saldo stało się dodatnie i wyniosło 9293 osoby, co odzwierciedlało zmiany i nowe wyzwania w sytuacji gospodarczej⁸.

Szczególnie istotnym czynnikiem, który miał wpływ na zmianę salda migracji, była inwazja Rosji na Ukrainę. Nastąpił wtedy gwałtowny wzrost migracji do Kazachstanu, mający miejsce po częściowej mobilizacji wojskowej w Rosji we wrześniu 2022 r. (trzeba pamiętać, że zmobilizowano wówczas ponad 100 tys. osób)⁹. Pod koniec tego roku liczba rosyjskich emigrantów przekroczyła 400 tys., przy czym największa ich liczba przybyła do Ałmaty i Astany¹⁰. Jednakże, jak twierdził konsul generalny Federacji Rosyjskiej w Ałmaty Dmitrij Turajew, z owych 400 tys., którzy mieli wyjechać z Rosji „w znacznej mierze z pobudek emocjonalnych”, w Kazachstanie pozostało pod koniec 2023 roku maksymalnie 80 tys.¹¹ Jak dotąd brak danych mogących potwierdzić słuszność tego stwierdzenia.

Zmniejszanie się znaczenia czynnika wojennego nie zatrzymało pozytywnej tendencji. Pojawił się nowy wzrost migracji, napę-

8 L. Egel' kyzy, *Vliânie migracii na ekonomiku Kazahstana: 2019-2023* [Л. Егель кызы, *Влияние миграции на экономику Казахстана: 2019-2023*], Ec[ON]omyKZ, 12.12.2024, [on-line:] <https://economykz.org/?p=11520> – 25 VI 2025.

9 A. Zlobin, *V Kazahstan s načala častičnoj mobilizacii v'ehali počti 100 000 rossiân* [А. Злобин, *В Казахстан с начала частичной мобилизации въехали почти 100 000 россиян*], Forbes Russia, 27.09.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/478195-v-kazahstan-s-nacala-casticnoy-mobilizacii-v-ehali-pocti-100-000-rossian> – 25 VI 2025.

10 D. Klimenko et al., *The Impact of the Onset of the War in Ukraine on Kazakhstan*, Critical Debates HSGJ, 14.11.2024, [on-line:] <https://criticaldebateshsgj.scholasticahq.com/post/2817-the-impact-of-the-onset-of-the-war-in-ukraine-on-kazakhstan-by-daniil-klimenko-karina-umelissova-ezoza-kaharova-ayat-yeshmanov> – 25 VI 2025.

11 *Genkonsul RF: v Kazahstane ostaûtsâ 50-80 tys. iz 400 tys. rossiân, v'ehavših v 2022 godu* [Генконсул РФ: в Казахстане остаются 50-80 тыс. из 400 тыс. россиян, въехавших в 2022 году], TASS, 12.02.2024, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/19960051> – 25 VI 2025.

dzany w latach 2023, 2024 i 2025 głównie przez przyjazdy z krajów Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) i Chin. W porównaniu z poprzednim okresem odnotowano 1,5-krotny wzrost liczby migrantów z Uzbekistanu, a także 4,4-krotny z Chin, co można zapewne przypisać dramatycznej sytuacji ludności Sinciangu.

Trzeba także zauważyć, że w 2024 r. zwiększyła się skala migracji wewnątrz państwa: ruch między regionami wzrósł 1,7-krotnie w porównaniu z rokiem poprzednim. W roku 2023 w kraju przesiedliło się ok. 397 tys. osób, a w 2024 liczba ta wzrosła do 688 tys. Wielkie metropolie nadal przyciągały większość nowych mieszkańców. Astana powitała ponad 64 tys. nowych mieszkańców, Ałmaty – 60 tys., a Szymkent – 31 tys., utrzymując swoją pozycję miasta o najszybciej rosnącym wskaźniku pozytywnego salda migracji.

Jako że ciągle odnotowywano napływ ludności kazachskiej z zagranicy, opracowano nowy system, aby ułatwić adaptację i integrację tzw. kandasów, czyli pochodzących z diaspory etnicznych Kazachów, w północnych regionach państwa. Przepisy obejmują teraz usługi „adaptacyjne” i „integracyjne” dla rodzin imigrantów. Aby wesprzeć mieszkalnictwo, tzw. certyfikat mobilności ekonomicznej pokrywa połowę kosztów zdobycia nowego lokum dla osób przeprowadzających się do wyznaczonych obszarów, a regionalne plany działania mają na celu zachęcenie do migracji do regionów z niedoborem siły roboczej¹². Trudno oprzeć się wrażeniu, że polityka republiki w tym zakresie stanowi zdecydowany krok ku kazachizacji obszarów północnych, zamieszkałych, jak dotąd, w przeważającej mierze przez ludność rosyjską. W ten sposób stopniowo odbiera się Kremlowi argument za ewentualną ingerencją w sprawę rosyjskojęzycznej ludności północnych rubieży

12 A. Nakispekova, *Kazakhstan Sees Positive Shift in Migration Dynamics*, The Astana Times, 2.01.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/01/kazakhstan-sees-positive-shift-in-migration-dynamics/> – 25 VI 2025.

Kazachstanu, przez wielu Rosjan uważanych za integralną część „matki-Rosji”.

W 2024 r. liczba osób, które osiedliły się w Kazachstanie, wyniosła 29 282, a opuściło ten kraj 12 732 osoby. Oznacza to, że saldo migracji było wyraźnie dodatnie i wyniosło 16 550 osób. W porównaniu z 2023 r. liczba osób przybywających do Kazachstanu wzrosła o 15,3%, a liczba osób opuszczających Kazachstan zmniejszyła się o 20,9%. Nie budzi zdziwienia fakt, że główna wymiana migracyjna odbywa się z państwami, które powstały po rozpadzie ZSRR. Udział osób przybywających z tego obszaru wyniósł 81,6%, a udział osób wyjeżdżających do tych krajów – 74,8%¹³. Zastanawiające jest jednak, że całkiem sporo osób, tj. 7379, przybyło na stałe do Kazachstanu z innych państw, w tym z Chin, co w poprzednich dekadach stanowiło wielką rzadkość.

Ci, którzy w 2024 r. przybyli na stałe, wybrali głównie największą metropolię – Ałmaty (6260 osób) – oraz obwody ałmatyński (4788) i mangystauski (3680). Z kolei największą liczbę osób, które opuściły kraj, zarejestrowano w północnym Kazachstanie (2133 osoby), w obwodzie karagandyjskim (1588) i wschodnio-kazachstańskim (1195)¹⁴. Wskazuje to na postępującą emigrację ludności rosyjskiej, jednak w grę może wchodzić także czynnik pogodowy czy też „ogólnocywilizacyjny”. Wskazane tereny są bo-

13 *Migraciâ naseleniâ Respubliki Kazahstan (2024g.)*, Bûro nacional'noj statistiki Agentstva po strategičeskomu planirovaniû i reformam Respubliki Kazahstan [*Миграция населения Республики Казахстан (2024г.)*, Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан], stat.gov.kz, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281543/> – 25 VI 2025.

14 S. Karimov, *Inostrancy stali čaše pereezhat' v Kazahstan: kakie regiony oni vybiraût* [С. Каримов, *Иностранцы стали чаще переезжать в Казахстан: какие регионы они выбирают*], nur.kz, 13.03.2025, [on-line:] <https://www.nur.kz/society/2227724-inostrancy-stali-chashche-pereezhat-v-kazahstan-kakie-goroda-oni-vybirayut/> – 25 VI 2025.

wiem słabo zurbanizowane i niedoinwestowane, cechują się także surowszym klimatem. Główne destynacje migrantów są natomiast całkiem zrozumiałe. Ałmaty i okolice to atrakcyjnie położone wśród gór, stosunkowo ciepłe miejsce z największą infrastrukturą miejską, przemysłową, naukową i kulturalną. Z kolei obwód mangystauski to usytuowane nad Morzem Kaspijskim centrum wydobywania ropy naftowej i gazu ziemnego, gdzie zarobki znacznie przewyższają średnią krajową.

Nowa wielokulturowość. Hiperpoprawność polityczna

Elita polityczna niepodległego Kazachstanu, w latach 1991-2019 z Nursułtanem Nazarbajewem, a następnie z Kasymem-Żomartem Tokajewem na czele, konsekwentnie szczyciła się faktem, że żaden znaczący konflikt międzyetniczny lub religijny nie miał miejsca przez wszystkie lata funkcjonowania kraju najpierw w Związku Radzieckim, a następnie w okresie niepodległości. Narracja ta podtrzymywana jest praktycznie przez wszystkie środowiska opiniotwórcze i cieszy się niesłabnącym poparciem społecznym.

Odzwierciedleniem tego jest prawodawstwo Republiki Kazachstanu, a jeszcze bardziej praktyka wymiaru sprawiedliwości, wręcz przesadnie nastawiona na polityczną poprawność. Ogólnie można powiedzieć, że najbardziej niepożądaną postawą jest wzbudzanie waśni etnicznych, których władze od początku niepodległości obawiały się jak ognia. Nie bez racji Galiya Azhenova, prezes Centrum Ekspertów ds. Sporów Informacyjnych Międzynarodowej Fundacji Ochrony Wolności Słowa „Adil Soz”, podaje przykłady przesadnej czy wręcz groteskowej reakcji wymiaru sprawiedliwości nawet na używanie terminologii, która mogła się wydawać niebezpieczna. W sensie prawnym na straży trwałości zasady równości wszystkich grup etnicznych i religijnych stoi Ustawa

o przeciwdziałaniu ekstremizmowi z 18 lutego 2005 r. (z poprawkami z 19 czerwca 2019 r.), Art. 3, p. 3 pp. 2. W praktyce kwestia okazała się skomplikowana i wymagała badań.

W 2009 r. Fundacja Ochrony Wolności Słowa „Adil Soz” zakończyła dwuletni projekt „Wzmocnienie zasad poprawności politycznej w mediach Kazachstanu jako zapobieganie podżeganiu do niezgody międzyetnicznej, religijnej i społecznej oraz antagonizmów politycznych”, na który otrzymała stosowny grant UE. Przeanalizowano dzięki niemu znaczną liczbę publikacji w języku rosyjskim, kazachskim, uzbeckim i ujgurskim, wprowadzono także autorską metodę „pozytywnego” relacjonowania konfliktów. Jako że kwestie etniczne i religijne stały się przedmiotem dyskusji w mediach i w środowisku naukowym, problem był też szerzej omawiany w społeczeństwie. Przeprowadzono dziesiątki seminariów szkoleniowych dla dziennikarzy, sędziów i funkcjonariuszy organów ścigania. Zorganizowano również fora i konferencje z przedstawicielami rządu i parlamentarzystami¹⁵.

Badania wykazały, że w całym okresie istnienia Republiki Kazachstanu miały miejsce liczne przypadki ograniczania wolności przekazu religijnego z obawy przed ekstremizmem. Co istotne, badania doprowadziły do wniosku, że Kazachstan pozostaje co prawda państwem dialogu, niemniej obawa przed ekstremizmem, szczególnie religijnym, nieraz prowadziła do ograniczenia dostępu do rzetelnej informacji, chociaż formalnie Art. 20 Konstytucji zdecydowanie zabrania jakiegokolwiek formy cenzury. Faktycznej ochronie podlegają głównie przedstawiciele oficjalnie zakorzenionych religii, czyli islamu oraz prawosławia. Przedstawiciele innych

15 G. Azhenova, *Political Correctness in the Media of Kazakhstan and Central Asia Countries: Search of Harmony*, Adil Soz International Foundation for Protection of Freedom of Speech, s. 2, [on-line:] <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Expression/ICCPR/Bangkok/GaliyaAzhenova.pdf> – 25 VI 2025.

denominacji, jak np. ruchu Kriszny nieraz z inicjatywy lokalnej społeczności alienowano. W większości przypadków osoby uznawane za elementy ekstremistyczne były skazywane na wieloletnie więzienie, a bywało i tak, że publiczną krytykę lokalnej polityki traktowano jako podżeganie do waśni. Przede wszystkim jednak obawa przed nietolerancją skierowuje ostrze działań administracyjnych przeciwko partiom i organizacjom islamistycznym, takim jak Hizb-ut-Tahrir¹⁶. Nie ulega bowiem żadnej wątpliwości, że praktycznie w całej postsowieckiej Azji Centralnej największego niebezpieczeństwa, prawdopodobnie nie bez pewnej racji (odstraszający był przecież przykład sąsiedniego Afganistanu), dopatrywano się zawsze w możliwym odrodzeniu się fundamentalizmu religijnego, który doprowadziłby do rozłamów społecznych i osłabiłby rolę państw wraz z ich aparatem władzy.

Joanna Czczott w książce *Cisza nad stepem* zwraca uwagę na jeszcze inny, mniej pragmatyczny aspekt poprawności politycznej w Kazachstanie. Monografia ta jest przede wszystkim dziełem o tym, że w państwie kazachskim bardzo niechętnie podejmuje się temat sieci sowieckich łagrów, która właśnie na tym terenie była niezwykle gęsta. Sami Kazachowie jako naród za tragedię setek tysięcy osób nie ponoszą odpowiedzialności, jednak fakt, że w republice zamieszkują potomkowie zarówno ofiar, jak i katów tworzy specyficzną dla kazachskiego państwa zmwę milczenia o koszmarnym i dawno już minionym okresie¹⁷. Wydaje się, że zachowanie władz Kazachstanu i samego społeczeństwa pozostaje w analogii do zachowania niektórych państw latynoamerykańskich, w których starano się nie dociekać przeszłości imigrantów, głównie nazistowskich. Dla Brazylii całkowite milczenie w kwestii relacji polsko-niemieckich uzasadnione było faktem, że potomkowie obu społeczności bardzo licznie zamieszkują ten kraj,

¹⁶ *Ibidem*, s. 3-4.

¹⁷ J. Czczott, *Cisza nad stepem. Kazachstan i pamięć o Rosji*, Warszawa 2025.

szczególnie stany Parana i Espírito Santo, a wywoływanie zatargów poprzez stawanie po którejkolwiek ze stron nie leżało w interesie państwa.

Czy Kazachstan rzeczywiście prowadzi, zgodnie z deklaracjami, politykę multikulturalizmu? Zdaniem zespołu badaczy powołujących się na kategorie kanadyjskiego modelu wypracowanego przez Queen's University w Kingston można stwierdzić, że odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna. Po pierwsze, model zakłada, że polityka multikulturalizmu wymaga przynajmniej quasi-federalnej autonomii terytorialnej, co w przypadku Kazachstanu nie ma miejsca, albowiem jest to typowy przykład państwa unitarnego. Po drugie, liczy się także oficjalny status języków mniejszościowych; w Kazachstanie pluralizm ograniczony został do powszechnej akceptacji rosyjskiego jako drugiego (powszechnie przecież znanego) języka komunikacji międzyetnicznej. Po trzecie, istotne są także gwarancje reprezentacji mniejszości w centralnych władzach: tu także można mówić o tylko częściowym spełnieniu tego warunku poprzez Zgromadzenie Narodu Kazachstanu, organ doradczy przy prezydencie Kazachstanu reprezentujący interesy różnych narodowości zamieszkujących republikę. Po czwarte, ważnym aspektem jest państwowe finansowanie edukacji w językach mniejszości, co istotnie zachodzi. Konstytucja Kazachstanu gwarantuje bezpłatną edukację podstawową, średnią i wyższą. W państwie tym funkcjonuje 88 szkół, w których nauczanie odbywa się wyłącznie w języku uzbeckim, tadżyckim, ujugurskim i ukraińskim, języki 22 innych grup etnicznych Kazachstanu są natomiast nauczane jako osobny przedmiot w 108 szkołach. Po piąte, model wymaga też konstytucyjnego lub parlamentarnego usankcjonowania polityki multikulturalizmu, co istotnie gwarantuje już preambuła ustawy zasadniczej. Po szóste, polityka multikulturalizmu w tym schemacie (jak się wydaje, dość na wyrost) musiałaby się także odwoływać do daleko idącej potrzeby nadania mniejszościom międzynarodowej

osobowości prawnej, co w przypadku żadnego państwa postsowietckiego nie ma miejsca¹⁸.

Kwestia języka

Każdy, kto ma kontakt z obywatelami Kazachstanu, wie, że pomimo faktycznej kazachizacji państwa wszyscy bardzo sprawnie posługują się językiem rosyjskim, a wśród młodego pokolenia coraz bardziej popularny staje się także angielski. Czynniki wpływające na tę sytuację wydawały się niezmiennie, jednak w rzeczywistości mamy do czynienia z pewną korzystną kompilacją okoliczności i wpływów. Oficjalnie sytuację językową w państwie reguluje w chwili ukazania się niniejszej publikacji rozporządzenie rządowe z 2021 r., dość precyzyjnie określające zasady nauczania języków w republice¹⁹.

Badacze kwestii multikulturalizmu i wielojęzykowości w Kazachstanie generalnie przychylają się do opinii o konieczności pogodzenia trzech filarów komunikacji. Po pierwsze, panuje konsensus co do tego, że rozwój języka kazachskiego jako języka pań-

18 A. Kadyraliyeva et al., *Multiculturalism in Kazakhstan*, „Utopia y Praxis Latinoamericana” Vol. 24, 2019, no. Esp. 5, s. 210-212. Por. Y.M. Abiyev et al., *Mediation in the Multicultural Society of Kazakhstan: Tradition and Modernity*, „Utopia y Praxis Latinoamericana” Vol. 25, 2020, no. Esp. 7, s. 14-22.

19 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy po realizacii ŷykovoj politiki v Respublike Kazahstan na 2020-2025 gody, Komitet ŷykovoj politiki Respubliki Kazahstan [Об утверждении Государственной программы по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы, Комитет языковой политики Республики Казахстан], nr P1900001045, gov.kz, 9.02.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/135598?lang=ru> – 25 VI 2025.

stwowego i rozszerzenie jego zakresu pozostaje nie tylko jednym z głównych atrybutów suwerenności. Przede wszystkim działania te mają na celu wzmocnienie postrzegania patriotyzmu i dlatego wydają się „sprawą honoru” dla Kazachów, których język w okresie imperialnym, a tym bardziej sowieckim, został nie tylko zepchnięty do narzecza drugiej kategorii, ale wręcz zagrożony był marginalizacją. Po drugie jednak, zachowanie języka rosyjskiego jako pomocniczego także przynosi pożytek, ponieważ rosyjski wciąż stanowi jeden ze światowych języków konferencyjnych, a ponadto bez wątpienia jest środkiem komunikacji międzyetnicznej dla wszystkich narodowości obszaru postsowieckiego i wielu innych ludów Eurazji, a zatem trudno przecenić jego rolę w procesie integracji. Po trzecie wreszcie, to język angielski stał się kluczowym czynnikiem konkurencyjności Kazachstanu w formacie globalnym, zatem trudno sobie wyobrazić sukces państwa bez powszechnego i skutecznego jego nauczania²⁰.

Czy stanowisko ekspertów rządowych znajduje poparcie w szerokich masach społeczeństwa? Zespół badawczy na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu im. Lwa Gumilowa w Astanie przeprowadził badanie, w którym respondenci pochodzili z dwu grup: repatriantów narodowości kazachskiej oraz przebywających w Kazachstanie od urodzenia uczniów i studentów. Badanym zadano dwa pytania: jedno o ich stosunek do dwujęzycznej (kazachskiej i rosyjskiej) edukacji w Kazachstanie, drugie o wpływ powszechnego nauczania angielskiego na perspektywy języka kazachskiego i rosyjskiego oraz na rozwój osobisty. Wyniki badań w obu grupach pokazały, że większość respondentów uważa, że realizacja państwowej polityki edukacji wielojęzycznej jest jak najbardziej właściwa. Według respondentów język rosyjski w Kazachstanie

20 A. Kadyraliyeva et al., *Kazakhstan's Experience in the Enhancement of the Intercultural Dialogue in a Multicultural Society*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” Vol. 143, 2014, s. 914.

jest niezbędny do integracji i utrzymania relacji w przestrzeni postsowieckiej, język angielski jest natomiast ważny dla integracji ze światową gospodarką. Staje się oczywiste, że rosnąca popularność języka angielskiego, ze względu na jego znaczenie w różnych obszarach życia obywateli kraju, wiąże się z jego wartością pod względem postępu w społeczeństwie, osiągnięcia bardziej prestiżowej pozycji. Jednocześnie jednak szerokie rozpowszechnienie języka angielskiego zaostriżyło sprzeczności współczesnego systemu językowego, aktywizując jego dynamikę²¹.

Inne badania z kolei dowodzą, że akceptacja dla nauczania języka drugiego już od klasy pierwszej lub drugiej (oprócz, oczywiście, nauczania w urzędowym języku kazachskim, dla którego akceptacja sięga 91%) jest wyższa w przypadku języka angielskiego (75,1%) niż rosyjskiego (51,6%), co pokazuje, że społeczeństwo kazachskie, a w szczególności jego młodsza część, widzi potrzebę wyjścia poza zakłęty krąg zależności poradzieckich i otwarcia na szerszy świat²².

Wnioski

Powstałe dość niespodziewanie w 1991 r. państwo kazachskie z jednej strony powieliło pewne powszechne w Azji Centralnej schematy. Po uzyskaniu niepodległości doszło bowiem do znaczącego odpływu ludności niekazachskiej, w lwiej części rosyjskiej, która wzbogaciła zasoby ludnościowe Rosji. O ile na początku

21 S. Zharkynbekova et al., *The Role of Multilingual Education in the Process of Kazakhstan Identity Formation*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” Vol. 143, 2014, s. 220-221.

22 S. Zharkynbekova, D. Akynova, A. Aimoldina, *Multicultural Situation in Kazakhstan: Aspects of Language Studies*, „World Applied Sciences Journal” Vol. 27, 2013, s. 35.

lat 60. XX w. mogło się wydawać, że Kazachowie będą już tylko mniejszościowym narodem tytularnym republiki, o tyle potem ich pozycja demograficzna zaczęła się poprawiać, a sytuacja po roku 1991 pozwoliła na jeszcze bardziej gwałtowny zwrot ku odrzuceniu rusyfikacji i ku dominacji żywiołu miejscowego: Rosjanie stawali się coraz mniej liczną i coraz mniej wpływową mniejszością.

Zdawało się zatem, że państwo będzie się nieco wyludniało; nic jednak bardziej mylnego: emigracji Rosjan i innych wschodnioeuropejskich grup ludności towarzyszył napływ rdzennych Kazachów z zagranicy, który w znacznej mierze rekompensował odpływ dawnej elity. Sytuację dodatkowo poprawiał pozytywny (przewyższający 2,5) współczynnik dzietności, charakterystyczny dla wszystkich postsowieckich państw Azji Centralnej. Tym jednak, co wyróżnia Kazachstan na tle innych państw regionu, jest rosnące pozytywne saldo migracji oraz coraz bardziej znacząca obecność imigrantów spoza grupy państw WNP, także z Chin, co wskazuje na coraz bardziej pozytywne postrzeganie państwa kazachskiego na arenie międzynarodowej.

Państwo to, gdy wziąć pod uwagę statystyki, niewątpliwie stało się bardziej jednolite pod względem narodowościowym. Mimo to proces zmian w jego składzie etnicznym ciągle postępuje i jego charakterystyki nie da się łatwo przewidzieć w perspektywie kolejnych dekad. Wydaje się, że zmiany mogą postępować w kierunku coraz większego napływu ludności z państw azjatyckich, nie tylko jednak z obszaru dawnego ZSRR. Nie da się także wykluczyć, że do Kazachstanu mogą nadal napływać obywatele Federacji Rosyjskiej, głównie z powodu zagrożenia poborem do wojska związanym z konfliktem rosyjsko-ukraińskim. Być może wojna nie będzie jedynym powodem imigracji. Kazachstan, ogólnie rzecz biorąc, wydaje się bowiem państwem przewidywalnym, w którym mało prawdopodobne są turbulencje ekonomiczne, a tym bardziej polityczne. Co więcej, władze kazachskie ostentacyjnie unikają okazji do konfliktów międzynarodowych, a próby wzbudzenia waśni

wewnętrznych są surowo karane. W tym świetle Kazachstan może stać się destynacją dla znacznie większej liczby potencjalnych imigrantów, niechciany w państwach ościennych i zagrożony tam prześladowaniami lub niestabilnością na rynku pracy.

Nie da się jednak przewidzieć, czy procesy te nie spowodują wewnętrznych tarć, wynikających m.in. ze wzrostu nastrojów konserwatywnych lub ksenofobicznych. Badacze kazachscy, świadomi konieczności prowadzenia polityki dmuchania na zimne, zdają sobie sprawę, że niezbędne są także bardziej pogłębione studia nad ciągle zmieniającym się społeczeństwem i niedoskonałością polityki narodowościowej. Potwierdzonym jednak przez badania faktem jest skłonność zdecydowanej większości Kazachów do otwarcia na świat celem zwiększenia konkurencyjności ich państwa i do konsekwentnego nauczania języków obcych, głównie angielskiego, które ma polepszyć perspektywy rozwoju społecznego. Tym samym można potwierdzić podobieństwo rozwojowe pomiędzy młodszą częścią społeczeństwa kazachskiego a Europą Środkową i Wschodnią, gdzie zachodzą analogiczne procesy i gdzie dawna sytuacja imperialnego podporządkowania kulturowego jest skutecznie wypierana przez podejście technokratyczne.

Bibliografia

- Abiyev Y.M. et al., *Mediation in the Multicultural Society of Kazakhstan: Tradition and Modernity*, „Utopía y Praxis Latinoamericana” Vol. 25, 2020, no. Esp. 7, s. 14-22.
- Azhenova G., *Political Correctness in the Media of Kazakhstan and Central Asia Countries: Search of Harmony*, Adil Soz International Foundation for Protection of Freedom of Speech, [on-line:] <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Expression/ICCPR/Bangkok/GaliyaAzhenova.pdf>.
- Czczcott J., *Cisza nad stepem. Kazachstan i pamięć o Rosji*, Warszawa 2025.

- Duvanov S., *Nacional'no-ozabochennyye: počemu russkie uezžajut iz Kazahstana*, *Novye Izvestiâ* [Дуванов С., Национально-озабоченные: почему русские уезжают из Казахстана, *Новые Известия*], 27.08.2018, [on-line:] <https://newizv.ru/news/2018-04-27/natsionalno-ozabochennyye-pochemu-russkie-uezzhayut-iz-kazahstana-272157>.
- Egel' kyzy L., *Vliânie migracii na ekonomiku Kazahstana: 2019-2023* [Егель кызы Л., Влияние миграции на экономику Казахстана: 2019-2023], *Ec[ON]омыKZ*, 12.12.2024, [on-line:] <https://economykz.org/?p=11520>.
- Genkonsul RF: v Kazahstane ostaûtsâ 50-80 tys. iz 400 tys. rossiân, vhevâših v 2022 godu* [Генконсул РФ: в Казахстане остаются 50-80 тыс. из 400 тыс. россиян, въехавших в 2022 году], *TASS*, 12.02.2024, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/19960051>.
- Kadyraliyeva A. et al., *Multiculturalism in Kazakhstan*, „Utopía y Praxis Latinoamericana” Vol. 24, 2019, no. Esp. 5, s. 208-217.
- Kadyraliyeva A. et al., *Kazakhstan's Experience in the Enhancement of the Intercultural Dialogue in a Multicultural Society*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” Vol. 143, 2014, s. 912-915, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.526>.
- Karimov S., *Inostrancy stali čaše pereezžat' v Kazahstan: kakie regiony oni vybiraût* [Каримов С., Иностранцы стали чаще переезжать в Казахстан: какие регионы они выбирают], *nur.kz*, 13.03.2025, [on-line:] <https://www.nur.kz/society/2227724-inostrancy-stali-chash-che-pereezhhat-v-kazahstan-kakie-goroda-oni-vybirayut/>.
- Kazakhstan Fertility Rate 1950-2025*, *Macrotrends*, [on-line:] <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/kaz/kazakhstan/fertility-rate>.
- Klimenko D. et al., *The Impact of the Onset of the War in Ukraine on Kazakhstan*, *Critical Debates HSGJ*, 14.11.2024, [on-line:] <https://criticaldebateshsgj.scholasticahq.com/post/2817-the-impact-of-the-onset-of-the-war-in-ukraine-on-kazakhstan-by-daniil-klimenko-karina-umelissova-ezoza-kaharova-ayat-yeshmanov>.
- Қысқаша қорытындылар 2021 жылғы Қазақстан республикасы халқының ұлтық санағының қорытындылары*, Қазақстан Республикасы. Стратегиалық зоспарлау және реформалар агенттігі. Ұлтық статистика бұросы, Нұр-Сұлтан [Қысқаша қорытындылар 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары, Қазақстан Ре-

- спубликасы. Стратегиялық жоспарлау және реформалар агентігі. Ұлттық статистика бюросы, Нұр-Сұлтан] 2022.
- Migraciâ naseleniâ Respubliki Kazahstan (2024g.)*, Bûro nacional'noj statistiki Agentstva po strategičeskomu planirovaniû i reformam Respubliki Kazahstan [*Миграция населения Республики Казахстан (2024г.)*, Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан], stat.gov.kz, [on-line:] <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281543/>.
- Migration Data in Central Asia*, Migration Portal, 31.01.2025, [on-line:] <https://www.migrationdataportal.org/regional-data-overview/central-asia>.
- Nakispekova A., *Kazakhstan Sees Positive Shift in Migration Dynamics*, The Astana Times, 2.01.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/01/kazakhstan-sees-positive-shift-in-migration-dynamics/>.
- Ob utverždenii Gosudarstvennoj programmy po realizacii âzykovoј politiki v Respublike Kazahstan na 2020-2025 gody, Komitet âzykovoј politiki Respubliki Kazahstan [Об утверждении Государственной программы по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы, Комитет языковой политики Республики Казахстан], nr P1900001045, gov.kz, 9.02.2021, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/135598?lang=ru>.
- Ochman K., *Kazachstan. Po kryzysie styczniovym wzrośnie emigracja Rosjan z kraju?*, Kierunek Kaukaz, 7.02.2022, [on-line:] <https://kierunekkaukaz.pl/2022/02/07/kazachstan-po-kryzysie-styczniovym-wzrośnie-emigracja-rosjan-z-kraju/>.
- Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 fevralâ 2024 goda №80*, Pravitel'stvo Respubliki Kazahstan [*Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 февраля 2024 года №80*, Правительство Республики Казахстан], primeminister.kz, 5.02.2024, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/decisions/12022024-80>.
- Russia Fertility Rate 1950-2025*, Macrotrends, [on-line:] <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/rus/russia/fertility-rate>.
- Zharkynbekova S. et al., *The Role of Multilingual Education in the Process of Kazakhstani Identity Formation*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” Vol. 143, 2014, s. 217-221, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.391>.

Zharkynbekova S., Akynova D., Aimoldina A., *Multicultural Situation in Kazakhstan: Aspects of Language Studies*, „World Applied Sciences Journal” Vol. 27, 2013, s. 32-37.

Zlobin A., *V Kazahstan s načala častičnoj mobilizacii vĕhali počti 100 000 rossiân* [Злобин А., В Казахстан с начала частичной мобилизации въехали почти 100 000 россиян], Forbes Russia, 27.09.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/478195-v-kazahstan-s-nacala-casticnoj-mobilizacii-v-ehali-pocti-100-000-rossian>.

Бағытың қандай Қазақстан?

red. Anna Jach, Katarzyna Kosowska,
Krystian Pachucki-Włosek, Eugeniusz Portny
<https://doi.org/10.12797/9788383683188.03>

s. 65-83

MGR EUGENIUSZ PORTNY

Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

MGR KAROLINA ZUB-LEWIŃSKA

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

W cieniu mobilizacji

Kazachstan jako schronienie i punkt przerzutowy dla uciekinierów
z Rosji

ABSTRAKT

W niniejszym rozdziale zaprezentowany i przeanalizowany został proces masowych wyjazdów obywateli Federacji Rosyjskiej do Republiki Kazachstanu w obawie przed poborem do armii rosyjskiej. Autorzy podjęli próbę wyjaśnienia, jaką terminologię należy zastosować do opisu tego rodzaju exodusu. Przedstawiony został przebieg tzw. częściowej mobilizacji w Rosji (faktycznie mającej znamiona mobilizacji powszechnej) jesienią 2022 r. i jej konsekwencje dla państwa rosyjskiego. Autorzy wyjaśnili, dlaczego to właśnie Kazachstan okazał się atrakcyjnym schronieniem dla uciekających przed poborem obywateli rosyjskich, a także ilu Rosjan począwszy od września 2022 r. wyjechało do największego państwa postradzieckiej Azji Centralnej. Zaprezentowano również reakcje społeczeństwa kazachstańskiego na napływ setek tysięcy uciekinierów z sąsiedniego państwa.

Słowa kluczowe: masowa migracja, częściowa mobilizacja, Rosja, Kazachstan, uciekinierzy

ABSTRACT

In the Shadow of Mobilization: Kazakhstan as a Refuge and Transit Hub for Russian Runaways

This chapter presents and analyses the mass exodus of citizens of the Russian Federation to the Republic of Kazakhstan driven by fears of conscription into the Russian army. The authors attempted to clarify what terminology should be used to describe this type of migration. An overview has been provided of Russia's so-called partial mobilization in the fall of 2022 (effectively amounting to a general mobilisation) and its impact on the Russian state. The authors explained why Kazakhstan has proven to be an attractive refuge for Russian citizens fleeing conscription, as well as the scale of their migration to the largest state in post-Soviet Central Asia since September 2022. The reactions of Kazakhstan society to the influx of hundreds of thousands of refugees from the neighboring country were also presented.

Keywords: mass migration, partial mobilization, Russia, Kazakhstan, runaways

Wstęp

Niniejszy rozdział ma na celu przedstawić i wyjaśnić proces masowych wyjazdów obywateli Federacji Rosyjskiej (FR) do Republiki Kazachstanu wywołany obawą przed możliwym poborem do rosyjskiego wojska. W związku z tym postawione zostały następujące pytania badawcze:

- Jakiej terminologii należy używać do opisu tego rodzaju exodusu, biorąc pod uwagę niejednorodność pojęć pojawiających się w debacie publicznej?
- W jaki sposób przebiegała mobilizacja w Rosji ogłoszona we wrześniu 2022 r.?

- Jakie czynniki sprawiły, że Kazachstan stał się atrakcyjnym schronieniem lub miejscem przerzutowym dla rosyjskich uciekinierów?
- Jak wielu obywateli Rosji szacunkowo wyjechało do Kazachstanu w okresie od września 2022 r.?
- Jakie były reakcje władz i społeczeństwa kazachstańskiego na napływ setek tysięcy uciekinierów z sąsiedniego państwa?

Rozdział opiera się w głównej mierze na metodzie analizy treści, obejmującej przegląd i krytyczną ocenę informacji zawartych w komunikatach prasowych, doniesieniach medialnych, wywiadach oraz raportach analitycznych organizacji typu *think tank*. W sposób subsydiarny wykorzystana została również metoda instytucjonalno-prawna, np. podczas interpretacji prawa dotyczącego uchodźstwa oraz mobilizacji. Ze względu na aktualność i rozwojowy charakter podjętego tematu materiał badawczy stanowiący w pierwszej kolejności znajdujące się w otwartym dostępie źródła internetowe.

Rosyjscy uciekinierzy – różnorodność pojęć

Po ogłoszeniu przez prezydenta Władimira Putina 21 września 2022 r. tzw. częściowej mobilizacji, a co za tym idzie – po gwałtownym napływie mieszkańców Rosji do Kazachstanu, w przestrzeni publicznej pojawiła się cała gama terminów opisujących tę grupę ludzi. Do najczęściej spotykanych należą: turyści, relokanci, migranci, uchodźcy.

Pierwszy z nich – turyści – z jednej strony jest najmniej oczywisty, z drugiej jednak wydaje się najbardziej trafny z prawnego punktu widzenia. Obywatele Rosji mogą bowiem wjeżdżać na terytorium Kazachstanu jako turyści w ramach ruchu bezwizowego. Z tej możliwości korzystali wszyscy rosyjscy uciekinierzy,

którzy nie posiadali zezwolenia na stały lub czasowy pobyt w Kazachstanie. Należy jednocześnie podkreślić, że rzeczywiste cele wyjazdów większości Rosjan miały niewiele wspólnego z turystyką.

Termin „relokanci” (ros. *релоканты*) pochodzi od angielskiego słowa „relokacja” (ang. *relocation*). Jest on powszechnie używany – zarówno przez dziennikarzy, jak i czynnych polityków¹ – w odniesieniu do mężczyzn, którzy opuścili Rosję począwszy od września 2022 r. Słowo „relokacja”, w odróżnieniu od migracji czy uchodźstwa, jest neutralne, nienacechowane emocjonalnie, oraz akcentuje sam fakt zmiany miejsca pobytu bez wyjaśniania przyczyn. Pierwotnie jednak określenie „relokanci” stosowane było w świecie biznesu i odnosiło się do pracowników, którzy byli czasowo wysyłani do innego kraju przez swoich pracodawców w celu wykonywania powierzonych obowiązków zawodowych (np. otwarcia filii firmy za granicą)².

Uciekinierzy z Rosji różnią się też od typowych migrantów, gdyż motywacje, którymi się kierowali w momencie podjęcia

1 Jednym z takich polityków jest Dmitrij Miedwiediew – prezydent Rosji w latach 2008-2012, który obecnie pełni funkcje przewodniczącego partii rządzącej Jedna Rosja oraz wiceprzewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Por. „*Relokanty odinokii nikomu ne nużny*”. *Medvedev zađvil o nesposobnosti uehavših izmenit' poslevoennij Rossii* [«Релоканты одиноки и никому не нужны». Медведев заявил о неспособности уехавших изменить послевоенную Россию], The Moscow Times, 3.06.2023, [on-line:] <https://www.moscowtimes.ru/2023/06/03/medved-a44996> – 6 VII 2025. Słowo „relokanci” padało również z ust przewodniczącego Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej Wiaczesława Wołodina. Por. *Volodin posovetoval relokantam ne vozvrašat'sâ v Rossiû* [Володин посоветовал релокантам не возвращаться в Россию], Interfax, 10.10.2023, [on-line:] <https://www.interfax.ru/russia/925047> – 6 VII 2025.

2 *Kto takoj relokant* [Кто такой релокант], Bepalov Finance, 17.07.2024, [on-line:] https://bepalov-finance.ru/tpost/fat6v3sc11-kto-takoi-relokant?utm_source=seo&utm_medium=google – 6 VII 2025.

decyzji o opuszczeniu Rosji, nie miały charakteru zarobkowego. Przy założeniu, że pozostanie w kraju stwarzało realne zagrożenie dla życia i zdrowia tych ludzi ze względu na ryzyko poboru do wojska, wyjazd do Kazachstanu jawi się nie jako dobrowolny wybór, lecz konieczny środek samoobrony przed przymusowym wysłaniem na wojnę. Oznacza to, że opisywane zjawisko ma więcej wspólnego z uchodźstwem niż migracją. Zgodnie z Konwencją dotyczącą statusu uchodźców z 1951 r. termin „uchodźca” stosowany jest do określenia osoby, która „na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem z powodu swojej rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub z powodu przekonań politycznych przebywa poza granicami państwa, którego jest obywatelem...”³. Chociaż po 2022 r. niektórzy obywatele Rosji składali wnioski o udzielenie azylu na terytorium Kazachstanu, próby te kończyły się niepowodzeniem. Odmowy w przyznaniu statusu uchodźcy otrzymali m.in.:

- Jewgienija Baltatarowa – antywojenna dziennikarka z Republiki Buriacji, która po ogłoszeniu mobilizacji opuściła Rosję, a następnie założyła w Kazachstanie organizację pod nazwą „Punkt [bez] powrotu” (ros. *Точка [не]возврата*), udzielającą wsparcia rosyjskim uciekinierom w Kazachstanie. W grudniu 2024 r. Baltatarowa otrzymała status uchodźcy we Francji⁴.
- Igor Sandżijew – dezterter z Republiki Kałmucji, który w pierwszych dniach wrześniowej mobilizacji 2022 r. został pobrany

3 Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r., Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, [on-line:] <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19911190515/O/D19910515.pdf> – 6 VII 2025.

4 N. Žarbulova, *Posle zaderžaniâ v Kazahstane žurnalistka Evgeniâ Baltatarova polučila ubežiše vo Francii*, Kursiv [Н. Жарбулова, *После задержания в Казахстане журналистка Евгения Балтатарова получила убежище во Франции*, Kursiv], 13.12.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2024-12-13/zhrb-avg-fra/> – 6 VII 2025.

do wojska. Dwukrotnie uciekał z obozu dla zmobilizowanych – najpierw do Białorusi, gdzie został złapany przez białoruskie służby specjalne, a następnie do Kazachstanu. Sandżijew deklaruje pacyfistyczne poglądy oraz przekonuje, że w Rosji grozi mu niebezpieczeństwo, gdyż ze względu na antywojenną postawę i dezercję może trafić do więzienia. Zdaniem kazachstańskiego wymiaru sprawiedliwości nie spełnia jednak kryteriów uchodźcy⁵.

- Michaił Żylin – major Federalnej Służby Ochrony Federacji Rosyjskiej, który w obawie przed wysłaniem na front uciekł wraz z żoną i dziećmi do Kazachstanu we wrześniu 2022 r. Strona kazachstańska nie tylko nie przychyliła się do prośby o udzielenie azylu, lecz także zgodziła się wydalić go z kraju po tym, jak Rosja umieściła go na międzynarodowej liście poszukiwanych za dezercję. W konsekwencji Żylin został skazany na sześć i pół roku pozbawienia wolności w kolonii karnej o zaostrowym rygorze za dezercję i nielegalne przekroczenie granicy państwowej⁶.

Ze względu na prawne, polityczne i definicyjne kontrowersje związane z używaniem wyżej opisanych pojęć autorzy niniejszej pracy zdecydowali się na stosowanie neutralnego terminu „uciekierzy” na określenie osób wyjeżdżających z Rosji do Kazachstanu w celach zapewnienia sobie bezpieczeństwa.

5 A. Vajskopf, *Дадут статус? Уклонист из РФ Выбрал Казахстан вместо Франции* [A. Вайскопф, *Дадут статус? Уклонист из РФ выбрал Казахстан вместо Франции*], Deutsche Welle, 22.04.2025, [on-line:] <https://p.dw.com/p/4tON3> – 6 VII 2025.

6 N. Anisimova, *Бежавшему от мобилизации офицеру ФСО дали 6,5 лет колонии* [Н. Анисимова, *Бежавшему от мобилизации офицеру ФСО дали 6,5 лет колонии*], RBC, 24.03.2023, [on-line:] <https://www.rbc.ru/politics/24/03/2023/641d4dbb9a79474259356fbe> – 6 VII 2025.

Początki powszechnej mobilizacji w Rosji

Przez pierwsze miesiące wojny toczonej przez FR przeciwko niepodległej Ukrainie władze rosyjskie zapewniały, że nie planują przeprowadzenia powszechnej mobilizacji społeczeństwa. Udane kontrofensywy armii ukraińskiej, coraz poważniejsze straty sił rosyjskich i brak znaczących postępów inwazji doprowadziły jednak jesienią 2022 r. do zmiany tej retoryki. 21 września 2022 r. prezydent Władimir Putin podpisał dekret „O ogłoszeniu częściowej mobilizacji w Federacji Rosyjskiej”. Dekret dopuszczał nabór *de facto* wszystkich obywateli Rosji zobowiązanych do służby wojskowej⁷. Procesowi podlegali mężczyźni (kobiety miały być zwolnione ze służby wojskowej) w wieku od 19 do 65 lat. Zaznaczyć należy, że pewne grono osób – np. pracownicy sektora zbrojeniowego czy wykwalifikowani specjaliści IT – mogło ubiegać się o odroczenie poboru do armii ze względu na wykonywany zawód. Obywatele wcieleni do wojska otrzymywali wysokie wynagrodzenie za pełnioną służbę, przysługiwały im też liczne przywileje finansowe. W przypadku śmierci na wojnie rodziny poległych miały otrzymywać wysokie odszkodowania i zasiłki⁸. Minister obrony FR Siergiej Szojgu deklarował, że na wojnę przeciwko Ukrainie planuje się powołać 300 tys. rezerwistów różnych specjalności⁹. Niepokój wy-

7 A. Zlobin, *Putin podpisał ukaz o częściowej mobilizacji w Rosji* [A. Злобин, Путин подписал указ о частичной мобилизации в России], Forbes Russia, 21.09.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/477603-putin-podpisał-ukaz-o-častičnoj-mobilizacii-v-rossii> – 6 VII 2025.

8 R. Golovickij, *Kto popadaet pod mobilizaciu*, *Евро-пејскаâ Ûридическаâ Служба* [P. Головицкий, Кто попадает под мобилизацию, Европейская Юридическая Служба], 4.10.2022, [on-line:] <https://els24.com/article/935-kto-popadaet-pod-mobilizatsiyu/> – 6 VII 2025.

9 N. Smirnova, *300 tysâč rezervistov prizovut v armiu: Sergej Šojgu ob"âsnil, kak proidet častičnaâ mobilizaciâ v Rossii*, *Komsomol'skaâ pravda* [Н. Смирнова, 300 тысяч резервистов призовут в армию: Сергей Шойгу объяс-

wołało utajnienie części dekretu mobilizacyjnego dotyczącej wielkości poboru, które sugerowało, że w dowolnym momencie może on zostać zwiększony.

Pod koniec października 2022 r. Szojgu poinformował o zakończeniu mobilizacji 300 tys. rezerwistów. Dowody zdobyte m.in. przez dziennikarzy śledczych wskazują jednak, że liczba obywateli faktycznie wcielonych do wojska może sięgać nawet pół miliona¹⁰. Z zaprezentowanych danych wynikało, że do armii powołanych zostało ok. 27 tys. przedsiębiorców, a także ok. 1,3 tys. przedstawicieli organów władzy wykonawczej różnego szczebla. Średni wiek zmobilizowanych szacuje się na 35 lat. W początkowej fazie mobilizacji widoczna była wyraźna tendencja: do armii rekrutowano wielu mieszkańców republik narodowych, np. Czeczenów, Dagestańczyków czy Buriatów, co prowadziło do ich nadreprezentacji w stosunku do etnicznych Rosjan. Za przyczynę tego stanu rzeczy uznać należy trudne warunki ekonomiczne nieszłowińskich regionów (są to zdecydowanie biedniejsze podmioty FR) oraz ich sytuację demograficzną (przyrost naturalny wśród wymienionych narodów jest wyższy niż w przypadku etnicznych Rosjan). Dalsze zwiększanie stanu liczebnego armii miało być realizowane jedynie z wykorzystaniem ochotników¹¹.

нил, как пройдет частичная мобилизация в России, Комсомольская правда], 21.09.2022, [on-line:] <https://www.kp.ru/daily/27448/4650784/> – 6 VII 2025.

10 M. Gorovcova, *Častičnâ mobilizaciâ v Rossii zaveršena*, Garant [M. Горцова, *Частичная мобилизация в России завершена*, Гарант], 29.10.2022, [on-line:] <https://www.garant.ru/news/1582457/> – 6 VII 2025.

11 K. Chawryło, I. Wiśniewska, *Mobilizacja w Rosji – reakcje społeczne i skutki gospodarcze*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 20.01.2023, [on-line:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-01-20/mobilizacja-w-rosji-reakcje-spoeczne-i-skutki-gospodarcze#_ftn6 – 6 VII 2025.

Władimir Putin nie zdecydował się na formalne zakończenie mobilizacji, w związku z tym w społeczeństwie zaczęły pojawiać się głosy, że proces ten tylko uległ spowolnieniu i w kolejnych miesiącach nastąpią nowe fale wezwań do wojska. Co więcej, pod koniec 2022 r. Siergiej Szojgu poinformował o planach zwiększenia liczebności armii w 2023 r. do ponad 1,15 mln żołnierzy (oznaczałoby to wcielenie do armii ok. 150 tys. nowych rekrutów)¹².

Decyzja rosyjskich władz o przeprowadzeniu mobilizacji na wojnę z Ukrainą zakończyła się jednym z największych exodusów we współczesnej historii Rosji. Setki mężczyzn (często wraz z rodzinami), aby uniknąć wcielenia do armii, zdecydowało się na ucieczkę z kraju. Na podstawie dostępnych źródeł oszacować można, że w ciągu pierwszych dwóch tygodni po ogłoszeniu „częściowej mobilizacji” z Rosji wyjechać mogło ok. 700 tys. obywateli¹³. Zaznaczyć należy, że najwięcej osób wyjechało natychmiast po ogłoszeniu decyzji władz w obawie przed zamknięciem granic. Wówczas niemal na wszystkich przejściach granicznych FR oraz na lotniskach pojawiły się tysiące obywateli Rosji szukających możliwości ucieczki przed tzw. częściową mobilizacją. Głównym kierunkiem dla Rosjan w pierwszej chwili stały się państwa, do których mogą oni wjeżdżać bez paszportów, tj. Armenia, Kazachstan, Kirgistan oraz Białoruś. Rosjanie szukali także schronienia przed poborem w innych państwach obszaru postradzieckiego, które nie wymagają od obywateli Rosji wiz – w Gruzji, Mołdawii,

12 R. Tairov, *Šojgu nazval sroki uveličeniâ čislenności armii* [Р. Таиров, *Шойгу назвал сроки увеличения численности армии*], Forbes Russia, 17.01.2023, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/483838-sojgu-nazval-sroki-uvelicenia-cislennosti-armii-i-planiruemye-izmenenia> – 6 VII 2025.

13 E. Tofanúk, Ū. Sapronova, *Rossiiú posle 21 sentâbrâ pokinuli okolo 700 000 graždán* [Е. Тофанюк, Ю. Сапронова, *Россию после 21 сентября покинули около 700 000 граждан*], Forbes Russia, 4.10.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/478827-rossiu-posle-21-sentabra-pokinuli-okolo-700-000-grazhdan> – 6 VII 2025.

Uzbekistanie, Tadżykistanie, a także spoza obszaru byłego ZSRR, np. w Turcji czy Mongolii. Największa liczba uciekających przed mobilizacją udała się jednak do Kazachstanu.

Kazachstan – schronienie i punkt przerzutowy dla uciekających przed mobilizacją obywateli Rosji

Kazachstan przyciągnął dużą liczbę rosyjskich uciekinierów głównie z powodu dobrych połączeń lądowych i powietrznych z FR, bliskości geograficznej, przynależności do postsowieckiej strefy kulturowej, a także powszechnego używania języka rosyjskiego oraz stosunkowo niskich cen. Liberalna polityka wjazdowa dla obywateli Rosji również odegrała ogromną rolę (możliwość wjazdu na podstawie dowodu osobistego). Niezależnie od rodzaju paszportu Rosjanie mogli przebywać na terytorium Kazachstanu przez 90 dni (jako turyści)¹⁴.

Napływ Rosjan na dużą skalę wywołał mieszane reakcje w kazachstańskim społeczeństwie. Z jednej strony w okresie tzw. częściowej mobilizacji w przygranicznych miastach Kazachstanu lokalni mieszkańcy aktywnie pomagali wjeżdżającym Rosjanom w zakresie wyżywienia i zakwaterowania. Z drugiej jednak strony niektórzy Kazachowie zaczęli narzekać na znaczny wzrost cen spowodowany migracją oraz nietaktowne i lekceważące zachowanie wielu przybyszów. Jesienią 2022 r. opublikowane zostało badanie „Idel.Realii”, w którym zaprezentowano opinie Kazachów na temat przybyszów z Rosji: niektórzy potępiali uciekinierów za

¹⁴ *Рочету россиѧне едут в Казахстан и что о них ду-маѧт местные жители*, Idel. Realii [Почему россияне едут в Казахстан и что о них думают местные жители, Idel.Реалии], 11.05.2023, [on-line:] <https://www.idelreal.org/a/32375908.html> – 6 VII 2025.

apolityczny i bezrefleksyjny imperializm wobec Kazachów i Kazachstanu, podczas gdy inni cieszyli się z napływu do ich kraju środków pieniężnych i wykwalifikowanego personelu¹⁵.

Szacunkowe liczby rosyjskich uciekinierów

Rosyjskich uciekinierów w Kazachstanie można podzielić na trzy główne kategorie, czyli na tych, którzy:

1. na stałe osiedlili się w Kazachstanie;
2. potraktowali Kazachstan jako punkt przerzutowy, a następnie przenieśli się do innego kraju;
3. wrócili po jakimś czasie do Rosji.

Według Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Kazachstanu w ciągu pierwszego tygodnia mobilizacji kilkakrotnie wzrosła liczba Rosjan przekraczających granicę z Kazachstanem¹⁶ i osiągnęła 98 tys. osób do 27 września 2022 r.¹⁷ W połowie stycznia 2023 r. Ośrodek Studiów Wschodnich przytoczył dane kazachstańskiego resortu pracy, zgodnie z którymi od początku „częściowej mobilizacji” na terytorium Kazachstanu przybyło 837 tys. obywateli Rosji, przy czym aż 780 tys. z nich (ponad 93%) opuściło kraj we wspomnianym okresie¹⁸ (wrzesień 2022 – styczeń

 15 *Ibidem*.

16 *Mintrud: 830 tysâč rossiân pribyli v Kazahstan so dnâ ob"âvleniâ mobilizacii. Ranee zaâvlâli – 400 tysâč*, Radio Azattyk [Минтруд: 830 тысяч россиян прибыли в Казахстан со дня объявления мобилизации. Ранее заявляли – 400 тысяч, Радио Азаттык], 13.12.2022, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/32174503.html> – 6 VII 2025.

17 *V Kazahstans 21 sentâbrâ v"ehali 98 tys. rossiân* [В Казахстан с 21 сентября въехали 98 тыс. россиян], TASS, 27.09.2022, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/15878727> – 6 VII 2025.

18 K. Chawryło, I. Wiśniewska, *op. cit.*

2023). W związku z tym Kazachstan można uznać za jeden z najważniejszych punktów tranzytowych dla rosyjskich uciekinierów. Jak pisze rosyjski ekonomista Władisław Inozemcew, większość badań potwierdza tezę, że ponad połowa rosyjskich uciekinierów znalazła się na terytorium czterech poradzieckich republik: Gruzji, Kazachstanu, Armenii i Kirgistanu, stanowiących z perspektywy Rosji obszar tzw. bliskiej zagranicy. Jeśli jednak doda się do tego grona Turcję, Izrael, Serbię oraz Czarnogórę, to wyjdzie ponad 80% wszystkich „relokantów” z Rosji¹⁹.

Na początku 2024 r. konsul generalny Rosji w Ałmaty Dmitrij Turajew poinformował, że spośród osób, które wyjechały z Rosji począwszy od września 2022 r.²⁰, w Kazachstanie na koniec grudnia 2023 r. pozostało ok. 50-80 tys. Zdaniem Turajewa decyzje o opuszczeniu Rosji były podejmowane pod wpływem dużych emocji. Po przyjeździe do Kazachstanu wielu Rosjan zderzyło się z szeregiem problemów, do których Turajew zaliczył: wymóg znajomości języka kazachskiego stawiany przez niektórych pracodawców, zaostrenie zasad pobytu w ramach ruchu bezwizowego, o czym w dalszej części rozdziału, a także wzrost cen nieruchomości²¹. W marcu 2025 r. przewodniczący służby migracyjnej Kazachstanu Asłan Atałykow oświadczył, że w kraju mieszka

19 V. Inozemtsev, *The Exodus of the Century: A New Wave of Russian Emigration*, „Russie.Eurasie.Visions” 2023, nr 129, s. 16.

20 Co ciekawe, podając dane statystyczne dot. wyjazdów obywateli Rosji do Kazachstanu od września 2022 r. do grudnia 2023 r., Turajew przytoczył liczbę nie 800 tys. (za MSW Kazachstanu), lecz 400 tys. osób. Turajew przy tym powołał się na szacunki „kompetentnych organów Republiki Kazachstanu”. Zob.: *Genkonsul RF: v Kazachstane ostaût-sâ 50-80 tys. iz 400 tys. rossiân, v'ehavših v 2022 godu* [Генконсул РФ: в Казахстане остаются 50-80 тыс. из 400 тыс. россиян, въехавших в 2022 году], TASS, 12.02.2024, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/19960051> – 6 VII 2025.

21 *Ibidem*.

87 tys. obywateli Rosji, nie precyzując jednak, ilu z nich przyjechało po rozpoczęciu mobilizacji²².

Reakcja władz i społeczeństwa kazachstańskiego

Niespełna tydzień po ogłoszeniu mobilizacji w Rosji prezydent Kazachstanu Kasym-Żomart Tokajew zabrał głos w sprawie napływu fali uciekinierów z tego państwa: „[w] ostatnich dniach przyjeżdża do nas wielu ludzi z Rosji. Większość z nich zmuszona jest wyjechać z powodu bezwyjściowej sytuacji, do której doszło. Musimy zatroszczyć się o nich i zapewnić im bezpieczeństwo. To kwestia polityczna i humanitarna”²³. Jednocześnie MSW Kazachstanu ogłosiło, że nie zamierza wydalać z kraju obywateli Rosji uchylających się od poboru, podkreślając, że deportowane będą wyłącznie osoby objęte międzynarodowym listem gończym ścigane za przestępstwa kryminalne²⁴.

Jednak w styczniu 2023 r. Kazachstan wprowadził nowe zasady pobytu dla cudzoziemców podróżujących w ramach ruchu bezwizowego. Od tego czasu obywatele państw należących do Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, w tym Rosji, mogą przebywać w Kazachstanie bez wizy przez 90 dni w ciągu pół roku.

22 I. Bahyt, *Skol'ko rossiân ostalis' v Kazahstane posle vojny mobilizacii* [И. Бахыт, *Сколько россиян остались в Казахстане после войны и мобилизации*], Ulys Media, 28.03.2025, [on-line:] <https://ulysmedia.kz/news/48981-skolko-rossiian-ostalis-v-kazahstane-posle-voiny-i-mobilizatsii/> – 6 VII 2025.

23 Tłumaczenie własne. Por. S. Romašenko, *Kazahstan ne budet vydavat' rossijskihuklonistov* [С. Ромашенко, *Казахстан не будет выдавать российских уклонистов*], Deutsche Welle, 27.09.2022, [on-line:] <https://p.dw.com/p/4HOUa> – 6 VII 2025.

24 *Ibidem*.

Wcześniej istniała możliwość wyzerowania 90-dniowego terminu poprzez opuszczenie terytorium Kazachstanu na co najmniej jeden dzień – tzw. *visa run* (ros. *визаран*). Nowe regulacje zlikwidowały tę lukę. Obywatele Rosji, którzy chcieli pozostać w Kazachstanie, musieli uzyskać wizę albo pozwolenia na pobyt czasowy, co niewątpliwie mogło być utrudnieniem dla części uciekinierów²⁵.

Symptomatyczna jest również wspomniana wcześniej niechęć Kazachstanu do przyznawania azylu Rosjanom. We wrześniu 2023 r. Ministerstwo Pracy i Socjalnej Ochrony Ludności Republiki Kazachstanu poinformowało, że status uchodźcy posiadało 327 cudzoziemców, będących obywatelami pięciu państw: Afganistanu (255), Ukrainy (59), Chin (6), Syrii (6) oraz Uzbekistanu (1). Kolejne 514 osób złożyło wnioski o udzielenie ochrony międzynarodowej i oczekiwało na odpowiedź, wśród nich byli obywatele Ukrainy – 277, Afganistanu – 181, Rosji – 22, obywatele państw trzecich – 34²⁶.

Wśród ludności Kazachstanu pojawiały się różne reakcje na masowy napływ Rosjan do ich kraju: obojętność, współczucie, niechęć. Na uwagę zasługuje m.in. badanie opinii publicznej przeprowadzone przez międzynarodowe centrum dziennikarstwa MediaNet w pierwszym kwartale 2023 r. Pokazało ono, że ponad połowa wszystkich respondentów (52%) miała neutralne podejście do kwestii „migracji Rosjan do Kazachstanu po wybu-

25 *V Kazahstane otmenâût „vizaran” dlâ inostrancev* [В Казахстане отменяют „визаран” для иностранцев], Tengri News, 17.01.2023, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-kazahstane-otmenyayut-vizaran-dlya-inostrantsev-488753/ – 6 VII 2025.

26 N. Lahanuly, „Prinesite dokument, podtverzdašij presledovaniâ”. Složnosti s polučeniem statusa bežencav Kazahstane, Radio Azattyk [Н. Лаханулы, «Принесите документ, подтверждающий преследования». Сложности с получением статуса беженца в Казахстане, Радио Азаттык], 13.10.2023, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/32633957.html> – 6 VII 2025.

chu wojny w Ukrainie”. Raczej negatywny i bardzo negatywny stosunek miało 27% ludzi, z kolei raczej pozytywny i bardzo pozytywny – 21%. Jedynie 7% społeczeństwa uważało, że migrantów – tego określenia używali autorzy ankiety – należy deportować. Na pytanie, jak migracja Rosjan wpłynęła na Kazachstan, większość (54%) odpowiedziała, że nie wpłynęła w żaden sposób. Wypowiadając się na temat pozytywnych aspektów migracji, ludzie podkreślali, że migranci wydają pieniądze w Kazachstanie, co przyczynia się do rozwoju gospodarki (23,9%), uzupełniają luki na rynku pracy (22%) oraz zakładają działalność gospodarczą i stwarzają tym samym nowe miejsca pracy (17,7%). Jednocześnie aż 21,1% respondentów nie dostrzegło żadnych pozytywnych aspektów rosyjskiej migracji. Jeżeli chodzi o negatywne konsekwencje migracji, zdecydowana większość (61,4%) narzekała na wzrost cen produktów, usług i wynajmu mieszkania. Ciekawe były również odpowiedzi na pytanie dotyczące tego, jaką zdaniem respondentów politykę wobec migrantów powinno prowadzić państwo. 30,6% uważało, że organy państwowe mają zachęcać wysoko wykwalifikowane kadry do pozostania w Kazachstanie. Ponad 1/4 była przekonana o konieczności wprowadzenia obowiązku testowania rosyjskich migrantów pod kątem ich poglądów politycznych, podczas gdy 23,7% popierało pomysł monitorowania życia migrantów w Kazachstanie celem zachowania stabilności w kraju²⁷.

27 „Migraciâ rossiân, po-prežnemu, okazyvaet vliâniena rost cen” – opros MediaNet [«Миграция россиян, по-прежнему, оказывает влияние на рост цен» – опрос MediaNet], Factcheck.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://factcheck.kz/glavnoe/migratsiya-rossiyan-po-prezhnemu-okazyvaet-vlianiena-na-rost-tsen-opros-medianet/> – 6 VII 2025.

Zakończenie

Analizując zachodzące od września 2022 r. zjawisko nasilonej migracji obywateli rosyjskich do Kazachstanu, autorzy doszli do wniosku, że najbardziej odpowiednią terminologię, jaką należy zastosować wobec grupy ludzi uciekających z Rosji przed przymusowym poborem do wojska, stanowi słowo „uciekierzy” – ze względu na swój neutralny charakter.

Jeśli chodzi o aspekty związane z przeprowadzeniem tzw. częściowej mobilizacji wśród Rosjan, zaznaczyć należy, że władze na Kremlu od początku zatajały przed obywatelami jej rzeczywistą skalę i charakter (nosiła ona bowiem znamiona mobilizacji powszechnej). Pod koniec października 2022 r. minister obrony Siergiej Szojgu poinformował o zakończeniu mobilizacji 300 tys. rezerwistów. Dziennikarze śledczy zdobyli jednak dowody, które świadczą o tym, że do wojska trafić mogło nawet pół miliona ludzi. Decyzja rosyjskich władz o rozpoczęciu mobilizacji na wojnę z Ukrainą zakończyła się jednym z największych exodusów we współczesnej historii Rosji. Szacunki mówią o tym, że w ciągu pierwszych dwóch tygodni jesiennej fali mobilizacji Rosję opuściło ok. 700 tys. obywateli, spośród których największa część udała się do sąsiedniego Kazachstanu.

Odpowiadając na pytanie, dlaczego akurat największe państwo postradzieckiej Azji Centralnej stało się głównym celem migracji Rosjan, autorzy przytaczają argumenty takie jak: bliskość geograficzna, przynależność do postsowieckiej strefy kulturowej, powszechne używanie języka rosyjskiego w życiu społecznym, a także stosunkowo niskie koszty życia. Największe znaczenie miała jednak liberalna polityka wjazdowa Kazachstanu dla obywateli Rosji.

Jeśli chodzi o reakcje społeczeństwa kazachstańskiego na przyływ setek tysięcy obywateli z obcego państwa, autorzy zwracają

cają uwagę na ich zróżnicowanie. Badania mówią o tym, że część społeczeństwa kazachstańskiego była zadowolona z napływu do ich kraju nowych środków pieniężnych i wykwalifikowanego personelu. Inni respondenci wskazywali jednak na apolityczność i bezrefleksyjny imperializm nowo przybyłych, a także gwałtowny wzrost cen związany z masowym przybyciem uchodźców z Rosji.

Bibliografia

- Anisimova N., *Beżawšemu ot mobilizacii oficeru FSO dali 6,5 let kolonii* [Анисимова Н., *Бежавшему от мобилизации офицеру ФСО дали 6,5 лет колонии*], RBC, 24.03.2023, [on-line:] <https://www.rbc.ru/politics/24/03/2023/641d4dbb9a79474259356f6e>.
- Bahyt I., *Skol'ko rossiân ostalis' v Kazahstane posle vojny mobilizacii* [Бахыт И., *Сколько россиян остались в Казахстане после войны и мобилизации*], Ulys Media, 28.03.2025, [on-line:] <https://ulysmedia.kz/news/48981-skolko-rossiian-ostalis-v-kazahstane-posle-voiny-i-mobilizatsii/>.
- Chawryło K., Wiśniewska I., *Mobilizacja w Rosji – reakcje społeczne i skutki gospodarcze*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 20.01.2023, [on-line:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-01-20/mobilizacja-w-rosji-reakcje-spoeczne-i-skutki-gospodarcze#_ftn6.
- Genkonsul RF: *v Kazahstane ostaût-sâ 50-80 tys. iz 400 tys. rossiân, vehavših v 2022 godu* [Генконсул РФ: *в Казахстане остаются 50-80 тыс. из 400 тыс. россиян, въехавших в 2022 году*], TASS, 12.02.2024, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/19960051>.
- Golovickij R., *Kto popadaet pod mobilizaciiu*, *Evropejskaâ Üridičeskaâ Služba* [Головицкий Р., *Кто попадает под мобилизацию*], *Европейская Юридическая Служба*, 4.10.2022, [on-line:] <https://els24.com/article/935-kto-popadaet-pod-mobilizatsiyu/>.
- Gorovcova M., *Častičnâ mobilizaciâ v Rossii zaveršena*, *Garant* [Горовцова М., *Частичная мобилизация в России завершена*], *Гарант*, 29.10.2022, [on-line:] <https://www.garant.ru/news/1582457/>.
- Inozemtsev V., *The Exodus of the Century: A New Wave of Russian Emigration*, „Russie.Eurasie.Visions” 2023, nr 129, s. 1-24.

- Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r., Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, [on-line:] <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19911190515/O/D19910515.pdf>.
- Kto takoj relokant* [*Кто такой релокант*], Bepalov Finance, 17.07.2024, [on-line:] https://bepalov-finance.ru/tpost/fat6v3sc11-kto-takoi-relokant?utm_source=seo&utm_medium=google.
- Lahanuly N., „Prinesite dokument, podtverždaŭ-šij presledovaniâ”. Složnosti s polučeniem statusa bežencav Kazahstane, Radio Azattyk [Ляханулы Н., «Принесите документ, подтверждающий преследования». Сложности с получением статуса беженца в Казахстане, Радио Азаттык], 13.10.2023, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/32633957.html>.
- „Migraciâ rossiân, po-prežnemu, okazyvaet vliâniâna rost cen” – opros MediaNet [«Миграция россиян, по-прежнему, оказывает влияние на рост цен» – опрос MediaNet], Factcheck.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://factcheck.kz/glavnoe/migratsiya-rossiyan-po-prezhnemu-okazyvaet-vliyanie-na-rost-tsen-opros-medianet/>.
- Mintrud: 830 tysâč rossiân pribyli v Kazahstan so dnâ ob"âvleniâ mobilizacii. Ranee zaâvlâli – 400 tysâč*, Radio Azattyk [Минтруд: 830 тысяч россиян прибыли в Казахстан со дня объявления мобилизации. Ранее заявляли – 400 тысяч, Радио Азаттык], 13.12.2022, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/32174503.html>.
- Počemu rossiâne edut v Kazahstan i čto o nih du-maŭt mestnye žiteli, Idel. Realii* [Почему россияне едут в Казахстан и что о них думают местные жители, Idel.Реалии], 11.05.2023, [online:] <https://www.idelreal.org/a/32375908.html>.
- „Relokanty odinokii nikomu ne nižny”. Medvedev zaâvil o nesposobnosti uehavših izmenit' poslevoenniiu Rossiiu [«Релоканты одиноки и никому не нужны». Медведев заявил о неспособности уехавших изменить послевоенную Россию], The Moscow Times, 3.06.2023, [on-line:] <https://www.moscowtimes.ru/2023/06/03/medved-a44996>.
- Romašenko S., *Kazahstan ne budet vydavat' rossijskihuklonistov* [Ромашенко С., Казахстан не будет выдавать российских уклонистов], Deutsche Welle, 27.09.2022, [on-line:] <https://p.dw.com/p/4HOУa>.
- Smirnova N., *300 tysâč rezervistovprizovut v armiiu: Sergej Šojgu ob"âsnil, kak projdet častičnâ mobilizaciâ v Rossii, Komsomol'skaâ pravda* [Смирнова Н., 300 тысяч резервистов призуют в армию: Сергей

- Шойгу объяснил, как пройдет частичная мобилизация в России*, Комсомольская правда, 21.09.2022, [on-line:] <https://www.kp.ru/daily/27448/4650784/>.
- Tairov R., *Šojgu nazval sroki uveličeniâ čislenosti armii* [Таиров Р., Шойгу назвал сроки увеличения численности армии], Forbes Russia, 17.01.2023, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/483838-sojgu-nazval-sroki-uvelicenia-cislenosti-armii-i-planiruemye-izmenenia>.
- Tofanúk E., Sapronova Ū, *Rossiú posle 21 sentâbrâ pokinuli okolo 700 000 graždán* [Тофанюк Е., Сапронова Ю., Россию после 21 сентября покинули около 700 000 граждан], Forbes Russia, 4.10.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/478827-rossiu-posle-21-sentabra-pokinuli-okolo-700-000-grazdan>.
- Vajskopf A., *Dadut status? Uklonist iz RF Vybralkazahstan vmesto Francii* [Вайскопф А., Дадут статус? Уклонист из РФ выбрал Казахстан вместо Франции], Deutsche Welle, 22.04.2025, [on-line:] <https://p.dw.com/p/4tON3>.
- V Kazahstane otmenâût „vizaran” dlâ inostrancev [В Казахстане отменяют «визаран» для иностранцев], Tengri News, 17.01.2023, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-kazahstane-otmenyayut-vizaran-dlya-inostrantsev-488753/.
- V Kazahstans 21 sentâbrâ v"ehali 98 tys. rossiân [В Казахстан с 21 сентября въехали 98 тыс. россиян], TASS, 27.09.2022, [on-line:] <https://tass.ru/obschestvo/15878727>.
- Volodin posovetoval relokantam ne vozvrašat'sâ v Rossiú [Володин посоветовал релокантам не возвращаться в Россию], Interfax, 10.10.2023, [on-line:] <https://www.interfax.ru/russia/925047>.
- Žarbulova N., *Posle zaderžaniâ v Kazahstane žurnalistka Evgeniâ Baltatarova poličila ubežiše vo Francii, Kursiv* [Жарбулова Н., После задержания в Казахстане журналистка Евгения Балтатарова получила убежище во Франции, Курсив], 13.12.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2024-12-13/zhrb-evg-fra/>.
- Zlobin A., *Putin podpisal ukaz o častičnoj mobilizácii v Rossii* [Злобин А., Путин подписал указ о частичной мобилизации в России], Forbes Russia, 21.09.2022, [on-line:] <https://www.forbes.ru/society/477603-putin-podpisal-ukaz-o-casticnoj-mobilizacii-v-rossii>.

MGR ANZHELA KAYUMOVA

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Miejsce islamu w polityce religijnej Kazachstanu

ABSTRAKT

Celem rozdziału jest analiza roli islamu w polityce religijnej Kazachstanu, państwa o przeważającej liczbie ludności muzułmańskiej, które jednocześnie utrzymuje świecki charakter ustrojowy. Autorka przygląda się, w jaki sposób władze kazachstańskie kształtują relacje z islamem, szczególnie w kontekście dążenia do zachowania równowagi między tożsamością narodową, bezpieczeństwem wewnętrznym a potrzebą wspierania tradycyjnych wartości religijnych. Rozdział omawia również wpływ dziedzictwa sowieckiego, roli Duchownego Zarządu Muzułmanów Kazachstanu, przeciwdziałania radykalizacji oraz prób formowania „narodowego islamu” zgodnego z oficjalną linią państwa. W analizie wykorzystano literaturę przedmiotu, dokumenty rządowe oraz raporty organizacji międzynarodowych.

Słowa kluczowe: Kazachstan, islam, polityka religijna, laicyzm, bezpieczeństwo narodowe, radykalizacja, tożsamość narodowa, Duchowny Zarząd Muzułmanów Kazachstanu

ABSTRACT***The Place of Islam in Kazakhstan's Religious Policy***

The aim of this chapter is to analyse the role of Islam in the religious policy of Kazakhstan, a country with a predominantly Muslim population, which at the same time maintains a secular political system. The author examines how the Kazakh authorities shape their relations with Islam, particularly in the context of striving to maintain a balance between national identity, internal security and the need to support traditional religious values. The chapter also discusses the influence of the Soviet legacy, the role of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, countering radicalisation, and attempts to form a 'national Islam' in line with the official state policy. The analysis draws on relevant literature, government documents, and reports from international organisations.

Keywords: Kazakhstan, Islam, religious policy, secularism, national security, radicalisation, national identity, Spiritual Board of Muslims of Kazakhstan

Wstęp

Dzisiejszy Kazachstan jest w pierwszej dziesiątce największych państw świata. Przeważająca większość jego terytorium znajduje się w Azji Centralnej. Najdłuższą granicę Kazachstan ma z Rosją, graniczy też z Chinami, Turkmenistanem, Kirgistanem oraz Uzbekistanem. Na podstawie tych granic można częściowo poznać historię kraju i wpływy na niego oddziałujące – buddyjskie, chrześcijańskie oraz muzułmańskie. Buddyzm, którego wpływ obecnie jest nieznaczny, jako religia powszechnie znana na Jedwabnym Szlaku ułatwiał kontakty dyplomatyczne. Rosjanie, w większości chrześcijanie, stanowią dziś ponad 15% mieszkańców Kazachstanu, a ponad 70% to Kazachowie, tj. głównie muzułmanie sunniti hanafickiej szkoły prawnej. Wielu Kazachów mieszka również na

terenie Mongolii, Chin, Rosji, Uzbekistanu i w innych krajach Azji Centralnej. Wpływ rosyjski oraz wpływy krajów muzułmańskich na politykę kraju były i są bardzo duże. Kazachstan jest usytuowany w miejscu, gdzie przebiegały i przebiegają szlaki komunikacyjne oraz transportowe. Wędrowały przezeń również idee i dokonania cywilizacji wschodnich i zachodnich¹. Jednak zanim islam zawędrował do terenów dzisiejszego Kazachstanu, to koczowniczość była tam przez wieki fundamentem życia, a zaczęło zanikać tak naprawdę dopiero na przełomie XIX i XX w. To koczowniczy tryb życia, z niebo-bogiem Tengri na czele, ukształtował społeczeństwo, kulturę, gospodarkę i sposób myślenia Kazachów, ich tradycję jeździectwa, kuchnię, architekturę, muzykę oraz pojęcia wolności i honoru. Niemniej jednak religią współczesnego, oficjalnie świeckiego, państwa omawianego w tej pracy jest islam. Autorka niniejszej pracy podejmie próbę analizy wpływu ww. religii na politykę państwa Kazachów.

Islam w Kazachstanie

Kazachstan jest położony niemal pośrodku największego kontynentu, jakim jest Eurazja. Pochodzenie etnosu nie jest do końca znane; na terenach tych w I tysiącleciu p.n.e. zamieszkiwali m.in. Sakowie (zwani też Scytami ąłtajskimi), a w IV w. n.e. – Hunowie². Słowo „Kazach” ma rdzeń turecki, a perskie słowo „stan” przez samych Kazachów jest często tłumaczone jako „ziemia

1 E. Aben, T. Bodio, *W poszukiwaniu korzeni cywilizacyjnych państwowości kazachstańskiej*, [w:] *Kazachstan. Historia–społeczeństwo–polityka*, red. T. Bodio, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 31.

2 Y. Sigov, *Neizvestnij Kazachstan* [Ю. Сигов, *Неизвестный Казахстан*], Astana 2008, s. 25-40.

wolnych/niezależnych ludzi”. Język kazachski należy do turkijskiej (tureckiej) grupy językowej z rodziny ąłtajskiej. Uwarunkowania klimatyczne – ogromne i otwarte stepy, pustynie i półpustynie, brak rzek i lasów – w przeszłości nigdy nie sprzyjały osiadłemu trybowi życia. Nomadzi kazachscy zajmowali się hodowlą koni i bydła, polowaniem, czasami też handlem. Wierzenia koczowniczych Kazachów były szamanistyczno-tengrystyczne. Opierały się na rytuałach ofiarnych, modlitwach do nieba i na szacunku dla natury i przodków. Okres od VI do VIII w. to panowanie na ww. terenach pierwszego kaganatu tureckiego. W XIII w. pod rządami Czyngis-chana powstawały nowe miasta i meczety³. Po śmierci chanów Złotej Ordy powstał m.in. Chanat Kazachski⁴. Około XVII w. rozpoczęły się kontakty z Rosją.

Islam do Kazachstanu dotarł wraz z ludem turkijskim, choć kluczowym momentem była bitwa nad rzeką Tałas (751 r.) między wojskami arabskimi (kalifat Abassydów), które odniosły zwycięstwo, a chińską dynastią Tang. Wraz z rozwojem Chanatu Kazachskiego islam był stopniowo przyjmowany przez kolejne plemiona koczownicze, chociaż elementy szamanizmu i wierzenia przedislamskie długo z nim współistniały, a można powiedzieć, że współistnieją do dziś.

W okresie trwania Związku Radzieckiego stosunek Kazachów do islamu był kształtowany przez represyjną (wobec każdej religii, nie tylko islamu) politykę władz radzieckich. Choć dla wielu Kazachów islam mógłby być wyrazem przywiązania do tradycji narodowych, większość z nich w okresie sowieckim nie czuła duchowej przynależności do tej religii, aczkolwiek dla członków podziemnych bractw sufickich⁵ mogło być inaczej. Za czasów Gorbaczowa politykę religijną zaczęto łagodzić. Po rozpadzie

3 *Ibidem.*

4 *Ibidem.*

5 Sufizm – określenie nurtów mistycznych w islamie.

Związku Radzieckiego nastąpiło odrodzenie islamu – otwierano meczety, reaktywowano szkolnictwo religijne i zaczęto sprowadzać imamów z krajów arabskich i Turcji. Nad tym wszystkim czuwał i czuwa samodzielny Duchowny Zarząd Muzułmanów Kazachstanu (DUMK), założony w 1990 r.⁶ DUMK współpracuje z rządem Kazachstanu i promuje pokojowy islam hanaficki. Organizacja ta jest głównym autorytetem religijnym dla sunnickich muzułmanów w Kazachstanie; ma ona regionalne przedstawicielstwa w każdej prowincji i w każdym większym mieście, podlegają jej tysiące imamów i nauczycieli religii, są przy niej także afiliowane wszystkie meczety w Kazachstanie (ponad 2880). DUMK organizuje konferencje, kazania, kampanie społeczne oparte na wartościach islamu (rodzina, uczciwość, edukacja), prowadzi medresy⁷, organizuje działania charytatywne, zwłaszcza w czasie ramadanu⁸ i kurban bajramu⁹, a także pielgrzymki dla wierzących do Mekki (*hadżdż* i *umrah*).

Autor książki *Islam Without a Veil: Kazakhstan's Path of Moderation*¹⁰ z 2011 r., fotodziennikarz Claude Salhani, uważa, że jednym ze zmartwień (w dobrym tego słowa znaczeniu, tj. w sensie prewencyjnym) rządu kazachstańskiego są terroryzm i religia. Prześledziwszy oficjalną współpracę ww. organizacji z rządem kazachstańskim, można stwierdzić, iż jednym z filarów polityki religijnej

6 *Oficial'nyj sajt Duhovnogo upravleniâ Musul'man Kazahstana* [Официальный сайт Духовного управления мусульман Казахстана], muftyat.kz, [on-line:] <https://www.muftyat.kz/ru/kmdb/> – 28 IV 2025.

7 Medresa – teologiczna szkoła muzułmańska.

8 Ramadan – święty dziewiąty miesiąc kalendarza muzułmańskiego (odbywa się wtedy miesięczny post). W tym miesiącu Archanioł Gabriel ukazał się Mahometowi. Uważany za czas objawienia Koranu.

9 Kurban bajram – dosłownie „święto ofiarowania”, związane z pielgrzymką do Mekki, nie tylko dla pielgrzymów, lecz dla wszystkich muzułmanów.

10 C. Salhani, *Islam Without a Veil: Kazakhstan's Path of Moderation*, Washington, D.C. 2011, s. 145.

Kazachstanu jest odcięcie się od salafizmu¹¹, wahhabizmu¹² i wpływów radykalnych z Arabii Saudyjskiej czy szyickiego Iranu.

Kazachstan, jako jeden z kluczowych krajów Azji Centralnej, odgrywa ważną rolę w relacjach z krajami arabskimi i tureckimi na płaszczyźnie gospodarczej, handlowej oraz wojskowej. Kazachstan wykorzystuje swoje strategiczne położenie oraz zasoby naturalne (m.in. ropę naftową, gaz ziemny, uran, molibden, miedź), by przyciągnąć partnerów z różnych stron świata. Z Turcją łączy go ścisła współpraca strategiczna, wojskowa i kulturalna, z krajami arabskimi – gospodarcza oraz inwestycyjna. Jako kraj turkij-ski i muzułmański Kazachstan stara się również przyciągać inwestycje z Turcji, co leży także w interesach samej Turcji. Jest ona jednym z głównych – obok Rosji i Chin – partnerów handlowych Kazachstanu. Dlatego tak istotna jest rozważna promocja wartości religijnych.

W wielu muzułmańskich krajach religia reguluje codzienne życie. Szariat¹³ jest podstawą ustroju prawnego w takich krajach jak Iran, Pakistan, Arabia Saudyjska, Nigeria. Turcja i Azerbejdżan są państwami świeckimi, ale obowiązuje tam Kairska Deklaracja Praw Człowieka w Islamie¹⁴. Mimo wpływów Turcji i krajów arabskich w Kazachstanie dominuje świecki styl życia. Kobiety mogą kształcić się i podróżować, pracować, głosować, rozwodzić się i dziedziczyć

11 Salafizm – ruch religijno-polityczny w islamie, który wzywa do ożywienia pierwotnego podejścia do islamu i odrzucenia nowoczesnej polityki.

12 Wahhabizm – ultrakonserwatywny ruch religijno-polityczny w islamie, powstały w Arabii (Półwysep Arabski).

13 Szariat – muzułmańskie prawo regulujące różne aspekty życia wyznawców islamu.

14 Kairska Deklaracja Praw Człowieka w Islamie – międzynarodowy dokument z 1990 r. podpisany przez ministrów spraw zagranicznych ponad 40 państw należących do Organizacji Konferencji Islamskiej (od 2011 r. Organizacji Współpracy Islamskiej). W tych krajach szariat jest podstawą. Kazachstan również jest członkiem tej organizacji.

majątek, siedzieć przy stole wraz z mężczyznami, nie jest obowiązkowe noszenie hidżabu ani podróżowanie z „opiekunem”. Modlitwa pięć razy dziennie, post w ramadanie czy zakaz picia alkoholu nie przez wszystkich są ściśle przestrzegane. Prezydent Kazachstanu Kasym-Żomart Tokajew w 2024 r. powiedział dziennikarzom, że jest muzułmaninem, ale niemodlącym się pięć razy dziennie¹⁵. Z kolei Nursułtan Nazarbajew, były prezydent, chwalił się kiedyś, że jest ateistą, choć później nie składał już podobnych oświadczeń, nigdy też nie przekształcił się dla pobożnych Kazachów w przewodnika duchowego¹⁶. W rozmowie z religioznawcą Al-Farabim Bolatżanem¹⁷ prowadzący kanału „Solianka po-kazachski” w programie pt. „Запрос на Бога”: *Коран или Конституция. Исламский феминизм. Многожонство* (z ros. „Zapotrzebowanie na Boga”: Koran czy Konstytucja. Islamski feminizm. Wielożonstwo) pytał m.in. o to, czy Kazachowie przestrzegają zasad islamu. Bolatżan twierdzi, że istnieją różnice w porównaniu z innymi krajami muzułmańskimi, świadczące o większej otwartości Kazachów na współczesny świat. Religioznawca dodaje jednak, że zasady islamu są często nadużywane, przede wszystkim przez mężczyzn. Mowa tu o podporządkowaniu kobiet, o przemoc domowej czy o wielożonstwie. Wedle prawa kazachstańskiego nie można zawierać związku małżeńskiego, gdy pozostaje się już w innym, niektórzy jednak to robią (wedle obrządku muzułmańskiego), a później,

15 *Tokaev rasskazal o svoej religii* [Токаев рассказал о своей религии], YouTube, 24.07.2024, [on-line:] <https://www.youtube.com/shorts/h4rxikCDTos> – 28 IV 2025.

16 M.B. Olcott, *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?*, Washington, D.C. 2010, s. 234.

17 „Запрос на Бога”: *Коран или Конституция. Исламский феминизм. Многожонство* [«Запрос на Бога»: Коран или Конституция. Исламский феминизм. Многожонство], YouTube, 14.04.2025, [on-line:] https://www.youtube.com/watch?v=zFQcGm_bjI8&t=6s – 28 IV 2025.

wypowiadając trzykrotnie „*talaq*”¹⁸, opuszczają kobiety. W Tadżykistanie, dla porównania, takie obrzędy są oficjalnie zakazane przez państwo. Niektórzy ojcowie w Kazachstanie zmuszają swoje córki do noszenia hidżabu. Religioznawca sugeruje, że edukacja na temat islamu powinna być przeprowadzona rozważnie. Mówi też, że neofici mogą trafić na wpływy islamskich ruchów religijnych niezarejestrowanych czy nawet zabronionych przez państwo. Beneficjentami takich ruchów mogą być przedstawiciele krajów arabskich, Turcji czy Pakistanu. Również wedle jego słów Kazachowie nie przestrzegają wszystkich zasad muzułmańskich – spożywają koninę i alkohol, wykonują obrzędy związane z przedislamskimi wierzeniami. Kult przodków i kierowanie do nich próśb o pomoc, kult drzew, gór, źródeł i stepów, rytuały oczyszczania ogniem i dymem, szukanie pomocy u szamanów, istotna rola nieba jako boskiej istoty, jurta¹⁹ jako odzwierciedlenie kosmosu tengryjskiego – to pozostałości kultów przeszłych, wciąż niewyparte przez islam. Choć nie wszyscy Kazachowie są praktykującymi muzułmanami, wielu uczestniczy w islamskim rytuałach takich jak obrzezanie chłopców, modlitwy pogrzebowe i pochówki zgodne z islamem, obchodzenie świąt takich jak kurban bajram i post w czasie ramadanu.

Podsumowanie

Rządowi Kazachstanu zależy na podtrzymywaniu islamu z powodów politycznych, społecznych i kulturowych. Choć kraj przez

18 *Talaq* – formuła rozwodu w religii muzułmańskiej. Mężczyzna przeprowadza rozwód, wypowiadając trzykrotnie wobec żony słowo „*talaq*”, tj. „Rozwodzę się / opuszczam cię”.

19 Jurta – tradycyjny namiot Kazachów.

dekady był pod wpływem ateistycznej ideologii radzieckiej, po uzyskaniu niepodległości w 1991 r. nastąpił powrót do religijnych korzeni. Wspieranie umiarkowanego islamu pomaga w budowaniu narodowej tożsamości i jedności w wieloetnicznym państwie. Rząd Kazachstanu popiera umiarkowany islam, ale kontroluje, m.in. poprzez oficjalne instytucje, i ogranicza wpływy radykalnych ruchów islamskich, które mogłyby zagrozić stabilności kraju i prowadzić do radykalizacji młodzieży. Władze, przedstawiając siebie jako obrońców wartości i tradycji narodowych, mogą korzystać z religii jako środka legitymizacji. W kontekście regionu Azji Centralnej i w kontekście rozwijających się relacji z wiodącymi krajami muzułmańskimi, których społeczeństwa są konserwatywne, akceptacja religii przez państwo wzmacnia jego autorytet. Ma to także znaczenie dyplomatyczne – pomaga Kazachstanowi utrzymać dobre relacje w regionie Bliskiego Wschodu i Azji Południowo-Wschodniej, co przekłada się na współpracę gospodarczą i inwestycje.

Dla społeczeństwa natomiast islam ma duże znaczenie w wymiarze kulturowym i moralnym, zwłaszcza w małych miejscowościach. Meczet i lokalna wspólnota religijna często pełnią funkcję centrum życia społecznego. Islam uznaje Mojżesza, Jezusa i wielu proroków z Pisma Świętego, co buduje pomost między religiami abrahamowymi. Według Koranu powinno się szanować Żydów i chrześcijan jako „ludzi księgi”.

Polityka religijna Kazachstanu to zatem ostrożna równowaga: z jednej strony uznanie islamu za część narodowego dziedzictwa, z drugiej – dążenie do zachowania świeckości i neutralności państwa. Przedislamskie wierzenia traktuje się natomiast jako dziedzictwo etniczno-kulturowe. Uznanie tengryzmu ma charakter symboliczny i tożsamościowy – służy wzmacnianiu dumy narodowej i odróżnieniu Kazachów od innych narodów, lecz tengryzm nie konkuruje z islamem jako religią praktykowaną.

Bibliografia

- Aben E., Bodio T., *W poszukiwaniu korzeni cywilizacyjnych państwowości kazachstańskiej*, [w:] *Kazachstan. Historia–społeczeństwo–polityka*, red. T. Bodio, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 31-47.
- Oficjalnyj sajt Duhovnogo upravleniâ Musul'man Kazahstana [Официальный сайт Духовного управления мусульман Казахстана], muftyat.kz, [on-line:] <https://www.muftyat.kz/ru/kmdb/>.
- Olcott M.B., *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?*, Washington, D.C. 2010.
- Salhani C., *Islam Without a Veil: Kazakhstan's Path of Moderation*, Washington, D.C. 2011.
- Sigov Y., *Neizvestnij Kazachstan* [Ю. Сигов, *Неизвестный Казахстан*], Astana 2008.
- Tokaev rasskazal o svoej religii* [Токаев рассказал о своей религии], YouTube, 24.07.2024, [on-line:] <https://www.youtube.com/shorts/h4rxikCDTos>.
- „Zapros na Boga”: *Koran ili Konstituciâ. Islamskij feminizm. Mnogožonstvo* [«Запрос на Бога»: *Коран или Конституция. Исламский феминизм. Многожонство*], YouTube, 14.04.2025, [on-line:] https://www.youtube.com/watch?v=zFQcGm_bjI8&t=6s.

DR HAB. DYMITER ROMANOWSKI

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Prawosławie w przestrzeni eurazjatyckiej

Współczesny Kazachstan

ABSTRAKT

Rozdział analizuje miejsce i rolę prawosławia w przestrzeni społeczno-politycznej współczesnego Kazachstanu, będącego państwem wieloetnicznym i wielowyznaniowym, leżącym na pograniczu Europy i Azji. Autor przygląda się funkcjonowaniu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w warunkach świeckiego państwa, jej relacjom z władzą, a także wpływowi na tożsamość rosyjskojęzycznej części społeczeństwa Kazachstanu. Szczególna uwaga poświęcona została znaczeniu prawosławia jako elementu dziedzictwa kulturowego oraz narzędzia miękkiej siły (*soft power*) w kontekście relacji Kazachstanu z Rosją. Rozdział porusza również kwestie współistnienia różnych tradycji religijnych oraz wyzwań związanych z kształtowaniem spójnej polityki wyznaniowej w państwie postsowieckim.

Słowa kluczowe: prawosławie, Kazachstan, Rosyjska Cerkiew Prawosławna, religia, przestrzeń eurazjatycka, *soft power*, tożsamość narodowa, polityka religijna, społeczeństwo wielowyznaniowe

ABSTRACT

Orthodoxy in the Eurasian Space: Contemporary Kazakhstan

The chapter analyses the place and role of Orthodox Christianity in the socio-political space of contemporary Kazakhstan – a multi-

ethnic and multi-religious country located on the border between Europe and Asia. The author examines the functioning of the Russian Orthodox Church in a secular state, its relations with the authorities, and its influence on the identity of the Russian-speaking part of Kazakh society. Particular attention is paid to the importance of Orthodoxy as an element of cultural heritage and a tool of soft power in the context of Kazakhstan's relations with Russia. The chapter also addresses the coexistence of different religious traditions and the challenges of shaping a coherent religious policy in a post-Soviet state.

Keywords: Orthodoxy, Kazakhstan, Russian Orthodox Church, religion, Eurasian space, soft power, national identity, religious policy, multi-religious society

Wstęp

Po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego w 1453 r. Rosja przejęła rolę imperium chrześcijańskiego, Iwan III był *de facto* carem, a w 1589 r. Moskwa uzyskała status patriarchatu¹. W okresie nowożytnym Kościół prawosławny walczył o utrzymanie swojej autonomii w obliczu rosnącej władzy świeckiej. Dążenie do wzmocnienia władzy kościelnej w Rosji przez patriarchę Nikona w połowie XVII w. doprowadziło nie tylko do buntu tzw. staroobrzędowców, chcących zachować tradycyjne rosyjskie wzorce, lecz także do zwiększenia kontroli państwa. Modernizujący Rosję

¹ Por. *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, red. M.B. Cunningham, E. Theokritoff, Cambridge 2008, s. 476-481; *The Cambridge History of Russia*, vol. 1, *From Early Rus' to 1689*, red. M. Perrie, Cambridge 2006, s. 338-360, 387-409, 618-640; *The Cambridge History of Russia*, vol. 2, *Imperial Russia, 1689-1917*, red. D. Lieven, Cambridge 2006, s. 284-306; *The Cambridge History of Russia*, vol. 3, *The Twentieth Century*, red. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 316-383.

car Piotr Wielki zniósł urząd patriarchy i podporządkował Kościół państwu. Przy zależności prawosławia od mecenatu politycznego i jego skłonności do posłuszeństwa wobec władzy okazało się, że ma ono niewiele środków, aby przeciwstawić się kontroli państwa. W każdym razie konflikty z XVI i XVII w. były w rzeczywistości zmaganiem nowoczesnego państwa, które walczyło o uwolnienie się od pozostałości średniowiecznego porządku, starając się podporządkować wszystkie inne grupy społeczne swojej suwerennej władzy. Innymi słowy, to w wyniku porażki Kościoła wyłania się świat, w którym Kościół zostaje pozbawiony swojej publicznej i politycznej obecności, a polityka staje się domeną rządu. Ponowne ugruntowanie interesów konserwatywnych w XIX w. szło w parze z odrodzeniem Kościoła pod sztandarem „prawosławia, samodzierżawia i ludowości”, co doprowadziło do masowej reakcji zarówno przeciwko Kościołowi, jak i klasom rządzącym podczas rewolucji bolszewickiej w 1917 r.

Jeśli wziąć pod uwagę niechęć rządów komunistycznych do religii, a także ich wysiłki mające na celu ustanowienie całkowitej kontroli nad społeczeństwem, nie zaskakuje fakt, że Kościół w czasach komunizmu był często traktowany z bezwzględną wrogością. Kościół, nie mogąc już kwestionować działań władz państwowych, musiał nauczyć się z nimi dogadywać, czuć się z nimi bezpiecznie – i to nie tylko ze względu na duchowieństwo, lecz także ze względu na wiernych, którzy w przeciwnym razie mogliby stać się ofiarą terroru. Państwo było jednakże zdolne do zmiany swojej polityki wobec Kościołów, gdy było to politycznie wskazane, tak jak zrobił to Stalin podczas II wojny światowej, gdy zdał sobie sprawę, jak przydatne mogą być Kościoły w motywowaniu Rosjan do wypełniania patriotycznego obowiązku.

Pod koniec istnienia Związku Radzieckiego Michaił Gorbaczow podjął próby demokratyzacji i rekonstrukcji systemu, reformy jednak zamiast ustabilizowania i odnowy przyniosły dołądnie odwrotny skutek. Demokratyzacja okazała się szczególnie

niszcząca dla komunistycznego monopolu władzy. Ułatwiło to powstanie nowych centrów politycznych i narodowych, które wkrótce przyczyniły się do rozwiązania Związku Radzieckiego. Reżim nie mógł już reprodukować ani wartości materialnych, ani moralnych niezbędnych do własnego przetrwania. Na początku lat 90. Związek Radziecki był pod coraz większą presją ruchów nacjonalistycznych, w których na ogół ważną rolę odgrywały odrębne tożsamości religijne. Po upadku Związku Radzieckiego nowo powstałe państwa doświadczyły szeregu przemian politycznych i gospodarczych. Kościoły, pomimo że odgrywały co najwyżej ograniczoną rolę w zmianach politycznych, musiały zmierzyć się z nową rzeczywistością.

Kościół na przetomie epok – upadek ZSRR

Kościół w Związku Radzieckim, aby poradzić sobie z komunizmem, przyjął pewne wewnętrznie sprzeczne założenia. Nie było to oczywiste wówczas, ale stało się widoczne w epoce postkomunistycznej i zaczęło wpływać na podejmowane przez Kościoły próby znalezienia swojego miejsca w środowisku pluralistycznym².

Pierwsza grupa sprzecznych założeń dotyczyła dwóch bardzo różnych sposobów rozumienia komunizmu. Z jednej strony postrzegano komunizm jako najmłodsze dziecko Oświecenia. W tym rozumieniu upadek komunizmu oznaczał zwycięstwo Kościoła nad nowoczesnością. Z drugiej strony natomiast postrzegano

2 *The Cambridge History of Christianity*, vol. 9, *World Christianities c.1914-c.2000*, red. H. McLeod, Cambridge 2006, s. 348-366; *The Blackwell Companion to Modern Theology*, red. G. Jones, Oxford 2004, s. 418-434; *The Blackwell Companion to Political Theology*, red. P. Scott, Oxford 2004, s. 93-107, 423-439.

komunizm jako nieudaną próbę stworzenia zastępczej religii w celu „nowej sakralizacji” polityki. W tym wypadku współczesna desakralizacja polityki jest postrzegana jako zwycięstwo wolności w historii. Powrót do świeckiego państwa i wyraźne oddzielenie religijnego wymiaru życia od sfery politycznej oraz ekonomicznej to osiągnięcia, które zasługują na uznanie. Wszelka bardziej bezpośrednia obecność Kościoła w polityce jest odrzucana jako powrót do „polityczno-religijnego mesjanizmu” minionej epoki.

Na poziomie indywidualnym szybko stało się jasne, że każdemu wierzącemu, który stawiał opór systemowi komunistycznemu, należy zadać podstawowe pytanie: czy robił to dlatego, że ten system był ateistyczny, czy dlatego, że był totalitarny? Jednostka opowiadająca się za pierwszą opcją w okresie postkomunistycznym byłaby konserwatywna, nietolerancyjna wobec innowacji w sferze duchowej, defensywnie nastawiona wobec współczesności. Jednostka opowiadająca się za drugą opcją z dużym prawdopodobieństwem znalazłaby się obecnie w obozie propagującym demokrację, pluralizm i wolność sumienia dla wszystkich.

Na poziomie społeczno-politycznym pierwsze rozumienie komunizmu przejawiało się w dążeniu do reinstrumentalizacji religii dla celów społeczno-politycznych. W drugim zaś rozumieniu podstawową funkcją religii w okresie przejścia od komunizmu było ponowne zmuszenie polityki do desakralizacji i ograniczenia się do właściwej jej sfery, a jednocześnie zachęcanie do rozwoju pluralistycznego środowiska politycznego i pluralistycznego społeczeństwa obywatelskiego.

Druga grupa sprzecznych założeń wynikała z faktu, że stawiając opór komunizmowi, Kościoły w postradzieckich państwach w wielu przypadkach w rzeczywistości robiły coś innego, niż im się wydawało. Nawet jeśli przeciwstawiały własną koncepcję całości tej, którą próbował narzucić oficjalny system, w rzeczywistości promowały pluralizm. Konsekwencje tego być może najbardziej oczywiste są w tych Kościołach, które w dalszym ciągu identyfikują

się z określonymi narodowościami i które opowiadają się za narodowym samostanowieniem. Dla wielu z nich w dalszym ciągu jest trudne do zrozumienia, że samostanowienie w kontekście postkomunistycznym oznacza samostanowienie innych grup narodowych i religijnych obok własnej.

Po upadku komunizmu Kościoły w Eurazji zostały – paradoksalnie – jednocześnie wzmocnione i osłabione. Zyskały możliwość angażowania się we wszystkie dziedziny życia publicznego i wiązano z nimi wielkie nadzieje. W efekcie jednak utraciły poczucie wyjątkowości, jakie miały w czasach komunizmu. W coraz większym stopniu postrzegano je jako chroniące interesy własnych członków, a nie interesy całego społeczeństwa. W byłym Związku Radzieckim nie było już jasne, czy wartości chrześcijańskie można ogólnie utożsamiać z wartościami wyznawców świeckiego programu praw człowieka.

Nowe autokratyczne reżimy często zmagają się z konfliktami etnicznymi i regionalnymi, a nawet wojnami domowymi, ale kluczową determinantą była szerzej rozumiana sytuacja gospodarcza, powszechne rozczarowanie powolnym tempem zmian, słabym rozwojem społeczeństwa obywatelskiego. Niestety, transformacja demokratyczna rozpoczęta pod koniec lat 90. była krótkotrwała. W nowym świecie nowe systemy podążały drogą drastycznych neoliberalnych reform, liberalizacji handlu, prywatyzacji i zmniejszonych świadczeń socjalnych. Taka polityka przyniosła korzyści, ale nie przyczyniła się do rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, zwiększyła bezrobocie i doprowadziła do większych poziomów ubóstwa, przestępczości i przemocy.

Większość tradycji religijnych podkreśla znaczenie jednostki i społeczeństwa oraz stara się podtrzymywać oba, powstrzymując jednostkę przed samolubnym indywidualizmem, a społeczeństwo przed bezosobowym kolektywizmem. Z tego powodu niektóre tradycje religijne są krytyczne wobec sposobu, w jaki liberalna demokracja często stawia wolność jednostki ponad odpowiedzialność

społeczną, zwłaszcza w sferze ekonomicznej, czy wobec sposobu, w jaki totalitarny komunizm zaprzeczał ludzkiej wolności w interesie utrzymania scentralizowanej kontroli nad wszystkimi aspektami życia. Wiele głównych tradycji religijnych podkreśla potrzebę budowania społeczeństwa, w którym indywidualne potrzeby i prawa są nierozzerwalnie związane z dobrem wspólnym – choć może to być kwestionowane przez wielu zwolenników liberalnej demokracji, z chrześcijańskiej perspektywy teologicznej jest to istota demokracji. Tradycja liberalna niewątpliwie wniosła ogromny wkład w rozwój demokracji, zwłaszcza poprzez nacisk na obronę indywidualnych praw i wolności. Jednak bez bardziej egalitarnej wizji socjaldemokratów i ich troski o odpowiedzialność społeczną demokracja łatwo staje się środkiem ochrony indywidualnych interesów, a nie osiągnięcia wspólnego dobra.

Należy także zauważyć, że wielu nowo wybranych przywódców w państwach powstałych po upadku Związku Radzieckiego było „narodzonymi na nowo” politykami z poprzedniego pokolenia. Ich „przejście” na demokrację okazało się powierzchowne, w praktyce mało różnili się od swoich poprzedników, polityków socjalistycznych. Szybko nauczyli się, jak utrzymać się przy władzy poprzez niszczenie partii opozycyjnych oraz manipulację wyborami i zmianami w konstytucji. Ich rządy stały się *de facto* reżimami jednopartyjnymi.

Było jasne, że nowe państwa potrzebują kolejnej, głębszej reformy, aby stworzyć trwałą kulturę demokratyczną. Kościół, którego zasoby i wpływy rosły, miał do odegrania kluczową rolę. Jednak Kościoły znajdowały się w wyraźnie niekorzystnej sytuacji, nowa władza, która zapewniała im przewagę, okazała się równocześnie przeszkodą w prawdziwej manifestacji praktyki demokratycznej. Co więcej, hierarchia szybko padła ofiarą polityki mecenatu, klientyzmu i korporacjonizmu, idąc na taki sam kompromis, jak politycy świeccy.

Tradycjonalizm i konserwatyzm

W całej komunistycznej Eurazji panowała ogólna tendencja, aby członkowie Kościoła (zarówno świeccy, duchowni, jak i hierarchowie) byli bardziej tradycjonalistyczni i konserwatywni niż ich zachodnioeuropejscy odpowiednicy (choć z pewnością można było znaleźć jednostki i grupy liberalne). Wydawało się, że pewne aspekty tradycji prawosławnej, takie jak dawna jedność Kościoła i państwa oraz transcendentna orientacja liturgii prawosławnej, w najlepszym wypadku sugerują obsesję na punkcie stabilności i porządku³. W najgorszym wypadku prawosławna przeszłość może się wydawać konserwatywnie stronnicza. Chrześcijaństwo i demokracja zarówno wcześniej, jak i obecnie były pełne ambivalencji, dwuznaczności, a nawet wrogości. Z jednej strony w teologii prawosławnej dominuje afirmacja godności jednostki, praw człowieka, wolności sumienia, rozdziału Kościoła od państwa i tolerancji religijnej. Kluczowymi kwestiami są solidarność międzyludzka, uczestnictwo w procesie demokratycznym i sprawiedliwość ekonomiczna. Z drugiej strony chrześcijanie nie zawsze uważali demokrację za najlepszą formę rządów, a wręcz na odwrót, zwłaszcza w Europie. Co więcej, istnieją współcześni chrześcijańscy teologowie, którzy są mocno podejrzliwi wobec łączenia chrześcijaństwa z demokracją. Demokracja oznaczała dla nich odrzucenie wiary chrześcijańskiej i roli Kościoła jako moralnego strażnika narodu. Był to polityczny wyraz sekularyzmu i ateizmu. Decydujący zwrot nastąpił w XX w., zwłaszcza po upadku faszystowskiego, nazistowskiego i stalinowskiego totalitaryzmu. Nie oznacza to, że cała kościelna niechęć do demokracji zniknęła, ale ekumeniczne chrześcijaństwo podtrzymuje demokrację jako integralną część swojej wizji sprawiedliwego porządku świata. Tego wsparcia dla

3 Por. *The Cambridge Companion...*

demokracji nie można jednak uważać za nieodwołalne, ponieważ w niektórych odłamach chrześcijaństwa nadal istnieje silna tendencja do hierarchii i absolutyzmu. Tendencja ta uwidoczniła się wyraźnie w okresie postkomunistycznym, szczególnie w Kościołach, które postrzegały siebie jako „tradycyjne” lub „historyczne”.

W okresie postkomunistycznym powszechne było zaniepokojenie napływem idei liberalnych. Osoby uczęszczające do kościoła w byłych krajach komunistycznych postrzegały je jako przejawy zachodniego sekularyzmu, który w swoich skutkach był niepokojąco podobny do poprzedniego sekularyzmu komunistycznego⁴.

W konsekwencji model ten nie akceptuje społeczeństwa obywatelskiego jako prawowitej przestrzeni dla Kościoła. Bardziej radykalne wersje tego podejścia mają tendencję do postrzegania społeczeństwa obywatelskiego jako z natury przeciwnego chrześcijańskiemu światopoglądowi, podczas gdy mniej radykalne sugerują, że społeczeństwo obywatelskie nie jest z natury, ale tylko warunkowo przeciwne politycznej obecności Kościoła. Rzeczywiście, każda próba nadania chrześcijaństwu bardziej znaczącej treści społecznej lub politycznej – czy to poprzez powiązanie chrześcijaństwa z konkretnymi i zdefiniowanymi programami politycznymi, czy też poprzez sugerowanie, że Kościół jest społecznym i politycznym podmiotem z własnymi prawami, który może rzucić wyzwanie hegemonii państwa – jest potępiana jako zgubna forma „religii politycznej”, od której nowoczesność nas uwolniła.

Chrześcijanie w Eurazji również zaczęli podejrzliwie odnosić się do wielu pozornie postępowych koncepcji, które zostały już wcześniej skażone w wyniku ich zawłaszczenia przez komunistów. Nie tylko słowa takie jak „pokój” i „demokracja”, lecz także pojęcia czysto kościelne, takie jak „ekumenizm”, postrzegano jako między-

4 *The Cambridge History of Christianity*, vol. 5, *Eastern Christianity*, red. M. Angold, Cambridge 2006, s. 558-580; O. Clément, *Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, Warszawa 1998.

narodową działalność, w którą przywódcy Kościoła musieli się zaangażować w czasach komunizmu, aby udowodnić całemu światu, że ich Kościoły w kraju cieszą się wolnością religijną.

Należy podkreślić, że w wielu krajach represyjna polityka rządów komunistycznych zaowocowała zachowaniem autorytarnej struktury. Częściowo miało to na celu zapobieżenie wewnętrznej schizmie, która mogła zostać wykorzystana przez władze, częściowo biskupi chronili swoich wiernych. W wielu kościołach te praktyki były kontynuowane w okresie postkomunistycznym, kiedy niższemu duchowieństwu odmawiano inicjatywy, a świeckim odmawiano jakiegokolwiek roli w odbudowie kościołów i ich społeczności. Jeśli jednak demokracja ma promować samorealizację i rozkwit człowieka w formach politycznych, to tym bardziej życie kościoła powinno umożliwić jego członkom odkrycie jeszcze głębszego spełnienia i wolności w Chrystusie. Jeśli Kościół jest kluczową instytucją w społeczeństwie obywatelskim i w pewnym sensie służy demokracji, czy nie jest ważne, aby sam naśladował wartości demokratyczne? W końcu uczestnictwo „całego ludu Bożego” w życiu kościoła, nie tylko w strukturach kierujących, jest ważnym elementem większości form zarządzania Kościołem.

W latach 70. i 80. nacjonalizm nie był jeszcze obciążony negatywnym bagażem jak w latach 90., był raczej narzędziem wyrażania pragnienia wolności osobistej i wspólnotowej. W Rosji w ostatnich latach władzy sowieckiej Kościół prawosławny miał – jako być może główne repozytorium dziedzictwa narodowego – silną pozycję, którą wzmacniał szacunek dla oporu wobec prześladowań radzieckich.

Bezpośrednio po upadku komunizmu Kościoły były powszechnie postrzegane, zwłaszcza przez nowe rządy w Eurazji, jako jedne z istotnych źródeł konsolidacji społecznej na rzecz odnowy społecznej i moralnej; oczekiwano, że będą odgrywać kluczową rolę w tym procesie. Wykorzystanie religii i haseł o charakterze religijnym do uzasadnienia ówczesnej sytuacji społecznej sprzy-

jało, oprócz rzecz jasna wzrostowi roli religii w życiu społecznym, także temu, że komponent religijny zaczął aktywnie przeplatać się z etnicznym i politycznym. Od upadku komunizmu prawosławie próbowało przywrócić swoją rolę na terenach postkomunistycznych, często w drodze aktywnej współpracy z nowymi reżimami politycznymi. Nie powinna więc zaskakiwać droga przemian, jaką przeszły Kościoły: od Kościoła państwowego, poprzez kryzys sekularyzmu i prześladowania w XX w., po próbę odnalezienia własnego miejsca w ideologii narodowo-patriotycznej.

Kościół a naród

Nacjonalizm stał się realnym, a nie teoretycznym problemem prawosławia, kiedy po upadku komunizmu nowo powstałe państwa uzyskały niezależność. Prawosławni często określają autonomiczne Kościoły narodowe mianem Kościołów lokalnych, aby podkreślić, że są one zakorzenione w konkretnym państwie lub terytorium. Z jednej strony świadczy to o sile duchowości prawosławnej, o jej zdolności do lokowania się w różnych kulturach i środowiskach, zarówno w tradycyjnych obszarach prawosławnych, jak i nowych polach misyjnych, świadczy o zdolności do reagowania na potrzeby nowych wspólnot prawosławnych i nowych prawosławnych państw. Z drugiej strony Kościoły prawosławne mają tendencję do dostosowywania się do panującego porządku politycznego, w którym żyją⁵.

5 Jak zauważa J. Moltmann, Kościół Chrystusowy, w swoim idealnym stanie, stoi po stronie ludzkości i jest nie do pogodzenia z nacjonalizmem. Co więcej, Kościół chrześcijański jest raczej demokratyczny niż antydemokratyczny. W kościele każdy może uczestniczyć i wszyscy są równi wobec Boga. Demokracja opiera się na prawach człowieka, a nie na prawach narodu czy

W XX w. Kościół był jedną z niewielu instytucji lub nawet jedyną taką w świecie prawosławnym, która przetrwała rewolucyjne podboje, próbował wypełnić powstałą pustkę kulturową, zachować język i tradycje narodów prawosławnych oraz chronić je przed agresywną ateizacją. Był to być może rzadki przypadek, gdy Kościół został tak wyraźnie zmuszony do porzucenia swojej misji i podjęcia kwestii obcych jego naturze, takich jak zachowanie narodu, języka i tożsamości etniczno-kulturowej. Zapłacił za to jednak wysoką cenę – odsunięciem na drugi plan eschatologicznej i ponadnarodowej misji, zniekształceniem struktury kościelnej i statutów eucharystycznych, utożsamianiem tego, co etniczne lub narodowe, z tym, co religijne, zaangażowaniem w proces etnogenezy i intryg narodowych.

W krajach tradycyjnie prawosławnych Kościół w taki sposób wpadł w pułapkę etnocentryzmu, działając wyłącznie w ramach historii, ograniczając swoją misję do „realizacji przeznaczenia narodu”, przekształcając głoszenie o nadchodzącym królestwie Bożym w kazanie o zbawieniu narodowym i zachowaniu chwalebnej przeszłości etniczno-religijnej⁶. Logiczną i nieuniknioną konsekwencją było utożsamienie tego, co religijne, z tym, co narodowe, a tożsamości etnicznej z tożsamością chrześcijańską, która jest w ten sposób postrzegana jako coś jednolitego i niepodzielnego, nawet jeśli tożsamość chrześcijańska jest ostatecznie zredukowana do konstytutywnego elementu tożsamości etniczno-kulturowej.

Działalność Kościoła w historii czy jego zaangażowanie w historię zostały utożsamione z jego zaangażowaniem w walkę na-

państwa. Por. J. Moltmann, *Christianity, Humanity and the New Nationalism*, Theos, 7.01.2020, [on-line:] <https://www.theosthinktank.co.uk/comment/2020/01/06/christianity-humanity-and-the-new-nationalism> – 9 IX 2023.

6 Por. P. Kalaitzidis, *Orthodoxy and Political Theology*, Athens 2012, s. 62-79.

rodu. Rzeczywiście, rozumienie misji Kościoła w świecie w kategoriach etnocentryzmu i zbiorowości, takich jak naród czy nacja, stało się z czasem dominujące, nawet w rzekomo poważnych tekstach teologicznych. Zgodnie z tym poglądem postrzegamy historię Kościoła poprzez przyjęcie narodu przez Kościół, i uczestniczymy w historii poprzez naród, który wydaje się zachowywać, zgodnie z tym poglądem, tę samą historyczną formę nawet w erze globalizacji, a raczej szczególnie w erze globalizacji.

Zmiany polityczne po upadku ZSRR stwarzały podobne problemy organizacyjne i tożsamościowe dla prawosławnych wspólnot. Granice Kościoła narodowego zwykle pokrywały się z granicami państwa. Zakładano, że Kościół prawosławny ze swej natury jest Kościołem narodowym i dlatego do jego zadań duszpasterskich należy troska o tożsamość narodową i tradycję kulturową wiernych, co w rezultacie utożsamiano z aspiracjami narodowymi.

Rozdrobnienie i podziały narodów prawosławnych w rzeczywistości postsowieckiej osiągnęły kulminację w ostatecznej dominacji doktryny nacjonalizmu i tworzeniu państw narodowych, ich oddzieleniu od Patriarchatu Moskiewskiego i chęci proklamowania autokefalicznych Kościołów narodowych, które stały się przydatkami państwa i instrumentami rozpowszechniania ideologii narodowej.

Znów wróciło zagrożenie herezją zwaną filetyzmem. Jej sprzeczność z dogmatem polegała na wyolbrzymianiu w życiu Kościoła wymiaru etnicznego, zawężeniu Kościoła do ram jednego etnosu, a nie do mieszkańców jednego terytorium, czyli wszystkich etnosów na danym terenie. Podważa to katolickość Kościoła, do którego należą ludzie wszystkich ras i narodów. Destrukcyjny potencjał etnicznego nacjonalizmu obserwowano w wielu krajach od 1990 r.

Nowa symfonia

Jak zauważa A. Shirin, symfonia była głęboko zakorzeniona w praktyce politycznej bizantyjskiej monarchii i zdawało się, że odeszła w niebyt przed wiekami. Nawet Stanley Harakas, wybitny etyk prawosławny, twierdził, że nie ma żadnych przesłanek do wdrożenia symfonii jako modelu stosunków kościelno-państwowych w obecnych czasach⁷. Idea symfonii nie była dla niego niczym innym niż przebrzmiałym konstruktem. Shirin pokazuje jednak, że także Harakas się mylił. W jednym ze swoich wcześniejszych przemówień po wyborze na patriarchę Moskwy w 2009 r. Cyryl ogłosił przecież symfonię jako idealny model stosunków kościelno-państwowych, chociaż zastrzegł, że model ten nie może być powielany we współczesnej Rosji. W końcu rozdział Kościoła od państwa jest nadal zapisany w rosyjskiej konstytucji. Mimo to Cyryl wskazał, iż duch symfonii powinien nadal dyktować *modus vivendi* w stosunkach kościelno-państwowych na zasadzie bardziej współpracy niż wzajemnej ingerencji. W tym celu, nie tylko zresztą w Rosji, podejmowane są próby przywrócenia współpracy między narodowymi Kościołami prawosławnymi a władzą państwową, co

7 A. Shirin, *The Russian-Ukrainian War Is Now a Theological Crisis*, Public Orthodoxy, 20.04.2023, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2023/04/20/the-russian-ukrainian-war-is-now-a-theological-crisis/> – 9 IX 2023. Prawosławne reakcje na reformy demokratyczne były przecież hamowane przez nostalgię za utraconymi chrześcijańskimi imperiami, która wciąż ma wpływ na prawosławną wyobraźnię polityczną. Wiele z tych reakcji było bezkrytycznie reakcyjnych i teologicznie powierzchownych, opierało się na fundamentalistycznej interpretacji tradycji, traktowanej jako coś stałego i niezmiennego i dlatego zamkniętego na dalszy rozwój. Zdaniem Moltmanna ten autokratyczny absolutyzm był znakiem rozpoznawczym systemu politycznego i historii politycznej Bizancjum, a po upadku Konstantynopola kulturowany był w Moskwie (J. Moltmann, *The Coming of God: Christian Eschatology*, London 1996, s. 164-167).

często doprowadza Cerkwie do sojuszy z nacjonalistycznymi i antyliberalnymi siłami politycznymi⁸.

Ideałem symfonii było tradycyjne prawosławne przekonanie, że Kościół i państwo powinny działać w tandemie jako siły porządku, odpowiednio jako autorytet społeczny i władza polityczna. Jednak model ten często promował również romantyczną wizję, która ciążyła w kierunku „estetycznego średniowiecznego ideału”. Wraz z zakończeniem długo oczekiwanego pojednania z państwem wielu prawosławnych we wczesnym okresie putinizmu żywiło optymistyczne złudzenie, że będzie to „okres przejściowy” nie do państwa totalitarnego, ale do nowoczesnej reinkarnacji średniowiecznego ideału ucieleśnionego w teologii Trzeciego Rzymu. Zwolennicy takiego podejścia opierają się na połączeniu autorytarnych rządów politycznych z obroną tradycyjnego porządku społecznego, który szanuje i chroni Kościół. W każdym razie słowianofilskie marzenia o chrześcijańskim powołaniu narodu rosyjskiego do moralnego odrodzenia państwa, jego zjednoczenia z Kościołem nadal odgrywają znaczącą rolę w takich kierunkach.

Szczególne znaczenie w kształtowaniu nowej religii politycznej miała doktryna panslawizmu. Ta dziewiętnastowieczna doktryna, jak przypomina patriarcha Bartłomiej, znalazła swój religijny

8 Jak nie bez racji zauważa J. Moltmann, wraz z kryzysem chrystologicznym Kościół wkroczył w kryzys polityczny. Zakorzenie w chrystologicznym dyskursie pytanie o Jezusa jest ostatecznie pytaniem o Boga *per se*: który bowiem Bóg motywuje wiarę chrześcijańską – Bóg ukrzyżowany czy bogowie religii, rasy i klasy? (J. Moltmann, *The Crucified God: The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology*, Minneapolis 1993, s. 201). Zdaniem Moltmanna tam, gdzie rozwinęła się uniwersalna koncepcja ludzkości, rozwinęły się także prawa człowieka zamiast przeciwstawienia przyjaciel–wróg czy my–oni. Już po zgromadzeniu ogólnym Światowej Rady Kościołów (Amsterdam 1948) wolność religijna stanęła w centrum uwagi, dopóki nie dostrzeżono, że wolność religii może być realizowana tylko w ramach innych indywidualnych praw człowieka (Idem, *Ethics of Hope*, Minneapolis 2012, s. 218).

wyraz w etnofiletyzmie, potępionym jako herezja przez Wielki Sobór Konstantynopolitański w 1872 r. R.M. Arida zastanawia się, czy obecna struktura instytucjonalna lokalnych kościołów pozwala ich przywódcom na kierowanie nimi z dala od ideologii politycznych i tylko w kierunku Ewangelii. Podobne wątpliwości wyrażał J. Meyendorff, który sądził, że wzrost nowożytnego nacjonalizmu przekształcił uzasadniony kościelny regionalizm w przykrywkę dla etnicznego sekciarstwa. W konsekwencji nowa ideologia nacjonalistyczna rozumiała naród – pojmowany zarówno w kategoriach językowych, jak i rasowych – jako przedmiot podstawowych lojalności społecznych i kulturowych, a nie sakramentalną wspólnotę, stworzoną przez metanoję chrztu, jak wymagała tego Ewangelia i chrześcijańska tradycja⁹.

Obecnie, jak wskazuje Bartłomiej, wcieleniem etnofiletyzmu jest fundamentalistyczna ideologia ruskiego mira – „rosyjskiego świata”. Wyrażenie to opisuje rzekomą sferę cywilizacji, w tym Rosję, Ukrainę, Białoruś, a także etnicznych Rosjan na całym świecie, politycznie i religijnie kierowanych przez moskiewskie centrum. Ruski mir jest przedstawiany jako odpowiedź na „skorumpowany Zachód”, ideologia ta jest głównym instrumentem „duchowej” legitymizacji inwazji na Ukrainę. W narracji Cyryla współczesne państwa narodowe Ukrainy, Białorusi i Rosji należały do tego samego Kościoła i tej samej cywilizacji z jednego podstawowego powodu: wszystkie wyłoniły się z tej samej „kijowskiej chrzcielnicy” pod koniec X w. W opinii zarówno Kremla, jak i Patriarchatu Moskiewskiego istnieje ponadnarodowa rosyjska sfera lub cywilizacja, zwana Świętą Rosją lub Świętą Rusią, która obejmuje Rosję, Ukrainę i Białoruś (a w pewnym sensie również Mołdawię i Kazachstan), a także etnicznych Rosjan i ludność rosyjskojęzyczną na

⁹ R.M. Arida, *Russia, Ukraine, and the Orthodox Church: The Aftermath?*, Public Orthodoxy, 5.05.2023, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2023/05/05/russia-ukraine-orthodox-aftermath/> – 9 IX 2023.

całym świecie. Ów rosyjski świat ma wspólne centrum polityczne (Moskwa), wspólne centrum duchowe (Kijów jako matka całej Rusi), wspólny język (rosyjski), wspólny Kościół (Rosyjski Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego) i wspólnego patriarchę (patriarchę Moskwy), który działa w symfonii z prezydentem, czyli przywódcą narodowym (prezydentem Federacji Rosyjskiej), aby rządzić tym rosyjskim światem, a także podtrzymywać wspólną charakterystyczną duchowość, moralność i kulturę¹⁰.

Prawosławie Azji Centralnej, przykład Kazachstanu

Chrześcijanie w Azji Centralnej stanowią wyjątkową społeczność, która doświadczyła w pełni sowieckiego reżimu ateistycznego, a obecnie jest mniejszością religijną w regionie muzułmańskim. Prawosławni chrześcijanie stanowią drugą co do wielkości społeczność religijną w Azji Centralnej, utrzymują stosunkowo wysoki status we wszystkich republikach i ściśle współpracują z Patriarchatem Moskiewskim¹¹.

10 *A Declaration on the „Russian World” (Russkii mir) Teaching*, Public Orthodoxy, 13.03.2022, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/#more-10842> – 14 II 2023. Por. S. Griffin, *Russian World or Holy World War? The Real Ideology of the Invasion of Ukraine*, Public Orthodoxy, 12.04.2022, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2022/04/12/russian-world-or-holy-world-war/> – 14 II 2023.

11 S.Ė. Atadžanova, *Missionerskaâ deâtel’nost’ Russkoj pravoslavnoj cerkvi v konce XIX-načale XX vekov v Srednej Azii*, „Bülleten’ nauki i praktiki” [С.Э. Атаджанова, *Миссионерская деятельность Русской православной церкви в конце XIX – начале XX веков в Средней Азии*, „Бюллетень науки и практики”] 2020, t. 6, № 3, s. 550-554; S.A. Asanova, *Istoriâ pravoslavnoj cerkvi v Srednej Azii (vtoraâ polovina XIX – Načaloxxi vv.)*, Taškent [С.А. Асанова, *История православной церкви в Средней Азии*

Średniowieczni kronikarze i podróżnicy wspominali o istnieniu przez cały okres średniowiecza chrześcijańskich kościołów i klasztorów w Samarkandzie, Balisag i wielu innych częściach regionu. Jednak praktycznie wszystkie z nich zniknęły między XIII a XVI w. Rosyjska kolonizacja przyniosła znaczące zmiany w XIX i na początku XX w., kiedy to rosyjscy, ukraińscy i białoruscy osadnicy założyli prawosławne wspólnoty na nowo skolonizowanych ziemiach i otworzyli dziesiątki kościołów i szkół chrześcijańskich we wszystkich częściach regionu. Jednak prawosławni księża tradycyjnie głosili kazania wyłącznie wśród współwyznawców i rzadko prowadzili zakrojone na szeroką skalę kampanie mające na celu nawrócenie miejscowej ludności na chrześcijaństwo. Chociaż tradycyjnie uważano, że Kościół powinien głosić Ewangelię innym kulturom i że ludzie powinni być zachęceni do nawrócenia, badania wykazały, że tylko niewielka mniejszość ludzi przechodziła z jednej tradycji do drugiej. Jest więc rzeczą naturalną, że zarówno

(*вторая половина XIX – начало XXI вв.*), Ташкент] 2012; R.I. Batyršin, *Pravoslavlje v Srednej Azii i v Azerbajdžane v usloviâh postsovetskogo obšestva kak „mâgkaâ sila” russkoj kul’tury*, „Naučnyj žurnal Sankt-Peterburgskoj Akademii Russkojpravoslavnoj Cerkvi” [Р.И. Батыршин, *Православие в Средней Азии и в Азербайджане в условиях постсоветского общества как «мягкая сила» русской культуры*, „Научный журнал Санкт-Петербургской Духовной Академии Русской Православной Церкви”] 2024, Nr 2(22), s. 175-190; Ū.F. Burâkov, L.I. Žukova, N. Proskurinv, *K istorii hristianstva v Srednej Azii*, [w:] *K istorii hristianstva v Srednej Azii (XIX-XX vv.)*, Taškent [Ю.Ф. Буряков, Л.И. Жукова, В.Н. Проскурин, *К истории христианства в Средней Азии*, [w:] *К истории христианства в Средней Азии (XIX-XX вв.)*, Ташкент] 1998; M.H. Zakirova, *Obraz imperskoj Rossii v prosvetitel’skoj politike Turkestanskogo kraâna rubeže XIX-XX vv. (na primere deâtel’nosti Turkestanskogootdela Russkogo Geografičeskogo Obšestva)*, „Rossiâ i sovremennyj mir” [М.Х. Закирова, *Образ имперской России в просветительской политике Туркестанского края на рубеже XIX-XX вв. (на примере деятельности Туркестанского Отдела Русского Географического Общества)*, „Россия и современный мир”] 2021, № 2 (111), s. 52-70.

w prawosławiu, jak i islamie, ściśle związanym z tożsamością kulturową, konwersja z jednej tradycji do drugiej jest często interpretowana jako akt zdrady.

Choć Azja Centralna stała się częścią Imperium Rosyjskiego dość późno, to właśnie w odniesieniu do niej polityka państwa i kościelna władz rosyjskich okazała się najbardziej przemyślna i konsekwentna. Już na początku 1871 r. utworzono diecezję Turkiestanu, której zadaniem była opieka nad niewielką społecznością rosyjską. Była ona również odpowiedzialna za organizowanie misji wśród muzułmanów i Rosjan innych wyznań. Pod wieloma względami taka aktywność wynikała nie tylko z inicjatywy rządu, lecz także z rosnącego zainteresowania ze strony samego duchowieństwa prawosławnego. Wiek XIX stał się dla rosyjskiego prawosławia wiekiem misji, misyjnego romantyzmu i szczerego kazalniczego entuzjazmu. Nawiasem mówiąc, w tym czasie misje prawosławne działały w Chinach, Mongolii, Syberii Wschodniej i Ałtaju, na Powołżu, w Ameryce Północnej i Południowej oraz w Japonii.

Do rozwoju pracy misyjnej przyczyniło się ponowne otwarcie Kazańskiej Akademii Teologicznej w 1842 r., która była ukierunkowana na szkolenie misjonarzy do misji prowadzonych wśród „cudzoziemców” i opierała się na doświadczeniu N.I. Ilmińskiego w głoszeniu kazań w językach ojczystych ludów i plemion, wśród których organizowane były misje. W tym miejscu należy zauważyć, że doświadczenie zgromadzone przez kazańskich misjonarzy przy wsparciu szeregu towarzystw naukowych zostało następnie wdrożone jako szereg projektów edukacyjnych i religijnych, mających na celu wsparcie polityki kulturalnej i religijnej rządu rosyjskiego we wschodnich regionach imperium. Tak więc obecność Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Azji Centralnej opierała się na bogatym doświadczeniu misyjnym wśród ludności zamieszkującej wewnętrzne regiony kraju, wcześniej nieobeznanej z kulturą rosyjską.

Warto zauważyć, że misja prawosławna w Azji Centralnej początkowo nie narzucała agresywnie kultury prawosławnej miejscowej ludności. Przyczyny tej elastyczności nie zostały jednak jeszcze w pełni zrozumiane. Prawdopodobnie wynikało to z faktu, że będąc obcymi na nowym terytorium, duchowni byli ściśle związani z przeważnie rosyjskim środowiskiem. Na tej podstawie największą uwagę przywiązywano nie do ustnego głoszenia kazań, ale do budowy cerkwi – widocznych symboli rosyjskiej obecności i chrześcijańskiego życia. Czynnikiem powstrzymującym było nie tylko głębokie zakorzenienie miejscowej ludności w tradycji islamskiej i kulturze plemiennej, lecz także jej specyficzna organizacja społeczna, charakteryzująca się m.in. prowadzeniem koczowniczego trybu życia.

W związku z tym przy wdrażaniu podejścia misyjnego przez duchownych prawosławnych nacisk kładziono na zewnętrzne, niereligijne oświecenie: szerzenie języka rosyjskiego i umiejętności czytania i pisania, promowanie higieny i surowszych standardów medycznych, szacunku dla książek, literatury i edukacji. W rzeczywistości Kościół rosyjski działał tutaj jako „miękką siłą”, która promowała wśród miejscowej ludności akceptację Rosjan, ich kultury i wiary¹². Niespieszność i ostrożność misji kościelnej w regionie Azji Centralnej była uzasadniona również dlatego, że miejscowe tradycje islamskie ukształtowały tu szczególne wyobrażenia o prawie, sprawiedliwości i prawdzie. Jakakolwiek nieostrożność w tym

12 Wraz z upadkiem kalifatu osmańskiego i rozprzestrzenieniem się zachodniego sekularyzmu na wszystkie regiony świata muzułmańskiego islam został odsunięty od władzy państwowej. Nowe zjawisko „bezsilnego” islamu stanowi klucz do zrozumienia większości współczesnych muzułmańskich idei i tendencji politycznych, od ruchów wyzwoleniczych po fundamentalizm. Wprowadzenie zachodniej nowoczesności na tereny muzułmańskie poprzez imperializm we wszystkich jego formach: politycznej, gospodarczej i kulturalnej, doprowadziło do poważnych wstrząsów (por. *The Oxford Handbook of Islam and Politics*, red. J.L. Esposito, Oxford 2013, s. 56-58).

zakresie groziła nieuchronnym odrzuceniem, wybuchem protestów i buntów. Do działalności misyjnej zniechęcała także opieszałość państwa, które nie spieszyło się z przeprowadzaniem reform w nowo przyłączonym regionie w kontekście skomplikowanych relacji między różnymi społecznościami etnicznymi i klanowymi.

W czasach sowieckich społeczności chrześcijańskie w Azji Centralnej spotkał ten sam los co muzułmanów. Bolszewicy ukarali prawosławnych duchownych za wspieranie ruchu promonarchistycznego, a następnie albo ich stracili, albo zesłali na Syberię. Wielu księży zdecydowało się na ucieczkę do innych krajów, w tym do Chin, Turcji i Australii. Wiele kościołów i klasztorów zostało zamkniętych lub zniszczonych. Podczas II wojny światowej Kościół prawosławny ponownie mógł praktykować pod ścisłą kontrolą państwa. Po upadku sowieckiej ideologii komunistycznej społeczności prawosławne otrzymały nowy i potężny impuls. Większość ograniczeń została zniesiona, a wiele osób zwróciło się ku religii.

Przywódcy prawosławni i muzułmańscy zgadzają się, że „w Azji Środkowej i w Rosji istnieje naturalny podział stref wpływów między dwiema religiami, prawosławiem i islamem, i nikt nie zakłóci tej harmonii”. Przywódcy każdej z religii zgodzili się nie prowadzić prozelityzmu wśród narodowości tradycyjnie należących do wspomnianych religii i zwalczać wszelkie inne ruchy prozelityzmu. Oficjalne konferencje międzyreligijne i spotkania muftich z prawosławnymi hierarchami publicznie potwierdzają ich wzajemne zrozumienie.

Niepodległość republik Azji Centralnej wpłynęła na Kościoły chrześcijańskie w regionie w kontrowersyjny sposób. Z jednej strony Kościół prawosławny został uwolniony od ścisłej kontroli i ingerencji państwa, a ludzie mogli swobodnie praktykować swoje przekonania. Z drugiej strony wspólnoty prawosławne zaczęły borykać się z nowym i coraz poważniejszym problemem – migracją ludności słowiańskiej do Rosji, Ukrainy i innych krajów.

Emigracja narodowości europejskich, która rozpoczęła się w latach 70., osiągnęła swój szczyt w latach 90. W tym czasie ludność niebędąca ludnością rdzenną odczuwała dotkliwie, że jest mniejszością narodową, a rozpad instytucji i trudności ekonomiczne były dodatkowymi powodami emigracji. Połowa ludności narodowości europejskich, która miała środki lub wolę – wyjechała. Z powodu emigracji chrześcijanie w Azji Centralnej stanęli przed poważnym problemem: wiele wspólnot religijnych po prostu zniknęło. Niektórym dość aktywnym wspólnotom (np. w dużych miastach północnego Kazachstanu, gdzie ludność jest w większości pochodzenia europejskiego) udało się przetrwać, podczas gdy kościoły na obszarach zamieszkałych głównie przez rdzenną ludność przestały istnieć.

Błędem byłoby zakładać, że prawosławie w Azji Centralnej rozprzestrzeniło się wyłącznie wśród Rosjan. Dla przykładu nawet dziś w Uzbekistanie 21% ludności prawosławnej stanowią Tatarzy, Uzbeki, Koreańcy i inne narodowości. Jednocześnie społeczności prawosławne charakteryzują się wyższym poziomem wewnętrznej jedności i przynależności kościelnej, nieporównywalnie wyższym niż w Rosji Centralnej, co prawdopodobnie wynika z bardziej wyostrego poczucia tożsamości kulturowej i religijnej.

Dla osób należących do mniejszości etnicznych religia jest sposobem wyrażania swoich uczuć. W ten sposób religia staje się ważnym elementem chrześcijańskiego stylu życia. Przywódcy prawosławni próbowali wykorzystać czynnik narodowy, aby zdobyć poparcie Rosjan, którzy obecnie mają nowy status mniejszości kulturowej i politycznej. W Kazachstanie ludność rosyjska wykorzystuje kościół do wzmocnienia swoich więzi wewnątrznarodowych w inny sposób: Kościół prawosławny twierdzi, że stepy północnego Kazachstanu są ojczyzną Rosjan. Kościół prawosławny jednocześnie stara się potwierdzić swoją wyższość nad innymi ruchami chrześcijańskimi w Azji Centralnej i ugruntować swoją równość z islamem. Przywódcy Kościoła twierdzą, że każdy Rosjanin jest

nierozzerwalnie związany ze wschodnim chrześcijaństwem; używają słów „rosyjski” i „prawosławny” jako synonimów.

W pewnym sensie prawosławne chrześcijaństwo i związane z nim system religijnych, społecznych norm i wartości stały się dla miejscowej ludności widocznym i namacalnym obrazem Rosji. W tych warunkach kultura cerkiewna zyskała funkcję swoistego tłumacza rosyjskiego kodu kulturowego, którego przenikanie do lokalnego środowiska doprowadziło do ukształtowania się specyficznej konfiguracji kulturowej na tym terytorium.

Pomimo wszystkich różnic między regionami Azji Centralnej – różnicy w dacie włączenia do Rosji, różnych losów i trendów rozwojowych po upadku ZSRR oraz znaczących różnic etnicznych i kulturowych – istnieje między nimi szereg podobieństw. Na przykład państwa Azji Centralnej historycznie należały do terytorium ideologicznej i politycznej dominacji islamu w całej jego różnorodności. To właśnie na tej podstawie zachowały one specjalny status i pozycję, gdy stały się częścią Imperium Rosyjskiego, a działalność Kościoła prawosławnego była tu ukierunkowana głównie na rosyjską diasporę. Praktycznie we wszystkich tych państwach Kościół był i nadal jest aktywny nie tylko w celu zaspokojenia potrzeb religijnych i kulturowych ludności rosyjskiej, lecz także jako rodzaj pomostu kulturowego ponad granicami, zarówno zapewniając więzi międzynarodowe, jak i wzmacniając rosyjską obecność. W pewnym sensie wynika to z faktu, że regionalne instytucje kościelne z czasem stały się głęboko osadzone w systemie lokalnych realiów politycznych i religijnych.

Podsumowanie

W rozdziale została omówiona sytuacja Kościoła prawosławnego w przestrzeni eurazjatyckiej, przedstawiono główne problemy,

z którymi boryka się on w dobie zmian społeczno-politycznych, takie jak relacje Kościoła i państwa, Kościoła i narodu, pozycja Kościoła wobec społeczeństwa, pozycjonowanie siebie jako instytucji, która odgrywa szczególną rolę w zachowaniu tożsamości etniczno-kulturowej, co nieuchronnie ogranicza aktywność Kościoła do rosyjskiej diaspory w Azji Centralnej. Kazachstan jest szczególnym przypadkiem nie tylko ze względu na liczbę prawosławnych znacznie przewyższającą liczbę wiernych w krajach tradycyjnie prawosławnych, jak Mołdawia czy Gruzja, lecz także ze względu na szczególnie związek z zewnątrzno-politycznymi interesami Rosji i transformację w „miękką siłę” rosyjskiej obecności w danym regionie, a także szczególnie model współistnienia z odradzającym się islamem.

Bibliografia

- Address by His All-Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew at the Seminar „Reaction of Churches and Religious Communities to War and Conflict” (Lithuania, March 22, 2023)*, Ecumenical Patriarchate, 22.03.2023, [on-line:] <https://ec-patr.org/address-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-at-the-seminar-reaction-of-churches-and-religious-communities-to-war-and-conflict-lit/>.
- Arida R.M., *A Reflection on The Church in the Political Arena*, Public Orthodoxy, 6.12.2018, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2018/12/06/church-in-the-political-arena/#more-4863>.
- Arida R.M., *Russia, Ukraine, and the Orthodox Church: The Aftermath?*, Public Orthodoxy, 5.05.2023, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2023/05/05/russia-ukraine-orthodox-aftermath/>.
- Asanova S.A., *Istoriâ pravoslavnoj cerkvi v Srednej Azii (vтораâ polovina XIX – Načalo XXI vv.)*, Taškent [Асанова С.А., *История православной церкви в Средней Азии (вторая половина XIX – начало XXI вв.)*, Ташкент] 2012.
- Atadžanova S.Ė., *Missionerskaâ deâtel’nost’ Ruskoj pravoslavnoj cerkvi v konce XIX-načale XX vekov v Srednej Azii, „Bûlleten” nauki i praktiki* [Атаджанова С.Э., *Миссионерская деятельность Русской пра-*

- вославной церкви в конце XIX-начале XX веков в Средней Азии, „Бюллетень науки и практики”] 2020, t. 6, № 3, s. 550-554.
- Batyršin R.I., *Pravoslavlje v Srednej Azii i v Azerbajdžane v usloviah post-sovetskogo obšestva kak „mâgkaâ sila” russkoj kul’tury*, „Naučnyj žurnal Sankt-Peterburgskoj Akademii Russkojpravoslavnoj Cerkvi” [Батыршин Р.И., *Православие в Средней Азии и в Азербайджане в условиях постсоветского общества как «мягкая сила» русской культуры*, „Научный журнал Санкт-Петербургской Духовной Академии Русской Православной Церкви”] 2024, Nr 2(22), s. 175-190.
- The Blackwell Companion to Modern Theology*, red. G. Jones, Oxford 2004.
- The Blackwell Companion to Political Theology*, red. P. Scott, Oxford 2004.
- Burâkov Ū.F., Žukova L.I., Proskurinv N., *K istorii hristianstva v Srednej Azii*, [w:] *K istorii hristianstva v Srednej Azii (XIX-XX vv.)*, Taškent [Буряков Ю.Ф., Жукова Л.И., Проскурин В.Н., *К истории христианства в Средней Азии*, [w:] *К истории христианства в Средней Азии (XIX-XX вв.)*, Ташкент] 1998, s. 5-47.
- The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, red. M.B. Cunningham, E. Theokritoff, Cambridge 2008.
- The Cambridge History of Christianity*, vol. 5, *Eastern Christianity*, red. M. Angold, Cambridge 2006.
- The Cambridge History of Christianity*, vol. 9, *World Christianities c.1914-c. 2000*, red. H. McLeod, Cambridge 2006.
- The Cambridge History of Russia*, vol. 1, *From Early Rus’ to 1689*, red. M. Perrie, Cambridge 2006.
- The Cambridge History of Russia*, vol. 2, *Imperial Russia, 1689-1917*, red. D. Lieven, Cambridge 2006.
- The Cambridge History of Russia*, vol. 3, *The Twentieth Century*, red. R.G. Suny, Cambridge 2006.
- Clément O., *Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, Warszawa 1998.
- A Declaration on the „Russian World” (Russkii Mir) Teaching*, Public Orthodoxy, 13.03.2022, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/#more-10842>.
- Ecumenical Patriarch Bartholomew: End the War Now!*, Ecumenical Patriarchate, 27.02.2022, [on-line:] <https://ec-patr.org/ecumenical-patriarch-end-the-war-now/>.

The Ecumenical Patriarch Condemns the Unprovoked Russian Invasion of Ukraine and Expresses His Solidarity to the Suffering Ukrainian People, Ecumenical Patriarchate, 24.02.2022, [on-line:] <https://ec-patr.org/the-ecumenical-patriarch-condemns-the-unprovoked-russian-invasion-of-ukraine-and-expresses-his-solidarity-to-the-suffering-ukrainian-people/>.

Ecumenical Patriarch's Strong Message: No Effort Can Cancel the Ukrainian Autocephaly, [on-line:] Orthodox Times, 8.11.2020, [on-line:] <https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarchs-strong-message-no-effort-can-cancel-the-ukrainian-autocephaly-upd/>.

Ecumenical Patriarch: The Most Important Moment for the Patriarchate in 2019 Was the Granting of the Autocephaly to the Church of Ukraine, Orthodox Times, 24.12.2019, [on-line:] <https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-the-most-important-moment-for-the-patriarchate-in-2019-was-the-granting-of-the-autocephaly-to-the-church-of-ukraine/>.

Griffin S., *Russian World or Holy World War? The Real Ideology of the Invasion of Ukraine*, Public Orthodoxy, 12.04.2022, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2022/04/12/russian-world-or-holy-world-war/>.

In the Sphere of Orthodoxy, There Is No Uniform Attitude towards Human Rights, Orthodox Times, 27.05.2024, [on-line:] https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-in-the-sphere-of-orthodoxy-there-is-no-uniform-attitude-towards-human-rights/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR1uTx5tCfrQyCs6JL_DqBp38cTES4reNoieP9b07_U9TB9d76rcqRPBq2M_aem_AaMN14XQsYa2rxGmaqgVwfpPbHlmkvXZUJ3_u-rzItRIE2DB4L9dMSwiL1LaadTGDxQgyoKo0LvC93r202_NPrd1.

Kalaitzidis P., *Orthodoxy and Political Theology*, Athens 2012.

Keynote Address by His All-Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew at the 16th General Assembly of the Conference of European Churches (Tallinn, June 18, 2023), Ecumenical Patriarchate, 18.06.2023, [on-line:] <https://ec-patr.org/keynote-address-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-at-the-16th-general-assembly-of-the-conference-of-european-churches-tallinn-june-18-2023/>.

The Metropolis of Kyiv Was Never Ceded to the Jurisdiction of the Russian Church, Orthodox Times, 3.04.2022, [on-line:] <https://orthodoxtimes.com/the-metropolis-of-kyiv-was-never-ceded-to-the-jurisdiction-of-the-russian-church/>.

- Moltmann J., *Christianity, Humanity and the New Nationalism*, Theos, 7.01.2020, [on-line:] <https://www.theosthinktank.co.uk/comment/2020/01/06/christianity-humanity-and-the-new-nationalism>.
- Moltmann J., *Ethics of Hope*, Minneapolis 2012.
- Moltmann J., *The Coming of God: Christian Eschatology*, London 1996.
- Moltmann J., *The Crucified God: The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology*, Minneapolis 1993.
- The Oxford Handbook of Islam and Politics*, red. J.L. Esposito, Oxford 2013.
- Patriarchal Encyclical for Christmas 2022*, Ecumenical Patriarchate, 20.12.2022, [on-line:] <https://ec-patr.org/patriarchal-encyclical-for-christmas-2022/>.
- Perrie M., *Apocalypse Delayed: Patriarch Kirill on Restraining the Antichrist in Ukraine*, Public Orthodoxy, 23.01.2023, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2023/01/23/apocalypse-delayed-restraining-anti-christ/>.
- Shirin A., *The Russian-Ukrainian War Is Now a Theological Crisis*, Public Orthodoxy, 20.04.2023, [on-line:] <https://publicorthodoxy.org/2023/04/20/the-russian-ukrainian-war-is-now-a-theological-crisis/>.
- The Ukrainian Autocephaly Is a Finalized Ecclesiastical Event*, Orthodox Times, 2.11.2020, [on-line:] <https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-the-ukrainian-autocephaly-is-a-finalized-ecclesiastical-event/>.
- Zakirova M.H., *Obraz imperskoj Rossii v prosvetitel'skoj politike Turkestanskogo kraâna rubeže XIX-XX vv. (na primere deâtel'nosti Turkestanskogootdela Russkogo Geografičeskogo Obšestva, „Rossiâ i sovremennyi mir”* [Закирова М.Х., *Образ имперской России в просветительской политике Туркестанского края на рубеже XIX-XX вв. (на примере деятельности Туркестанского Отдела Русского Географического Общества)*, „Россия и современный мир”] 2021, № 2(111), s. 52-70.

DR HAB. JERZY GORDZIEJEW

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Kilka refleksji na temat radzieckich podręczników do historii Kazachstanu

ABSTRAKT

Artykuł stanowi próbę krytycznej refleksji nad radzieckimi podręcznikami do historii Kazachstanu, które powstawały i funkcjonowały w warunkach silnej ideologizacji przekazu historycznego. Autor analizuje wybrane podręczniki pod kątem treści, narracji oraz sposobu przedstawiania kluczowych wydarzeń i postaci z historii Kazachstanu, zwracając szczególną uwagę na ich zgodność z marksistowsko-leninowską wizją dziejów oraz rolę propagandową. Tekst porusza również problem marginalizacji tożsamości narodowej Kazachów i podporządkowania historii lokalnej narracji „bratniej współpracy” z narodami ZSRR, zwłaszcza z Rosjanami. Refleksje te mają na celu ukazanie wpływu edukacji historycznej w okresie radzieckim na kształtowanie świadomości historycznej i tożsamości zbiorowej w Kazachstanie, a także stanowią punkt wyjścia do rozważań nad współczesną polityką pamięci w regionie.

Słowa kluczowe: Kazachstan, podręczniki szkolne, historiografia radziecka, polityka historyczna, ideologia, edukacja, tożsamość narodowa, ZSRR

ABSTRACT***Some Reflections on Soviet Textbooks on the History of Kazakhstan***

This article is an attempt at a critical reflection on Soviet textbooks on the history of Kazakhstan, which were created and used in conditions of strong ideological influence on historical narrative. The author analyses selected textbooks in terms of content, narrative and the presentation of key events and figures in the history of Kazakhstan, paying particular attention to their compliance with the Marxist-Leninist vision of history and their propaganda role. The text also addresses the problem of the marginalisation of the national identity of Kazakhs and the subordination of local history to the narrative of 'brotherly cooperation' with the nations of the USSR, especially with Russians. These reflections aim to show the impact of historical education during the Soviet period on the formation of historical consciousness and collective identity in Kazakhstan, and serve as a starting point for considerations on contemporary memory politics in the region.

Keywords: Kazakhstan, school textbooks, Soviet historiography, historical policy, ideology, education, national identity, USSR

Czym w swojej istocie jest podręcznik? W potocznym odbiorze, choć zabrzmiałoby to truistycznie, stanowi przede wszystkim narzędzie dydaktyczne, dzieło pełniące funkcje informacyjne oraz edukacyjne. Jego zawartość z reguły jest określona poprzez cele i zadania nauczania wytyczone w programach szkolnych. Przystawanie wiedzy zawartej w tej pomocy dydaktycznej ma zarówno funkcję poznawczą, jak i światopoglądową – kształtuje tożsamość młodego pokolenia.

Nie ulega wątpliwości, że podręczniki do historii stanowią atrakcyjny badawczo temat, są polem do namysłu o mechanizmach powstania, metodologii, czynnikach natury politycznej i ideologicznej, wywierających wpływ na konstruowanie obrazu przeszłości. Te słowa dotyczą szczególnie problematyki podręczników krajów przestrzeni postradzieckiej, mało rozpoznanej w polskiej

literaturze przedmiotu. Oczywiście, by uniknąć gołosłowności i uproszczenia, należy podkreślić, że powyższe zagadnienie było przedmiotem refleksji polskich badaczy¹.

Celem niniejszych rozważań będzie próba wyeksponowania powyżej zakreślonej problematyki na przykładzie analizy treści kazachskich podręczników do historii używanych w latach 40.-80. XX w. Niniejsze studium przypadku będzie więc dotyczyło jedynie obrazu historii Kazachstanu w podręcznikach ogólnoradzieckich oraz kazachskich z okresu radzieckiego, a więc treści, doboru materiału oraz warstwy retorycznej i językowej. Należy zdawać sobie sprawę z tego, że na podstawie rekonesansu badawczego nie jest możliwe ukazanie wszechstronnej i pogłębionej charakterystyki zawartości wszystkich podręczników do historii, które ukazały się w okresie ZSRR.

Jest rzeczą oczywistą, iż edukacja historyczna w Związku Radzieckim pełniła kilka funkcji. Miała ona oddziaływać na kształt świadomości historycznej młodego pokolenia, wychowywać je, a w konsekwencji – służyć legitymizacji ustroju radzieckiego oraz tworzeniu podstaw do formowania radzieckiej wspólnoty ponadnarodowej. To wszystko wysuwa na czoło pytanie o podłoże ideologiczne, na którym były pisane ówczesne radzieckie podręczniki.

- 1 T. Maresz, *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, Bydgoszcz 2017; taż, *Wspólne dzieje dwóch narodów a ich prezentacja we współczesnych polskich i ukraińskich podręcznikach do historii*, [w:] *Polska-Europa-Świat w szkolnych podręcznikach historii. Zbiór studiów*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2008; taż, *Wspólne dzieje a odmienna ich prezentacja oraz ocena w polskiej i rosyjskiej narracji podręcznikowej*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016; taż, *Miejsce szkolnego podręcznika historii w kształtowaniu relacji sąsiedzkich między narodami*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce-nasze-inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018.

Uchwycenie radzieckiej polityki edukacyjnej w zakresie historii nie jest możliwe bez zarysowania treści pomocy metodycznych zawierających zadania i podstawy programowe nauczania historii w szkole. Jako przykład może posłużyć praca Władimira Karcowa pt. *Metodyka nauczania historii ZSRR dla początkowej szkoły*, opublikowana w 1951 r. Autor formułuje cele programowe w sposób następujący:

Historia jako przedmiot nauczania ma na celu przekazanie uczniom niezbędnego minimum wiedzy historycznej, doprowadzenie ich do marksistowskiego rozumienia i uogólniania wydarzeń historycznych oraz zaszczepienie w nich uczucia żarliwej miłości do socjalistycznej ojczyzny².

Zauważmy, iż w konstrukcji reprezentacji przeszłości Związku Radzieckiego rolę głównej „osi” odgrywała historia Rosji. Stąd aksjomatem oficjalnej, kanonicznej wersji obrazu przeszłości był rosjoцентризм. Dla lepszego rozumienia warto przywołać obszerniejszy cytat z powyższej pracy, stanowiący poniekąd jego kwintesencję:

Nie sposób zapomnieć, że uczniowie poznają historię ZSRR, a nie Rosji. Oczywiście nie oznacza to, że dzieci powinny znać historię wszystkich narodów Związku Radzieckiego; głównie uczą się historii Rosji, gdyż wokół niej, jak i wokół trzonu, dokonywało się stopniowe zjednoczenie wszystkich narodów ZSRR w jedno państwo, jednak z dziejów poszczególnych narodów uczniowie poznają najważniejsze fakty, które były ważne dla rozwoju życia nie tylko danego narodu, ale całego kraju. Tak na przykład o Azji Środkowej, Kaukazie, Zakaukaziu i Syberii mówimy tylko w tych przy-

2 V. Karcov, *Metodika prepodavaniâ istorii SSSR v načal'noj škole* [B. Карцов, *Методика преподавания истории СССР в начальной школе*], Moskwa 1951, s. 4.

padkach i od chwili, gdy ich los ściśle splata się z historycznym losem wszystkich innych narodów naszej ojczyzny³.

Jak widać z powyższego, radziecka narracja podręcznikowa miała na celu kształtowanie pożądanego obrazu historii poprzez utrwalenie odpowiednich obrazów pamięci⁴. Operowanie marksistowsko-leninowskim aparatem pojęciowym przejawiało się w retoryce konfrontacyjnej, np. doszukiwaniu się na siłę walki klasowej oraz uwypuklaniu roli „mas”. Kierując się właśnie tymi względami, Karcow pisze o ciężkim życiu „mas pracujących wszystkich narodów”, uciskanych przez „właścicieli ziemskich i bogaczy”, i kontynuuje: „wszystkie uciskane narody zjednoczyły się i połączyły wokół narodu rosyjskiego, aby wspólnie walczyć przeciwko wspólnym wrogom o swoje wyzwolenie”⁵. Wskazówki metodyczne o podobnej treści miały być stosowane w podręcznikach do historii kraju.

Przeszłość Kazachstanu w radzieckich podręcznikach

W przypadku niniejszych rozważań nad obrazem dziejów Kazachstanu dobrej ilustracji dostarczają powstałe w okresie rządów stalinowskich podręczniki dla szkoły średniej i wyższej obowiązujące na terenie całego kraju. Zapoznanie się z ich treścią pozwoli lepiej rozpoznać zagadnienie oraz sformułować uogólnienia. Tak więc

3 *Ibidem*, s. 9.

4 I. Ogonovskaâ, *Vliiãnie marksistsko-leninskoï ideologii stalinskoï lingvo-kul'tury na shkol'nye uchebniki istorii SSSR 1930-1950-kh godov*, „Vestnik IŬUrGU. Soŝial'no-gumanitarnye nauki” 2023 [И. Огоновская, *Влияние марксистско-ленинской идеологии сталинской лингвокультуры на школьные учебники истории СССР 1930-1950-х годов*, „Вестник ЮУрГУ. Социально-гуманитарные науки” 2023], t. 23, № 2, s. 57-65.

5 V. Karcov [В. Карцов], *op. cit.*, s. 17-18.

w 1940 r. do radzieckich szkół trafił podręcznik do historii ZSRR autorstwa Konstantina Bazilewicza, Siergieja Bachruszyna, Anny Pankratowej oraz Anastasji Focht⁶. Ów podręcznik doczekał się aż 22 wydań w latach 1940-1963⁷. Daty te mogą wskazywać, iż był on używany w starszych klasach szkoły średniej w okresie stalinowskim oraz w czasie rządów Nikity Chruszczowa.

Należy zauważyć, iż publikację podręcznika poprzedziła szeroka wymiana poglądów. 20 marca 1934 r., podczas posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), podjęto dyskusję na temat podręczników do nauki historii. Jak wspominał historyk Aleksiej Gukowski, w jej trakcie głos zabrał Józef Stalin, podkreślając:

Potrzebujemy podręczników dotyczących starożytności, średniowiecza, czasów nowożytnych, historii ZSRR, historii narodów kolonialnych i uciskanych. [Andriej] Bubnow stwierdził, że może nie chodzi o ZSRR, ale o historię narodów Rosji. Stalin mówi – nie, historia ZSRR, naród rosyjski w przeszłości jednoczył inne narody, za takie zbieranie on się zabrał teraz⁸.

Jak można sądzić, wytyczne Stalina były nie bez znaczenia dla kształtowania kanonu tematycznego podręczników do historii.

W grudniu 1937 r. Anna Pankratowa wygłosiła referat⁹, powołując się na opinię Stalina, Kirowa i Żdanowa i nawiązując tym sa-

6 Krótkie biogramy autorów zob. *Institut istorii Akademii nauk SSSRV dokumentah i materialah*, red. A. Saharov, vyp. 1 [*Институт истории Академии наук СССР в документах и материалах*, под ред. А. Сахаров, вып. 1], Moskwa 2016, s. 287-288, 301, 308.

7 *Ibidem*, s. 5.

8 A. Dubrovskij, *Vlast' i istoričeskâ mysl' v SSSR (1930-1950-e gg.)* [A. Дубровский, *Власть и историческая мысль в СССР (1930-1950-e гг.)*], Moskwa 2017, s. 155-157.

9 № 15 *Stenogramma doklada A.M. Pankratovoj „O sheme učebnika po istorii SSSR dlâ srednej školy” i ego obsuždeniâ na zasedanii sektora, „Istorii SSSR”*

mym do konspektu z 1934 r., w którym brakowało historii innych narodów¹⁰. Historyczka podkreśliła, że partia i rząd radziecki powierzyły trud przygotowania podręcznika do historii ZSRR historykom, przekazując im wytyczne metodologiczne¹¹. Wzmianka ta stanowi kolejne świadectwo, iż ze względu na upartyjnienie nauki historycznej treść *de facto* trzytomowego podręcznika używanego w klasach 8-10 radzieckiej szkoły nie wychodziła poza ramy obciążonego ideologicznie przekazu historiograficznego.

Teraz parę słów na temat obrazu przeszłości Kazachstanu we wspomnianych podręcznikach. 240-stronicowy podręcznik dla klasy ósmej zawierał kilka podrozdziałów, w których w sposób okrojony wzmiankowano o historii tego kraju. Jest tu np. krótka wzmianka o podboju tych ziem przez Mongołów¹² lub czterozdaniowy akapit pt. *Utworzenie Chanatu Kazachskiego*, z którego czytelnik mógł dowiedzieć się, że „koczujące ludy, które weszły w jego skład, przedtem należały do sojuszu uzbeckich plemion”. W połowie XV w. w wyniku ich wyodrębnienia utworzyli oni „samodzielne państwo”, czyli Kazachską Ordę. Autorzy prezentują jedną z możliwych wersji etymologii etnonimu „Kazach”, wywodząc ją od „człowieka oddzielonego od swojego narodu”¹³. Warto uwzględnić wzmiankę o tym, że na początku XV w. na terenach

Instituta istorii Akademii nauk SSSR, 4 dekabrá 1937 g., [w:] *Institut istorii Akademii Nauk SSSR...* [№ 15 *Стенограмма доклада А.М. Панкратовой «О схеме учебника по истории СССР для средней школы» и его обсуждения на заседании сектора «История СССР» Института истории Академии наук СССР, 4 декабря 1937 г.*, [в:] *Институт истории Академии наук СССР...*], s. 239-286.

10 *Ibidem*, s. 240-241.

11 *Ibidem*, s. 239-240.

12 K. Bazilevič et al., *Istoriá SSSR: učebnik dlá 8 klassa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 12, č. 1 [K. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 8 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 12, ч. 1], Moskwa 1953, s. 82, 85.

13 *Ibidem*, s. 123, 234.

zachodniego Kazachstanu powstała Orda Nogajska, która miała odegrać pewną rolę w etnogenezie Kazachów¹⁴.

Kazachski wątek pojawia się w podrozdziale pt. *Azja Środkowa w XVI-XVII wiekach*, w którym uwaga skupia się na historii Buchar, Chiwy i Samarkandy¹⁵. Niemniej jednak z tekstu wynika, że stepy na północ od „chanatów uzbeckich”, od rzeki Ural aż po jezioro Bałchasz, zajmowali Kazachowie, którzy „na początku XVI w. wyodrębnili się w osobną narodowość”. „Rozwój stosunków feudalnych spowodował rozpad Chanatu Kazachskiego” na trzy żuzy: Starszy (*Ұлы Жүз*), Młodszy (*Кіші Жүз*) i Średni (*Орта Жүз*)¹⁶, ludność zaś posługiwała się jednym językiem i „uświadomiła przynależność do jednego narodu”. W XVII w. zaczęły się umacniać więzi gospodarcze między Azją Centralną a państwem rosyjskim¹⁷.

Podręcznik do historii ZSRR do dziewiątej klasy, liczący 330 stron, traktował o historii XVIII i XIX w. Autorzy tego dzieła szeroko omówili dzieje Imperium Rosyjskiego, krytykując politykę kolonialną caratu. Z treści podręcznika wynika, iż Kazachowie trafili w orbitę wpływów Rosji w XVIII w., przyjmując rosyjski protektorat, co było uwarunkowane uciążliwymi najazdami Dżungarów¹⁸.

14 Państwo Nogajów powstałe w wyniku rozpadu Złotej Ordy w międzyrzeczu Wołgi i Uralu istniało w XV-XVII w. Por. V. Трепавлов, *Istoriia Nogajiskoi Ordy* [В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*], Moskwa 2002, s. 4, 650, 652.

15 Chanat Chiwy to państwo istniejące w latach 1511-1920; Emirat Buchar to państwo uzbeckie istniejące w latach 1756-1920.

16 Żuzy – terytorialnie wspólnoty kazachskich klanów rodowych, które ukształtowały się w XV-XVI w.

17 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 8 klassa srednej školy...* [К. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 8 класса средней школы...*], s. 229-232.

18 Chanat Dżungarski to państwo Ojratów istniejące na terenie Azji Centralnej w XVII-XVIII w. Por. V. Moiseev, *Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi*

Czytamy dalej, że Kokand¹⁹ podporządkował „stepowe obszary kazachskie”, budując tam twierdze, a Chiwa kontroluje część południowych terenów kazachskich²⁰. Z tych materiałów można wnioskować o zagrożeniu płynącym prawie ze wszystkich stron.

Kolejna wzmianka o Kazachach dotyczy ich udziału w „chłopskim powstaniu” pod wodzą Jemeljana Pugaczowa²¹. Nie ulega wątpliwości, iż ten wątek miał podpowiadać czytelnikowi fakt wspólnych celów narodu rosyjskiego i kazachskiego, czyli ich walkę przeciwko caratowi.

Znacznie więcej uwagi autorzy drugiego tomu poświęcili krytyce polityki kolonialnej caratu w drugiej ćwierci XIX w., która sprowadzała się do budowy twierdz przez władze rosyjskie na terenie koczowisk i pastwisk Kazachów. Toteż w celu zapobieżenia ewentualnym protestom i zaradzenia napiętej sytuacji utworzono za Pawła I na ziemiach Żuzu Młodszeo Chanat Bukiejewski. Jednak i tu Kazachowie – jak wynika z narracji – byli wyzyskiwani przez rosyjskich właścicieli ziemskich. Z kolei wzrost obciążeń podatkowych, wyzysk ze strony chanów i sułtanów²² popieraných

(XVII-XVIII vv.) [В. Мойсеев, *Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.)*], Аlma-Ата 1991.

- 19 Chanat kokandzki to państwo istniejące w Azji Centralnej w latach 1709-1876.
- 20 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 9 klassa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 12, č. 2 [К. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 9 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 12, ч. 2], Moskwa 1953, s. 179.
- 21 *Ibidem*, s. 68.
- 22 Kazachscy sułtani (*qazaq sultandary*) – odpowiednik możnych. Por. Z. Қабылдинов, S. Тлейбаев, А. Тылахметова, А. Абсалык, *XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сұлтандарының қоғамдағы қызметі (resejlik жаңа мұрағат деректері негізінде)*, „Отан тарихы” [З. Қабылдинов, С. Тлейбаев, А. Тылахметова, А. Абсалык, *XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сұлтандарының қоғамдағы қызметі (ресейлік жаңа мұрағат деректері негізінде)*, „Отан тарихы”] 2021, №3(95), s. 50-58.

przez rosyjski rząd przyczyniły się do wybuchu ludowego powstania w 1836 r., mającego charakter wojny chłopskiej i noszącego znamiona „postępowego, antykolonialnego, narodowo-wyzwoleńczego ruchu”²³.

Jednak – jak sugeruje tekst – znane są także wystąpienia przeciwko caratowi, które miały „reakcyjny, feudalno-monarchiczny charakter”. Do takich zalicza się ruch „przedstawicieli kazachskiej feudalnej arystokracji”, Sarżana i Kenesarego Kasymowów. Niezadowoleni z ostatecznej likwidacji władzy chanów w 1822 r. oraz pozbawieni praw i przywilejów „wielkich panów feudalnych”, w latach 1837-1847 toczyli oni walkę przeciwko przyłączeniu się do Rosji. „Warstwy pracujące”, na początkowym etapie wspierające ten ruch, z czasem przekonały się, że zostały wykorzystane „w wąskich interesach klasowych”²⁴. W tym przypadku widzimy wykładnię zbudowaną na marksistowskim pojęciu ścierania się antagonizmów: władze carskie, kazachska arystokracja, rosyjscy obszarnicy z jednej strony, naród kazachski – z drugiej. Autorzy podsumowują ten wątek w sposób następujący: „[...] ruch Kenesarego, który dążył do przywrócenia władzy chanów w Kazachstanie i oderwania Kazachstanu od Rosji, zakończył się całkowitą porażką”²⁵.

Kolejne wiadomości o Kazachstanie napotykam w podrzędziale *Kultura narodów carskiej Rosji w latach 60-70. XIX w.* Autorzy nie mogli pominąć działalności kazachskiego poety Abaja Kunanbajewa²⁶, twórcy literackiego języka kazachskiego, który

 23 Orda Bukiejewska (*Бөкей Ордасы*) jako autonomiczny byt podporządkowany Rosji istniał w latach 1801-1876, zajmował obszar między Wołgą a Uralem.

24 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 9 klasa srednej školy...* [K. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 9 класса средней школы...*], s. 180.

25 *Ibidem*, s. 181.

26 Abaj Kunanbajew był jednym z XIX-wiecznych twórców kazachskiej literatury.

„piętnował negatywne aspekty patriarchalno-feudalnego sposobu życia narodu”, tłumaczył na język ojczysty utwory Puszkina, Lermontowa i Kryłowa, wreszcie „wychował i zaszczerpił w narodzie kazachskim ideę braterstwa i przyjaźni narodów [...]”, a „dzięki głębokiemu i bliskiemu obcowaniu z postępowymi rosyjskimi ludźmi i rosyjską kulturą Kunanbajew dostrzegł jedyną prawdziwą drogę wyjścia z mroków swojej epoki”. Nie jest to jedyny przykład „przemycenia” rosjoцентриcznej wizji historii oraz odbicia marksistowskiej teorii nierówności społecznych. Świadczy o tym wzmianka o kazachskim uczonym Czokanie Walichanowie²⁷, który obserwował nierówności społeczne, „zdawał sobie sprawę ze sprzecznych interesów mas pracujących z jednej strony i sułtanów i bejów z drugiej”²⁸.

Podręcznik do historii ZSRR dla 10 klasy o objętości ponad 420 stron traktował o wydarzeniach z pierwszej połowy XX w., a dokładniej od pierwszej rosyjskiej rewolucji 1905 r. aż po powojenne lata 40. XX w.²⁹

W podrozdziale pt. *Powstanie w Azji Środkowej i Kazachstanie* autorzy dokonali próby uchwycenia wydarzeń I wojny światowej, skrytykowali przy tym politykę rosyjskiego rządu, który dodatkowo opodatkował „ludność obrzeży” państwa oraz „kontynuował wysiedlanie Kirgizów i Kazachów z ich ziem, oddając je osadnikom rosyjskim”³⁰. Skutkiem było „powstanie pracujących” („восстание

27 Czokan Walichanow (1835-1865) był kazachskim uczonym i działaczem oświatowym.

28 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 9 klasa srednej školy...* [К. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 9 класса средней школы...*], s. 285.

29 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 10 klasa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 11 [К. Базилевич и др., *История СССР: учебник для 10 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 11], Moskwa 1952.

30 *Ibidem*, s. 122.

трудящихся”) w 1916 r., do którego „[...] impulsem była decyzja o «rekwirowaniu» ludności do kopania okopów i innych prac frontowych”. Powstanie skierowane było nie tylko przeciwko rządowi, lecz także „przeciwko elicie feudalnej, która dokonywała «rekwizycji» za pomocą łapówek i innych nadużyć”. Powstanie Kazachów w obwodzie turgajskim³¹ we wrześniu 1916 r. poprowadził Aman-geldy Imanow, który „wziął później udział w rewolucji październikowej, wstąpił do partii bolszewickiej [...]”³². Powyższe fragmenty wskazują na właściwy dla zideologizowanej narracji w duchu marksistowskim czarno-biały podział społeczny ze schematycznie zarysowanym antagonizmem.

Rozdział pt. *Wojna domowa na obszarach narodowych* ilustruje „wyzwolenie Kazachstanu i Azji Środkowej” w latach 1918-1920. Autorzy podręcznika zastosowali nacechowaną patosem figurę retoryczną o następującej treści propagandowej, podkreślającej fakt wspólnej walki klasowej Rosjan i Kazachów, rolę proletariatu i partii komunistycznej:

W walce z interwencjonistami i kontrewolucją sojusz narodów, które wspólnie walczyły ze wspólnym wrogiem, stawał się coraz silniejszy. Bohaterska walka narodu rosyjskiego z obszarnikami, burżuazją i zagranicznymi interwentami przerodziła się w patriotyczną wojnę robotników wszystkich narodowości o wolność i niepodległość. Ta dobrowolna wojskowo-polityczna unia narodów pod przewodnictwem klasy robotniczej Rosji zapewniła zwycięstwo partii bolszewickiej na frontach wojny domowej³³.

31 Obwód turgajski istniał w latach 1868-1920. Większa część zajmowała obszar współczesnego Kazachstanu.

32 K. Bazilevič et al., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 10 klasa srednej školy...* [K. Bazilevič i dr., *Istoria SSSR: učebnik dlâ 10 klasa srednej školy...*], s. 122-123.

33 *Ibidem*, s. 263-264.

Z tegoż podręcznika uczeń mógł się dowiedzieć, iż pod koniec 1918 r. w Kazachstanie ustanowiona została – aczkolwiek nie bez problemów – władza radziecka. Mimo to „niektórzy partyjni i radzieccy przywódcy” opóźniali ogłoszenie autonomii Kazachstanu, co wykorzystali kazachscy nacjonaliści, którzy wiosną 1919 r. podczas ofensywy Kołczaka przeprowadzili kontrrewolucyjny zamach w regionie turgajskim. Dzięki pomocy Armii Czerwonej Kazachstan został jednak wyzwolony³⁴. W 1920 r. na terytorium Kazachstanu utworzono autonomiczną Kirgiską Republikę Radziecką, co zapewniło „stabilne wykorzystanie ziemi” przez miejscową ludność i ułatwiło przejście Kazachów na osiadły tryb życia. Poza tym nowe władze wydały szereg dekretów dotyczących prawa małżeńskiego i zniosły szereg starych praw i zwyczajów, co umocniło przeżytki patriarcalno-rodowe w życiu codziennym pracujących w Kazachstanie. Tę politykę określono jako „pracę nad emancypacją narodową”³⁵.

W podręczniku wzmiankuje się o kolektywizacji oraz uprzemysłowieniu, a także budowie Turksibu³⁶. Nieco uwagi w rozdziale o kulturze narodów ZSRR – dosłownie cztery zdania apologetyczne „zdobycze rewolucyjne” bolszewików – poświęcono twórczości akyna, czyli ludowego poety Dżambuła Dżabajewa: „kiedy nadeszła Wielka Rewolucja Proletariacka, serce siedemdziesięcioletniego akyna odzyskało młodość”³⁷.

Powyższe materiały zasługują na wstępne podsumowanie. Narracja trzytomowego podręcznika dla klas 8-10 szkoły średniej w ZSRR została zbudowana na marksistowskim paradygmacie wizji przeszłości. Przede wszystkim wskazuje na to konstrukcja podręcznika z periodyzacją opartą na teorii formacji społeczno-

34 *Ibidem*, s. 264.

35 *Ibidem*, s. 292.

36 *Ibidem*, s. 314, 326, 330, 332.

37 *Ibidem*, s. 352.

-ekonomicznych (od wspólnoty pierwotnej, niewolnictwa, feudalizmu, kapitalizmu do socjalizmu).

W pierwszym tomie, składającym się z 20 rozdziałów oraz omawiającym historię państw i narodów ZSRR do końca XVII w., jako główny podmiot występuje Wielkie Księstwo Moskiewskie, „państwo ruskie”, czyli XVI- i XVII-wieczna Rosja. To samo można powiedzieć o drugiej i trzeciej części, w których uwaga skupiła się na państwie „trzonowym” – na przeszłości Imperium Rosyjskiego oraz roli narodu rosyjskiego w ZSRR. Nie powinien więc dziwić *passus*, że „bohatera walka o wolność i niepodległość od imperializmu wszystkich narodów Rosji dzięki braterskiej oraz bezinteresownej pomocy wielkiego narodu rosyjskiego zakończyła się zjednoczeniem wszystkich republik radzieckich w jedno państwo – ZSRR”³⁸. Zatem Kazachstan – zresztą jak i przeszłość innych narodów – nie mógł nie znaleźć się w cieniu rosjocentrycznej projekcji historii ZSRR.

Co nie mniej istotne, powyższa narracja podręcznikowa została osadzona w konstrukcji deterministycznej. Przejawem tej aprioryczności historiozoficznej było nieuniknione tworzenie nowego socjalistycznego porządku społecznego oraz połączenie losów narodów Związku Radzieckiego, co wskazywałoby na operowanie przez autorów tegoż dzieła pojęciami rosyjskiego mesjanizmu oraz poniekąd finalizmu dziejowego, czyli zwycięstwa formacji socjalistycznej. Nasycenie podręcznika przykładami sprzeczności interesów klas ekonomicznych oraz walki klasowej, treściami konfliktogennymi podpowiadało rozwiązanie antagonizmów poprzez walkę zbrojną z caratem, burżuazją, licznymi grupami społecznymi określanymi jako „wyzyskiwacze”. Podsumowując, można stwierdzić, że materiał podręcznika stanowi dobitną ilustrację narzucenia ideologicznie interpretowanego i starannie wyselek-

³⁸ *Ibidem*, s. 297.

cjonowanego obrazu przeszłości poprzez użycie nowomowy oraz stosowanie odpowiednich zbitek pojęciowych.

W 1983 r. ukazał się podręcznik do historii ZSRR dla szkół wyższych. Wątek dawnych ziem Kazachstanu przewija się w rozdziałach poświęconych historii starożytnej oraz średniowiecza, zamiast których radziecka historiografia odpowiednio używała terminów „ustrój niewolniczy”, „dawne państwo niewolnicze” i „okres feudalizmu”³⁹. Autorzy opisują wędrówki ludów i skomplikowany splot stosunków etnicznych oraz państw istniejących na tym obszarze (np. irańskie, tureckie, Połowce, Chorezm lub turecki kaganat zachodni), które z kolei wskazywały na przebieg etnogenezy narodów regionu.

Rozdział podręcznika poświęcony dziejom XVI-XVII w. zawiera paragraf pt. *Azja Środkowa i Kazachstan w XVI w.*⁴⁰, zarysowujący zagadnienie terytorium zamieszkiwanego przez Kazachów. Ukłon w stronę teorii marksistowskiej następuje w opisie przybliżającym struktury społeczne oraz gospodarkę ówczesnego Kazachstanu. Jak wynika z tekstu, od końca XVI w. kształtuje się tu warstwa „feudałów-chanów oraz sultanów”, potomków Czyngis-chana. W ocenie autorów trzon gospodarki stanowiły hodowla bydła i „prymitywne rolnictwo”, cechowały ją pogłębiające się „nierówności ekonomiczne” w społecznościach koczowniczych oraz „wyzysk feudalny”.

Autorzy pominięli informację o powstaniu Chanatu Kazachskiego, ograniczając się do wzmianki o tym, że „w Kazachstanie istniało kilka chanatów, które były ze sobą skonfliktowane i walczyły ze swoimi sąsiadami”. Przy omówieniu stosunków z sąsiada-

 39 M. Belâvskij et al., *Istoriâ SSSR s drevnejših vremën do konca XVIII v.*, wyd. 2, red. B. Rybakov [M. Белявский и др., *История СССР с древнейших времён до конца XVIII в.*, wyd. 2, под ред. Б. Рыбакова], Moskwa 1983, s. 16, 21-22, 38-39, 67, 86.

40 *Ibidem*, s. 226-227.

mi pojawia się wątek rosyjski. Z tego fragmentu uczniowie mogli się dowiedzieć, że w latach 70. XVI w. Moskwa wspierała kazachskiego chana Tewekkiela w walce z syberyjskim chanem Kuczumem, w 1594 r. ów rządzący wysłał zaś poselstwo do Moskwy.

W podrozdziale pt. *Narody Kazachstanu i Azji Centralnej w XVII w.*⁴¹ stwierdzono, że „Kazachstan pozostał rozdrobnionym państwem patriarchalnym”. Jego sytuację komplikowały nieustające „walki feudalne” oraz najazdy Dżungarów. Stąd autorzy wyprowadzają prawidłowość, iż w zaistniałych niekorzystnych warunkach „nasiliło się dążenie Kazachów do zapewnienia pomocy wojskowej Rosji w walce z Dżungarami oraz do nawiązania z nią bliższych stosunków”, co zostało zrealizowane dopiero w XVIII w.

Retoryka o zabarwieniu patetyczno-mesjanistycznym cechuje podsumowanie rozdziału przybliżającego dzieje narodów ZSRR w XVI i XVII w.:

Wzmocnienie państwa rosyjskiego zwiększyło jego znaczenie w historycznych losach narodów Bałtyku, Litwy, Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, Zakaukazia, Azji Środkowej, Kazachstanu, które [...] doświadczały większego lub mniejszego zagrożenia dla swego bytu ze strony szeregu silnych i agresywnych sąsiadów⁴².

W materiale poświęconym XVIII-wiecznej historii Kazachstanu uwaga tradycyjnie skoncentrowała się na strukturze społecznej i ekonomicznej oraz na stosunkach z sąsiadami. Zdaniem autorów Kazachstan w tym okresie pozostawał regionem zacofanym pod względem społeczno-ekonomicznym, z „ekstensywnym pasterstwem koczowniczym” („екстенсивное кочевое скотоводство”), słabo rozwiniętym rolnictwem, naturalną wymianą handlową prowadzoną na letnich koczowiskach. Zgodnie z obowiązują-

41 *Ibidem*, s. 275.

42 *Ibidem*, s. 277.

cym kanonem metodologicznym autorzy dopatrują się w ówczesnym Kazachstanie rozwoju stosunków feudalnych, co prawda współistniejących z „przeżytkami rodowo-plemiennego ustroju”, o czym ma świadczyć wniosek, że „sfeudalizowana arystokracja” („феодализовавшаяся знать”) „przywłaszczyła sobie prawo do zarządzania koczowiskami i pastwiskami oraz pobierania daniny w postaci bydła i mięsa”⁴³. Kontynuując ten wątek, autorzy podsumowują, iż powyższe formy ustrojowe warunkowały „nieustanne walki i konflikty”. Materiał ten sugerował, że przyjęcie rosyjskiego protektoratu przez Młodszy Żuz w 1731 r., a w 1740 r. przez Średni Żuz zapobiegło najazdom Dżungarów oraz w konsekwencji „miało korzystny wpływ na losy narodów Kazachstanu”, „przyspieszyło upowszechnianie bardziej zaawansowanych narzędzi w rolnictwie i rzemiośle. Stosunki handlowe z Rosją znacznie się rozwinęły [...]”⁴⁴.

W podręczniku zostało omówione ludowe powstanie batyry Syryma (1783-1797), wywołane „ograniczeniem i stopniowym zniesieniem władzy chanów, zmniejszeniem praw i przywilejów sułtanów”, upowszechnieniem rosyjskich praw w Kazachstanie, a także konfliktem pomiędzy „feudalną arystokracją a starszyzną kozacką”⁴⁵ („феодальная знать и казацкая старшина”), którzy zajęli ziemie Kazachom. Powstanie udało się stłumić tylko dzięki przywróceniu władzy chanów⁴⁶.

43 *Ibidem*, s. 393.

44 *Ibidem*, s. 350-351, 393.

45 Jak można sądzić, autorzy mieli na uwadze Kozaków uralskich.

46 M. Belâvskij et al. [М. Белявский и др.], *op. cit.*, s. 393.

Podręczniki do historii Kazachstanu w okresie radzieckim

Oprócz ogólnozwiązkowych podręczników, na łamach których omawiano historię narodów Związku Radzieckiego, w każdej republice związkowej ukazywały się „wewnętrzne” podręczniki do historii tegoż regionu, stanowiącej *de facto* uzupełnienie do głównego przedmiotu, czyli historii ZSRR.

Zaznajomienie uczniów z historią kraju i narodu w młodszych klasach kazachskiej szkoły odbywało się na podstawie lektury o nieco zbeletryzowanej treści, z odpowiednim wybiórczym doбором materiału oraz obowiązującym kanonem tematycznym. Według ówczesnego programu szkolnego zapoznawanie się z przeszłością rozpoczynało się w czwartej klasie od *Opowiadań z dziejów Kazachskiej SRR* autorstwa Totaja Turlugułowa, w swojej istocie przypominających czytanekę napisaną przystępnym językiem⁴⁷. Treściowo zbliżone oraz mające wymiar jednoznacznie propagandowy rozdziały pierwszy oraz ostatni, pt. *Nasz Kazachstan* (s. 3-8) oraz *Pracujący Kazachstanu budują komunizm* (s. 90-98), traktowały o przemysłowych i urbanistycznych osiągnięciach republiki w okresie radzieckim.

Rzuca się w oczy, iż autor używa tradycyjnych środków perswazyjnych, wspominając o ciężkim życiu robotników i chłopów w okresie przed rewolucją październikową, o walce z najeźdźcami oraz o tym, że „w trudnych latach walki naród kazachski podał pomocną dłoń Rosjanom”. Narracja ta została wzbogacona o wątki internacjonalizmu: mieszkańcy wielonarodowej republiki żyją w zgodzie i marzą o budowie komunizmu⁴⁸.

⁴⁷ T. Turlugulov, *Rasskazy po istorii Kazahskoj SSR: posobie dlâ IV klasa*, izd. 11 [T. Турлугулов, *Рассказы по истории Казахской ССР: пособие для IV класса*, изд. 11], Аlma-Ata 1974.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 3-5.

Dawne dzieje zostały potraktowane wybiórczo. Autor np. zamieścił informacje o kwitującym średniowiecznym mieście Otrar, wspomniał o filozofie Abu Nasr al-Farabim oraz najeździe Mongołów na początku XIII w. W kolejnej części czytanki uczniowie mogli się dowiedzieć o „ostatecznym upadku władzy najeźdźców”, który nastąpił po bitwie na Kulikowym Polu, w której ruskie wojska rozbiły Mongołów, wreszcie o zrzuceniu ich jarzma w XVI w., które stworzyło warunki do ożywienia gospodarki i kształtowania się narodowości kazachskiej⁴⁹. Autor dochodzi do wniosku, iż dobrowolne przyłączenie Kazachstanu do Rosji w XVIII w. wynikało z funkcjonowania oddzielnych chanatów i braku jednolitego państwa. Stąd rada chanów na czele z chanem Abułhajem podjęła decyzję o przystąpieniu do rosyjskiego protektoratu⁵⁰.

XIX w., kiedy to ziemie kazachskie znajdowały się w składzie Imperium Rosyjskiego, jawi się jako czas dynamicznego rozwoju gospodarczego, w tym górnictwa. Odkryto wtedy kopalnie węgla i miedzi, co sprzyjało procesom urbanizacyjnym i pociągało za sobą powstanie licznych miast, takich jak Gurjew⁵¹, Semipałatyńsk⁵², Akmolińsk⁵³, Czimkient⁵⁴.

W tekście czytanki ciągle przypomniany jest podział społeczeństwa na klasę pracujących oraz klasę posiadaczy, akcentowane jest „ciężkie życie pracujących” oraz „wspólna walka kazachskich i rosyjskich pracowników”⁵⁵. Autor wzmiankuje o polityce przesiedlenia do Kazachstanu chłopów z Rosji i rozdawaniu ziem rosyjskim urzędnikom. Z omawianej lektury można wyciągnąć

49 *Ibidem*, s. 10-19.

50 *Ibidem*, s. 19-23.

51 Gurjew – obecnie miasto Atyrau.

52 Semipałatyńsk – obecnie miasto Semej.

53 Akmolińsk – obecnie miasto Astana.

54 Czimkient – obecnie miasto Szymkent.

55 T. Turlugulov [Т. Турлугулов и др.], *op. cit.*, s. 45.

wniosek o wyzysku Kazachów przez „bajów i chanów” oraz rosyjskich urzędników⁵⁶. Z kolei spoiwem łączącym narody uciskane miały być wspólne cele narodów osiągnane poprzez walkę klasową, przejawem której były np. udział Kazachów w wojnie Jemeljana Pugaczowa czy założenie rosyjsko-kazachskiego związku robotników w 1905 r.⁵⁷ Ważne miejsce w książce zajmuje opowiadanie o ludowym powstaniu pod przewodnictwem akyna Machambeta Utemisowa i batora Isataja Tajmanowa w latach 1836-1837⁵⁸. Przyczyny powstania w tekście nie podano, ograniczając się do ogólnikowego stwierdzenia o bezprawiu rosyjskich władz⁵⁹.

Cechą charakterystyczną radzieckich podręczników do historii było nadmierne rozbudowanie treści traktujących o radzieckim okresie dziejów. Stąd połowę objętości książki, tj. 50 stron, zajmuje opowiadanie na temat 50-letniego okresu radzieckiej historii Kazachstanu, budowy socjalizmu.

Przeszłość kraju pogłębiano w starszych klasach szkoły średniej. W latach 70.-80. XX w. w Kazachstanie obowiązywał podręcznik do historii kraju autorstwa Naili i Ermuchana Bekmachanowów⁶⁰. Podręcznik do historii dla klas 7-8 traktował o historii Kazachstanu od czasów dawnych aż do drugiej połowy XIX w. Drugi podręcznik używany w klasach 9-10 dostarczał uczniom

56 *Ibidem*, s. 24-28.

57 *Ibidem*, s. 28-32, 48.

58 Isataj Tajmanow był starszyzną rodu Bersz. Por. A.T. Kaipbaeva, *Isataj Tajmanuly (Tajmanov)* [A.T. Каипбаева, *Исатай Тайманулы (Тайманов)*], iie.kz, 6.04.2023, [on-line:] <https://iie.kz/?p=25593> – 3 X 2025.

59 T. Turlugulov [Т. Турлугулов и др.], *op. cit.*, s. 32.

60 E. Bekmahanov, N. Bekmahanova, *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 7-8 klassov*, izd. 16 [E. Бекмаханов, Н. Бекмаханова, *История Казахской ССР. Учебное пособие для 7-8 классов*, изд. 16], Алма-Ата, 1977; *idem*, *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 9-10 klassov*, izd. 15 [*История Казахской ССР. Учебное пособие для 9-10 классов*, изд. 15], Алма-Ата 1971.

materiału o historii kraju w okresie od pierwszej rosyjskiej rewolucji z lat 1905-1907 aż po chwilę obecną.

Materiał podręczników – *de facto* dwutomowego wydania – został uporządkowany według marksistowskiego schematu formacyjnego, tj. poprzez ukazanie historii wspólnoty pierwotnej, genezy stosunków feudalnych i istnienia „państw feudalnych w VI-XII w.” na terenie Kazachstanu, „walki ludowych mas” z Mongołami, ustroju politycznego i gospodarki chanatów w XV-XVIII w. Odrębny wątek stanowiła walka z najeźdźcami, np. z Dżungarami, oraz powstania, np. chłopskie powstanie w Młodszym Żuzie w latach 1783-1797 lub wystąpienie w południowym Kazachstanie przeciwko „kokandzkim i chińskim feudałom”, a także powstanie Tajmanowa i Utemisowa w latach 1836-1838.

Co prawda nie wszystkie powstania i ich dowódców scharakteryzowano pozytywnie. Na przykład rebelia Kasymowa z lat 1837-1847 została określona jako „feudalno-monarchiczny ruch”, co koresponduje z ówczesnymi ideologicznymi wytycznymi.

Powyższy wątek wymaga pewnego wyjaśnienia. W 1952 r., podczas 19. zjazdu partii, która zmieniła nazwę na KPZR, przywódca kazachskich komunistów Żumabaj Szajachmetow⁶¹ stwierdził, że:

KC Partii ujawnił poważne niedociągnięcia i błędy popełnione przez kazachską organizację partyjną w zakresie pracy ideologicznej, przede wszystkim w zakresie nauk historycznych, w swojej ocenie ruchu Kenesarego Kasimowa [...] reakcyjno-monarchistycznego od początku do końca⁶².

Na łamach podręcznika autorzy dokonują próby prześledzenia etnogenezy Kazachów. Jeden z paragrafów pierwszej części podręcznika traktuje o „początkach formowania się kazachskiej

⁶¹ Żumabaj Szajachmetow – pierwszy sekretarz KC Komunistycznej Partii Kazachstanu w latach 1946-1954.

⁶² A. Dubrowskij [А. Дубровский], *op. cit.*, s. 443-444.

narodowości”. Zgodnie z tekstem w XIII w. powstały warunki do scalenia różnych tureckojęzycznych plemion w jedną narodowość. Mimo to ten proces został zahamowany w wyniku najazdu mongolskiego. W tym czasie ukształtowały się już żuzy, zdefiniowane jako „obszary ekonomiczno-geograficzne”. By pełniej wyjaśnić logikę wniosku, wypada przytoczyć niewielki cytat:

Kazachskie żuzy były związkami spokrewnionych plemion. Ich łączenie było wywołane względami ekonomicznymi i potrzebą wspólnej walki przeciwko najazdom wroga. Związki plemienne żuzów stanowiły ważny etap w kształtowaniu się narodowości kazachskiej. K. Marks sugerował, że „związki plemion są najbliższym podobieństwem do narodów”⁶³.

Nie ulega wątpliwości, iż powyższy cytat stanowi świadectwo marksistowskiego pojmowania dziejów oraz wyeksponowania roli czynnika ekonomicznego determinującego procesy społeczne. Warto podkreślić jeden nie mniej istotny szczegół, czyli obowiązkowe powoływanie się na dzieła klasyków marksizmu-leninizmu, w tym przypadku na opinię Karola Marksa.

Wypada też wspomnieć, że radziecka etnografia typologizowała etnosy zgodnie z obowiązującą filozofią marksistowsko-leninowską oraz teorią formacji społeczno-ekonomicznej. To też plemiona jako forma zbiorowości społecznej występowały w czasach wspólnoty pierwotnej, narodowość była właściwa dla okresu feudalizmu, narody zaś kształtowały się w czasach kapitalizmu⁶⁴. Schemat ten automatycznie został przeniesiony na grunt kazachski.

63 E. Bekmahanov, N. Bekmahanova, *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 7-8 klassov...* [E. Бекмаханов, Н. Бекмаханова, *История Казахской ССР. Учебное пособие для 7-8 классов...*], s. 34.

64 G. Pełczyński, *Z problematyki klasyfikacji etnicznej w etnografii radzieckiej*, „Studia Socjologiczne” 1992, nr 3-4, s. 118.

Wychodząc od założeń ideologii marksistowskiej o powstaniu państwa jako rezultacie walki klas oraz o funkcjonowaniu w społeczeństwie stosunków antagonistycznych, autorzy nieco uwagi poświęcili procesom państwowotwórczym, utworzeniu kazachskich chanatów, które „miało związek z dalszym rozwojem stosunków feudalnych i zaostreniem walki chłopów przeciwko feudałom”. „Silna władza państwowa” stanowiła niezbędny element „tłumienia powstań ludowych” i wzmacniania rządów feudalnych⁶⁵.

Sporo miejsca w podręczniku zajmuje zagadnienie stosunków gospodarczych i politycznych Kazachstanu z Rosją w XVI w. Jak wynika z tekstu, pogłębianiu tych relacji stanął na przeszkodzie Chanat Syberyjski. Dowiadujemy się, iż pod koniec XVI w. próby zbliżenia się z Rosją dokonał chan Tewekkiel. Podsumowując materiał, autorzy podkreślali, iż „przyłączenie zachodniej Syberii do Rosji stworzyło sprzyjające warunki dla dalszego rozwoju kazachsko-rosyjskich stosunków”⁶⁶.

W uproszczonym czarno-białym schemacie przedstawiono stosunki Kazachów z sąsiadami w pierwszej połowie XVIII w. Zagrożenie najezdami Persów i Dżungarów oraz „naciskami chiwańskich feudałów” poskutkowało bowiem próbą zawarcia wojskowego sojuszu z Rosją. Zbliżeniu się do Rosji, a w konsekwencji przyłączeniu do niej w XVIII w., poświęcony został trzystronicowy fragment⁶⁷. Podsumowanie tej części brzmi apriorycznie propagandowo:

Przyjęcie przez Kazachstan zwierzchnictwa rosyjskiego odpowiadało podstawowym interesom narodu kazachskiego. Dzięki pomocy Rosji naród kazachski wyzwolił się z jarzma dżungarskiego. Rosja, jako państwo bardziej przodujące od Kazachstanu,

65 E. Bekmahanov, N. Bekmahanova, *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 7-8 klassov...* [E. Бекмаханов, Н. Бекмаханова, *История Казахской ССР. Учебное пособие для 7-8 классов...*], s. 35.

66 *Ibidem*, s. 36.

67 *Ibidem*, s. 50-52.

wywarła pozytywny wpływ na rozwój gospodarki i kultury Kazachów⁶⁸.

Jak widać z tego zlepku myśli i sądów, rosjocentryczna wizja historii połączona z wątkami mesjanizmu nie wykraczała poza ramy obowiązującej wykładni przeszłości regionu, zmierzającej do uświadomienia uczniom, iż przyłączenie do Rosji miało konieczny i postępowy charakter⁶⁹. Tym celom miała służyć narracja ukazująca drugą stronę medalu. Wszakże wiadomo, że w drugiej połowie XVIII w. kazachskie auly były najeżdżane przez „chiwańskich i kokandzkich feudałów”, „kałmuckich i baszkirskich feudałów”⁷⁰. Toteż wzmocnieniu uległy stosunki gospodarcze z Rosją, a rosyjskie osadnictwo na ziemiach Kazachstanu, budowa dróg, rozwój handlu i przemysłu „wzmocniły związki pracujących narodów kazachskiego i rosyjskiego”⁷¹.

By rozwinąć ten wątek, nie sposób nie przywołać następującego sądu, traktującego o udziale Kazachów w powstaniu Pugaczowa, mającego dowieść i logicznie uzasadnić uwarunkowania zbliżenia narodów:

W czasie wojny chłopskiej w latach 1773-1775 więzi przyjaźni między narodami Rosji umocniły się, stanęły one po raz pierwszy ramię w ramię przeciwko uciskowi samodzierżawia i uciskowi lokalnych feudałów. Powstanie Pugaczowa i udział w nim Kazachów po raz kolejny wyraźnie potwierdziły wagę zbliżenia narodów kazachskiego i rosyjskiego, postępowość przyłączenia Kazachstanu do Rosji⁷².

Zauważmy, iż niniejsze przykłady stanowią dobrą ilustrację kultywowania przyjaźni „uciskanych” warstw społecznych oraz

68 *Ibidem*, s. 51.

69 *Ibidem*, s. 4.

70 *Ibidem*, s. 53.

71 *Ibidem*, s. 54.

72 *Ibidem*, s. 58.

walki przeciwko wspólnym wrogom, co odpowiadało zresztą ówczesnej polityce radzieckiego internacjonalizmu.

W podobnym duchu prezentowano XIX-wieczną historię Kazachstanu. Tu narracja sprowadza się do kilku niepodważalnych aksjomatów. Na stronach podręcznika dokonano tradycyjnej krytyki caratu i jego „twardej polityki kolonialnej”, popieranej przez „kazachskich feudałów zainteresowanych uciskiem chłopów”⁷³. Wprawdzie to „bezsprzeczne” założenie zaburzało logikę rozważań narracji podręcznikowej. Szczególnie widać to w paragrafie zatytułowanym *Postępowe znaczenie przyłączenia Kazachstanu do Rosji*⁷⁴, w którym dokonano próby uzasadnienia obiektywnej konieczności związku z Rosją. W tym przypadku wybrnięto z problemu oceny polityki władz rosyjskich i zbliżenia się z Rosją poprzez skwitowanie tego problemu następującym wnioskiem:

Na nowo przyłączonych terytoriach Kazachstanu carat ustanowił reżim kolonialny. Kazachscy chłopci musieli płacić podatki do skarbu carskiego: budować drogi i mosty, dostarczać wielbłądy do transportu materiałów budowlanych i innych towarów. Chłopom zostało odebranych dużo nawadnianych gruntów. Ogólnie rzecz biorąc, mimo polityki kolonialnej caratu przyłączenie Kazachstanu do Rosji miało charakter postępowy. Mianowicie przyłączenie się do Rosji pozwoliło narodowi kazachskiemu uniknąć zniewolenia ze strony Dżungarii, a także chanatów środkowoazjatyckich, za plecami których wówczas stała Anglia. Chiwa i Kokand nie mogły wyrzucić postępowego wpływu na bieg rozwoju społecznego Kazachstanu i wyprowadzić narodu kazachskiego z otchłani wyniszczających wojen rozpętanych przez kazachskich feudałów.

Rosja znajdowała się na wyższym poziomie rozwoju gospodarczego. Pod wpływem przodującej gospodarki rosyjskiej

73 *Ibidem*, s. 66.

74 *Ibidem*, s. 84.

w Kazachstanie zaczął rozwijać się przemysł, powstawały miasta, budowano koleje, rozpoczęło się kształtowanie kadry narodowej klasy robotniczej⁷⁵.

Jak świadczy powyższy cytat, kolejnym niezbędnym elementem zideologizowanej narracji podręcznikowej była kwestia ewolucji klasy robotniczej walczącej o wyzwolenie społeczne, a z tego względu jej gloryfikacja, a także naświetlenie ewolucji kapitalizmu oraz, co istotne, położenie akcentu na wystąpienie robotników przeciwko uciskowi kolonialnemu caratu w 1869 r. i na powstanie w Mangyszłaku w 1870 r.⁷⁶

Najważniejsze XIX-wieczne wydarzenia zostały więc szczególnie ujęte według założeń oficjalnej wykładni, sprowadzającej się do krytyki polityki kolonialnej caratu, kapitalizmu i wyzysku klasy robotniczej przy jednoczesnym uwypuklaniu postępowego wpływu Rosji na rozwój Kazachstanu oraz roli walki proletariatu o swoje prawa.

Zabierając się za omówienie podręcznika do historii Kazachstanu dla klas 9-10, nie sposób nie zauważyć, iż na 136 stronach ukazano dzieje niespełna 70-letniego okresu historii kraju, od pierwszej rosyjskiej rewolucji z lat 1905-1907 po lata 70. XX w. Tymczasem podręcznik dla klas 7-8, traktujący o minionych dziejach, od pradziejów regionu do końca XIX w., zajął skromne 120 stron.

Nie wchodząc w szczegółową analizę treści 4 bloków tematycznych podzielonych na 15 rozdziałów, należy wyłonić najważniejsze cechy konstrukcji podręcznika oraz doboru materiału. Wstępne zaznajomienie się z zawartością tekstu wskazuje na ułożenie materiału nie według narodowej kazachskiej wizji przeszłości, lecz zgodnie ze schematem radzieckiej, a ściślej mówiąc – partyjnej

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 87-98.

historii. Narracji tej właściwe było selektywne wykorzystanie materiału połączone z mitologizacją kluczowych wydarzeń z okresu radzieckiego i uwypukleniem działalności partii bolszewików. Należy w tym przypadku wymienić mit rewolucji październikowej, roli bolszewickiego odłamu socjaldemokracji oraz proletariatu jako czynników radykalnych przeobrażeń społecznych, deterministycznego ujęcia postępu cywilizacyjnego, gwarancją którego było przyłączenie się do Rosji.

Próby wtłoczenia historii kraju w sztywne ideologiczne ramy dowodzą tytuły dwóch pierwszych bloków tematycznych: *Kazachstan w epoce imperializmu i burżuazyjno-demokratycznej rewolucji w Rosji* oraz *Zwycięstwo Wielkiej Socjalistycznej Rezolucji Październikowej i budowa socjalizmu w Kazachstanie (1917-1937)*. Tytuły kolejnych rozdziałów: *Kazachstan znajduje się na drodze dalszego rozwoju społeczeństwa socjalistycznego. Całkowite i ostateczne zwycięstwo socjalizmu (1938-1958)* oraz *Kazachstan w okresie rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego i budowa komunizmu* bardziej przypominają hasła propagandowe. Zresztą to samo można powiedzieć o treści podręcznika.

Na przykład na pierwszych stronach testu spotykamy informację, że w XIX w., „w epoce imperializmu wzmocnił się ucisk kolonialny obrzeży narodowych”, w tym Kazachstanu. W tym czasie powstaje „wiejska burżuazja i wiejski proletariat”. Przemysł kraju był słabo rozwinięty, przede wszystkim sprowadzał się do chałupniczych przedsiębiorstw⁷⁷, co poniekąd kłóci się z myślą o pozytywnym wpływie Rosji na rozwój gospodarki kraju, popularyzowaną na łamach podręcznika do nauki historii dla klas 7-8. Poza tym w tekście odnotowano fakt małej liczebności – tj. wynoszącej 5% ogółu ludności kraju – miejscowej klasy robotniczej, którą

77 E. Bekmahanov, N. Bekmahanova, *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 9-10 klassov...* [E. Бекмаханов, Н. Бекмаханова, *История Казахской ССР. Учебное пособие для 9-10 классов...*], s. 3-4.

„bezlitośnie wyzyskiwali” rosyjscy i zagraniczni przemysłowcy. Dlatego – co należy uznać za całkiem przewidywalną kontynuację konstrukcji myślowej – „Kazachscy robotnicy walczyli ręką w rękę z rosyjskimi robotnikami przeciwko kapitalistom”⁷⁸. Powyższe wnioski – aczkolwiek nie do końca spójne logicznie – bardziej przypominały ideologiczny schemat wypełniony odpowiednimi treściami.

Wstępna część podręcznika traktująca o wydarzeniach sprzed I wojny światowej przesiąknięta jest patosem oraz panegiryzmem wychwalającym bolszewicką odmianę ruchu socjaldemokratycznego. Ze zrozumiałych względów autorzy ograniczyli się do omówienia kwestii rozpowszechnienia idei marksistowskich przez zesłańców i robotników z Uralu, wspomnieli też o ruchu rewolucyjnym oraz strajkach z okresu rewolucji z lat 1905-1907⁷⁹. Tu nie sposób nie przytoczyć krótkiego fragmentu, w którym mowa o partii bolszewików w latach 1912-1913:

W czasie zrywu rewolucyjnego partia bolszewików w odpowiedzi na wielkomocarstwowo-szowinistyczną politykę caratu i ożywienie nacjonalizmu burżuazyjnego w regionach narodowych podjęła szeroko zakrojoną pracę mającą na celu wychowanie klasy robotniczej i chłopstwa ze wszystkich narodów Rosji w duchu proletariackiego internacjonalizmu⁸⁰.

Dziewięć stron tekstu – co nie powinno dziwić – zostało poświęconych „wielkiej październikowej rewolucji” oraz ustanowieniu władzy radzieckiej w Kazachstanie⁸¹. W tym fragmencie rzuca się w oczy pewna logiczna niespójność:

78 *Ibidem*, s. 5.

79 *Ibidem*, s. 5-6.

80 *Ibidem*, s. 11.

81 *Ibidem*, s. 23-30.

Ruch narodowowyzwoleńczy narodu kazachskiego przybrał na sile. Połączył się z ogólnym rewolucyjnym ruchem wyzwolenicznym robotników i chłopów Rosji. Próby nacjonalistów burżuazyjnych (Ałasz-Ordy) stanięcia na czele ruchu narodowowyzwoleńczego, nadania mu „wąsko” nacjonalistycznego charakteru i oddzielenia go od ogólnorosyjskiej walki o wyzwolenie społeczne i narodowe nie powiodły się. [...] Jedność ruchu proletariackiego i narodowowyzwoleńczego w Kazachstanie ułatwiła zwycięstwo Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej.

Ze względu na narzucone ramy ideologiczne autorzy uniknęli – czy byli zmuszeni do pominięcia – szerszego rozbudowania tak ważnego tematu jak autonomia Ałasz Ordy. Zabrakło tu informacji o przewodniczącym tejże formy kazachskiej państwowości, Alichanie Bukejchanowie, a także o ruchu dżadzdów czy działalności kazachskich posłów w rosyjskiej Dumie. Dlatego na łamach podręcznika ukazano *de facto* historię radzieckiej formy kazachskiej państwowości ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć gospodarczych władzy radzieckiej.

Podsumowanie

Powyższa analiza treści radzieckich podręczników – zarówno związkowych, jak i kazachskich – pozwala na ukazanie celów edukacji historycznej w ZSRR. Radzieckie podręczniki do historii, mające kreować światopogląd młodego obywatela, prezentowały się jako narzędzie wychowania oraz indoktrynacji ideologicznej, swoiste spoiwo łączące narody Związku Radzieckiego.

Cechami charakterystycznymi konstruowania obrazu przeszłości były: odpowiednie dobieranie faktów oraz ich interpretacja w duchu marksistowskim, gołosłowność i niespójność wniosków, którym towarzyszyło unikanie niepożądanych informacji, np. pro-

blemu kazachskiej państwowości, stygmatyzowanie tych lub innych wydarzeń oraz niewygodnych postaci historii.

Fragmenty wyjaśniające oraz podsumowujące paragrafy lub podrozdziały miały na celu uzasadnienie słuszności wyboru historycznej drogi narodu kazachskiego. Historię kraju i narodu kazachskiego osadzono w teorii formacji ustrojowych bez uwzględnienia lokalnej specyfiki procesów zachodzących w regionie Azji Centralnej. Stąd zgodnie z teorią marksistowską niezbędnymi elementami kanonu tematycznego podręczników było wyeksponowanie klasowej wizji dziejów, kładzenie nacisku na polaryzację i konfliktowość społeczną, na znaczenie mas ludowych, w tym proletariatu, w rozwoju dziejowym, a także na walkę klasową. Narracja podręcznikowa opierała się więc na aprioryczności historiozoficznej, np. deterministycznym doszukiwaniu się praw dziejowych, wyprowadzaniu pewnych prawidłowości procesu dziejowego, np. nieuniknionego i postępowego zjednoczenia z Rosją, jej dziejowej i cywilizacyjnej misji oraz zwycięstwa socjalizmu. Poza tym elementem monistycznej koncepcji dziejów był mit przyjaźni narodów oraz walki ze wspólnymi wrogami.

Wreszcie wypada zwrócić uwagę na kwestię języka narracji historycznej, czyli nowomowy. Jak wiadomo, prezentacja selektywnego obrazu przeszłości była oparta nie tylko na środkach retorycznych o charakterze perswazyjnym, lecz także na sloganach propagandowych. Dowodzą tego liczne przykłady stosowania odpowiednich zbitek pojęciowych. Należy tu chociażby wymienić nagminne eksponowanie terminów typu „lud pracujący”, „feudalowie”, „walka klasowa”.

Bibliografia

- № 15 *Stenogramma doklada A.M. Pankratovoj „O sheme učebnika po istorii SSSR dlâ srednej školy” i ego obsuždeniâ na zasedanii sektora „Istoriâ SSSR” Instituta istorii Akademii nauk SSSR, 4 dekabrà 1937 g.*, [w:]

- Institut istorii Akademii Nauk SSSR...*] [№ 15 Стенограмма доклада А.М. Панкратовой „О схеме учебника по истории СССР для средней школы” и его обсуждения на заседании сектора „История СССР” Института истории Академии наук СССР, 4 декабря 1937 г., [в:] *Институт истории Академии наук СССР...*], s. 239-286.
- Bazilevič K., Bahrušin S., Pankratova A., Foht A., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 8 klassa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 12, č. 1 [Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова А., Фохт А., *История СССР: учебник для 8 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 12, ч. 1], Moskwa 1953.
- Bazilevič K., Bahrušin S., Pankratova A., Foht A., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 9 klassa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 12, č. 2 [Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова А., Фохт А., *История СССР: учебник для 9 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 12, ч. 2], Moskwa 1953.
- Bazilevič K., Bahrušin S., Pankratova A., Foht A., *Istoriâ SSSR: učebnik dlâ 10 klassa srednej školy*, red. A. Pankratovoj, izd. 11, [Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова А., Фохт А., *История СССР: учебник для 10 класса средней школы*, под ред. А. Панкратовой, изд. 11], Moskwa 1952.
- Bekmahanov E., Bekmahanova N., *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 7-8 klassov*, izd. 16 [Бекмаханов Е., Бекмаханова Н., *История Казахской ССР. Учебное пособие для 7-8 классов*, изд. 16], Ałma-Ata 1977.
- Bekmahanov E., Bekmahanova N., *Istoriâ Kazahskoj SSR. Učebnoe posobie dlâ 9-10 klassov*, izd. 15 [Бекмаханов Е., Бекмаханова Н., *История Казахской ССР. Учебное пособие для 9-10 классов*, изд. 15], Ałma-Ata 1971.
- Belâvskij M., Leont'ev A., Novickij G., Saharov A., Rybakov B., *Istoriâ SSSR s drevnejših vremën do konca XVIII v.*, izd. 2, red. B. Rybakov [Белявский М., Леонтьев А., Новицкий Г., Сахаров А., Рыбаков Б., *История СССР с древнейших времён до конца XVIII в.*, изд. 2, под ред. Б. Рыбакова], Moskwa 1983.
- Dubrovskij A., *Vlast' i istoričeskââ mysl' v SSSR (1930-1950-e gg.)* [Дубровский А., *Власть и историческая мысль в СССР (1930-1950-е гг.)*], Moskwa 2017.
- Institut istorii Akademii nauk SSSRV dokumentah i materialah*, red. A. Saharov, vup. 1 [Институт истории Академии наук СССР

- в документах и материалах, под ред. А. Сахаров, вып. 1], Moskwa 2016.
- Қабылдинов З., Тлейбаев С., Тылахметова А., Абсалык А., XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сұлтандарының қоғамдағы қызметі (resejlik жаңа мұрағат деректері негізінде), „Отан тарихы” [Қабылдинов З., Тлейбаев С., Тылахметова А., Абсалык А., XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сұлтандарының қоғамдағы қызметі (resejlik жаңа мұрағат деректері негізінде), „Отан тарихы”] 2021, №3(95), s. 50-58.
- Каипбаева А.Т., *Isataj Tajmanuly (Tajmanov)* [Каипбаева А.Т., *Исатай Тайманулы (Тайманов)*], iie.kz, 6.04.2023, [on-line:] <https://iie.kz/?p=25593&lang=ru>.
- Karcov V., *Metodika преподаvaniâ istorii SSSR v načal'noj škole* [Карцов В., *Методика преподавания истории СССР в начальной школе*], Moskwa 1951.
- Maresz T., *Miejsce szkolnego podręcznika historii w kształtowaniu relacji sąsiedzkich między narodami*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce-nasze-inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 84-99.
- Maresz T., *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, Bydgoszcz 2017.
- Maresz T., *Wspólne dzieje a odmienna ich prezentacja oraz ocena w polskiej i rosyjskiej narracji podręcznikowej*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 376-394.
- Maresz T., *Wspólne dzieje dwóch narodów a ich prezentacja we współczesnych polskich i ukraińskich podręcznikach do historii*, [w:] *Polska-Europa-Swiat w szkolnych podręcznikach historii. Zbiór studiów*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2008, s. 272-280.
- Moiseev V., *Džungarskoe hanstvo i kazahi (XVII-XVIII vv.)* [Моисеев В., *Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.)*], Аlma-Ata 1991.
- Ogonovskaâ I., *Vliânne marksistsko-leninskoj ideologii stalinskoj lingvokul'tury na škol'nye učebniki istorii SSSR 1930-1950-h godov*, „Vestnik ŪUrGU. Social'no-gumanitarnye nauki” 2023 [Огоновская И., *Влияние марксистско-ленинской идеологии сталинской лингвокультуры на школьные учебники истории СССР 1930-1950-х годов*, „Вестник ЮУрГУ. Социально-гуманитарные науки” 2023], t. 23, № 2, s. 57-65.

- Pełczyński G., *Z problematyki klasyfikacji etnicznej w etnografii radzieckiej*, „Studia Socjologiczne” 1992, nr 3-4, s. 117-124.
- Трепавлов В., *Istoriâ Nogajskoj Ordy* [Трепавлов В., *История Ногайской Орды*], Moskwa 2002.
- Turlugulov T., *Rasskazy po istorii Kazahskoj SSR: posobie dlâ IV klasa*, izd. 11 [Турлугулов Т., *Рассказы по истории Казахской ССР: пособие для IV класса*, изд. 11], Ałma-Ata 1974.

DR DMITRIY PANTO

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Wielki Głód w Kazachstanie

W poszukiwaniu definicji zbrodni

ABSTRAKT

Rozdział podejmuje próbę analizy Wielkiego Głodu w Kazachstanie w latach 1930-1933 jako potencjalnej zbrodni w świetle prawa międzynarodowego. W kontekście polityki kolektywizacji prowadzonej przez władze sowieckie, której skutkiem była śmierć od 1 mln do 2 mln Kazachów, autor stawia pytania o możliwość zakwalifikowania tej tragedii jako zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni ludobójstwa lub zbrodni państwowej. Praca analizuje zarówno faktograficzne aspekty głodu – jego przyczyny, przebieg i konsekwencje – jak i debatę historyczno-prawną wokół odpowiedzialności i kwalifikacji prawnej tych wydarzeń. Szczególna uwaga poświęcona została kwestiom pamięci zbiorowej i polityki historycznej współczesnego Kazachstanu.

Słowa kluczowe: Wielki Głód, Kazachstan, ludobójstwo, zbrodnia przeciwko ludzkości, kolektywizacja, prawo międzynarodowe, ZSRR, pamięć historyczna

ABSTRACT***The Great Famine in Kazakhstan: In Search of a Definition of Crime***

This chapter attempts to analyse the Great Famine in Kazakhstan in 1930-1933 as a potential crime under international law. In the context of the Soviet authorities' collectivisation policy, which resulted in the deaths of between 1 and 2 million Kazakhs, the author raises questions about the possibility of classifying this tragedy as a crime against humanity, genocide or a state crime. The work examines both the factual aspects of the famine – its causes, course and consequences – and analyses the historical and legal debate surrounding the responsibility and legal classification of these events. Particular attention is also paid to issues of collective memory and the historical policy of contemporary Kazakhstan.

Keywords: Great Famine, Kazakhstan, genocide, crime against humanity, collectivisation, international law, USSR, historical memory

Odzyskanie niepodległości przez Kazachstan w 1991 r. stworzyło nowe warunki dla rozwoju badań historycznych, zwłaszcza w zakresie tematów, które w okresie istnienia Związku Radzieckiego były objęte cenzurą lub całkowicie zakazane. Jednym z najważniejszych, a zarazem najbardziej bolesnych zagadnień, które ponownie znalazły się w centrum zainteresowania badaczy oraz opinii publicznej, był Wielki Głód lat 1930-1933, będący bezpośrednim skutkiem polityki kolektywizacji i przymusowej sedentaryzacji ludności koczowniczej, prowadzonej przez władze stalinowskie.

Proces rekonstruowania prawdy o tej tragedii miał dla młodego państwa kazachskiego znaczenie wielowymiarowe. Z jednej strony stanowił próbę przywrócenia elementarnej sprawiedliwości historycznej wobec ofiar stalinowskiego terroru. Z drugiej zaś – był istotnym komponentem budowania tożsamości narodowej na podstawie uczciwego, niezakłamanego spojrzenia na przeszłość. W warunkach długoletniego zakłamywania historii przez władze sowieckie społeczeństwo Kazachstanu miało moralne prawo do-

magać się rzetelnej wiedzy na temat głodu, który doprowadził do śmierci od 800 tys. do nawet 1,2 mln osób – co stanowiło ok. jedną trzecią ówczesnej ludności republiki – oraz masowej emigracji ludności z obszarów wiejskich.

W okresie postradzieckim rozpoczęto intensywne badania nad skalą tragedii, jej przyczynami, konsekwencjami społecznymi i demograficznymi, a także nad kwestią odpowiedzialności za jej wywołanie. Zarówno w literaturze naukowej, jak i w publicystyce podejmowano próby klasyfikacji tego wydarzenia: czy należy je traktować jako ludobójstwo, zbrodnię przeciwko ludzkości czy może jako konsekwencję skrajnej niekompetencji i brutalności polityki gospodarczej sowieckiego państwa totalitarnego? Kluczowe miejsce w tej debacie zajmowało pytanie o intencjonalność działań władz centralnych – czy śmierć milionów Kazachów była zamierzonym celem polityki Moskwy, czy też „jedynie” efektem ubocznego represyjnej transformacji społeczno-gospodarczej?

W niniejszym opracowaniu zaprezentowane zostaną główne nurty dyskusji naukowej dotyczące Wielkiego Głodu w Kazachstanie, ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy międzynarodowej. Ponadto podjęta zostanie próba autorskiego zdefiniowania tego tragicznego epizodu w dziejach w kontekście prawa międzynarodowego, pamięci zbiorowej oraz kształtowania współczesnej kazachskiej narracji historycznej.

W Kazachstanie krytycznie i obiektywnie na problemie Wielkiego Głodu można było skupić się dopiero w okresie schyłku ZSRR oraz po odzyskaniu przez Kazachstan niepodległości. Istotną rolę w badaniach i rozpowszechnianiu wiedzy o tej tragedii odgrywały prasa oraz stowarzyszenie „Edilet” (z jęz. kazachskiego: „sprawiedliwość”), które informowały społeczeństwo kazachstańskie. Za zgodą prezydenta Nursułtana Nazarbajewa w 1992 r. została powołana komisja, która miała za zadanie zbadać historię Głodu. W swoim raporcie końcowym członkowie komisji konstatowali: „Skala tragedii była tak potworna, że moralnie słusznie

możemy nazwać ją przejawem polityki ludobójstwa”¹. Równolegle komisja pracowała nad kwestią rehabilitacji ofiar stalinowskiego terrorku, jednak w 1992 r. zaprzestała swojej działalności i dopiero od 2020 r. kontynuowała swoją pracę. Wówczas również rozpoczęły się dyskusje wśród naukowców oraz działaczy społecznych, w jaki sposób określić Wielki Głód w Kazachstanie. Prace naukowe M. Kozybajewa (przewodniczącego ww. komisji), T. Omarbiekowa, K. Atpajewa, M. Tatimow, M. Kojgeldiewa dały mocny impuls w środowisku naukowym i społecznym do zajęcia się tym tematem. Przed badaczami stało wielkie zadanie – nie tylko odkryć i opisać ukrywaną przez Sowietów prawdę historyczną, lecz także utworzyć nowy język, wolny od ideologii komunistycznej, pozwalający obiektywnie opisywać wydarzenia w Kazachstanie. Niezbędna była również nowa metodologia badań, która umożliwiałaby opowiadanie historii tej tragedii poza kontekstem i uzusem marksistowskim.

Ówczesna publicystyka kazachstańska² szeroko wykorzystywała dla określenia Wielkiego Głodu słowo „ludobójstwo”. Walery Michajłow w swoich pracach wprost pisał: „Bezprecedensowy głód lat 30. był w rzeczywistości ludobójstwem, wynikiem przymusowej kolektywizacji, przeprowadzonej w najkrótszym możliwym czasie i w najbardziej brutalnych warunkach”³. Z kolei historyk Żambył Artykbajew w swojej historii Kazachstanu stwierdził: „Bogate zasoby naturalne Kazachstanu umożliwiły stworzenie rozwi-

1 *Nasil'stvennaâ kollektivizaciâ i golod v Kazahstane v 1931-1933 gg*, Almaty [Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг., Алматы] 1998, s. 6.

2 A. Mamaşuly, *Istoriik: „Golod nosit čerty genocida”*, Azattyk Aziâ [А. Мамашулы, *Историк: «Голод носит черты геноцида»*, Азаттык Азия], 5.05.2014, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/interview-o-golode-istorik-aldazhumanov/25372297.html> – 4 X 2025.

3 V. Mihajlov, *Hronika Velikogo Džuta*, Almaty [В. Михайлов, *Хроника Великого Джута*, Алмата] 1996.

niętej bazy przemysłowej. Kazachowie jako koczowniczy pasterze nie pasowali do systemu socjalistycznego Kazachstanu. Dlatego [Filipp] Gołoszczokin, za zgodą Stalina, wybrał te metody kolektywizacji, które nie mogły nie spowodować całkowitego upadku tradycyjnej gospodarki i faktycznego wyginięcia całego narodu. W ten sposób obrano kurs na ludobójstwo na wielką skalę”⁴. Warto podkreślić, że część kazachstańskich naukowców i publicystów określała i określa Wielki Głód jako „Gołoszczokińskie ludobójstwo”, „etnocyd”⁵ lub „Kazachcyd”⁶.

Warto zwrócić uwagę na istotne zjawisko, jakim jest językowa specyfika dyskursu dotyczącego klasyfikacji Wielkiego Głodu w Kazachstanie jako aktu ludobójstwa. Znaczna część publikacji poruszających tę tematykę powstaje bowiem w języku kazachskim. Fakt ten nie jest przypadkowy i może być odczytywany jako wyraz dominacji interpretacji przedstawicieli narodowo zorientowanej części kazachstańskich elit intelektualnych i politycznych. W ich ujęciu wydarzenia z lat 1930-1933 stanowią nie tylko tragiczną kartę w historii narodu, lecz także kluczowy element kształtowania współczesnej tożsamości narodowej. Dla tej grupy prawda o Wielkim Głodzie jest warunkiem *sine qua non* budowania przyszłości opartej na przepracowanej i uczciwie opowiedzianej przeszłości.

-
- 4 Ž. Artykbaev, *Istoriâ Kazahstana*, Astana [Ж. Артыкбаев, *История Казахстана*, Астана] 2004, s. 159.
 - 5 Ž. Abylhožin, M. Kozybaev, M. Tatimov, *Kazahstanskaâ tragediâ*, „Voprosy istorii” [Ж. Абылхожин, М. Козыбаев, М. Татимов, *Казахстанская трагедия*, „Вопросы истории”] 1989, № 7; M. Қојгелдиев, Т. Омарбеков, *Tarih tağlytu ne deјdi?* [М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, *Тарих тағлымы не дейди?*], [w:] *Ana tili*, Almaty [Ана тілі, Алматы] 1993; Ž. Әбілқожин, К. Алдажуманов, *Ėtnocid* [Ж. Әбілқожин, К. Алдажұманов, *Этноцид*], [w:] *Egemendi Қазақстан*, 1992. – 30 мамыр [Егеменді Қазақстан, 1992. – 30 мамыр].
 - 6 Т. Омарбеков, *Golodomor v Kazahstane: priçiny, masštaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatiâ*, Almaty [Т. Омарбеков, *Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия*, Алматы] 2011, s. 5.

Symbolicznym wyrazem tych dążeń było ustanowienie w 1997 r. Dnia Pamięci Ofiar Represji Politycznych i Głodu (kaz. *Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күні*), który po raz pierwszy obchodzono 31 maja tegoż roku. Obchody tego dnia, obecnie organizowane corocznie w całym kraju, stanowią nie tylko formę oddania hołdu ofiarom sowieckiej polityki represji, lecz także akt zbiorowej pamięci, służący konsolidacji społeczeństwa wokół wspólnego historycznego doświadczenia.

Pomimo symbolicznych gestów i społecznego zaangażowania próby nadania Wielkiemu Głodowi oficjalnego statusu ludobójstwa na forum parlamentarnym zakończyły się niepowodzeniem. Również działania na rzecz uznania tej tragedii za ludobójstwo na arenie międzynarodowej – zarówno poprzez dyplomację, jak i w ramach inicjatyw obywatelskich – jak dotąd nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Ostateczne uznanie tego wydarzenia za akt ludobójstwa pozostaje zatem nadal przedmiotem debat politycznych, prawnomiędzynarodowych oraz akademickich, a także elementem napięć między różnymi nurtami pamięci zbiorowej we współczesnym Kazachstanie.

W procesie odkłamywania i upowszechniania prawdy o Wielkim Głodzie kazachstańscy historycy pokładali istotne nadzieje w środowiskach akademickich Zachodu. Badacze z Europy i Ameryki Północnej, coraz częściej zainteresowani tematyką represji w Związku Radzieckim oraz losami republik poradzieckich, zaczęły włączać zagadnienie głodu w Kazachstanie do szerszych analiz poświęconych totalitarnym aspektom systemu sowieckiego⁷. Między-

⁷ Do popularyzacji tematu Wielkiego Głodu znacząco przyczyniła się książka autorstwa Anne Applebaum. Autorka, odnosząc się do sytuacji w Kazachstanie, apeluje do badaczy o pilne zajęcie się tą katastrofą: „jeszcze pilniej trzeba zbadać klęskę głodu w Kazachstanie, gdzie niezwykle wysoka śmiertelność też każe się domyślać, iż nie wywołały jej zwykłe zaniedbania”; A. Applebaum, *Czerwony Głód*, tłum. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2018, s. 405.

narodowy charakter tych badań nie tylko umożliwił szerszą recepcję problematyki Wielkiego Głodu poza granicami Kazachstanu, lecz także wzmocnił legitymizację postulatów kazachstańskich uczonych w zakresie uznania tego wydarzenia za zbrodnię o charakterze systemowym.

W swoich analizach badacze zachodni podejmują różnorodne podejścia metodologiczne – od studiów archiwalnych i demograficznych po refleksje z zakresu teorii pamięci zbiorowej i prawa międzynarodowego. W dalszej części opracowania dokonamy przeglądu najważniejszych stanowisk reprezentowanych przez zachodnich badaczy, koncentrując się zarówno na ich ocenach przyczyn i skutków Wielkiego Głodu, jak i na próbach jego klasyfikacji w kategoriach prawno-historycznych. Analiza ta pozwoli lepiej zrozumieć, w jaki sposób międzynarodowa historiografia współtworzy globalny obraz tej tragedii oraz jakie znaczenie przypisuje jej w kontekście dziejów XX w.

Jedną z pierwszych naukowych pozycji traktujących o tematyce głodu w Kazachstanie była książka *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* Roberta Conquesta. W swojej monografii konstatował: „Głód w Kazachstanie w tych latach został wywołany sztucznie, w taki sam sposób jak w 1921 roku, to znaczy wynikał z lekkomyślnej realizacji polityki podyktowanej wyłącznie względami ideologicznymi. Ale w przeciwieństwie do głodu na Ukrainie, głód w Kazachstanie nie został zorganizowany celowo”⁸. Dlatego Conquest proponował nazywać tę katastrofę w Kazachstanie „terrorem głodu”.

Kolejna badaczka, profesor Martha Brill Olcott, w swoim bardzo istotnym artykule, *The Collectivization Drive in Kazakhstan*, pisze: „Podobnie jak Ukraińcy, Kazachowie mogą postrzegać politykę agrarną Stalina jako formę ludobójstwa, sugerując, że celem

8 R. Konkvest, *Żatva skorbi*, London [P. Конквест, *Жатва скорби*, Лондон], 1988, s. 293.

kolektywizacji była eksterminacja Kazachów i Ukraińców w celu uwolnienia ich terytorium dla osadnictwa Rosjan i zorganizowania nowych, kolektywnych form rolnictwa [...]. Nigdy nie znalazłam żadnych dowodów na to, że polityka kolektywizacji w Kazachstanie lub w jakimkolwiek innym regionie ZSRR miała na celu eksterminację grup etnicznych”⁹. Olcott sugeruje więc, że Kazachowie mogą postrzegać Wielki Głód jako ludobójstwo, jednak nie zajmuje w tym temacie jasnego stanowiska.

Jednym z kluczowych opracowań poruszających temat głodu w Kazachstanie jest książka Isabelle Ohayon pt. *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928-1945)*. Autorka, znana badaczka historii Związku Radzieckiego, przedstawia w niej dogłębną analizę przymusowej sedentaryzacji koczowniczych społeczności kazachskich oraz jej konsekwencji społecznych i demograficznych, ze szczególnym uwzględnieniem okresu Wielkiego Głodu. W swojej pracy Ohayon odnosi się do debaty dotyczącej kwalifikacji Wielkiego Głodu w Kazachstanie jako aktu ludobójstwa. Autorka dostrzega analogie z doświadczeniem ukraińskim, choć podkreśla istotne różnice w kontekście politycznym i społecznym:

Problem ludobójstwa wywołanego głodem był podnoszony w Kazachstanie przez dziennikarzy i niektóre grupy polityczne, a także przez przedstawicieli nauki. Ukraińskie doświadczenie jest pod tym względem reprezentatywne. Jeśli przyjąć definicję ludobójstwa, uznaną przez międzynarodowe organizacje prawne, która na szczycie listy umieszcza zamiar zniszczenia grupy etnicznej, rasowej lub religijnej, to nieuchronnie pojawia się pytanie o siły sprawcze. Dlaczego życzyć sobie zniknięcia ludności Kazachstanu? Jeśli istnieją jakiegokolwiek argumenty potwierdzające chęć zniszczenia ukraińskiego nacjonalizmu, który istniał

⁹ M.B. Olcott, *The Collectivization Drive in Kazakhstan*, „The Russian Review” Vol. 40, 1981, No. 2.

przed wojną domową, Kazachowie nigdy nie stanowili nacjonalistycznego zagrożenia dla ZSRR [...]. Żaden argument ekonomiczny ani polityczny nie może być podstawą do zastosowania ludobójstwa¹⁰.

W powyższym fragmencie Ohayon wyraźnie odrzuca możliwość uznania głodu w Kazachstanie za ludobójstwo w świetle międzynarodowo przyjętych definicji tego pojęcia. Podkreśla brak jednoznacznych dowodów na istnienie intencjonalnego zamiaru władz radzieckich dokonania eksterminacji ludności kazachskiej, który stanowiłby niezbędny element do zakwalifikowania działań jako ludobójczych. Jednocześnie autorka nie umniejsza skali tragedii – określa Wielki Głód mianem katastrofy historycznej o ogromnym wymiarze humanitarnym. Wskazuje również, że przemilczanie tego okresu i jego skutków jest formą niesprawiedliwości historycznej, wobec której należy się sprzeciwić.

Interesującą i zarazem szerzej zakrojoną interpretację zjawiska głodu w Związku Radzieckim przedstawił Norman M. Naimark. W przeciwieństwie do wielu badaczy, którzy analizują konkretne tragedie – takie jak Wielki Głód w Ukrainie, głód w Kazachstanie, zbrodnię katyńską czy Wielki Terror – jako odrębne i samodzielne akty przemocy, Naimark postuluje ujęcie tych wydarzeń w ramach jednej spójnej logiki działania totalitarnego systemu represji. W swojej koncepcji nie traktuje on Wielkiego Głodu jako jednostkowego przypadku ludobójstwa, lecz jako integralny element ludobójczego charakteru całego reżimu stalinowskiego. W pracach Naimarka wyraźnie obecna jest teza, iż terror, masowe głodzenie ludności, eksterminacja elit politycznych i narodowych oraz

10 I. Ogajon, *Sedentarizacîa kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciâ i social'nye izmeneniâ (1928-1945 g.g.)*, Almaty [И. Огайон, *Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.)*, Алматы] 2009, s. 332.

systematyczne niszczenie grup społecznych były nie tyle osobnymi zbrodniami, ile różnymi formami jednej polityki – polityki przemocy ukierunkowanej na całkowitą kontrolę społeczeństwa i eliminację jakichkolwiek przejawów oporu lub autonomii. Tym samym głód staje się w jego interpretacji nie tylko skutkiem błędnej polityki ekonomicznej czy represyjnych działań lokalnych struktur władzy, lecz także częścią szerszego projektu politycznego o wymiarze systemowym. Opisując w swojej książce Wielki Głód w Kazachstanie¹¹, Naimark odniósł się do artykułu Kurta Jonassohna, w który podkreślone jest, że ów głód był ludobójstwem. Naimark ujął to tak:

Podobnie ani kazachskie, ani ukraińskie władze nie złagodziły natychmiast warunków przymusowej rekwizycji z powodu sytuacji głodującej ludności, jak działo się to w niektórych regionach również dotkniętych głodem. Z tych i innych powodów niektórzy badacze są zdania, że klęska głodu w Kazachstanie miała charakter ludobójstwa, i to bez względu na szczupłość dokumentacji dotyczącej intencji Moskwy. Kurt Jonassohn pisze: „Nie ulega wątpliwości, że celowe zagłodzenie kazachskiej ludności w połączeniu z czystkami wśród kazachskiej inteligencji i czołowych przedstawicieli świata kultury składa się na jednoznaczny przypadek ludobójstwa”. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że cele polityki Moskwy w kwestii głodu zdają się być takie same w odniesieniu do Ukrainy i Kazachstanu – zniszczyć określone sposoby życia, wiążące się ściśle z odrębną kulturą narodową i etniczną tych ludów – wniosek Jonassohna brzmi całkiem sensownie¹².

Kolejnym badaczem, który w sposób pogłębiony zajął się problematyką głodu w Kazachstanie, jest Robert Kindler, autor książki *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kazachstan*¹³.

11 N.M. Naimark, *Ludobójstwo Stalina*, tłum. A. Arumińska, Warszawa 2020, s. 112-113.

12 *Ibidem*.

13 R. Kindler, *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kazachstan*, Hamburg 2014; R. Kindler, *Stalinskie kočevniki. Vlast' i golod v Kazachstane*,

W swoim dziele przedstawia on krytyczną analizę polityki władz radzieckich wobec ludności kazachskiej w okresie kolektywizacji, koncentrując się na mechanizmach władzy, które doprowadziły do klęski głodu. Kindler w jednoznaczny sposób odnosi się do pytania o kwalifikację głodu jako ludobójstwa, zarówno w kontekście ukraińskim, jak i kazachskim. Autor odrzuca tę interpretację, argumentując, że nie znajduje ona dostatecznego oparcia ani w faktach historycznych, ani w obowiązujących definicjach prawnomiędzynarodowych. Jak pisze:

Czy podczas głodu w Ukrainie (i w Kazachstanie) doszło do ludobójstwa? Chociaż taki pogląd był i jest podtrzymywany z wielką wytrwałością, nie czyni go to prawdziwym. Głód nie był ludobójczym programem masowych mordów. Tezę o ludobójstwie należy odrzucić przede wszystkim z trzech powodów. Po pierwsze, jest ona ściśle związana z Ukrainą, być może jeszcze z Północnym Kaukazem; tak więc głód w innych regionach Związku Radzieckiego (np. w Kazachstanie) jest praktycznie nieistotny. [...] Po drugie, jak dotąd, pomimo wszelkich wysiłków, nie udało się znaleźć ani jednego solidnego dowodu na konkretne mordercze intencje stalinowskiego kierownictwa. [...] I po trzecie, oskarżenie o ludobójcze zamiary uwalnia od konieczności zbadania udziału samych dotkniętych narodów w katastrofie. O losie ludzi nie decydowali abstrakcyjni „komuniści”: często lokalni członkowie partii, chłopci i robotnicy byli odpowiedzialni za życie i śmierć głodujących ludzi. Jednak ani ukraińscy historycy, ani ich kazachscy koledzy nie piszą o sprawcach z niższych i średnich szczebli administracyjnych i ich motywach¹⁴.

Moskwa [P. Kindler, *Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане*, Москва] 2017.

14 R. Kindler, *Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане*, Москва [P. Kindler, *Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане*, Москва] 2017, s. 24-25.

W przytoczonym fragmencie Kindler formułuje trzy zasadnicze argumenty przeciwko kwalifikowaniu głodu jako aktu ludobójstwa. Po pierwsze, zwraca uwagę na ograniczoną geograficznie zasadność tej tezy, która – jego zdaniem – dotyczyć może co najwyżej Ukrainy i Północnego Kaukazu, a nie Kazachstanu. Po drugie, podkreśla brak twardych dowodów wskazujących na istnienie zaplanowanej z góry polityki eksterminacyjnej kierownictwa ZSRR. Po trzecie, Kindler poddaje krytyce tendencję do moralnego upraszczania, które wiąże się z oskarżeniem o ludobójstwo – zwraca uwagę na udział lokalnych struktur partyjnych i społeczeństwa w procesie, który doprowadził do katastrofy humanitarnej. Stanowisko Kindlera jest klarowne: głód w Kazachstanie należy analizować jako dramat społeczno-polityczny o złożonej genezie, a nie jako z góry zaplanowany akt ludobójstwa. Jego analiza uwytkła potrzebę wieloaspektowego spojrzenia na mechanizmy władzy, relacje społeczne i odpowiedzialność jednostek oraz instytucji za tragiczną sytuację, jaka miała miejsce na kazachskich stepach na początku lat 30. XX w.

Najszerzej do kwestii głodu w Kazachstanie odniosła się znana badaczka tego tematu Sarah Cameron w swojej książce *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*, która została przetłumaczona na języki kazachski i rosyjski¹⁵. W podsumowaniu książki Cameron wypowiada się na temat kategoryzacji Wielkiego Głodu jako ludobójstwa:

Czy głód w Kazachstanie należy nazwać ludobójstwem? To zależy od tego, jakiej definicji ludobójstwa użyjemy. [...] Władze radzieckie dążyły do radykalnej transformacji kazachskiego społeczeństwa i nie obawiały się, że taka transformacja doprowadzi

15 S. Kameron, *Golodnaa step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana*, Moskwa [С. Камерон, *Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана*, Москва] 2020.

do niekończącego się ludzkiego cierpienia. Nie ma jednak dowodów na to, że te plany przymusowej modernizacji kiedykolwiek obejmowały chęć zniszczenia Kazachów jako grupy. Chociaż moskiewskie kierownictwo w szczytowym momencie głodu uciekało się do tak bezwzględnych środków, jak wydalanie głodujących uchodźców z miast i umieszczanie wsi na czarnych listach, celem tych taktyk nie była walka z Kazachami *per se*, a jedynie rozwiązanie tego, co władze uważały za problemy polityczne – powstrzymanie rozprzestrzeniania się chorób, wyeliminowanie nieporządku w miastach, wyeliminowanie niedoboru chleba na rynkach państwowych. Tak więc z punktu widzenia Konwencji o ludobójstwie, która jest źródłem prawnej definicji ludobójstwa, głód w Kazachstanie nie wydaje się ludobójstwem, ponieważ istniejące dane nie wskazują, że władze dążyły do zniszczenia Kazachów jako grupy etnicznej. Jeśli jednak spojrzymy na oryginalną definicję ludobójstwa Lemkina, która obejmuje nie tylko zniszczenie fizyczne, ale także polityczne, społeczne lub kulturowe, głód w Kazachstanie można uznać za ludobójstwo. W końcu poprzez kolektywizację radzieccy przywódcy dążyli do zniszczenia koczowniczego stylu życia, kluczowej części kazachskiej kultury i tożsamości. Ale fiksacja na pojęciu ludobójstwa uniemożliwia nam dostrzeżenie szerszego obrazu. Kazachski głód był zbrodnią przeciwko ludzkości. Spowodował śmierć ponad miliona cywilów oraz fizyczne i psychiczne cierpienie tych, którzy przeżyli. Fakt, że kazachski głód nie wydaje się podlegać prawnej definicji ludobójstwa, stał się najważniejszą i ostateczną zbrodnią w oczach opinii publicznej, nie umniejsza cierpienia Kazachów ani nie czyni kazachskiego głodu mniej godnym uwagi¹⁶.

W swoich rozważaniach badaczka jasno stawia granice i ukazuje rozbieżności w rozumieniu terminu „ludobójstwo”, nawet wśród badaczy – np. czy używamy pierwotnej (szerszej) definicji

16 *Ibidem*, s. 168-169.

Rafała Lemkina, czy węższej, spreparowanej definicji określonej w 1948 r. w Konwencji ONZ. Cameron namawia, aby wciąż poszukiwać i zastanawiać się nad kategorią zbrodni, która wiązałaby się z odpowiednią podstawą prawną oraz narzędziami wykonawczymi i umożliwiała poprawne zdefiniowanie podobnych do Wielkiego Głodu przestępstw w Kazachstanie.

W powyższych rozważaniach przedstawione zostały główne nurty intelektualne wyznaczające kierunki współczesnej debaty na temat zasadności określania Wielkiego Głodu w Kazachstanie mianem ludobójstwa. Analizie poddano stanowiska formułowane zarówno przez kazachstańskich, jak i zachodnich badaczy, z wyraźnym uwzględnieniem kontekstu historycznego, politycznego oraz prawnomiędzynarodowego.

Świadomie pominięto natomiast prace rosyjskich historyków, których podejście do tego zagadnienia (w zdecydowanej większości) znacznie odbiega od dominujących narracji kazachstańskich. W środowisku naukowym Federacji Rosyjskiej konsekwentnie unika się używania terminu „ludobójstwo” w odniesieniu do wydarzeń z lat 1930-1933 na terenie Kazachstanu, a wszelkie próby jego zastosowania przez autorów kazachskich lub zachodnich spotykają się z otwartą krytyką. W rosyjskich interpretacjach Wielki Głód jest najczęściej przedstawiany jako tragiczny skutek ogólnosowieckiej polityki modernizacyjnej i industrializacyjnej, a nie jako akt celowej eksterminacji.

Samo pojęcie ludobójstwa pozostaje przedmiotem licznych kontrowersji – zarówno w nauce, jak i w dyskursie publicznym. Współcześnie termin ten uległ częściowej inflacji semantycznej i stał się częścią kultury masowej, w której jego pierwotne znaczenie – zawarte w Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. – bywa nierzadko wypaczane lub upraszczane. Niektórzy badacze, dążąc do rozszerzenia ram definicyjnych, odwołują się do pierwotnej, znacznie szerszej, koncepcji ludobójstwa sformułowanej przez Rafała Lemkina – twór-

cy tego terminu – która nie została jednak w pełni przyjęta przez wspólnotę międzynarodową.

Współczesna recepcja pojęcia „ludobójstwo” naznaczona jest także jego instrumentalizacją w debacie politycznej. Stało się ono nie tylko kategorią prawną, lecz także silnie nacechowanym ideologicznie narzędziem walki o pamięć, uznanie i odpowiedzialność historyczną. Szczególnie niepokojącym zjawiskiem jest jego częste, nieprzemyślane użycie w przestrzeni medialnej oraz publicystycznej, w których funkcjonuje raczej jako retoryczny symbol zbrodni niż jako precyzyjnie zdefiniowane pojęcie analityczne. Tego rodzaju uproszczenia stanowią poważne wyzwanie zarówno dla nauki, jak i dla odpowiedzialnego kształtowania zbiorowej pamięci historycznej.

Wobec licznych kontrowersji terminologicznych oraz trudności związanych z międzynarodowym uznaniem Wielkiego Głodu w Kazachstanie za ludobójstwo pojawia się pytanie o to, jak w sposób adekwatny, uczciwy i pełen szacunku wobec ofiar opowiedzieć o tej tragedii. Jak zachować równowagę między naukową precyzją, empatią wobec cierpienia narodu kazachskiego a koniecznością budowania spójnej narracji historycznej, która będzie zrozumiała zarówno wewnątrz kraju, jak i poza jego granicami?

Jednym z rozwiązań, jakie można zaproponować, jest przyjęcie autentycznego, zakorzonego w języku i pamięci zbiorowej narodu kazachskiego określenia tej tragedii – terminu „Ашаршылық” (kaz. *Ашаршылық*), który w języku kazachskim oznacza po prostu „głód”. Słowo to od dawna funkcjonuje w świadomości społecznej jako symbol cierpienia i katastrofy humanitarnej, która dotknęła Kazachstan na początku lat 30. XX w. Coraz częściej jest ono również wykorzystywane w pracach kazachstańskich badaczy oraz w przestrzeni publicystycznej jako swoista narodowa nazwa tej tragedii – na wzór ukraińskiego terminu „Hołodomor”.

Historia sukcesu pojęcia „Hołodomor” może stanowić inspirujący przykład dla Kazachstanu – pokazując, w jaki sposób

konsekwentne używanie terminu wywodzącego się z lokalnej tradycji językowej może doprowadzić do jego utrwalenia w międzynarodowym dyskursie historycznym i prawnym. Należy podkreślić, że pojęcie „Aşarşylyq” zostało już użyte w kontekście europejskim – m.in. przez Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, które w ramach jednej z wystaw czasowych, zorganizowanej w 2023 r., posłużyło się tym terminem w odniesieniu do wydarzeń z lat 1930-1933 w Kazachstanie¹⁷.

Przyjęcie terminu „Aşarşylyq” może okazać się istotnym krokiem w kierunku kodyfikacji pamięci historycznej Kazachstanu, z jednoczesnym zachowaniem autentyczności kulturowej i językowej. Dlatego postulujemy jego szersze wykorzystanie zarówno w debacie akademickiej, jak i w przestrzeni publicznej – jako wyraz szacunku wobec ofiar, afirmacji kazachskiej tożsamości historycznej oraz próby stworzenia trwałego, jednoznacznego odniesienia do jednej z największych tragedii w dziejach tego narodu.

Bibliografia

- Abylhožin Ž., Kozybaev M., Tatimov M., *Kazahstanskaâ tragediâ*, „Voprosy istorii” [Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М., *Казахстанская трагедия*, „Вопросы истории”] 1989, № 7, s. 53-71.
- Applebaum A., *Czerwony Głód*, tłum. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2018.
- Artykbaev Ž., *Istoriâ Kazahstana*, Astana [Артыкбаев Ж., *История Казахстана*, Астана] 2004.
- Әбилқожин Ж., Aldažұманов К., *Ėtnocid* [Әбилқожин Ж., Алдажұманов К., *Этноцид*], [w:] Egemendi Қазақстан, 1992. – 30 мамыр [Егеменді Қазақстан, 1992. – 30 мамыр].

¹⁷ Wystawa „Wielki głód w Kazachstanie (Aszarszylyk). Historia nieznaną”, Muzeum II Wojny Światowej, [on-line:] <https://muzeum1939.pl/wystawa-wielki-glod-w-kazahstanie-aszarszylyk-historia-nieznaną/kalendarz/6115.html> – 4 X 2025.

- Kameron S., *Golodnaa step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazachstana*, Moskva [Камерон С., *Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана*, Москва] 2020.
- Kindler R., *Stalinskie kočevniki. Vlast' i golod v Kazachstane*, Moskva [Киндлер Р., *Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане*, Москва] 2017.
- Kindler R., *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kazachstan*, Hamburg 2014.
- Қojgeldiev M., Omarbekov T., *Tarih taǵlymu ne dejdi?* [Койгелдиев М., Омарбеков Т., *Тарих тағлымы не дейді?*], [w:] *Ана тili*, Almaty [Ана тілі, Алматы] 1993, s. 106-123.
- Konkvest R., *Žatva skorbi*, London 1988 [Конквест Р., *Жатва скорби*, Лондон 1988].
- Mamašuly A., *Istoriik: «Golod nosit čerty genocida»*, Azattyk Aziâ [Мамашулы А., *Историк: «Голод носит черты геноцида»*, Азаттык Азия], 5.05.2014, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/interview-ogolode-istorik-aldazhumanov/25372297.html>.
- Mihajlov V., *Hronika Velikogo Džuta*, Almata [Михайлов В., *Хроника Великого Джута*, Алмата] 1996.
- Naimark N.M., *Ludobójstwo Stalina*, tłum. A. Arumińska, Warszawa 2020. *Nasil'stvennaâ kollektivizaciâ i golod v Kazachstane v 1931-1933 gg.*, Almaty [Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг., Алматы] 1998.
- Ogajon I., *Sedentarizaciâ kazachov SSSR pri Staline. Kollektivizaciâ i social'nye izmeneniâ (1928-1945 g.g.)*, Almaty [Огайон И., *Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.)*, Алматы] 2009.
- Olcott M.B., *The Collectivization Drive in Kazakhstan*, „The Russian Review” Vol. 40, 1981, No. 2, s. 122-142, <https://doi.org/10.2307/129204>.
- Omarbekov T., *Golodomor v Kazachstane: pričiny, masštaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatiâ*, Almaty [Омарбеков Т., *Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия*, Алматы] 2011.
- Wystawa „Wielki głód w Kazachstanie (Aszarszyłyk). Historia nieznaną”, Muzeum II Wojny Światowej, [on-line:] <https://muzeum1939.pl/wystawa-wielki-glod-w-kazachstanie-aszarszylyk-historia-nieznanakalendarz/6115.html>.

Strategie językowe Kazachstanu – perspektywa dla dwujęzyczności

ABSTRAKT

W rozdziale podjęto analizę polityki językowej Kazachstanu w kontekście budowania społeczeństwa dwujęzycznego, w którym współistnieją język kazachski jako język państwowy oraz język rosyjski jako język powszechnie używany w sferze publicznej. Autor omawia główne strategie językowe przyjmowane przez państwo, w tym działania legislacyjne, edukacyjne i medialne, mające na celu wzmocnienie pozycji języka kazachskiego przy jednoczesnym zachowaniu funkcjonalnej dwujęzyczności. Analizuje także napięcia między polityką tożsamości narodowej a praktykami społecznymi, zwracając uwagę na wyzwania związane z wdrażaniem polityki językowej w realiach postradzieckich. W tekście przedstawiono również perspektywy dalszego rozwoju dwujęzyczności oraz wpływ tych procesów na integrację społeczną i kształtowanie nowoczesnej tożsamości obywatelskiej w Kazachstanie.

Słowa kluczowe: Kazachstan, polityka językowa, dwujęzyczność, język kazachski, język rosyjski, tożsamość narodowa, edukacja, postradzieckie społeczeństwo

ABSTRACT***Kazakhstan's Language Strategies – Prospects for Bilingualism***

The chapter analyses Kazakhstan's language policy in the context of building a bilingual society, in which Kazakh coexists as the state language and Russian as the language commonly used in the public sphere. The author discusses the main language strategies adopted by the state, including legislative, educational and media measures aimed at strengthening the position of the Kazakh language while maintaining functional bilingualism. The chapter also analyses the tensions between national identity policy and social practices, drawing attention to the challenges of implementing language policy in the post-Soviet reality. The text also presents the prospects for the further development of bilingualism and the impact of these processes on social integration and the formation of a modern civic identity in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, language policy, bilingualism, Kazakh language, Russian language, national identity, education, post-Soviet society

Kazachstan stanowi często przytaczany przykład państwa zamieszkiwanego przez wielość narodowości (130 grup etnicznych)¹ oraz, co pośrednio wiąże się z tą pierwszą okolicznością, wśród powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego republik Azji Centralnej (Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan) zajmuje czołowe miejsce pod względem liczby osób posługujących się językiem rosyjskim, który wciąż służy jako praktyczne narzędzie komunikacji społecznej. Dane z 2012 r. obrazują te proporcje w regionie – w Kazachstanie to 84% ludności, w Kirgistanie – 49%, Uzbekistanie 41%, Tadżykistanie – 33% oraz w Turkmenistanie – 18%².

1 Zob. N.A. Sandybaeva, N.V. Dmitrjuk, *Russkij język v Kazachstane: status, realii, vi-tal'nost' tendencii*, „*Naučnye isvestiâ*” [Н.А. Сандыбаева, Н.В. Дмитрюк, *Русский язык в Казахстане: статус, реалии, витальность, тенденции*, „*Научные известия*”] 2019, nr 16, s. 25.

2 Zob. N. Ivašenko, *Russkij język v Kazachstane: razvivaetsâ ili isčezает?* [Н. Иващенко, *Русский язык в Казахстане: развивается или исчезает?*

Liczby wskazują na określone tendencje, jednakże uwarunkowania polityczne, społeczne, demograficzne, kulturowe, fale migracyjne przetaczające się przez ten obszar warunkują ciągłą dynamikę zmian w odniesieniu do panującej tam sytuacji językowej.

Długofalowe czynniki historyczne ukształtowały mapę narodowościową terenów dzisiejszej Republiki Kazachstanu oraz doprowadziły do upowszechniania się języka rosyjskiego wśród jej mieszkańców. Prowadzona przez władze rosyjskie, rozpoczęta w XVIII w., polityka kolonizacji ziem kazachskich oraz osadnictwa agrarnego spowodowała, że fale masowych, w tym i samowolnych przesiedleń chłopów rosyjskich na przełomie wieku XIX i XX zmieniły wydatnie strukturę etniczną w regionie³. Powstanie ZSRR na początku XX w., programy industrializacji i kolektywizacji spowodowały kolejne gwałtowne przeobrażenia demograficzne na tych terenach. Z jednej strony migrowały wykwalifikowane rosyjskojęzyczne kadry przemysłowe, z drugiej od lat 30. XX w. nasiliły się deportacje ludności do regionu⁴. Zgodnie z danymi spisów ludności Kazachskiej SRR od roku 1939 Rosjanie liczyli ponad 40% populacji republiki, ponadto byli ludnością zurbanizowaną, a w roku 1989 stanowili ponad połowę ludności miast Kazachskiej SRR⁵.

Od 1938 r. nauka języka rosyjskiego była obowiązkowa na terenie całego Związku Radzieckiego, miał on szerokie zastosowanie w urzędach, sądownictwie, nauce, armii oraz strukturach mundurowych, stąd jego znajomość pozwalała na awans

em?] exclusive.kz, 24.03.2023, [on-line:] <https://exclusive.kz/russkij-yazyk-v-kazahstane-razvivaetsya-ili-ischezaet/> – 1 V 2025.

3 Zob., A. Wierzbicki, *Mniejszość rosyjska w Kazachstanie. Problemy etno- i geopolityki*, [w:] *Kazachstan. Tauelsiz memleket naczny niepodległe państwo*, red. W. Sokołowski, M.A. Sydyknazarov, Warszawa 2017, s. 243-247.

4 *Ibidem*, s. 248-249.

5 *Ibidem*, s. 250-251.

społeczny⁶. W wyniku polityki autochtonizacji aparatów politycznych i dominacji języka rosyjskiego w administracji rusyfikacji ulegały miejscowe elity władzy⁷. Czasy sowieckie utwierdziły, zwłaszcza w społecznościach miejskich, dość stabilną dwujęzyczność, choć warto podkreślić, iż był to bilingwizm asymetryczny – znajomość języków lokalnych pośród Rosjan była nikła, przedstawiciele pozostałych etnosów, w tym i tytularnego, aby zaistnieć w przestrzeni publicznej, opanowywali natomiast język rosyjski. Bywało, iż zyskiwali w nim większą biegłość niż w języku rodzimym⁸. Doprowadziło to do charakterystycznego dla Kazachstanu zjawiska – wysokiego stopnia rusyfikacji Kazachów, w szczególności elit oraz mieszkańców miast, których więcej łączy z etnicznymi Rosjanami niż z zamieszkującą obszary wiejskie ludnością kazachską⁹.

W społeczeństwie tym część kazachskiej inteligencji oraz osób wykształconych nie postrzega języka rosyjskiego jako języka kolonizatora, traktując go jako medium dla zdobywania informacji oraz komunikacji¹⁰. Taka sytuacja przekłada się na bardzo niejednorodne podejście do kwestii językowych we współczesnej kazachskiej opinii publicznej, zarówno w kręgach elit rządzących, jak i pośród zróżnicowanych etnicznie mieszkańców Kazachstanu, niezależnie od drastycznej zmiany proporcji demograficznych odnotowanych w ostatnim spisie ludności z 2021 r. – spadku od 2009 r. z 23,7% do

6 Zob. D.Ė. Letnâkov, *Rol' russkogo âzyka v postsovetskoj central'noj Azii*, „Politiâ” [Д.Э. Летняков, *Роль русского языка в постсоветской Центральной Азии*, „Полития”] 2015, nr 4(79), s. 100.

7 Zob. M. Kuryłowicz, *Tarcza czy miecz? O dwuznaczej roli języka rosyjskiego w radzieckiej Azji Centralnej*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010, s. 277.

8 Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 283.

9 Zob. D.Ė. Letnâkov [Д.Э. Летняков], *op. cit.*, s. 103.

10 Zob. J.M. Landau, B. Kellener-Heinkele, *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*, London 2001, s. 86.

15,5% Rosjan oraz zwiększeniu się populacji Kazachów z 63,1% do 70,4% ludności kraju¹¹. Kazachski politolog Danijar Aszymbajew twierdzi, że ponieważ rozpowszechnienie języka rosyjskiego w Kazachstanie uwarunkowane jest czynnikami historyczno-kulturowymi, nawet znaczący wzrost Kazachów w składzie ludności kraju nie spowoduje tak szybkiego przełomu i zanikania popularności tego języka, na jaki wskazywałyby wartości liczbowe, gdyż wiele osób preferuje dwujęzyczność¹².

Wraz z rozpadem Związku Radzieckiego i zyskaniem suwerenności władze Kazachstanu zaczęły akcentować w konstrukcji własnej tożsamości państwowej kwestię języka jako kluczowego elementu kształtowania narodu (nacjonalizacja przestrzeni językowej)¹³. Na mocy ustawy o językach Kazachskiej SRR z 1989 r. zaakcentowana została rola języka kazachskiego, określonego jako jedyny język państwowy. Napięcia, które powstały pomiędzy rosyjskojęzyczną północą a kazachskojęzycznym południem kraju, starano się zniwelować, nadając w Konstytucji z 1995 r. (art. 7) językowi rosyjskiemu statut języka oficjalnego i zezwalając na jego równoległe z językiem kazachskim użycie w organizacjach państwowych oraz samorządowych, co w praktyce przełożyło się na publikację wszystkich dokumentów państwowych w obydwu językach¹⁴. W ten sposób na poziomie formalnym sankcjonowano w sferze komunikacji publicznej prawo do wyboru języka.

Niemniej jednak w ogłoszonej przez pierwszego prezydenta Nursułtana Nazarbajewa strategii rozwoju kraju ważną rolę od-

11 Dane kazachstańskiego Narodowego Biura Statystyki, por. *Búro statistiki Kazahstana otčitalos' o sokrašenii doli russkih v strane*, Radio RBK [Бюро статистики Казахстана отчиталось о сокращении доли русских в стране, Радио РБК], 1.09.2022, [on-line:] <https://www.rbc.ru/society/01/09/2022/6310a2d59a794744f292f6bd> – 11 V 2025.

12 Cyt. za: N. Ivašenko [Н. Иващенко], *op. cit.*

13 Zob. D.Ė. Letnâkov [Д.Э. Летняков], *op. cit.*, s. 102.

14 Zob. A. Wierzbiński, *op. cit.*, s. 284-285.

grywała mobilizacja etniczna i nacisk na upowszechnienie języka kazachskiego jako symbolu tożsamości zbiorowej. Przyjęta polityka językowa stała się priorytetem w sytuacji, w jakiej znalazło się nowo powstałe państwo, w którym naród tytularny nie stanowił większości, a jednocześnie nasiliły się fale migracji ludności słowiańskiej, powracającej do swych pierwotnych ojczyzn, powodujące ujemne wskaźniki demograficzne. W wyniku rozporządzenia prezydenta w 1996 r. została przyjęta Koncepcja polityki językowej Republiki Kazachstanu. Dla realizacji prezydenckich dyrektyw powołano szereg organów, w tym Komitet ds. Rozwoju Języków i Pracy Społeczno-Politycznej, który uzyskał status ministerstwa, następnie Departament ds. Polityki Językowej i Narodowościowej w Ministerstwie Edukacji i Kultury¹⁵. Aby osiągnąć wyznaczony cel – „kazachizację” ludności poprzez wprowadzenie języka państwowego do edukacji oraz administracji – zaangażowane zostały biurokratyczne zasoby rządowe oraz finanse państwowe. W 2001 r. dekretem prezydenta Nazarabajewa wprowadzony został „Państwowy program funkcjonowania i rozwoju języków na lata 2001-2010”, który w 2010 r. przedłużono na lata 2011-2020¹⁶. Priorytetem władzy w zakresie polityki językowej stało się wzmocnienie pozycji języka państwowego oraz rozszerzenie zakresu jego stosowania w administracji, szkolnictwie oraz w środkach masowego przekazu poprzez rozwój kapitału lingwistycznego – standaryzację metodologii nauczania języka kazachskiego, doskonalenie i systematyzację jego leksyki. W odgórnych rozporządzeniach Nazarabajewa pojawiły się postulaty, by zachować dwujęzyczność

15 *Ibidem*, s. 286-287. Powołane w latach 90. liczne struktury rządowe w celu realizacji oraz kontroli procesu wprowadzania do użytku języka kazachskiego wymienione są szczegółowo w opracowaniu J.M. Landau, B. Kellener-Heinkele, *op. cit.*, s. 85.

16 Zob. M. Mazur, *Polityka językowa Republiki Kazachstanu*, [w:] *Kazachstan. Tauelsiz memleket znaczy niepodległe państwo*, red. W. Sokołowski, M.A. Sydynazarov, Warszawa 2017, s. 468, 471.

i nie tracić znajomości języka rosyjskiego¹⁷, ale także, w 2004 r., wybrzmiała idea trójjęzyczności Kazachstanu¹⁸. W 2007 r. w prezydenckiej odezwie do narodu „Nowy Kazachstan w nowym świecie” Nazarbijew polecił długofalową realizację projektu „Trójjedność języków”, którego założeniem jest nauka kazachskiego jako państwowego, rosyjskiego jako języka komunikacji międzyetnicznej oraz angielskiego jako języka „pomyślnej integracji z gospodarką globalną”¹⁹. Strategię tę prezydent określił jako kształcenie polijęzykowe.

Program rozwoju języka ukształtował wytyczne w systemie oświaty i nauczania w kazachskich szkołach, w 1996 r. została ogłoszona reforma, a w 1998 – przyjęta ustawa „O edukacji”²⁰. W praktyce realizacja strategii przełożyła się na redukcję rosyjskojęzycznych przedszkoli, zmniejszenie godzin języka rosyjskiego, zmniejszenie liczby szkół z wykładowym rosyjskim (w szczególności dotyczy to szkół na wsiach i w małych miastach), rezygnację z rosyjskojęzycznych podręczników. Postępuje proces niwelowania przewagi rosyjskojęzycznego kształcenia nad kazachskojęzycznym,

 17 Zob. O. Petrenko, *Postepenno kazahskij âzyk v Kazahstane budet glavnym, no te-rât' russkij âzyk nam nel'zâ* – N. Nazarbaev [О. Петренко, *Постепенно казахский язык в Казахстане будет главным, но терять русский язык нам нельзя* – Н. Назарбаев], zakon.kz, 3.12.2012, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31299123 – 5 V 2025.

18 B.A. Žetpisbaeva, O.T. Arinova, *Ot idei «Triedinstvo âzykov» N.A. Nazarbaeva do poliâzyčnogo obrazovaniâ v Kazahstane*, „Vestnik Karanandinskogo universiteta. Pedagogika” [Б.А. Жетписбаева, О.Т. Аринова, *От идеи «Триединство языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане*, „Вестник Каранандинского университета. Педагогика”] 2012, nr 4(68), s. 20.

19 *Ibidem*.

20 Zob. N.V. Vdovina, S.A. Nikitina, *Mesto russkogo âzyka v sovremennoj sisteme Obrazovaniâkazahstana*, „Ėtnodialogi” [Н.В. Вдовина, С.А. Никитина, *Место русского языка в современной системе образования Казахстана*, „Этнодиалоги”] 2013, nr 2(43), s. 12-13.

po ogłoszeniu dyrektywy o trójjęzyczności godziny języka angielskiego zaczęto wprowadzać często przy jednoczesnej redukcji godzin języka rosyjskiego²¹. Powszechnym problemem jest deficyt kadrowy, niski statut zawodu nauczyciela i niedofinansowanie tej grupy zawodowej, na którą reformy i dyrektywy nakładają coraz więcej wymagań. Niewystarczająca jest także liczba miejsc w szkołach w stosunku do rosnącego przyrostu naturalnego w kraju. W niejednorodności i niekompatybilności nowego systemu edukacji problematyczna staje się kontynuacja nauki przy wyborze przez uczniów szkoły średniej czy uczelni wyższej, ze względu na rozbieżny poziom znajomości języków i różną dostępność preferowanych szkół w regionie.

Badania PISA potwierdzają, że różnice w jakości kształcenia w szkołach Kazachstanu wynikają z etnolingwistycznego modelu szkoły. Dane z 2012 r. wykazują 68 pkt różnicy pomiędzy poziomem kształcenia w języku kazachskim a rosyjskim, co przekłada się na 1,5 roku nauki²². Stąd też wciąż utrzymuje się popularność szkół rosyjskojęzycznych i przekonanie o ich lepszej organizacji programowo-metodologicznej oraz o rozwijaniu wyższych kompetencji u uczniów. Język rosyjski postrzegany jest jako język o wyrazistszej strukturze, skodyfikowanej gramatycznie, z szerszym polem leksykalnym, które ma zastosowanie w obrębie nauki oraz biznesu w regionie. Takie podejście znajduje odzwierciedlenie przeważnie w dużych miastach, w szczególności w szkołach Ałmaty i Astany²³. Warto nadmienić, że spośród istniejących w roku 2005/2006 123 szkół prywatnych 90% były to szkoły rosyjskojęzyczne, a trzy

21 Zob. M. Mazur, *op. cit.*, s. 475.

22 *Ibidem*.

23 Zob. E. Serdečnova, *Situaciâ s russkim âzykom trevožnaâ* [E. Сердечнова, *Ситуация с русским языком тревожная*], kultura.ru, 13.09.2023, [on-line:] <https://portal-kultura.ru/articles/kulturnaya-politika/353641-situatsiya-s-russkim-yazykom-trevozhnaya/> – 15 V 2025.

czwarte ich uczniów stanowili Kazachowie²⁴, co wskazuje na preferencje kształceniowe w środowisku kazachskich elit.

Od 1993 r. postępuje proces zamykania szkół rosyjskojęzycznych – w ciągu 30 lat spadła liczba uczących się w rosyjskojęzycznych szkołach podstawowych z 66,05% do 29,5%, przy jednoczesnym wzroście z 32,35% do 66% liczby uczniów kazachskojęzycznych²⁵. W szkołach średnich liczba uczących się po kazachsku wzrosła z 8,65% do 58,9%, po rosyjsku – zmalała z 91,2% do 40,8%. Jeśli w szkolnictwie wyższym w roku akademickim 1990/1991 na uczelniach rosyjskojęzycznych było 86,3% studentów, a na kazachskojęzycznych – ponad sześciokrotnie mniej, tj. 13,65%, to w roku 2019/2020 po rosyjsku studiowało 30,2%, a po kazachsku – 65,2%²⁶. Ponadto w latach 2010-2013 pojawiło się 7 szkół z wykładowym angielskim oraz 30 z tureckim²⁷. Jeśli w roku 1990/1991 na uczelniach wyższych po angielsku, turecku, niemiecku studiowało 0,05%, to w 2019/2020 liczba ta wzrosła do 4,6%²⁸.

Dane spisu powszechnego z 2009 r. wykazują deklarowaną znajomość języka angielskiego wśród Kazachów na poziomie 17,5%, pośród Rosjan – 12,6%²⁹. Kolejny spis z 2021 r. dowodzi, że 35,1% obywateli Kazachstanu zna język angielski, z czego

24 Zob. N.V. Vdovina, S.A. Nikitina [Н.В. Вдовина, С.А. Никитина], *op. cit.*, s. 15.

25 Zob. È.D. Sulejmenova, D.K. Akanova, *Russkij àzyk v dominantnoj kommunikativnoj sfereobrazovaniâ Kazahstana* [Э.Д. Сулейменова, Д.Х. Аканова, *Русский язык в доминантной коммуникативной сфере образования Казахстана*], „Chinese Journal of Slavic Studies” 2023, nr 3(1), s. 80.

26 *Ibidem*, s. 81.

27 Zob. N.V. Vdovina, S.A. Nikitina [Н.В. Вдовина, С.А. Никитина], *op. cit.*, s. 14.

28 Zob. È.D. Sulejmenova, D.K. Akanova [Э.Д. Сулейменова, Д.Х. Аканова], *op. cit.*, s. 81.

29 Zob. M. Mazur, *op. cit.*, s. 465.

27,6% swobodnie mówi w tym języku³⁰. Niemniej jednak dekrety i oficjalne dane statystyczne nie odzwierciedlają realnego przełożenia rozporządzeń władzy na ich realizację, dlatego można traktować je jedynie poglądowo. Pesymistyczne światło rzucają dane testowania, przeprowadzonego w 2022 r. przez centrum edukacyjne „Education First”, w których Kazachstan zajął 99. miejsce spośród 111 badanych krajów (z wykluczeniem anglojęzycznych) jako kraj z bardzo niskim poziomem znajomości języka angielskiego, pozostając w tyle za Uzbekistanem (89. pozycja), Kirgistanem (91.) i Azerbejdżanem (92.)³¹. W 2015 r. jedynie 2,3% uczniów w Kazachstanie odbywało naukę w trzech językach. To zaledwie zarys problemów, przed jakimi kazachską oświatę postawiły odgórne deklaracje i przyjęte hasłowo strategię władzy głoszące trójjęzyczny model edukacji. W praktyce narzucane dyrektywy powodują funkcjonowanie w nieustannej fazie przejściowej, w której roszady językowe odbijają się bezpośrednio na jakości szkolnictwa.

Kolejną modernizacyjną koncepcją pierwszego prezydenta suwerennego Kazachstanu, zwerbalizowaną po raz pierwszy w 2006 r., było wycofanie cyrylicy z zapisu języka kazachskiego. W roku 2017 Nursułtan Nazarbajew podpisał rozporządzenie o stopniowej zmianie zapisu języka kazachskiego z cyrylicy na litery łańciskie, a proces ten miał zakończyć się w 2025 r.

30 Zob. *Búro nacional'noj statistiki opublikovalo tematičeskijsbornik po Nacional'nomu sostavu naseleniá po itogam perepisi 2021 goda* [Бюро национальной статистики опубликовало тематический сборник по Национальному составу населения по итогам переписи 2021 года], gov.kz, 2.11.2023 [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/645964?lang=ru> – 6 V 2025.

31 Zob. V. Prohvatilov, *Delo «azykovyh patrulej» v Kazah-stane živët i prosvetaet* [В. Прохвятилов, *Дело «языковых патрулей» в Казахстане живёт и процветает*], VPOAnalytics.com, 16.03.2024, [on-line:] <https://vpoanalytics.com/sobytiya-i-komentarii/delo-yazykovykh-patruley-v-ka-zakhstane-zhivyyet-i-protsvetaet/> – 6 V 2025.

i objąć szkoły z językiem kazachskim oraz dokumenty w języku państwowym. Projekt wzbudził wiele kontrowersji. Uzasadniany był unowocześnianiem kraju oraz łatwiejszym wdrażaniem współczesnych technologii. W mediach zachodnich spotkał się z komentarzami wskazującymi, że jest to gest odgradzenia się od świata rosyjskiego. Problem odejścia od cyrylicy pośród narodów turkietańskich unaoczniał się dynamicznie po rozpadzie Związku Radzieckiego. Już w 1991 r. jako pierwszy takiej zmiany dokonał Azerbejdżan, następnie od 1993 r. reformę alfabetu wprowadził Turkiestan. W nieco bardziej skomplikowanej i dłuższej – 30-letniej perspektywie czasowej proces ten przebiegał w Uzbekistanie³². Część kazachskich językoznawców popierała konieczność reformy języka, odtworzenia specyfiki języka kazachskiego, którego fonetyka uległa zmianie przy przejściu na grażdankę. Dyskusja językowa nie tylko znamionuje spory wewnątrz społeczeństwa kazachskiego, lecz także obejmuje kwestie sojuszków międzynarodowych w regionie i dążenia do odtworzenia idei panturkijskiej wspólnoty kulturowej, która to koncepcja odrodziła się w 1991 r.³³ Jej znakiem jest ponowny apel prezydenta Turcji Redżepa Erdogana wypowiedziany w listopadzie 2024 r. na 11. szczycie Organizacji Państw Turkijskich (TÜRKSÖY), by kraje członkowskie wprowadziły jeden wspólny alfabet oparty na literach łańskich, pozwalający na lepszą komunikację narodów turkijskich. Propozycję tę jest gotów przyjąć Azerbejdżan, a Uzbekistan, Kazachstan,

32 Zob. A. Zahvatov, *Perehod na latinskij alfavit v Central'noj Azii okazalsâ neprostym*, *Nezavisimââ gazeta* [A. Захватов, *Переход на латинский алфавит в Центральной Азии оказался непрым*, *Независимая газета*], 8.12.2024, [on-line:] https://www.ng.ru/dipkurer/2024-12-08/11_9151_asia.html – 12 V 2025.

33 Na podstawie tych odradzających się ruchów znany kazachski turkolog Kenesbaj Musaev zaproponował wariant zapisu w łacinie będący kombinacją elementów łańskiego alfabetu kazachskiego z lat 30. XX w. oraz alfabetu tureckiego. Zob. J.M. Landau, B. Kellener-Heinkele, *op. cit.*, s. 140-141.

Kirgistan oraz Turkmenistan są obecnie zachęcane do wsparcia tej inicjatywy³⁴.

W Kazachstanie w odpowiedzi na rozporządzenie Nazarbajewa zostały poddane pod dyskusję cztery oficjalne wersje nowego alfabetu, z których żadna nie została przyjęta³⁵. Grupa oddolnych aktywistów lingwistycznych – zwolenników reformy języka kazachskiego, w reakcji na chaos, nieefektywność i niespójność podejmowanych przez państwo działań biurokratycznych – opracowała własną łacińską wersję alfabetu „Qazaq Grammar” („Qazaq Grammar латын әліпбиі”) z uwzględnieniem najważniejszych wyróżników fonetyki języka kazachskiego. Twórcy „oddolnego wariantu” unowocześnionego języka kazachskiego, informatyk Nursułtan Bagidoŭła i filolog-tłumacz Maksat Arzaman, od 2012 r. zajmują się popularyzacją i strukturyzowaniem lingwistycznych i gramatycznych zagadnień swojego języka³⁶. Oskarżają władze o potęgowanie w kraju poczucia „lingwistycznej anarchii” wobec niemożności uzgodnienia wspólnego kierunku lingwistycznego

34 Zob. *Türkskij edinyj. Začem Êrdogan nastaiwaet na uskorenii perehoda stran Central'nojazii na latinskij alfavit* [Тюркский единый. Зачем Эрдоган настаивает на ускорении перехода стран Центральной Азии на латинский алфавит], Fergana.Agency, 14.11.2024, [on-line:] <https://fergana.agency/articles/135544/?country=kz> – 8 V 2025.

35 Zob. A. Mamaşuly, *Kak osušestvlâetsâ perehod na latinicu? Čto izvestno o reforme sejšas? Ob"âsnâet* [A. Мамашулы, Как осуществляется переход на латиницу? Что известно о реформе сейчас? Объясняем], Radio Azattyq, 22.06.2021, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-latin-alphabet-explainer/31320915.html> – 12 V 2025.

36 Zob. R. Niâzov-Adyldžân, «Êto byl navâzannyj nam alfavit». *Počemu v Kazahstane hotât otkazat'sâ ot kirillicy* [Р. Ниязов-Адылджян, «Это был навязанный нам алфавит». Почему в Казахстане хотят отказаться от кириллицы], siberial.org, 13.11.2024, [on-line:] <https://www.sibreal.org/a/eto-byl-navyazanny-nam-alfavit-po-chemu-v-kazahstane-hotyat-otkazatsya-ot-kirillicy/33199273.html> – 12 V 2025.

i politycznego przy jednoczesnym finansowaniu prac powołanych komisji państwowych.

Warto zwrócić uwagę na pewne analogie historyczne – Kazachstan to terytorium ze 100-letnią tradycją nawracających batalii językowych. Ilustrują one na poszczególnych etapach ścierające się pod wpływem oddziaływania zróżnicowanych czynników forsowane koncepcje polityczne, symboliczne, społeczne, kulturowe, tożsamościowe. Na przestrzeni XX w. alfabet kazachski podlegał trzykrotnym zmianom odwzorowania graficznego. Ma to swoje konsekwencje w trudnościach w usystematyzowaniu źródeł historycznych, niejednorodności w ewolucji systemów edukacyjnych oraz niedoprecyzowanych normach w strukturze samego języka kazachskiego i jego różnorodnych rejestrach. Jak twierdzi były dyrektor Instytutu Językoznawstwa im. A. Bajtursynuły, prezes międzynarodowego towarzystwa „*Казак миңі*”, turkolog, profesor Erdek Każybek – „problem polega na tym, że Kazachowie właściwie nigdy nie mieli swojego alfabetu”³⁷.

Przez wiele stuleci, aż do początku XX w., język kazachski zapisywany był za pomocą pisma arabskiego stosowanego przede wszystkim w medresach i kręgach duchownych. W 1912 r. lingwista i poeta kazachski Achmet Bajtursynuły na podstawie znaków arabskich stworzył 24-literowy alfabet, w którym zawarł symbole odzwierciedlające specyficzne dźwięki języka kazachskiego. Ten wariant alfabetu wykorzystywany był w szkołach oraz pozostawił ślad w pierwszej gazecie kazachskojęzycznej „*Казак*”, wydawanej w Orenburgu w latach 1913-1917³⁸. W latach 20. i 30. XX w. toczyły się spory pośród zwolenników alfabetu opartego na piśmie arabskim oraz łacińskim, co dotyczyło wąskich kręgów wykształconej inteligencji, zważywszy, że zgodnie z danymi spisu ludności

37 Cyt. za: R. Niázov-Adyldžan [Р. Ниязов-Адылджан], *op. cit.*

38 Zob. *ibidem*.

z 1926 r. piśmiennych Kazachów było wówczas zaledwie 6,9%³⁹. Zatem wówczas wprowadzanie poszczególnych grafik dla zapisu języka kazachskiego dla większości ludności było nauką pisma od podstaw.

Istotne znaczenie miał fakt, że w połowie lat 20. XX w. języki turkijskie zaczęto zapisywać w alfabecie łacińskim⁴⁰. Inicjatorem tych radykalnych przemian społecznych był przywódca turecki Mustafa Kemal Atatürk – współtwórca i od 1923 r. pierwszy prezydent Republiki Turcji. Za sprawą jego decyzji w 1928 r. zerwano z piśmiennictwem arabskim, które ściśle wiązało się na tamten moment z tradycją koraniczną, i wprowadzono alfabet łaciński, który kształtował nowy język pozbawiony zapożyczeń arabskich i perskich oraz tworzył zsekularyzowaną kulturę⁴¹. Zgodnie z tą tendencją w Kazachstanie w roku 1929 został oficjalnie wprowadzony nowy alfabet kazachski oparty na łacinie, przeznaczony do zastosowania w instytucjach edukacyjnych oraz w dokumentach administracyjnych, choć z trudem udawało się tę zmianę wdrożyć pośród prowincjonalnych urzędników, którzy posługiwali się zapisami arabskimi aż do początków II wojny światowej⁴². Jak podaje ówczesny badacz Gabbas Tokżanow, analfabetyzm w republice był masowy (na tamten moment w republice piśmiennych posługujących się alfabetem arabskim było ok. 8-10%, ukazywało się

39 D.A. Amanżolova, *Nekotorye voprosy reformirovaniâ piš'mennosti v Kazahstane v 1920-1936 gg.*, „Mir Bolšogo Altaâ» [Д.А. Аманжолова, *Некоторые вопросы реформирования письменности в Казахстане в 1920-1936 гг.*, „Мир Большого Алтая”] 2017, nr 3(2), s. 172.

40 Zob. *Tiürkskii edinyi* [Туркский единый]...

41 Zob. M. Artem'ev, *Čto izmenit perehod Kazahstana na latinicu* [М. Артемьев, *Что изменит переход Казахстана на латиницу*], [carnegieendowment.org](https://carnegieendowment.org/posts/2017/04/chto-izmenit-perehod-kazahstana-na-latinicu?lang=ru), 14.04.2017, [on-line:] <https://carnegieendowment.org/posts/2017/04/chto-izmenit-perehod-kazahstana-na-latinicu?lang=ru> – 6 V 2025.

42 Zob. R. Niâzov-Adyldžân [Р. Ниязов-Адылджян], *op. cit.*

10 gazet i 2 czasopisma, ok. 100 książek w nakładzie do 3 tys. egzemplarzy)⁴³. Tocząca się wówczas walka odzwierciedla widoczne z perspektywy czasu ścierające się tendencje zwolenników porządku konserwatywno-religijnego oraz modernistyczno-laickiego.

13 listopada 1940 r. w ZSRR została przyjęta ustawa „O przejściu piśmienności kazachskiej ze zlatynizowanej na nowy alfabet na podstawie grafiki rosyjskiej”⁴⁴ i władze radzieckie, zgodnie z ogólnozwiązkową polityką integracji republik narodowych, również z pomocą „wielkiego języka rosyjskiego”, wymusiły natychmiastowe przejście wszystkich republik posługujących się językami turkijskimi na cyrylicę. W narzuconym wówczas alfabecie – składającym się z 42 liter wariantu cyrylicy, w którym nie wolno było niczego modyfikować – połowa liter nie odpowiadała dźwiękom języka kazachskiego. Niemniej jednak funkcjonuje on w Kazachstanie do dnia dzisiejszego i jako lingwistyczne dziedzictwo Związku Radzieckiego stanowi wciąż podstawę piśmiennictwa dla obywateli Kazachstanu. Minęło blisko 20 lat od rozporządzenia Nazarbajewa o stopniowej transformacji języka kazachskiego z cyrylicy na litery łacińskie, która miała zakończyć się w 2025 r. Z początkiem 2021 r. wytyczono nową perspektywę czasową dla dokonania tej zmiany – od 2023 r. do 2031 r. Zahamował ów proces obecny prezydent Kasym-Żomart Tokajew, przestrzegając przed przyjmowaniem pochopnych i sztucznych rozwiązań, które mogą wypaczyć język kazachski, a w kwietniu 2023 r. skrytykował zaproponowane dotychczas warianty⁴⁵.

43 G. Togzhanov, *Istorija dvizhenija i pobedy novogo alfavita sredi kazakov, Alfavit Oktjabrja. Itogi vvedenija novogo alfavita sredi narodov RSFSR*, red. N. Nurmakov, Moscow–Leningrad 1934, s. 60-72. Cyt. za: D.A. Amanżołova [D.A. Аманжолова], *op. cit.*, s. 173.

44 D.A. Amanżołova [D.A. Аманжолова], *op. cit.*, s. 181.

45 Zob. *Prezident o perehode na latinicu: Zdes' nel'zâdopuskat' speški. On predložil učenym izučit' mirovoj opyt ina ego osnove prinât' produmannoe rešenje* [Президент о переходе на латиницу: Здесь нельзя допускать спешки].

Warto podkreślić, że następca Nazarabajewa Kasym-Żomart Tokajew od początku swoich rządów w 2019 r. łągodzi retorykę odnośnie do polityki językowej, podkreślając rolę integracji eu-razjatyckiej realizowanej poprzez współpracę gospodarczą. Przywódca w 2020 r. zwrócił uwagę na konieczność uwzględniania tła geopolitycznego i faktu posiadania z Rosją najdłuższej na świecie granicy lądowej. Ostrzega przed kontrproduktywnymi, gwałtownymi, forsującymi język państwowy i rozszerzanie obszaru jego zastosowania decyzjami, które mogą sprowokować destabilizację relacji między narodowościami⁴⁶. Podkreśla pragmatyczny wymiar dwujęzyczności; mieszkańcy Kazachstanu powinni na jednakowym poziomie znać język kazachski i rosyjski, co uwzględniało-by wcześniejsze tradycje – istnienie w Kazachstanie znanej szkoły rusycystycznej, aktywnie działającego stowarzyszenia wykładowców języka rosyjskiego i literatury. Zdecydowanie krytykuje akcje przeciwko językowi rosyjskiemu, w tym działalność „patroli językowych” w 2021 r. – grup młodzieżowych konfrontacyjnie żądających obsługi w sklepach i restauracjach wyłącznie w języku kazachskim. Jeden z aktywistów Kyat Achmetow został pociągnięty do odpowiedzialności karnej⁴⁷. W październiku 2023 r. z ini-

 Он предложил ученым изучить мировой опыт и на его основе принять продуманное решение], kapital.kz, 14.05.2025, [on-line:] <https://kapital.kz/economic/136904/priznaki-zamedleniya-inflyacii-podogrevayut-inte-res-investorov-na-uoll-strit.html> – 8 V 2025; Токаев о переходе казахского алфавита на латиницу: Мы допустили много грубых ошибок [Токаев о переходе казахского алфавита на латиницу: Мы допустили много грубых ошибок], Tengri.news, 12.04.2023, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-perehode-kazahskogo-alfavita-latinitsu-dopus-tili-496250/ – 8 V 2025.

46 Zob. *Glava gosudarstva: Ázykovaâ problema imeet ogromnoepolitičeskoe značenie* [Глава государства: Языковая проблема имеет огромное политическое значение], zakon.kz, 25.06.2020, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32418112 – 6 V 2025.

47 Zob. *Tokaev vystupil v zašitu russkogo ázyka* [Токаев выступил в защиту русского языка], TRTRussian, 17.04.2024, [on-line:] <https://www.trtrussian.com/news/17042024-tokaev-vystupil-v-zashitu-russkogo-azyka/>

cjatywy prezydenta Kazachstanu powstała Międzynarodowa Organizacja ds. Języka Rosyjskiego, a umowę założycielską podpisali liderzy siedmiu krajów Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP): Azerbejdżanu, Białorusi, Kazachstanu, Rosji, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu⁴⁸.

Powyższe deklaracje nie oznaczają natomiast wycofania wsparcia dla popularyzacji języka kazachskiego w komunikacji codziennej oraz społecznej. Deklaratywne i symboliczne było skierowane do Władimira Putina przemówienie Kasyma-Żomarta Tokajewa w języku kazachskim na plenarnym posiedzeniu XIX Forum Współpracy Międzyregionalnej Kazachstanu i Rosji 9 listopada 2023 r.⁴⁹, które skonfundowało rosyjskiego lidera. Gest ów jawnie naruszył protokół postsowiecki wraz z praktyką komunikacji w języku rosyjskim w środowisku przywódców państw WNP.

Forsowanej odgórnie strategii językowej towarzyszą dynamiczne procesy zmiany struktury narodowościowej w Kazachstanie. Od roku 1999 nastąpił gwałtowny przyrost demograficzny ludności kazachskiej, której liczebność w ciągu dekady, do roku 2009, zwiększyła się o 26%, liczba Rosjan w tym samym okresie spadła natomiast o 15,3%, co zgodnie z danymi spisu ludności Republiki Kazachstanu z 2009 r. dało stosunek 63,1% Kazachów

trussian.com/novosti-kazahstan/tokaev-vystupil-v-zashitu-russkogo-ya-zyka-17810375 – 14 V 2025.

48 Zob. *Strany SNG Sozdalimeždunarodnuū organizaciū po russkomu āzyku*, Internet-potral SNG. Prostranstvo integracii [Страны СНГ создали Международную организацию по русскому языку, Интернет-потрал СНГ. Пространство интеграции], 16.11.2023, [on-line:] <https://e-cis.info/news/566/113608/> – 14 V 2025.

49 Zob. *Dubnov ob obrašenii Tokaeva k Puti-nu na kazahskom āzyke: Žest, kotoryj trudno pereocenit'* [Дубнов об обращении Токаева к Путину на казахском языке: Жест, который трудно переоценить], KazTAG, 10.11.2023, [on-line:] <https://kaztag.kz/ru/news/dubnov-ob-obrashchenii-tokaeva-k-putinu-na-kazahskom-yazyke-zhest-kotoryj-trudno-pereo-tsenit> – 12 V 2025.

do 23,7% Rosjan pośród wszystkich obywateli⁵⁰. Spis ludności z 2021 r. wykazuje tendencję wzrostu etnicznej jednorodności kraju: 70,4% stanowią Kazachowie, a 15,5% – Rosjanie⁵¹.

Powyższe przekształcenia demograficzne wpłynęły bezpośrednio na przesunięcia w obrębie proporcji oraz funkcji społecznych pełnionych przez język rosyjski oraz kazachski, choć zmiany te nie przekładają się jeszcze w zarysowanej 20-letniej perspektywie czasowej na spadek znajomości języka rosyjskiego, deklarowanej w spisie ludności w roku 2009. Opierając się na danych oficjalnych spisów ludności w Kazachstanie, w odniesieniu do których można zakładać stosunkowo jednorodną metodologię, można wskazać określoną tendencję społeczną – utrzymujący się bilingwizm asymetryczny. Niski poziom rozumienia języka państwowego nadal prezentuje ludność słowiańska – pomiędzy 21,5% a 25,3%; wysoki poziom znajomości języka rosyjskiego utrzymuje się wśród ok. 92% Kazachów, których w szerokiej grupie wykształconej klasy średniej można także nazwać realnie dwujęzycznymi. Po pierwszej dekadzie XXI w. ogółem 74% ludności Kazachstanu deklaroowało znajomość języka państwowego, a 84% przyznało się do pisania i czytania w języku rosyjskim⁵². Z kolei zgodnie ze spisem ludności z 2021 r. liczba znających język kazachski wzrosła do 80,1% (wśród których 49,3% posługuje się językiem państwowym w codziennym życiu). W badaniu tym wykazano, że 44,9% ludności jest dwujęzyczna⁵³. Jednakże w analizie tak dynamicznej rzeczywistości kazachskiej trudno jest uzyskać jednoznaczne wskaźniki, odzwierciedlające faktyczny stan. Nieścisłości dotyczą rzeczywistych kompetencji językowych, liczby użytkowników, zakresu społecznego funkcjonowania języka kazachskiego, rosyjskiego czy an-

50 Zob. M. Mazur, *op. cit.*, s. 462.

51 Zob. *Býro nacional'noj statistiki [Бýро национальной статистики]*...

52 Zob. M. Mazur, *op. cit.*, s. 464-465.

53 Zob. *Býro nacional'noj statistiki [Бýро национальной статистики]*...

gielskiego. Kazachscy politolodzy i analitycy zwracają także uwagę na niekonsekwencje i rozbieżności w oficjalnie publikowanych danych oraz na błędne cyfry na temat znajomości języka państwowego, które przyjmowane są jako punkt wyjścia dla opracowywania kolejnych strategii ministerialnych i działań wdrożeniowych⁵⁴.

Nie ulega wątpliwości, że wraz ze wzrostem pokolenia alfa (obywateli Kazachstanu urodzonych po 2010 r.) język rosyjski jest wypierany przez kazachski z codziennej komunikacji, wciąż natomiast pozostaje zakorzeniony w określonych dziedzinach. Funkcjonuje jako język liturgii oraz kontaktu z wiernymi we wszystkich kościołach chrześcijańskich w Kazachstanie⁵⁵. Ulega swoistej dyslokacji, zachowując silną pozycję w sferach biznesowych, na polu literatury naukowej oraz popularnej⁵⁶. Arman Kubaj, wykładowca dziennikarstwa Państwowego Uniwersytetu im. Al-Farabi w Ałmaty, twierdzi, że język angielski wciąż jeszcze nie wypiera rosyjskiego w środowisku uniwersyteckim, a zachodnia literatura przedmiotu – książki autorów anglo- i niemieckojęzycznych – dociera do czytelnika kazachskiego w przekładzie na język

54 Zob. przykładowo: A. Talapuly, 92% kazahstancev, po oficial'nym dannym, govorât po-kazahski: čto ne tak s ètoj cifroj [A. Талапулы, 92% казахстанцев, по официальным данным, говорят по-казахски: что не так с этой цифрой], caravan.kz, 16.03.2023, [on-line:] <https://www.caravan.kz/news/92-kazahstancev-po-oficialnym-dannym-govoryat-pokazakhski-čhto-ne-tak-s-ètojj-cifroj-920369/> – 12 V 2025; *Russkij âzyk dlâ Kazahstana – bezal'ternativen* [Русский язык для Казахстана – безальтернативен], Stan Radar, 19.04.2023, [on-line:] <https://stanradar.com/news/full/52199-russkij-jazyk-dlja-kazahstana-bezalalternativen.html> – 12 V 2025.

55 Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 289-290.

56 Zob. S.A. Panarin, *Sovremennyyj Kazahstan: social'nye i kul'turnye faktory izmenenij v položenii russkogo âzyka*, „Vestnik Evrazii” [С.А. Панарин, *Современный Казахстан: социальные и культурные факторы изменений в положении русского языка*, „Вестник Евразии”] 2008, nr 4, s. 68, 72-73.

rosyjski⁵⁷. Kazachski pisarz, Madi Raimow, żyjący w Aktiubińsku na północy kraju, potwierdza, że księgarnie niemal w 80% wypełnione są książkami po rosyjsku, również w tym języku emitowana jest większość filmów w kinach, co zapewnia wyższe przychody⁵⁸. Język rosyjski dominuje także w sferze popkultury, rozrywki, w wyszukiwarkach internetowych, w związku z przewagą treści rosyjskojęzycznych w sieci. Jak twierdzi kazachski politolog Danijar Aszymbajew, wprawdzie rośnie zawartość kazachskojęzyczna w mediach społecznościowych, ale są to w przewadze materiały audio i wideo, a wciąż niewystarczająca i ograniczona jest przestrzeń tekstowa w języku kazachskim⁵⁹. „Istnieje lwia część osób dwujęzycznych, których dyskusje zupełnie nie interesują, a język wybierają ze względu na wygodę. Według mnie językowi rosyjskiemu w Kazachstanie nic nie zagraża” – konstatuje Aszymbajew⁶⁰.

Rosyjski atak na Ukrainę wpłynął na charakter relacji kazachsko-rosyjskich i stworzył nowe konteksty zarówno społeczne, jak i gospodarcze⁶¹. Po rozpoczęciu w lutym 2022 r. przez Rosję wojny oraz po ogłoszeniu we wrześniu tegoż roku częściowej mobilizacji Kazachstan przyjmował bez żadnych ograniczeń Rosjan uciekają-

57 Cyt. za: S. Isabaeva, «Kto kogo ušemplâet?» Èksperty razvenčali mify o russkom âzyke v Kazahstane [С. Исабаева, «Кто кого ущемляет?» Эксперты развенчали мифы о русском языке в Казахстане], QMonitor.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://qmonitor.kz/politics/4989> – 11 V 2025.

58 *Ibidem*.

59 Zob. *Počemu ruskomu âzyku v Kazahstane ničego ne ugrožает* – politolog [Почему русскому языку в Казахстане ничего не угрожает – политолог], caravan.kz, 29.03.2023, [on-line:] <https://www.caravan.kz/news/pochemu-ruskomu-yazyku-v-kazahstane-nichego-ne-ugrozhaet-politolog-922552/> – 11 V 2025.

60 *Ibidem*.

61 Zob. E. Mironowicz, *Kazachstan–Rosja. Ewolucja relacji międzypaństwowych po wybuchu wojny w Ukrainie*, „Sprawy Międzynarodowe” 2023, nr 1(76), s. 78-86.

cych od poboru do wojska⁶². Dane dotyczące liczebności Rosjan, którzy przyjechali do Kazachstanu w tej ogromnej fali migracyjnej, są bardzo rozbieżne, warto przytoczyć te najskromniejsze, zgodnie z którymi 80 tys. obywateli RF otrzymało w Kazachstanie takie dokumenty, jak karta pobytu, obywatelstwo, pozwolenie na pracę⁶³. W pierwszej fali migrantów rosyjskich znaleźli się przedstawiciele klasy średniej, a 45% ogółu stanowili pracownicy sektora IT (informatycy oraz pracownicy obsługi klienta), po około 15% – reprezentanci sfery kultury, edukacji, nauki oraz pracownicy biurowi⁶⁴. W przeważającej większości zamieszkali oraz funkcjonują w rosyjskojęzycznych miastach – w Ałmaty i Astanie, a ich napływowi sprzyjają władze Kazachstanu. Tokajew jeszcze przed inwazją na Ukrainę postawił za cel zwiększenie i przyciągnięcie do kraju 100 tys. specjalistów informatyków⁶⁵ w związku z deficytem wykształconej kadry i wysoko wykwalifikowanych pracowników. Kraj jest otwarty dla rosyjskich biznesmenów, specjalistów oraz inwestorów, niezależnie od faktu,

62 *Ibidem*, s. 86.

63 Zob. A. Žanibek, *Skol'ko rossiân oselo v Kazahstane s načala vojnyv Ukraine. Svoi dannye predstavili rassledovateli izdaniâ "The Bell"* [A. Жанибек, *Сколько россиян осело в Казахстане с начала войны в Украине. Свои данные представили расследователи издания «The Bell»*], Forbes.kz, 18.07.2024, [on-line:] <https://forbes.kz/articles/skolko-rossiyan-oselo-v-kazahstane-s-nachala-voyny-v-ukraine-5a8272> – 12 V 2025. W innym artykule na platformie Forbes.ru pojawiają się dane ok. 300 tys., zob. A. Беспалов, *Kompanii-prizraki i žizn'v provincii: put' rossijskogo relokanta v Kazahstane* [A. Беспалов, *Компании-призраки и жизнь в провинции: путь российского релоканта в Казахстане*], Forbes.ru, 27.10.2023, [on-line:] <https://www.forbes.ru/mneniya/499309-kompanii-prizraki-i-zizn-v-provincii-put-rossijskogo-relokanta-v-kazahstane> – 12 V 2025.

64 Zob. K. Kosowska, *Państwa postradzieckie wobec rosyjskiej emigracji 2022 roku – aspekt ekonomiczny. Przypadek Kazachstanu, Gruzji i Armenii*, „Sprawy Międzynarodowe” 2023, nr 2(76), s. 140.

65 Zob. A. Беспалов [A. Беспалов], *op. cit.*

że w dużej mierze zakładają oni w Kazachstanie tzw. firmy fantomowe, by móc dopełnić formalności pobytowych. Tak duża fala migracyjna, nawet jeśli jest zjawiskiem czasowym, utwierdza pozycję języka rosyjskiego jako konkurencyjnego w sektorze biznesu, bankowości oraz różnego rodzaju usług korporacyjnych i motywuje obywateli Kazachstanu do dwujęzyczności.

Nieustabilizowana sytuacja polityczna skłaniająca do prowadzenia zdystansowanej polityki oraz dywersyfikacji sojuszków (w kwietniu 2022 r. kazachski lider podpisał z Turcją porozumienie o współpracy wojskowej)⁶⁶ sprawia, że Tokajew zachowuje ostrożną pozycję w odniesieniu do kwestii językowej w Kazachstanie. Opowiada się wprawdzie za państwową linią wsparcia dla języka kazachskiego, ale także spowalnia proces latynizacji alfabetu, akcentuje konieczność prowadzenia zrównoważonej polityki językowej oraz podkreśla wielką wagę nauki innych języków.

Obecna sytuacja w kazachskim systemie oświaty i w dyskusjach medialnych ilustruje proces ścierania się koncepcji, które w różnym stopniu mają odzwierciedlenie w praktycznych realizacjach. Pozycja języka rosyjskiego uzależniona jest od czynników socjalno-terytorialnych (rozkład etniczny północ-południe Kazachstanu, kontrast pomiędzy społecznościami zurbanizowanymi a wiejskimi, zróżnicowane tradycje rodzinne, kategorie wiekowe i zaplecze kulturowe). Kazachska narracja tożsamościowa ściera się z pragmatyczną rzeczywistością. Zgodnie ze słowami Kasyma-Żomarta Tokajewa, który sam włada pięcioma językami: „Język ojczysty jest gwarancją jedności, drugi język jest gwarancją pomyslnego życia”⁶⁷. Znajomość rosyjskiego wciąż kojarzona jest

66 Por. E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 88.

67 *Tokaev prizval ne politizirovat' âzykovej vopros v Kazahstane* [Токаев призвал не политизировать языковой вопрос в Казахстане], region.kg, 19.10.2022, [on-line:] https://region.kg/article/tokaev_prizval_ne_politizirovat_vopros_v_3682 – 12 V 2025.

z gwarancją uzyskania szerszego wykształcenia oraz awansu do kręgu elit, jako że przeważa on w sferze nauki, techniki, biznesu, dyplomacji, kultury, rozrywki. Chaotyczny tryb wdrażania odgórných dyrektyw państwowo-biurokratycznych w ramach reformy edukacyjnej dotyka społeczeństwo, które jednocześnie podlega wewnętrznym transformacjom, ulega procesom globalizacji, internacjonalizacji życia ekonomicznego i otoczenia politycznego, oddziaływaniu przemysłu rozrywkowego i zawartości mediów społecznościowych.

Bibliografia

- Amanžolova D.A., *Nekotorye voprosy reformirovaniâ pis'mennosti v Kazahstane v 1920-1936 gg.*, „Mir Bol'shogo Altaâ” [Аманжолова Д.А., *Некоторые вопросы реформирования письменности в Казахстане в 1920-1936 гг.*, „Мир Большого Алтая”] 2017, nr 3(2), s. 171-187.
- Artemëv M., *Čto izmenit perehod Kazahstana na latinicu* [Артемяев М., *Что изменит переход Казахстана на латиницу*], carnegieendowment.org, 14.04.2017, [on-line:] <https://carnegieendowment.org/posts/2017/04/chto-izmenit-perehod-kazahstana-na-latincu?lang=ru>.
- Bespalov A., *Компании-призраки и жизнь в провинции: путь российского релоканта в Казахстане* [Беспалов А., *Компании-призраки и жизнь в провинции: путь российского релоканта в Казахстане*], Forbes.ru, 27.10.2023, [on-line:] <https://www.forbes.ru/mneniya/499309-kompanii-prizraki-i-zizn-v-provincii-put-rossijskogo-relokanta-v-kazahstane>.
- Býro nacional'noj statistiki opublikovalo tematičeskij sbornik po Nacional'nomu sostavu naseleniâ po itogam perepisi 2021 goda* [Бюро национальной статистики опубликовало тематический сборник по Национальному составу населения по итогам переписи 2021 года], gov.kz, 2.11.2023, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/645964?lang=ru>.
- Býro statistiki Kazahstana očitalos' o sokrašenii doli russkih v strane*, Radio RBK [Бюро статистики Казахстана отчиталось о сокращении доли русских в стране],

- иении доли русских в стране, Радио РБК], 1.09.2022, [on-line:] <https://www.rbc.ru/society/01/09/2022/6310a2d59a794744f292f6bd>.
- Dubnov ob obrašenii Tokaeva k Putinu na kazahskom âzyke: *Žest, kotoryj trudno pereocenit'* [Дубнов об обращении Токаева к Путину на казахском языке: *Жест, который трудно переоценить*], KazTAG, 10.11.2023, [on-line:] <https://kaztag.kz/ru/news/dubnov-ob-obrashchenii-tokaeva-k-putinu-na-kazahskom-yazyke-zhest-kotoryj-trudno-pereotsenit>.
- Glava gosudarstva: *Âzykovaâ problema imeet ogromnoepolitičeskoe značenie* [Глава государства: *Языковая проблема имеет огромное политическое значение*], zakon.kz, 25.06.2020, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32418112.
- Isabaeva S., „Kto kogo ušemlâet?” *Ėksperty razvenčali mify o rusском âzyke v Kazahstane* [Исабаева С., «Кто кого ущемляет?» Эксперты развенчали мифы о русском языке в Казахстане], QMonitor.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://qmonitor.kz/politics/4989>.
- Ivašenko N., *Russkij âzyk v Kazahstane: razvivaetsâ ili isčezâet?* [Иващенко Н., *Русский язык в Казахстане: развивается или исчезает?*], exclusive.kz, 24.03.2023, [on-line:] <https://exclusive.kz/russkij-yazyk-v-kazahstane-razvivaetsya-ili-ischezaet/>.
- Kosowska K., *Państwa postradzieckie wobec rosyjskiej emigracji 2022 roku – aspekt ekonomiczny. Przypadek Kazachstanu, Gruzji i Armenii*, „Sprawy Międzynarodowe” 2023, nr 2(76), s. 136-159, <https://doi.org/10.35757/SM.2023.76.2>.
- Kuryłowicz M., *Tarcza czy miecz? O dwuznacznej roli języka rosyjskiego w radzieckiej Azji Centralnej*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010.
- Landau J.M., Kellener-Heinkele B., *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*, London 2001.
- Letnâkov D.Ė., *Roľ russkogo âzyka v postsovetskoj central'noj Azii*, „Politiâ” [Летняков Д.Э., *Роль русского языка в постсоветской Центральной Азии*, „Полития”] 2015, nr 4(79), s. 100-115.
- Мамашұлы А., *Как осушествлâetsâ perehod na latinicu? Čto izvestno o reforme seičas? Ob"âsnâet* [Мамашұлы А., *Как осуществляется переход на латиницу? Что известно о реформе сейчас? Объясняет*], Radio Azattyk, 22.06.2021, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-latin-alphabet-explainer/31320915.html>.

- Mazur M., *Polityka językowa Republiki Kazachstanu*, [w:] *Kazachstan. Tauelsiz memleket zńczy niepodległe państwo*, red. W. Sokołowski, M.A. Sydyknazarov, Warszawa 2017, s. 459-478.
- Mironowicz E., *Kazachstan–Rosja. Ewolucja relacji międzypaństwowych po wybuchu wojny w Ukrainie*, „Sprawy Międzynarodowe” 2023, nr 1(76), s. 77-95.
- Niázov-Adyldžan R., „*Èto byl navázannyj nam alfavit*”. *Počemu v Kazahstane hotât otkazat’sâ ot kirilicy* [Ниязов-Адылджан Р., «*Это был навязанный нам алфавит*». *Почему в Казахстане хотят отказаться от кириллицы*], siberial.org, 13.11.2024, [on-line:] <https://www.sibreal.org/a/eto-byl-navyazannyu-nam-alfavit-pochemu-v-kazahstane-hotyat-otkazatsya-ot-kirillitsy/33199273.html>.
- Panarin S.A., *Sovremennyj Kazahstan: social’nye i kul’turnye faktory izmenenij v položenii russkogo âzyka*, „Vestnik Evrazii” [Панарин С.А., *Современный Казахстан: социальные и культурные факторы изменений в положении русского языка*, „Вестник Евразии”] 2008, nr 4, s. 65-79.
- Petrenko O., *Postepenno kazahskij âzyk v Kazahstane budet glavnym, no te-rât’ russkij âzyk nam nel’zâ – N. Nazarbaev* [Петренко О., *Постепенно казахский язык в Казахстане будет главным, но терять русский язык нам нельзя – Н. Назарбаев*], zakon.kz, 3.12.2012, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31299123.
- Počemu russkomu âzyku v Kazahstane ničego ne ugrožâet – politolog* [Почему русскому языку в Казахстане ничего не угрожает – политолог], caravan.kz, 29.03.2023, [on-line:] <https://www.caravan.kz/news/pochemu-russkomu-yazyku-v-kazakhstane-nichego-ne-ugrozaet-politolog-922552/>.
- Prezident o perehode na latinicu: Zdes’ nel’zâ dopuskat’ speški. On predložil učenym izučit’ mirovoj opyt ina ego osnove prinât’ produmannoe rešenje* [Президент о переходе на латиницу: Здесь нельзя допускать спешки. Он предложил ученым изучить мировой опыт и на его основе принять продуманное решение], kapital.kz, 14.05.2025, [on-line:] <https://kapital.kz/economic/136904/priznaki-zamedleniya-inflyacii-podogrevayut-interes-investorov-na-uoll-strit.html>.
- Prohvatilov V., *Delo «âzykovyh patrulej» v Kazahstane živët i procvetaet* [Прохватиллов В., *Дело «языковых патрулей» в Казахстане живёт и процветает*], VPOAnalytics.com, 16.03.2024, [on-line:] <https://vpoanalytics.com/sobytiya-i-kommentarii/delo-yazykovykh-patrulej-v-kazakhstane-zhivyet-i-protsvetaet/>.

- Russkij âzyk dlâ Kazahstana – bezal'ternativen* [Русский язык для Казахстана – безальтернативен], Stan Radar, 19.04.2023, [on-line:] <https://stanradar.com/news/full/52199-russkij-jazyk-dlja-kazahstana-bezal'ternativen.html>.
- Sandybaeva N.A., Dmitrûk N.V., *Russkij âzyk v Kazahstane: status, realii, vi-tal'nost', tendencii*, „Naučnye isvestiâ” [Сандыбаева Н.А., Дмитрирук Н.В., *Русский язык в Казахстане: статус, реалии, витальность, тенденции*, „Научные известия”] 2019, nr 16, s. 24-29.
- Serdečnova E., *Situaciâ s russkim âzykom trevožnaâ* [Сердечнова Е., *Ситуация с русским языком тревожная*], kultura.ru, 13.09.2023, [on-line:] <https://portal-kultura.ru/articles/kulturnaya-politika/353641-situatsiya-s-russkim-yazykom-trevozhnaya/>.
- Strany SNG Sozdalimeždunarodnûi organizaciû po russkomu âzyku*, Internet-potral SNG. Prostranstvo integracii [Страны СНГ создали Международную организацию по русскому языку, Интернет-потрал СНГ. Пространство интеграции], 16.11.2023, [on-line:] <https://e-cis.info/news/566/113608/>.
- Sulejmenova E.D., Akanova D.K., *Russkij âzyk v dominantnoj kommunikativnoj sfereobrazovaniâ Kazahstana* [Сулейменова Э.Д., Аканова Д.Х., *Русский язык в доминантной коммуникативной сфере образования Казахстана*], „Chinese Journal of Slavic Studies” 2023, nr 3(1), s. 68-85, <https://doi.org/10.1515/cjss-2023-0002>.
- Talapuly A., *92% kazahstancev, po oficial'nom dannym, govoraât po-kazahski: čto ne tak s ètoj cifroj* [Талапулы А., *92% казахстанцев, по официальным данным, говорят по-казахски: что не так с этой цифрой*], Caravan.kz, 16.03.2023, [on-line:] <https://www.caravan.kz/news/92-kazahstancev-po-oficialnym-dannym-govoryat-pokazahski-čto-ne-tak-s-ehtoj-cifroj-920369/>.
- Togzhanov G., *Istorija dvizhenija i pobedy novogo alfavita sredi kazakov, Alfavit Oktjabrja. Itogi vvedenija novogo alfavita sredi narodov RSFSR*, red. N. Nurmakov, Moscow–Leningrad 1934.
- Tokaev vystupil v zašitu russkogo âzyka* [Токаев выступил в защиту русского языка], TRTRussian, 17.04.2024, [on-line:] <https://www.trtrussian.com/novosti-kazahstan/tokaev-vystupil-v-zashitu-russkogo-yazyka-17810375>.
- Tokaev o perehode kazahskogo alfavita na latinicu: My dopustili mnogo grubyh ošibok* [Токаев о переходе казахского алфавита на латиницу: Мы допустили много грубых ошибок], Tengri.news,

- 12.04.2023, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-perehode-kazahskogo-alfavita-latinitu-dopustili-496250/.
- Tokaev prizval ne politizirovat' âzykovoju vopros v Kazahstane [Токаев призвал не политизировать языковой вопрос в Казахстане], region.kg, 19.10.2022, [on-line:] https://region.kg/article/tokaev_prizval_ne_politizirovat_vopros_v_3682.
- Türkskij edinyj. Začem Êrdogan nastaivaet na uskorenii perehoda stran Central'nojazii na latinskij alfavit [Тюркский единый. Зачем Эрдоган настаивает на ускорении перехода стран Центральной Азии на латинский алфавит], Fergana.Agency, 14.11.2024, [on-line:] <https://fergana.agency/articles/135544/?country=kz>.
- Vdovina N.V., Nikitina S.A., Mesto russkogo âzyka v sovremennoj sisteme Obrazovaniâkazahstana, „Êtnodialogi” [Вдовина Н.В., Никитина С.А., Место русского языка в современной системе образования Казахстана, „Этнодиалоги”] 2013, nr 2 (43), s. 11-17.
- Wierzbicki A., Mniejszość rosyjska w Kazachstanie. Problemy etno- i geopolityki, [w:] *Kazachstan. Tauelsiz memleket znanzy nepodległe państwo*, red. W. Sokołowski, M.A. Sydyknazarov, Warszawa 2017, s. 239-306.
- Zahvatov A., Perehod na latinskij alfavit v Central'noj Azii okazalsâ neprostym, Nezavisimâ gazeta [Захватов А., Переход на латинский алфавит в Центральной Азии оказался непростым, Независимая газета], 8.12.2024, [on-line:] https://www.ng.ru/dipkurer/2024-12-08/11_9151_asia.html.
- Žanibek A., Skol'ko rossiân oselo v Kazahstane s načala vojnyv Ukrainie. Svoi dannye predstavili rassledovateli izdaniâ „The Bell” [Жанибек А., Сколько россиян осело в Казахстане с начала войны в Украине. Свои данные представили расследователи издания «The Bell»], Forbes.kz, 18.07.2024, [on-line:] <https://forbes.kz/articles/skolko-rossiyan-oselo-v-kazahstane-s-nachala-voyny-v-ukraine-5a8272>.
- Žetpisbaeva B.A., Arinova O.T., Ot idei «Triedinstvo âzykov» N.A. Nazarbaeva do poliâzyčnogo obrazovaniâ v Kazahstane, „Vestnik Karanandinskogo universiteta. Pedagogika” [Жетписбаева Б.А., Аринова О.Т., От идеи «Триединство языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане, „Вестник Каранандинского университета. Педагогика”] 2012, nr 4(68), s. 19-22.

MGR KRYSZTYAN PACHUCKI-WŁOSEK

Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Nieformalne struktury władzy w systemie politycznym Kazachstanu po Nursułtanie Nazarbajewie

ABSTRAKT

Po rezygnacji w 2019 r. Nursułtana Nazarbajewa z funkcji prezydenta Kazachstanu kraj stanął przed wyzwaniem redefinicji swojego systemu politycznego, który w dużej mierze opierał się na jego osobistej dominacji. Zmiany w strukturach władzy nie oznaczały jednak całkowitego zerwania z autorytarnym dziedzictwem. W ramach politycznego przejścia pojawiły się nowe, nieformalne struktury władzy, które wciąż odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu decyzji państwowych. Do najistotniejszych mechanizmów należą relacje pomiędzy elitami wojskowymi, służbami specjalnymi oraz oligarchami, którzy mimo formalnych zmian na szczytach władzy pozostają głównymi graczami politycznymi. Równocześnie wzrost wpływów młodszych pokoleń polityków i technokratów, w tym prezydenta Kasyma-Żomarta Tokajewa, wprowadza elementy modernizacji i dostosowywania Kazachstanu do współczesnych wymogów politycznych. Artykuł analizuje nieformalne struktury władzy w Kazachstanie po Nazarbajewie, ich rolę w procesach decyzyjnych oraz wpływ na stabilność systemu politycznego,

wskazując na trudności związane z pełną demokratyzacją i konsolidacją władzy w kraju.

Słowa kluczowe: Kazachstan, Kasym Żomart-Tokajew, Nursułtan Nazarabajew, rząd, premier, powiązania rodowo-plemienne

ABSTRACT

Informal Power Structures in Kazakhstan's Political System after Nursultan Nazarbayev

After Nursultan Nazarbayev resigned as president of Kazakhstan in 2019, the country faced the challenge of redefining its political system, which had largely been based on his personal dominance. However, the changes in the power structures did not mean a complete break with the authoritarian legacy. As part of the political transition, new informal power structures emerged, which continue to play a key role in shaping state decisions. The most important mechanisms include relations between the military elite, the secret services and the oligarchs, who, despite formal changes at the top, remain the main political players. At the same time, the growing influence of younger generations of politicians and technocrats, including President Kassym-Jomart Tokayev, is introducing elements of modernisation and adaptation of Kazakhstan to contemporary political requirements. The article analyses the informal power structures in post-Nazarbayev Kazakhstan, their role in decision-making processes and their impact on the stability of the political system, pointing to the difficulties associated with full democratisation and consolidation of power in the country.

Keywords: Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, Nursultan Nazarbayev, government, prime minister, clan and tribal ties

Wprowadzenie

W Kazachstanie układ rodowo-plemienny stanowi jeden z najstarszych komponentów organizacji społecznej, sięgający okresu koczowniczego, kiedy to podstawową formą struktury społecz-

nej były rody i plemiona, zorganizowane w większe konfederacje zwane żuzami. Te tradycyjne formy organizacji społecznej pełniły nie tylko funkcje kulturowo-tożsamościowe, lecz także polityczne i militarne, stanowiąc przez wieki podstawę legitymizacji władzy i mechanizmu podejmowania decyzji w społeczeństwie kazachskim¹.

Struktura ta została przejęta i przekształcona przez Imperium Rosyjskie, które od połowy XIX w. dążyło do podporządkowania ludów stepowych poprzez częściową kooptację ich elit oraz włączenie tradycyjnych mechanizmów władzy w struktury imperialnej administracji. Proces ten uległ intensyfikacji w okresie sowieckim, kiedy to Związek Radziecki, mimo oficjalnego dążenia do budowy społeczeństwa bezklasowego i egalitarnego, często instrumentalizował istniejące podziały rodowo-plemienne, wykorzystując je do kontroli lokalnych elit, zapewnienia lojalności wobec centrum oraz ograniczenia potencjalnych ruchów autonomicznych.

Po ogłoszeniu niepodległości w 1991 r. młode państwo kazachskie stanęło przed wyzwaniem budowy nowoczesnych, sformalizowanych instytucji politycznych oraz systemu administracji publicznej. Proces ten wpisywał się w szerszą logikę transformacji postkomunistycznej, która w przypadku Kazachstanu miała charakter hybrydalny – z jednej strony dążono do ustanowienia scentralizowanej biurokracji opartej na zasadach racjonalno-legalnych, z drugiej zaś widoczne było silne zakorzenienie nieformalnych układów lojalnościowych, z których wiele miało charakter klanowy lub rodowo-plemienny.

W szczególności w okresie rządów Nursułtana Nazarbajewa (1991-2019) obserwowano trwałość tzw. sieci patronalno-klientelistycznych, w których przynależność rodowo-plemienna i regionalna odgrywała istotną rolę w obsadzaniu kluczowych stanowisk

1 A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Pułtusk 2008.

w administracji państwowej, spółkach państwowych oraz strukturach siłowych. Władza prezydencka w tym okresie funkcjonowała w ramach scentralizowanego systemu niepatrymonialnego, w którym mechanizmy formalne współistniały z praktykami nieformalnymi, co umożliwiało *de facto* zarządzanie państwem poprzez selektywne przyznawanie dostępu do zasobów i stanowisk przedstawicielom poszczególnych klanów i żuzów².

Ustąpienie Nursultana Nazarbajewa z urzędu prezydenckiego 20 marca 2019 r. i objęcie władzy przez Kasyma-Żomarta Tokajewa otworzyło nowy etap w historii politycznej Kazachstanu. Przejście władzy było formalnie pokojowe i zgodne z konstytucją, jednak miało również charakter symboliczny, wskazując potencjalnie na próbę redefinicji relacji między państwem a tradycyjnymi strukturami społecznymi. W tym kontekście pojawiły się pytania o możliwość ograniczenia wpływu nieformalnych sieci rodowo-plemiennych na procesy decyzyjne i personalne w aparacie państwowym.

Celem niniejszego rozdziału jest empiryczne zweryfikowanie hipotezy o malejącym znaczeniu struktur nieformalnych – w szczególności powiązań rodowo-plemiennych – w kazachskim systemie politycznym po 2019 r. W tym celu dokonano analizy składu osobowego rządów powoływanych przez prezydenta Tokajewa: gabinetu Alihana Smailowa (2022-2024) oraz Olżasa Bektenowa (od 2024 r.), ze szczególnym uwzględnieniem tła społeczno-plemiennego poszczególnych członków tych rządów.

Dla celów porównawczych przeanalizowano również rządy powołane jeszcze w okresie prezydentury Nazarbajewa – gabinety Bakytżana Sagintajewa (2016-2019) oraz Askara Mamina (2019-2022) – co pozwoliło na zidentyfikowanie ewentualnych różnic w strukturze rekrutacji elit politycznych przed zmianą u steru władzy i po niej. Przeprowadzona analiza umożliwia ocenę, w jakim

2 A. Chodubski, P. Załęski, *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, „Cywilizacja i Polityka” 2007, nr 5.

stopniu zmniejszyła się rola układów nieformalnych jako mechanizmu dystrybucji władzy w warunkach deklarowanego procesu instytucjonalizacji państwa kazachskiego.

Powiązania rodowo-plemienne w okresie Nursułtana Nazarbajewa – *case study* rządu Bakytżana Sagintajewa i Askara Mamina

8 września 2016 r. prezydent Nursułtan Nazarbajew mianował Bakytżana Sagintajewa na stanowisko premiera Republiki Kazachstanu, po dymisji Karima Masimowa, który został wyznaczony na stanowisko przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego (KNB). Zmiana na czele rządu miała miejsce w kontekście rosnących napięć gospodarczych i politycznych, wywołanych m.in. spadkiem światowych cen ropy naftowej i gazu ziemnego – surowców stanowiących fundament dochodów budżetowych Kazachstanu. Nowy premier został powołany z wyraźnym mandatem do kontynuowania i pogłębiania reform gospodarczych, mających na celu dywersyfikację struktury gospodarczej kraju oraz zmniejszenie zależności od eksportu surowców naturalnych.

Planowane reformy, wpisujące się w rządowy program „Nur-ły Żoń” („Jasna Droga”) oraz długofalową strategię „Kazachstan 2050”, obejmowały m.in. zwiększenie udziału sektora prywatnego, liberalizację rynku, poprawę klimatu inwestycyjnego oraz ograniczenie dominacji państwowych konglomeratów gospodarczych³. Jednak pomimo deklarowanego poparcia prezydenta dla tych

3 *Strategiâ „Kazahstan-2050”* [Стратегия «Казakhstan-2050»], primeminister.kz, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050> – 19 IV 2025.

transformacji rzeczywista implementacja reform napotykała opór ze strony wpływowych środowisk wewnątrz elity władzy.

W szczególności członkowie rodu Szapraszty, do którego należał sam Nazarabajew, oraz blisko powiązanego z nim klanu Dulaty wykazywali rezerwę wobec głębokich zmian instytucjonalnych, zwłaszcza tych, które mogłyby ograniczyć ich ekonomiczne i polityczne przywileje wynikające z dotychczasowego *status quo*. Struktura władzy w Kazachstanie miała bowiem charakter wysoce patronalny, a nieformalne więzi rodowo-plemienne oraz sieci klientelistyczne odgrywały istotną rolę w dystrybucji zasobów, kontraktów państwowych i stanowisk w administracji. W konsekwencji, pomimo presji międzynarodowych instytucji finansowych oraz potrzeb wynikających z kryzysu ekonomicznego, głębokie reformy strukturalne zostały zahamowane lub ograniczone do symbolicznych gestów. Poniższa tabela zawiera informacje na temat powiązań rodowo-plemiennych poszczególnych ministrów.

Analiza składu personalnego rządu Bakytżana Sagintajewa w latach 2016-2019 wyraźnie wskazuje na utrzymanie dominacji przedstawicieli rodu Szapraszty oraz blisko z nim powiązanego klanu Dulaty, reprezentującego południową część Wielkiego Żuzu. Kluczowe stanowiska w resortach gospodarczych, finansowych oraz w sektorze bezpieczeństwa objęli przedstawiciele tych środowisk, co potwierdzało kontynuację tradycyjnego wzorca selekcji elit politycznych opartego nie tyle na kompetencjach merytorycznych czy transparentnych procedurach, ile na nieformalnych więziach pokrewieństwa, regionalnej lojalności i patronatu politycznego.

Tabela 1. Skład rządu Bakytżana Sagintajewa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Bakytżan Sagintajew	Premier	Oszakty	Starszy
Kalmuhanbet Kasymow	Minister Spraw Wewnętrznych	Szapraszty	
Marat Beketajew	Minister Sprawiedliwości		
Arystanbek Muhamediuły	Minister Kultury i Sportu		
Dauren Abajew	Minister Informacji i Komunikacji		
Bahyt Sultanow	Minister Finansów		
Alihan Smailow			
Saken Żasyżakow Nurlan Ermekbajew	Minister Obrony Narodowej		
Tamara Duisenowa Madina Abdylkasy-mowa	Minister Pracy i Polityki Społecznej		
Askar Myrzahmetow	Wicepremier		
Kanat Bożumbajew	Minister Energetyki	Żalajyr	
Elżan Birtanow	Minister Zdrowia	Ysty	
Erlan Sagadijew	Minister Szkolnictwa i Nauki	?	
Kajrat Abdrahmanow	Minister Spraw Zagranicznych	?	
Timur Sulejmenow	Minister Gospodarki	Argyn	Średni
Żenis Kasymbek	Minister Inwestycji i Rozwoju		
Darhan Kaletajew	Minister ds. Religii i Społeczeństwa Obywatelskiego	Najman	
Imangali Tasmagambetow	Wicepremier	Żapas	Młodszy

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych biografii umieszczanych na portalu zakon.kz, [on-line:] <https://online.zakon.kz> – 19 IV 2025.

Tym samym rząd Sagintajewa nie stanowił realnego przełomu w zarządzaniu państwem, a jego polityka była raczej kontynuacją utrwalonego modelu neopatrymonialnego, w którym mechanizmy formalne (takie jak instytucje rządowe, procesy legislacyjne czy plany reform) współistniały z nieformalnymi strukturami wpływu, kontrolowanymi przez wąskie elity klanowe i oligarchiczne. Chociaż oficjalna narracja władz koncentrowała się na konieczności modernizacji gospodarki, poprawie jakości życia obywateli i zwiększeniu efektywności administracji, w rzeczywistości decyzje o obsadzie stanowisk oraz kierunkach reform były determinowane przez interesy wpływowych grup biznesowo-politycznych, które obawiały się utraty dotychczasowych przywilejów.

Koncentracja władzy w rękach przedstawicieli konkretnych klanów i marginalizacja szerszych grup społecznych doprowadziły do wzrostu frustracji społecznej, zwłaszcza wśród młodego pokolenia, klasy średniej i mieszkańców regionów peryferyjnych, którzy oczekiwali rzeczywistych zmian systemowych, a nie kosmetycznych korekt. Narastające niezadowolenie miało swoje źródło także w pogarszających się warunkach ekonomicznych – spadających dochodach, rosnącym bezrobociu oraz ograniczonym dostępem do wysokiej jakości usług publicznych.

Kulminacją społecznego napięcia było odwołanie 21 lutego 2019 r. Bakytżana Sagintajewa z funkcji premiera. Decyzja ta została ogłoszona jako reakcja na nieskuteczność rządu w rozwiązywaniu palących problemów społecznych, jednak w szerszej perspektywie należy ją interpretować jako próbę prewencyjnego zarządzania kryzysem legitymizacji władzy.

Po dymisji Bakytżana Sagintajewa prezydent Nursułtan Nazarbajew powierzył misję sformowania nowego gabinetu Askarowi Maminowi – technokracie młodego pokolenia, utożsamianemu z nurtem proreformatorskim. Nominacja Mamina miała stanowić sygnał zmiany oraz odnowy władzy wykonawczej, szczególnie w obliczu narastającego niezadowolenia społecznego i utraty le-

gitymizacji dotychczasowych elit. Istotnym elementem tej zmiany była również przynależność etniczno-regionalna nowego premiera – po raz pierwszy od pięciu lat stanowisko to objął przedstawiciel Średniego Żuzu (Orta Żuz), co odczytywano jako symboliczny gest przełamania dominacji elit związanych z Wielkim Żuzem, w szczególności z rodami Szapraszty i Dulaty.

Wzrost polityczno-ekonomicznych wpływów przedstawicieli Średniego Żuzu należy analizować w szerszym kontekście geopolitycznym i infrastrukturalnym. Przeniesienie stolicy z Ałmaty do Astany w 1997 r. nie tylko zmieniło fizyczny ośrodek decyzyjny państwa, lecz także przesunęło środek ciężkości w strukturze władzy na obszary północne i centralne, tradycyjnie zamieszkałe przez społeczności Średniego Żuzu. Nowe elity, wywodzące się z tych regionów, zyskały dostęp do zasobów, kontraktów rządowych oraz stanowisk administracyjnych w rozwijającej się metropolii, co znacząco wpłynęło na redystrybucję wpływów wewnątrz kazachskiego establishmentu.

Askar Mamin, podobnie jak wielu członków jego gabinetu, był beneficjentem rządowego programu stypendialnego „Bolaşak” (*Болашақ* – „Przyszłość”), który umożliwiał kształcenie się na zagranicznych uczelniach, głównie w krajach zachodnich. Program ten, zainicjowany w 1993 r., miał na celu przygotowanie nowej generacji profesjonalnych kadr administracyjnych i menedżerskich, zdolnych do wdrażania nowoczesnych rozwiązań w gospodarce i administracji publicznej⁴. Absolwenci programu, wykształceni m.in. w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Niemczech,

4 *Ob učreždenii meždunarodnyh stipendij Ppezidenta Respubliki Kazahstan „Bolaşak” dlâ podgotovki kadrov za rubežom, Postanovlenie Ppezidenta Respubli Kikazahstan ot 5 noâbrâ 1993 g. N 1394 [Об учреждении междунaродных стипендий Президента Республики Казахстан „Болашақ” для подготовки кадров за рубежом, Постановление Президента Республики Казахстан от 5 ноября 1993 г. N 1394], zan. kz, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_#z0 – 19 IV 2025.*

zaczęli stopniowo przenikać do struktur władzy i stanowili potencjalną przeciwwagę wobec tradycyjnych elit wywodzących się z układów rodowo-plemiennych⁵. Poniższa tabela zawiera informacje na temat powiązań rodowo-plemiennych poszczególnych ministrów.

Tabela 2. Skład rządu Askara Mamina wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Askar Mamin	Premier	Argyn	Średni
Ženis Kasymbek	Wicepremier		
Saparhan Omarow	Minister Rolnictwa	Konrat	
Berdibek Saparbajew	Minister Pracy i Polityki Społecznej		
Gulszara Abdykalikowa	Wicepremier	Kypszak	
Erlan Turgumbajew	Minister Spraw Wewnętrznych	Szapraszty	Starszy
Dauren Abajew Aida Balajewa	Minister Informacji i Rozwoju Społecznego		
Marat Beketajew	Minister Sprawiedliwości		
Arystanbek Muhamediuly	Minister Kultury i Sportu		
Nurlan Ermekbajew	Minister Obrony Narodowej	Dulaty	
Askar Źymagalijew	Minister Cyfryzacji, Przemysłu Obronnego i Kosmicznego		
Bejbut Atamkulow	Minister Spraw Zagranicznych		
Alihan Smailow	Wicepremier		

5 A. Wierzbicki, P. Załęski, *op. cit.*

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Kuljasz Szamszidinowa	Minister Szkolnictwa i Nauki	Żalajyr	Starszy
Kanat Bozumbajew	Minister Energetyki		
Elżan Birtanow	Minister Zdrowia	Ysty	
Ruslan Dalenow	Minister Gospodarki	Alimuly	Młodszy
Roman Skljar	Minister Przemysłu i Rozwoju Infrastruktury	Rosjanin	---

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych biografii umieszczanych na portalu zakon.kz, [on-line:] <https://online.zakon.kz> – 19 IV 2025.

Jeśli zestawić skład rządu Mamina z Sagintajewem, doszło do pozornego wzmocnienia wpływów Średniego Żuzu. Otrzymali oni fotel premiera i wicepremiera. Niemniej utracili dwa wpływowe resorty: gospodarki oraz inwestycji i rozwoju, a uzyskali w zamian ministerstwo rolnictwa oraz pracy i polityki społecznej. Najważniejsze resorty, tzn. spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, obrony narodowej, sprawiedliwości, zostały utrzymane przez ludzi z plemienia Szapaszty i Dulaty.

Nowy rząd Mamina, przynajmniej na poziomie deklaracji i kompetencji, reprezentował próbę budowy bardziej profesjonalnej, technokratycznej administracji. Większość jego członków posiadała doświadczenie w międzynarodowych instytucjach finansowych, sektorze prywatnym lub była absolwentami zagranicznych programów stypendialnych, co w założeniu miało sprzyjać efektywnemu zarządzaniu państwem w warunkach transformacji ustrojowej i gospodarczej. Jednakże, mimo tych pozytywnych przesłanek, nie można pominąć faktu, że obsada wielu kluczowych stanowisk nadal była pochodną nieformalnych układów – choć tym razem z dominującym udziałem elit ze Średniego Żuzu. Ruch ten można interpretować nie tyle jako pełne odejście od układu patronalno-plemiennego, ile raczej jako jego wewnętrzne

przetasowanie – przesunięcie punktu ciężkości w ramach istniejącej struktury. W konsekwencji mamy do czynienia raczej z redefinicją układu sił niż jego demontażem.

Powiązania rodowo-plemienne w okresie Kasyma-Żomarta Tokajewa – *case study* rządu Alihana Smailowa i Olżasa Bektenowa

Protesty ze stycznia 2022 r., które *de facto* stały się walką pomiędzy zwolennikami starego a nowego porządku, doprowadziły do zapoczątkowania procesu osłabiania wpływów w sferze politycznej przedstawicieli Szapraszty i Dulaty, co obrazuje skład osobowy gabinetu Alihana Smailowa.

Tabela 3. Skład rządu Alihana Smailowa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Alihan Smailow	Premier	Dulaty	Starszy
Dauren Abajew	Minister Kultury i Sportu		
Bahyt Sultanow	Wicepremier, Minister Handlu i Integracji	Szapraszty	
Erlan Turgumbajew	Minister Spraw Wewnętrznych		
Erbol Karaszykiejew	Minister Rolnictwa	Żalajyr	
Alibek Kuantyrow	Minister Gospodarki Narodowej		
Serikkali Brekeszew	Minister Ekologii, Geologii i Surowców Naturalnych		

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz	
Kajrek Uskenbajew	Minister Przemysłu i Rozwoju	Argyn	Średni	
Murat Bektanow	Minister Obrony Narodowej			
Ashat Ajmagambetow	Minister Nauki			
Ginijat Ażar	Minister Zdrowia			
Kanat Musin	Minister Sprawiedliwości	Najman		
Muhtar Tleuberdi	Wicepremier, Minister Spraw Zagranicznych	Kerei		
Eraly Turżanow	Wicepremier	Żetyru	Młodszy	
Ural Akczulakow	Minister Energetyki			
Erulan Żamaubajew	Minister Finansów			
Serik Szapkenow	Minister Pracy i Polityki Społecznej	Alimuly		
Bagdat Musin	Minister Rozwoju Cyfryzacji, Innowacji i Przemysłu Kosmicznego			
Roman Skljar	Wicepremier	Rosjanin		---
Jurij Iljin	Minister ds. Sytuacji Nadzwyczajnych	Rosjanin		---
Askar Umarow	Minister Informacji i Rozwoju Społecznego	Żodża		---

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych biografii umieszczanych na portalu zakon.kz, [on-line:] <https://online.zakon.kz> – 19 IV 2025.

Powołanie Alihana Smailowa na stanowisko premiera Republiki Kazachstanu w styczniu 2022 r., bezpośrednio po masowych protestach społecznych i brutalnej interwencji sił porządkowych (tzw. wydarzenia styczniowe), można uznać za symboliczny triumf elit postnazarbajewowskich oraz próbę zainicjowania nowej fazy konsolidacji władzy przez prezydenta Kasyma-Żomarta Tokajewa. Smailow, wywodzący się z potężnego plemienia Dulaty, był członkiem środowisk szczególnie uprzywilejowanych w okresie rządów

Nursułtana Nazarbajewa, w którym Dulaty – związane głównie z południem kraju – zdominowały zarówno kluczowe segmenty aparatu państwowego, jak i sektory gospodarki, w tym energetykę, infrastrukturę i handel zagraniczny.

Jednak pomimo formalnej lojalności wobec Tokajewa nominacja Smailowa miała charakter przejściowy i taktyczny. Już pierwsze decyzje kadrowe nowego premiera sugerowały, że realna władza została przekierowana na nowych aktorów politycznych, reprezentujących odmienne grupy rodowo-plemienne i ideologiczne. Charakterystycznym przykładem była marginalizacja Daurena Abajewa – dotychczasowego ministra informacji i rozwoju społecznego, blisko związanego z rodziną Nazarbajewa – który otrzymał mało wpływowe stanowisko ministra kultury i sportu. Ten symboliczny awans-wycofanie pokazywał, że proces odsuwania dawnych elit, zwłaszcza reprezentantów Dulaty, został zapoczątkowany, choć niewprowadzony w pełni.

Równocześnie jednak Tokajew musiał wykazać się ostrożnością w konfrontacji z kluczowymi przedstawicielami plemienia Nazarbajewa oraz struktur siłowych powiązanych z południowym oligarchatem. Świadczyły o tym zachowawcze decyzje kadrowe, takie jak utrzymanie Bahyta Sultanowa na stanowisku wicepremiera oraz ministra handlu i integracji – decyzja ta była szczególnie wygodna dla Kremla, ze względu na jego znane prointegracyjne stanowisko wobec Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG). Z kolei przedłużenie kadencji ministra spraw wewnętrznych Erlana Turgumbajewa również wynikało z kalkulacji geopolitycznych – Moskwa postrzegała go jako funkcjonariusza skłonnego do zdecydowanych działań w przypadku kolejnych fal protestów, co było zgodne z interesami rosyjskich służb bezpieczeństwa⁶.

6 Wedle logiki Kremla bierność Turgumbajewa podczas wydarzeń styczniowych wynikała z faktu, że popierał on zwolenników starego porządku. Po-

Dążąc do stopniowego wypchnięcia przedstawicieli „starych elit” z politycznego centrum, Tokajew musiał zdobyć i zabezpieczyć poparcie Rosji – nie tylko poprzez oficjalne gesty, lecz także faktyczne decyzje kadrowe. Kluczowym posunięciem było awansowanie Romana Skljara – lojalnego urzędnika technokratycznego – na stanowisko pierwszego wicepremiera. Skljar, wcześniej pełniący funkcję trzeciego wicepremiera oraz ministra przemysłu i rozwoju infrastruktury, nie był silnie związany z żadną z dominujących struktur klanowych, co czyniło go wygodnym instrumentem w rękach Tokajewa. Równocześnie, aby ograniczyć wpływy Turgumbajewa, Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych pozostawiono pod kierownictwem Jurija Iljina – przedstawiciela rosyjskiej mniejszości, co stanowiło dodatkowe zabezpieczenie dla interesów Federacji Rosyjskiej w strukturach siłowych Kazachstanu.

Strategią Tokajewa było nie tylko osłabienie pozycji Dulaty i Szapraszty, lecz także wzmocnienie konkurencyjnych środowisk – w szczególności Średniego Żuzu – poprzez przekazanie im kluczowych resortów. Było to zarazem pragmatyczne, jak i politycznie ryzykowne posunięcie, które miało na celu stworzenie przeciwwagi wobec dotychczasowej dominacji południowych elit. W ramach tej strategii Muhtar Tleuberdi, przedstawiciel Średniego Żuzu, objął stanowisko wicepremiera przy jednoczesnym zachowaniu funkcji ministra spraw zagranicznych (zastępując Bejruta Atamkulowa – członka Dulaty). Podobnie Murat Bektanow utrzymał resort obrony, Kajrek Uskenbajew przejął Ministerstwo Przemysłu i Rozwoju od Atamkulowa, Kanat Musin zastąpił Marata Beketajewa (Szapraszty) na stanowisku ministra sprawiedliwości, a Ginijat Ażar objęła Ministerstwo Zdrowia – co zamykało etap rotacji dominujących grup interesu. Wszyscy poprzednicy

twierdzeniem rzeczywistej skuteczności była pacyfikacja protestów rolników w 2016 r.

tych ministrów należeli do elit, które zdominowały system w czasach Nazarabajewa.

Tym samym Tokajew wdrożył mechanizm celowej rotacyjnej wymiany elit, w której nowi gracze zastępowali dotychczasowych aktorów politycznych przy wykorzystaniu istniejącej matrycy rodowo-plemiennej. Strategia ta była o tyle skuteczna, że nie rozbijała całkowicie obowiązującego porządku nieformalnego, lecz adaptowała go do nowej konfiguracji politycznej. Jednocześnie Tokajew zadbał, aby nie osłabić pozycji własnego plemienia Żałajyr, które zyskało wpływy przede wszystkim w sektorze bezpieczeństwa i gospodarki. W sytuacji niestabilności i zagrożenia bezpieczeństwa wewnętrznego prezydent musiał oprzeć się na lojalnych strukturach, które nie podlegały wpływom Nazarabajewa. Stąd Ministerstwo Gospodarki Narodowej objął Alibek Kuantyrow, Ministerstwo Rolnictwa pozostało w rękach Erbola Karaszykiewa, a nowym ministrem ekologii, geologii i surowców naturalnych został Serikkali Brekeszew. Tym samym ukrócono dominację Dulaty w sektorze energetycznym i ograniczono ich dostęp do kluczowych strumieni finansowych.

W rozgrywkę o przebudowę struktur państwowych zaangażowano również Młodszy Żuz, który przez większość rządów Nazarabajewa był marginalizowany. Reintegracja jego przedstawicieli w strukturach centralnych miała podwójne znaczenie: z jednej strony tworzyła nowe zaplecze polityczne dla Tokajewa, a z drugiej była próbą odpowiedzi na napięcia społeczne, szczególnie w zachodnim Kazachstanie – regionie najbardziej dotkniętym przez styczniowe protesty. W ramach tej strategii Eraly Turżanow pozostał na stanowisku wicepremiera, Ural Akczulakow – ekspert branży energetycznej i syn znanego geologa – objął resort energetyki, Serik Szapkenow przejął Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Erulan Żamaubajew kierował Ministerstwem Finansów, a Bagdat Musin pozostał ministrem rozwoju cyfrowego, innowacji i przemysłu kosmicznego. Włączenie tylu przedstawicieli Młodszego

Żuzu do kluczowych resortów było bezprecedensowe i stanowiło jednoznaczny sygnał, że Tokajew stara się zakończyć wieloletni okres politycznej marginalizacji zachodnich regionów kraju.

Przeobrażenia kadrowe po styczniu 2022 r. nie były zatem wyłącznie odpowiedzią na oczekiwania społeczne ani wyrazem ideologicznej modernizacji państwa. Stanowiły one raczej kontrolowany proces przebudowy układu patronalno-plemiennego, służący osłabieniu dominujących elit z czasów Nazarbajewa oraz budowie nowej koalicji lojalnych grup plemiennych i regionalnych, przy zachowaniu kluczowego poparcia ze strony Rosji. Proces ten – choć nie rewolucyjny – wprowadził nową dynamikę na kazachską scenę polityczną i może stanowić fundament dla dalszej transformacji systemowej w nadchodzących latach.

Pomimo wypracowania kompromisowego rozkładu miejsc w składzie Rady Ministrów Kasym-Żomart Tokajew odwołał rząd Alihana Smailowa, a 6 lutego 2024 r. na jego miejsce powołał Olżasa Bektenowa – człowieka, który stał na czele Agencji Republiki Kazachstanu ds. Zwalczania Korupcji, co miało symboliczny wydźwięk, że prezydent podejmuje wszelkie możliwe działania, aby ukrócić defraudację państwowych środków.

Analiza składu rządu Olżasa Bektenowa, powołanego w 2024 r. przez prezydenta Kasyma-Żomarta Tokajewa, wskazuje na istotne zmiany w zakresie zarządzania nieformalnymi strukturami powiązań rodowo-plemiennych. W przeciwieństwie do okresu prezydentury Nursułtana Nazarbajewa, w którym przynależność do określonego rodu czy plemienia była jawnym, a często wręcz eksponowanym elementem biografii polityków, obecnie w oficjalnych życiorysach członków rządu – zwłaszcza młodszych pokoleń – informacje te są coraz częściej pomijane. Taki zabieg nie jest przypadkowy; wpisuje się on w szerszą strategię kreowania wizerunku nowoczesnej, technokratycznej administracji, w której formalne kwalifikacje, doświadczenie zawodowe oraz lojalność wobec instytucji państwowych mają wypierać dawne kryteria lojalności rodowo-klanowej.

Tabela 4. Skład rządu Olżasa Bektenowa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Olżas Bektenow	Premier	Żalajyr	Starszy
Madi Takijew	Minister Finansów		
Aida Balajewa	Minister Kultury i Informatyki	Dulaty	
Nurżan Nurżigitow	Minister Zasobów Wodnych i Nawodnienia		
Murat Nurtleu	Wicepremier, Minister Spraw Zagranicznych	Suan	
Marat Karabajew	Minister Transportu	Sirgeli	
Czingis Arinow*	Minister ds. Sytuacji Nadzwyczajnych	Kanly	
Erlan Nysanbajew*	Minister Ekologii i Zasobów Przyrodniczych	Alban	
Erlan Sarembajew*	Minister Sprawiedliwości		
Żaslan Madijew	Minister Cyfryzacji, Innowacji i Przemysłu Kosmicznego	?	
Erlan Akkenżenow	Minister Energetyki	?	
Roman Skljar	Wicepremier	Rosjanin	---
Galymżan Kojszynbajew	Wicepremier	?	---
Serik Żumangarin*	Wicepremier	Żetyru	Średni
Ermek Koszerbajew	Wicepremier	Argyn	
Ersajyn Nagaspajew*	Minister Przemysłu i Budownictwa		
Ajdarbek Saparow*	Minister Rolnictwa		
Nurbek Sajasat*	Minister Nauki i Szkolnictwa Wyższego		
Swietłana Żakupowa*	Minister Pracy i Polityki Społecznej		
Arman Szakkalijew*	Minister Transportu i Integracji		

Imię i nazwisko	Funkcja	Przynależność plemienna	Żuz
Erżan Sadenow*	Minister Spraw Wewnętrznych	Kypszak	Średni
Akmaral Alnazarow*	Minister Zdrowia		
Gani Bejsembajew*	Minister Wyznania		
Ruslan Żaksylykow	Minister Obrony	Najman	
Erbol Myrzabosynow*	Minister Turystyki i Sportu		

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych biografii umieszczanych na portalu zakon.kz, [on-line:] <https://online.zakon.kz> – 19 IV 2025.

Zacieranie lub marginalizowanie przynależności plemiennej w przestrzeni publicznej nie oznacza jednak całkowitego odejścia od mechanizmów nieformalnego patronatu. Wręcz przeciwnie – pod powierzchnią deklaratywnej modernizacji struktury władzy nadal funkcjonują niejawne układy oparte na tożsamości plemiennej, choć Tokajew wykorzystuje je w sposób bardziej pragmatyczny i selektywny niż jego poprzednik. W ramach tej strategii szczególną uwagę należy zwrócić na to, że prezydent aktywnie poszukuje poparcia wśród grup, które w okresie rządów Nazarbajewa były marginalizowane w strukturze elit polityczno-ekonomicznych, mimo że wywodziły się z dominującego Starszego Żuzu. Chodzi tu przede wszystkim o takie plemiona, jak Suan, Sirgeli czy Alban, które – w przeciwieństwie do dominujących Szapraszty i Dulaty – nie miały szerokiego dostępu do kluczowych stanowisk państwowych w poprzednich dekadach.

Włączenie ich przedstawicieli do rządu można interpretować jako próbę zbudowania nowej, alternatywnej koalicji wewnątrz Starszego Żuzu, która mogłaby równoważyć wpływy dotychczasowych hegemonów. W tym kontekście Tokajew prowadzi politykę celowego poszerzania bazy lojalnych kadr, nie poprzez konfrontację z układem klanowym jako takim, ale poprzez jego przedefiniowanie – premiując tych, którzy w nowym rozdaniu politycznym są

gotowi opowiedzieć się po stronie urzędującego prezydenta. W interesie marginalizowanych wcześniej plemion leży zatem wspieranie Tokajewa, co daje im szansę na ekspansję wpływów w sferze instytucjonalnej oraz gospodarczej – stanowi to klasyczny przykład kooptacji grup peryferyjnych przez centrum władzy w celu rozbijania istniejących bloków oligarchicznych.

Równoległe widoczna jest inna istotna transformacja – strukturalne przesunięcie w kierunku militaryzacji administracji publicznej, przejawiające się w zwiększonej obecności osób z wykształceniem wojskowym lub doświadczeniem w strukturach siłowych na stanowiskach ministerialnych i w otoczeniu premiera. Jest to odpowiedź nie tylko na społeczne oczekiwania większego profesjonalizmu i dyscypliny, lecz także na długofalowe obawy związane z bezpieczeństwem wewnętrznym państwa. Od czasu wydarzeń ze stycznia 2022 r. elity polityczne – w tym sam Tokajew – coraz silniej identyfikują stabilność państwa z obecnością kadr wywodzących się z resortów siłowych.

Osoby z doświadczeniem w mundurze, zarówno wojskowym, jak i policyjnym czy specjalnym, są postrzegane przez społeczeństwo jako bardziej odporne na korupcję i jednocześnie lojalne wobec państwa jako instytucji, a nie wobec konkretnych grup interesu. W retoryce prezydenta oraz mediach publicznych coraz częściej pojawia się sugestia, że profesjonalizacja aparatu państwowego może dokonać się wyłącznie przez wprowadzenie do polityki ludzi „z dyscypliną i etosem służby”, co koresponduje z niepisany założeniem, że cywilni urzędnicy są bardziej podatni na układy patronackie i korupcyjne wpływy. To z kolei wpisuje się w szerszą strategię legitymizacyjną władzy Tokajewa, która stara się dystansować od „skorumpowanej epoki Nazarabajewa”, promując obraz silnego, bezpiecznego i uporządkowanego państwa.

Zmiany w świecie biznesu

Do wydarzeń styczniowych główni oligarchowie z czasów Nazarba-jewa działali bez żadnych utrudnień ze strony nowej administracji. Dopiero jawne wystąpienie przeciwko Tokajewowi doprowadziło do uruchomienia szeregu śledztw, które miały na celu pozbawienie ich nielegalnie zdobytych aktywów i nieruchomości. Walka z nad-użyciami stała się szeroką kampanią, co potwierdzają jej rezultaty. W latach 2022-2024 pod kontrolę państwa wróciło 12,1 mln ha ziemi⁷. 12 lipca 2023 r. prezydent podpisał ustawę „O zwrocie pań-stwu nielegalnie nabytych aktywów”. Zgodnie z jej treścią każdy, kto posiada majątek ponad 100 mln USD, musi udowodnić legal-ność jego pochodzenia. W przeciwnym wypadku nadwyżka pod-lega konfiskacie⁸. Według danych Komitetu ds. Zwrotu Aktywów przy Prokuraturze Generalnej Republiki Kazachstanu do grudnia 2024 r. odzyskano ponad 670 mln USD⁹.

Co się tyczy samej rodziny pierwszego prezydenta, działania są okrojone. Zięć Timur Kulibajew został pozbawiony sporej czę-ści nieruchomości i aktywów, m.in. udziałów w lotnisku Ałmaty,

7 *Ž. Mamyšev, Minsel'hoz konstatiroval sokrašenie tempov vozvrata zemel' gosudarstvu bolee čet vdvoe* [Ж. Мамышев, Минсельхоз констатировал сокращение темпов возврата земель государству более чем вдвое], kursiv.kz, 27.01.2025, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2025-01-27/zhn-bzherkzqait/> – 19 IV 2025.

8 *O vozvracie gosudarstvu nezakonno priobretennyh aktivov, Zakon Respubliki Kazahstan ot 12 iul'a 2023 goda № 21-VIII ZRK* [О возврате государству незаконно приобретенных активов, Закон Республики Казахстан от 12 июля 2023 года № 21-VIII ЗРК], zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000021> – 19 IV 2025.

9 *M. Mamyrganova, Skol'ko nezakonno vyvedennyh aktivov vernuli v Kazahstan* [М. Мамырханова, Сколько незаконно выведенных активов вернули в Казахстан], zakon.kz, 10.09.2024, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6448087-skolko-nezakonno-vyvedennykh-aktivov-vernuli-v-kazahstan.html> – 19 IV 2025.

50% w spółce naftowej Petrosun LLP i Liquefied Petroleum Gas Storage Park LLC oraz w spółce kolejowej Kazachstan Temir Żoły¹⁰. Mimo to jego majątek względem 2022 r. uległ powiększeniu o ponad 1,2 mld USD¹¹. Córka Dariga, dawna spiker Senatu, została pozbawiona jedynie hotelu Duman w Astanie. Nadal pozostaje właścicielką imperium medialnego, które generuje rocznie miliardowe zyski. Syn Darigi, Nurali Alijew, stracił ok. 43 mln USD poprzez zbycie aktywów TransTeleKom. Najmłodsza córka, Alija Nazarabajewa, została zmuszona do zwrócenia państwu firmy specjalizującej się w gospodarowaniu odpadami w Astanie¹². Pokazuje to niezwykle niską efektywność w konfiskacie nielegalnie zdobytych aktywów, gdyż łączny majątek rodziny Nazarabajewów szacowany jest na ponad 20 mld USD¹³.

Działania administracji Tokajewa skupiły się na dalszych krewnych Nazarabajewa, którzy stali się kozłami ofiarnymi. Bratanek, Kajrat Satybalduuly, został skazany na sześć lat więzienia za kradzież z KazachTeleKom 98,6 mln USD (44,6 mld KTZ) z koniecznością zwrotu 50 mld USD do budżetu. W zamian za dobrowolne przekazanie 700 mld KTZ został zwolniony z odbywania kary¹⁴.

10 Н. Акаева, „Vse oligarhi ravny, no nekotorye ravnee”. *Počemu Timur Kulibajev bogateet, hotâ lišaetsa aktivov*, Azattyk Aziâ [X. Акаева, «Все олигархи равны, но некоторые равнее». *Почему Тимур Кулибаев богатеет, хотя лишается активов*, Азаттык Азия], 16.12.2024, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/33238736.html> – 19 IV 2025.

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*.

13 *Tajny sem'i Nazarbaeva: kak ustroen klan pervogo prezidenta Kazahstana*, Hartiâ 97 [Тайны семьи Назарбаева: как устроен клан первого президента Казахстана, Хартия 97], 13.01.2022, [on-line:] <https://charter97.org/ru/news/2022/1/13/450861/> – 19 IV 2025.

14 I. Astahov, *Kak Kajrat Satybaldu vykupil svou svobodu u gosudarstva* [И. Астахов, *Как Кайрат Сатыбалды выкупил свою свободу у государства*], orda.kz, 16.08.2024, [on-line:] <https://orda.kz/kak-kajrat-satybaldu-vyкупil-svoju-svobodu-u-gosudarstva-390618/> – 19 IV 2025.

Brat prezydenta Nazarbajewa, Bołat, został pozbawiony 300 tys. ha ziemi wokół rodzinnej wsi, a teść najstarszej córki Nazarbajewa, Kajrat Boranbajew, został skazany na osiem lat więzienia. Po przekazaniu udziałów w spółce naftowej JSC Phystech II został zwolniony, a następnie mianowany prezesem Narodowego Komitetu Paraolimpijskiego¹⁵.

Sam Kasym-Żomart Tokajew nie jest zainteresowany szeroką lustracją pochodzenia majątku poszczególnych oligarchów, gdyż na tej liście musieliby się znaleźć również jego wieloletni bliscy współpracownicy i członkowie rodziny. Wśród nich znaleźliby się m.in. Murat Nurtleu, obecny minister spraw zagranicznych, i jego potomstwo. Z rodziny Tokajewa byłoby to syn Timur rozwijający działalność gospodarczą głównie na terytorium Federacji Rosyjskiej, a także dzieci siostry Karlygi Izbastyny, Beket i Muhamed oraz Dana Medeuova¹⁶. Ich majątek po objęciu rządów przez Kasyma-Żomarta Tokajewa zaczął systematycznie wzrastać, co pokazuje, że nowy prezydent podobnie jak jego poprzednik próbuje rozszerzyć wpływy własnego klanu w systemie ekonomicznym państwa.

Aby utrzymać się u władzy, Kasym-Żomart Tokajew potrzebuje wsparcia potentatów ekonomicznych, którzy zgromadzili swój kapitał w okresie rządów Nursułtana Nazarbajewa. Potwierdzeniem tego jest spotkanie 7 lutego 2025 r. z osobami znajdującymi się na

15 N. Drobny, *Вывсiу нефтiнуiу компаниiу Кайрата Боранбаева приватизируiут* [Н. Дробны, *Бывшую нефтяную компанию Кайрата Боранбаева приватизируют*], *orda.kz*, 7.04.2025, [on-line:] <https://orda.kz/byvshuju-neftjanuju-kompaniju-kajrata-boranbaeva-privatizirujut-400162/> – 19 IV 2025.

16 М. Кайыртажулы, *Токаев i ego семi. Что извeстно о капиталiх родствeнникoв втoрого президeнта?*, *Azattyk Azii* [М. Кайыртажулы, *Токаев и его семья. Что известно о капиталах родственников второго президента?*, *Азаттык Азия*], 19.04.2024, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/tokaevs-house-in-almaty-the-business-of-his-relatives/31804746.html> – 19 IV 2025.

liście najbogatszych osób w Kazachstanie według magazynu „Forbes”. Wśród zaproszonych największe grono stanowili przedsiębiorcy uplasowani na pozycjach od 20. do 40., co pokazuje próbę wzmocnienia ich wpływów kosztem najbardziej wpływowych¹⁷. Strategia Tokajewa wobec tej grupy polega na umożliwieniu im swobodnej działalności na dotychczasowych zasadach pod warunkiem przekazywania części zysków na strategiczne projekty realizowane przez państwo. W tym celu 15 stycznia 2022 r. powołano do życia fundusz „Kazachstan Chalkina”, który ma dostarczać środków na subsydiowanie sektora zdrowia, edukacji, kultury i sportu¹⁸. Wpłaty są dobrowolne, jednak osoby skore do wejścia w trójsektorowy model współpracy mogą liczyć na ograniczoną weryfikację pochodzenia swojego majątku ze strony służb.

O tym, że obecna administracja nie dysponuje odpowiednimi siłami, aby wyeliminować całkowicie elity Starego Kazachstanu, świadczy fakt, że na spotkaniu obecni byli również m.in. właściciel Kaspi.kz i bliski przyjaciel Nazarabajewa Wiaczesław Kim, zięć Nazarabajewa Timur Kulibajew wraz z żoną Dinarą oraz Timur Turlow, współwłaściciel Centralnoazjatyckiej Kompanii Elektroenergetycznej¹⁹. Działania te pokazują, że obecnej administracji nie zależy na zamykaniu winnych, ale na odzyskaniu części aktywów. Nowy lider wychodzi z założenia, że całkowite pozbawienie ich kapitału spowodowałoby otwarty bunt, częściowe zredukowanie jest natomiast korzystne dla obu stron – stare elity zachowują

17 Ž. Žazetova, *Samye bogatye kazahstancy. Kto prisutstvoval na vstreče s Tokaevym* [Ж. Жазетова, *Самые богатые казахстанцы. Кто присутствовал на встрече с Токаевым*], kursiv.kz, 7.02.2025, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2025-02-07/zhzh-tokayevbusvisit/> – 19 IV 2025.

18 Ž. Muhamedjârova, *Sozdan fond „Қазақстан халқына”* [Ж. Мухамедиярова, *Создан фонд «Қазақстан халқына»*], inform.kz, 15.01.2022, [on-line:] https://www.inform.kz/ru/sozdan-fond-kazakistan-halkyna_a3886138 – 19 IV 2025.

19 Ž. Žazetova [Ж. Жазетова], *op. cit.*

część wpływów, muszą jednak dostosować się do zmieniającej się rzeczywistości. Potwierdzeniem tego, że trwa proces podporządkowywania się starych elit nowemu przywódcy, jest postępowanie Kulibajewa po fali powodzi z kwietnia 2024 r., który wpłacił na fundusz pomocowy prawie 32 mld KTZ (61 mln USD). Widać to szczególnie w słowach poparcia dla działań urzędującej głowy państwa: „Jestem przekonany, że pod przewodnictwem naszego prezydenta Kasyma-Żomarta Kemelewicza Tokajewa wspólnie pokonamy wszystkie trudności”²⁰. Wypowiedź nieoficjalnej głowy przedstawicieli plemienia Dulaty pokazuje, że w aspekcie ekonomicznym doszło do wypracowania kompromisu pomiędzy elitami Starego a Nowego Kazachstanu.

Wnioski końcowe

Porównanie składu osobowego czterech kolejnych rządów – dwóch powołanych przez Nursułtana Nazarbajewa (Bakytżana Sagintajewa i Askara Mamina) oraz dwóch utworzonych przez Kasyma-Żomarta Tokajewa (Alihana Smailowa i Olżasa Bektenowa) – pozwala na sformułowanie wniosku, że po 2019 r. nastąpiła wyraźna erozja dominacji struktur nieformalnych, opartych na podziale rodowo-plemiennym, w ramach kazachskiego systemu politycznego. Ilustruje to poniższe zestawienie, które ukazuje liczbową reprezentację członków poszczególnych żuzów (tradycyjnych konfederacji plemiennych) w kolejnych gabinetach.

20 *Timur Kulibaev načal vyplaty postradavšim ot pavodkov v Kul'sary, Mediaholding „Atameken Business” [Тимур Кулибаев начал выплаты пострадавшим от наводков в Кульсары, Медиахолдинг «Atameken Business»]*, inbusiness.kz, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.inbusiness.kz/ru/news/timur-kulibaev-nachal-vyplaty-postradavshim-ot-pavodkov-v-kulsary> – 19 IV 2025.

Tabela 5. Porównanie składu osobowego rządów Republiki Kazachstanu w latach 2016-2024 pod kątem przynależności żuzowej

Liczba członków z poszczególnych Żuzów	Rząd Sa-gintajewa (2016-2019)	Rząd Mamina (2019-2022)	Rząd Smailowa (2022-2024)	Rząd Bektenowa (od 2024)
STARSZY	14	11	7	11
ŚREDNI	3	5	6	12
MŁODSZY	1	1	5	0

Dane te jednoznacznie wskazują, że choć Starszy Żuz nadal zachowuje istotną pozycję w systemie władzy, to jego struktura uległa znaczącej przebudowie. Zmiana na stanowisku prezydenta w 2019 r., a co za tym idzie – osłabienie wpływów Nursułtana Nazarbajewa, umożliwiła Kasymowi-Żomartowi Tokajewowi przeprowadzenie przetasowań w ramach tej grupy. Kluczowym posunięciem było wycofanie z najważniejszych resortów przedstawicieli plemion Szapraszty oraz Dulaty, które przez dekady dominowały w elitach polityczno-biznesowych Kazachstanu.

W ich miejsce Tokajew zdecydował się na wzmocnienie pozycji własnego plemienia – Żalajyr – jednak, co istotne, nie doszło do pełnego zawłaszczenia struktur przez ten klan. Zamiast tego otwarto przestrzeń dla plemion dotychczas marginalizowanych, takich jak Suan, Sirgeli czy Alban, których udział w elitach politycznych miał charakter raczej symboliczny za rządów Nazarbajewa. Taka polityka dywersyfikacji wpisuje się w strategię budowania alternatywnej koalicji w obrębie Starszego Żuzu i osłabienia dotychczasowego układu patronackiego poprzez kooptację peryferyjnych podmiotów plemiennych.

Jednocześnie widoczny jest dynamiczny wzrost reprezentacji Średniego Żuzu, który osiągnął rekordową liczbę 12 członków w rządzie Bektenowa. Co istotne, ich awans nie wynika wyłącznie z przesłanek tożsamościowych, lecz w dużej mierze z posiadanych kwalifikacji, doświadczenia administracyjnego oraz wykształcenia zdobytego często za granicą – zwłaszcza w ramach programu

stypendialnego „Bolaszak”. Członkowie Średniego Żuzu przejęli kontrolę nad kluczowymi resortami strategicznymi, takimi jak Ministerstwo Obrony Narodowej, Ministerstwo Przemysłu i Rozwoju Infrastruktury czy Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Ich rosnące znaczenie wskazuje na częściowe odchodzenie od logiki klanowości w kierunku modelu technokratycznego, opartego na kompetencjach i lojalności instytucjonalnej.

Z drugiej strony poważne zastrzeżenia budzi marginalizacja polityków wywodzących się z Młodszeo Żuzu. O ile w rządzie Smailowa odnotowano wzrost ich udziału (głównie w związku z sytuacją po protestach w zachodnim Kazachstanie), o tyle w gabinecie Bektenowa ich obecność została całkowicie wyeliminowana. Fakt ten może być odczytywany jako powrót do wcześniejszego, nazarbajewowskiego modelu centralizacji władzy, w którym zachodni Kazachstan – mimo swojego znaczenia ekonomicznego jako obszar bogaty w zasoby surowcowe i kluczowy dla eksportu – pozostaje zmarginalizowany politycznie. Brak reprezentacji Młodszeo Żuzu na najwyższych szczeblach władzy może ponownie wywołać napięcia społeczne i doprowadzić do kolejnej fali protestów, zwłaszcza jeśli towarzyszyć mu będą czynniki ekonomiczne i niezrealizowane obietnice modernizacyjne.

W szerszej perspektywie należy zauważyć, że okres prezydentury Tokajewa charakteryzuje się stopniowym przyspieszeniem procesu budowy administracji państwowej opartej na profesjonalizmie i formalnych kompetencjach, a nie nieformalnych powiązaniach plemiennych. Ten trend może w przyszłości prowadzić do wytworzenia bardziej efektywnej klasy politycznej, zdolnej do zarządzania skomplikowanymi procesami transformacyjnymi w warunkach globalizacji i zmienności geopolitycznej. Jednocześnie stanowi to próbę zerwania z dziedzictwem symonii i nepotyzmu, które – jako mechanizmy organizacji władzy – miały swoje korzenie jeszcze w tradycjach feudalno-klanowych epoki przedpaństwowej.

Mimo to transformacja ta napotyka strukturalne ograniczenia. W aspekcie ekonomicznym dostrzegalny jest kompromis pomiędzy elitami tzw. Starego Kazachstanu (wyrosłymi z układów nazarbajewowskich) a nowymi ośrodkami wpływu, lojalnymi wobec Tokajewa. Dotychczasowi potentaci zachowują część swoich wpływów w zamian za ustępstwa kadrowe i ograniczenie ekspansji w kluczowych sektorach. Oznacza to, że reforma polityczna nie pociąga za sobą równoległej głębokiej transformacji gospodarczej. Mechanizmy oligarchiczne nadal funkcjonują, choć w bardziej rozproszonym i złożonym układzie sił.

W tym kontekście pełne zerwanie z dotychczasowym modelem symbiozy polityczno-gospodarczej może nastąpić dopiero po odejściu z polityki samego Tokajewa. Obecny prezydent – mimo że odcina się od dziedzictwa Nazarbajewa – współtworzył fundamenty obecnego systemu, co czyni go również za niego współodpowiedzialnym. W konsekwencji jego reforma pozostaje częściowa i obciążona wewnętrznymi sprzecznościami.

Bibliografia

- Akaeva H., „*Vse oligarhi ravny, no nekotorye ravnee*”. *Počemu Timur Kulibaev bogateet, hotâ lišaetsa aktivov*, Azattyk Aziâ [Акаева Х., «*Все олигархи равны, но некоторые равнее*». Почему Тимур Кулибаев богатеет, хотя лишается активов, Азаттык Азия], 16.12.2024, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/33238736.html>.
- Astahov I., *Kak Kajrat Satybaldy vykupil svoju svobodu u gosudarstva* [Астахов И., *Как Кайрат Сатыбалды выкупил свою свободу у государства*], orda.kz, 16.08.2024, [on-line:] <https://orda.kz/kak-kajrat-satybaldy-vyкупil-svoju-svobodu-u-gosudarstva-390618/>.
- Chodubski A., Załęski P., *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, „*Cywilizacja i Polityka*” 2007, nr 5, s. 397-402.
- Drobny N., *Byvšiuî neftânuî kompaniî Kajrata Boranbaeva privatiziruît* [Дробны Н., *Бывшую нефтяную компанию Кайрата Боранбаева*

- приватизируют], orda.kz, 7.04.2025, [on-line:] <https://orda.kz/byvshuju-neftjanuju-kompaniju-kajrata-boranbaeva-privatizirujut-400162/>.
- Kajrtajtaly M., *Tokaev i ego semâ. Čto izvestno o kapitalah rodstvennikov vtorogo prezidenta?*, Azattyk Aziâ [Кайыртайұлы М., Токаев и его семья. Что известно о капиталах родственников второго президента?, Азаттык Азия], 19.04.2024, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/tokaevs-house-in-almaty-the-business-of-his-relatives/31804746.html>.
- Muhamediárova Ž., *Sozdan fond „Қазақстан халқына”* [Мухамедиярова Ж., Создан фонд «Қазақстан халқына»], inform.kz, 15.01.2022, [on-line:] https://www.inform.kz/ru/sozdan-fond-kazakistan-halkyna_a3886138.
- Mamyрhanova M., *Skol'ko nezakonno vyvedennyh aktivov vernuli v Kazahstan* [Мамырханова М., Сколько незаконно выведенных активов вернули в Казахстан], zakon.kz, 10.09.2024, [on-line:] <https://www.zakon.kz/obshestvo/6448087-skolko-nezakonno-vyvedennykh-aktivov-vernuli-v-kazakhstan.html>.
- Mamyшев Ž., *Minsel'hoz konstatiroval sokrašenie tempov vozvrata zemel' gosudarstvu bolee čet vdvoe* [Мамышев Ж., Минсельхоз констатировал сокращение темпов возврата земель государству более чем вдвое], kursiv.kz, 27.01.2025, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2025-01-27/zhnб-zherkzqait/>.
- Ob učeрždenii meždunapodnyh stipendij Ppezidenta Respubliki Kazahstan „Bolašak” dlâ podgotovki kadrov za pubežom*, Postanovlenie Ppezidenta Respubli Kikazahstan ot 5 noâbrâ 1993 g. N 1394 [Об учреждении международных стипендий Президента Республики Казахстан «Болашак» для подготовки кадров за рубежом, Постановление Президента Республики Казахстан от 5 ноября 1993 г. N 1394], zan.kz, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_#z0.
- O vozvrate gosudarstvu nezakonno priobretennyh aktivov*, Zakon Respubliki Kazahstan ot 12 iulâ 2023 goda № 21-VIII ZRK [О возврате государству незаконно приобретенных активов, Закон Республики Казахстан от 12 июля 2023 года № 21-VIII ЗРК], zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000021>.
- Strategiâ „Kazahstan-2050”* [Стратегия «Казахстан-2050»], primeminister.kz, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050>.

- Tajny sem'i Nazarbaeva: kak ustroen klan pervogo prezidenta Kazahstana*, Hartiâ 97 [*Тайны семьи Назарбаева: как устроен клан первого президента Казахстана*, Хартия 97], 13.01.2022, [on-line:] <https://charter97.org/ru/news/2022/1/13/450861/>.
- Timur Kulibaev naçal vyplaty postradavšim ot pavodkov v Kul'sary*, Mediaholding „Atameken Business” [*Тимур Кулибаев начал выплаты пострадавшим от наводков в Кульсары*, Медиахолдинг «Atameken Business»], inbusiness.kz, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.inbusiness.kz/ru/news/timur-kulibaev-nachal-vyplaty-postradavshim-ot-pavodkov-v-kulsary>.
- Wierzbicki A., Załęski P., *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Pułtusk 2008.
- Žazetova Ž., *Samye bogatye kazahstancy. Kto prisutstvoval na vstreče s Tokaevym* [*Жазетова Ж., Самые богатые казахстанцы. Кто присутствовал на встрече с Токаевым*], kursiv.kz, 7.02.2025, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/2025-02-07/zhzh-tokayevbusvisit/>.

Spis tabel

1. Skład rządu Bakytżana Sagintajewa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego, s. 209
2. Skład rządu Askara Mamina wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego, s. 212
3. Skład rządu Alihana Smailowa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego, s. 214
4. Skład rządu Olżasa Bektenowa wraz z uwzględnieniem pochodzenia rodowo-plemiennego, s. 220
5. Porównanie składu osobowego rządów Republiki Kazachstanu w latach 2016-2024 pod kątem przynależności żuzowej, s. 228

DR HAB. ANNA JACH, PROF. UJ

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

„Cezaryjska władza oświeconego autokraty” jako odpowiedź na wyzwania XXI wieku

Casus Kazachstanu

ABSTRAKT

Upadek radzieckiego systemu zarządzania państwem spowodował, że republiki postsowieckie zaczęły szukać wzorów konstytucyjnej organizacji władzy. Praktyka budowania państwa w Republice Kazachstanu, po wypróbowaniu form przejściowych i pokonaniu kryzysów konstytucyjnych związanych z konfliktem między władzą wykonawczą a ustawodawczą, doprowadziła do powstania modelu konstytucyjnego z niezwykle silną pozycją prezydenta. Ukształtowany model konstytucyjny skoncentrował „cezaryjskie” uprawnienia w rękach głowy państwa, stając się polityczno-prawnym fundamentem personalistycznego reżimu autorytarnego, co w niemałym stopniu przyczyniło się do modernizacji gospodarczej Republiki Kazachstanu. Podstawą budowy niepodległego Kazachstanu stał się autorytet przywódcy, który wykorzystując silne umocowanie prawno-konstytucyjne, dał asumpt do stworzenia osobistych rządów, charakteryzujących się kultem jednostki oraz nepotyzmem, których obecności w życiu społeczno-politycznym i gospodarczym nie akceptowało społeczeństwo. Zwłaszcza w obliczu dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, objawiającej się postępującym kryzysem społeczno-gospodarczym oraz

lekceważeniem przez decydentów gwarantowanych przez Konstytucję Republiki Kazachstanu praw człowieka i swobód obywatelskich. Przedmiotem refleksji w niniejszym rozdziale stanie się ewolucja przywództwa politycznego w Kazachstanie na przykładzie prezydencji Nursułtana Nazarbajewa oraz Kasyma-Żomarta Tokajewa w kontekście dążeń do uczynienia zeń cezaryjskiego modelu władzy oświeconego autokraty jako odpowiedzi na wyzwania XXI w. Kluczowe pozostaje pytanie o optymalny model przywództwa politycznego w Azji Centralnej w trzeciej dekadzie XXI w., który z jednej strony sprostałby wymogom współczesnego świata, z drugiej strony pozostawałby w zgodzie z kulturą polityczną obywateli Kazachstanu.

Słowa kluczowe: Kazachstan, kult jednostki, Elbasy, Nazarbajew, Tokajew, rządy autorytarne, cezaryjska władza

ABSTRACT

'The Caesarian Power of an Enlightened Autocrat' as a Response to the Challenges of the 21st Century: The Case of Kazakhstan

The collapse of the Soviet system of state governance prompted the post-Soviet republics to seek models for the constitutional organisation of power. The practice of state-building in the Republic of Kazakhstan, after trying out transitional forms and overcoming constitutional crises related to the conflict between the executive and legislative branches, led to the creation of a constitutional model with an extremely strong position for the president. The constitutional model that took shape concentrated 'Caesarian' powers in the hands of the head of state, becoming the political and legal foundation of a personalistic authoritarian regime, which contributed significantly to the economic modernisation of the Republic of Kazakhstan. The foundation for the construction of independent Kazakhstan was the authority of the leader, who, using his strong legal and constitutional powers, gave rise to the creation of a personalised government characterised by a cult of personality and nepotism, the presence of which in social, political and economic life was not accepted by society. This was especially true in the face of a dynamically changing reality, manifested in a progres-

sive socio-economic crisis and the disregard by decision-makers of the human rights and civil liberties guaranteed by the Constitution of Kazakhstan. This chapter will reflect on the evolution of political leadership in Kazakhstan, using the example of the President of the Republic of Kazakhstan, in the context of efforts to make him an enlightened autocrat in the Caesarian model of power as a response to the challenges of the 21st century. The key question remains that of the optimal model of political leadership in Central Asia in the third decade of the 21st century, which, on the one hand, would meet the requirements of the modern world and, on the other hand, would be in line with the political culture of the citizens of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Cult of the Leader, Elbasy, Nazarbayev, Tokayev, authoritarian rule, The Caesarian power

Wprowadzenie

Koncepcja silnego przywództwa politycznego w Kazachstanie uosobianego przez prezydenta Republiki Kazachstanu (KZ) czerpie pełnymi garściami zarówno z egzogenicznych, jak i nade wszystko endogenicznych źródeł. W szeregu powodów, które zadecydowały o obraniu takiego modelu prezydencjalizmu, znajdują się m.in.:

1. głęboko żywione przekonanie, że silna władza prezydencka jest najlepszym rozwiązaniem dla państw znajdujących się w procesie transformacji (było ono zbieżne z poglądami przywódców pozostałych republik związkowych ZSRR);
2. endemiczna tradycja kulturowo-polityczna, zgodnie z którą państwem winna rządzić jednostka, a nie grupa. Była ona silnie zakorzeniona w historii i tradycji sprawowania władzy, sięga doby Chanatu. Pokazywała ona rodzime źródła państwowości kazachskiej, wysuwała na plan pierwszy rolę jednostki. Stano-

- wiła kwintesencję wschodniego, plemiennego, azjatyckiego, stepowego typu demokracji, w której chan podlegał kontroli Kurułtaju, zapewniając jednakże efektywność rządów¹;
3. kazachski układ socjopolityczny i jego podział na żuzy (federacje plemienne), którego wyrazem było uznanie, iż urząd prezydenta należeć powinien do kogoś wywodzącego się ze Starszego Żuzu;
 4. brak historycznych odniesień do innego systemu niż opartego na silnej pozycji jednostki – prezydenta;
 5. pozycja i rola ówczesnego I sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Kazachstanu, Nazarabajewa, którego zaangażowanie na rzecz upodmiotowienia Republiki wpisywało się w polityczny kontekst sytuacyjny Kazachstanu;
 6. powołanie samego urzędu prezydenta Republiki 24 kwietnia 1990 r., które stanowiło dowód zachodzących przeobrażeń doby pieriestrojki, podkreślając tym samym dążenia Kazachstanu do suwerenizacji nadal w obrębie zreformowanego państwa związkowego²;
 7. doświadczenia modernizacyjne Turcji doby Mustafy Kemala Atatürka – jako odpowiedź na obawy przed ekspansją islamu i jego oddziaływaniem na kształtujący się model ustrojowy Kazachstanu³.

Podejmując refleksję nad kształtowaniem się silnego ośrodka władzy wykonawczej w postaci urzędu prezydenta państwa, nie

1 Y.A. Kulikova, *Prichiny vozniknoveniya instituta prezidentstva v stranakh SNG (na primere Rossiyskoy Federatsii, Respubliki Belarus', Respubliki Kazakhstan i Respubliki Azerbaydzhan)*, „Yurisprudentsiya” [Ю.А. Куликова, *Причины возникновения института президентства в странах СНГ (на примере российской Федерации, Республики Беларусь, Республики Казахстан и Республики Азербайджан)*, „Юриспруденция”] 2010, T. 18, № 2, s. 73.

2 J. Szymanek, *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013, s. 106-109.

3 P. Grochmalski, *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006, s. 297.

można pominąć aktywnej postawy sprawującego ten urząd polityka, jak również dominującej od samego początku tego urzędu pozycji w strukturach władzy. Proces kształtowania się kazachskiego modelu prezydencji możemy więc scharakteryzować na podstawie następujących po sobie etapów:

- I. 1990-1993 – tworzenie podstaw i budowanie zrębów niepodległości;
- II. 1993-1995 – uchwalenie pierwszej konstytucji, z silną władzą prezydencką i aktywną rolą Rady Najwyższej;
- III. 1995-2010 – wzmocnienie władzy prezydenckiej i centralizacja – narodziny „władzy cezaryjskiej”;
- IV. 2010-2019 – personifikacja urzędu prezydenta, kult jednostki – „Pierwszy Prezydent Republiki Kazachstan”, „Lider Nacji”, „Elbasy”;
- V. Od 2019 r. – „denazarbajewizacja” (*деназарбаевизация*).

Te pięć okresów świadczy o trwałości modelu silnej władzy prezydenckiej, która w pierwszym rządzie ma mieć walor efektywności i skuteczności w zarządzaniu. Z drugiej strony, stojąc na straży stabilności państwa, postrzegana jest jako gwarant bezpieczeństwa. W ciągu 35 lat funkcjonowania urzędu prezydenta stanowisko to piastowało tylko dwóch polityków: Nursułtan Nazarbajew (1990-2019) oraz Kasym-Żomart Tokajew (od 2019 r.). Na podstawie sprawowanego przez nich urzędu oraz osobistych inicjatyw w procesie zarządzania Kazachstanem zostanie zaprezentowana ewolucja pozycji przywódcy państwa w systemie konstytucyjnym Kazachstanu, który w odpowiedzi na wyzwania XXI w. przybiera postać „cezaryjskiej władzy oświeconego autokraty”.

Republika Kazachstanu jako niepodległe i suwerenne państwo dołączyła do grona podmiotów międzynarodowego prawa po ogłoszeniu niepodległości, co miało miejsce 16 grudnia 1991 r., a następnie po oficjalnym rozwiązaniu Związku Radzieckiego 26 grudnia 1991 r., którego była jedną z republik związkowych. Tym samym stanęła, podobnie jak pozostałe były republiki

radzieckie, przed bardzo poważnym dylematem, związanym z wyborem modelu ustrojowego swego państwa. Reżim władzy wraz z systemem politycznym musiały nie tylko nawiązywać do tradycji sprawowania władzy oraz doświadczeń historycznych Kazachstanu, lecz także sprostać wymogom tak świata współczesnego, jak i przyszłości. Wybór modelu ustrojowego nie był jedynym problemem, przed którym stanęli Kazachowie. Na tle równocześnie zachodzących transformacji gospodarczej, społecznej i narodowościowej kluczowa dla przyszłości państwa i narodu okazała się jednak systemowa zmiana polityczna. Rzutowała ona bowiem na procesy suwerenizacji Kazachstanu zarówno w polityce zagranicznej, jak i w polityce wewnętrznej. W tych okolicznościach położono nacisk na kontynuację linii politycznej zainicjowanej i prowadzonej jeszcze w dobie istnienia ZSRR, przy zachowaniu także roli przywództwa i pozycji dotychczasowych elit rządzących. Okolicznością sprzyjającą dla takiego rozwiązania prawnoustrojowego okazał się fakt obecności w polityce, jeszcze od czasów sowieckich (1984), kazachskiego polityka i głównego lidera – Nursułtana Äbyszulu Nazarbajewa. Opowiadając się za zasadami: „ewolucja, a nie rewolucja”, „najpierw gospodarka, potem polityka”, „stawianie na kapitał ludzki” oraz „wykorzystanie kryzysu dla skoku”, podjęto wysiłek stworzenia na ruinach ZSRR współczesnego państwa z gospodarką rynkową, którego obywatele – niezależnie od przynależności etnicznej – współtworzą od 34 lat „unikatowy, kazachstański model budowy i rozwoju państwa”. Państwa jako żywego organizmu, dla którego „model kazachstański jest formą bazową”, który ów organizm kształtuje, zapewniając „wszechstronny rozwój każdemu z jego elementów według dokładnie określonych parametrów, i gwarantuje mu pewne funkcjonowanie”⁴. W takich uwarunkowaniach decyzyja o modelu ustrojowym oraz reżimie po-

4 N. Nazarbajew, *Era niepodległości*, Warszawa 2018, s. 18-20.

litycznym stanowiła dopełnienie zmiany systemowej w tym państwie postradzieckim.

Chociaż pierwsza ustawa o urzędzie prezydenta Kazachskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (KSRR) nawiązywała do radzieckiej praktyki ustrojowej, to jednak wyrosła na gruncie zachodzących przemian w duchu pieriestrojki. Dla Nazarabajewa kluczowy okazał się kontekst sytuacyjny ukierunkowany na zbudowanie w republice silnej pozycji i roli prezydenta, który traktowany będzie nie tylko jako urząd, lecz także jako konkretna osoba, znana z imienia i nazwiska.

W odpowiedzi na działania podejmowane w duchu demokratyzacji życia społeczno-politycznego na szczeblu centralnym 24 kwietnia 1990 r. także w KSRR zdecydowano się na powołanie urzędu prezydenta Republiki, którym w głosowaniu pośrednim został wybrany Nursułtan Nazarabajew. Podobnie jak w pozostałych republikach ZSRR, tak i w Kazachstanie decyzja o ustanowieniu nowego ośrodka władzy wykonawczej w republice podyktowana była pogłębiającym się kryzysem władzy: postępującego osłabienia władzy centralnej, niewydolności gospodarczej, które groziły destabilizacją polityczną i ekonomiczną.

Chociaż w Kazachstanie ukształtował się model władzy prezydenckiej, to nie od samego początku było jasne, które rozwiązania ustrojowe zostaną zaimplementowane. Świadczą o tym zapisy pierwszej ustawy zasadniczej z 1993 r., w treści której zauważyć można względne zrównoważenie uprawnień prezydenta i parlamentu. Będąc rodzajem kompromisu między starym a nowym systemem politycznym, odzwierciedleniem próby wprowadzenia wielowiekowego modelu zachodniej demokracji na postsowiecki grunt, Konstytucja z 1993 r. początkowo jawiła się jako wewnętrznie sprzeczna. Obok prezydenta, na obszarze państw postradzieckich zwyczajowo traktowanego jako szefa władzy wykonawczej, pojawiło się centrum systemu konstytucyjnego pod postacią parlamentu. Taki układ „dwuwładzy”, funkcjonujący zgodnie z zasadą

„silny parlament – silna władza wykonawcza – władza kierowana przez prezydenta”⁵, nie potrwał długo, albowiem na skutek kryzysu konstytucyjnego i kompetencyjnego już na jesieni 1993 r. doszło do rozwiązania parlamentu. Wybory do nowej legislatury przeprowadzone na wiosnę 1994 r. także zwiastowały nowy układ sił, w którym w zdecydowany sposób zaznaczono dominującą pozycję głowy państwa. Tendencja ta została wyrażona w nowo uchwalonej Konstytucji z 1995 r.⁶

Chociaż kryzys lat 1993-1995 został zażegnany, nie może ująć uwadze sposób jego zakończenia. Podobnie jak to miało miejsce w Rosji, także w Kazachstanie po rozwiązaniu parlamentu w grudniu 1993 r. to właśnie prezydent, na podstawie tymczasowo przyznanych uprawnień ustawodawczych, „wziął na siebie odpowiedzialność, przeprowadził reformę konstytucyjną i szereg poważnych reform gospodarczych, w tym wprowadzenie prywatnej własności ziemi”, zaczął „aktywnie wypełniać lukę prawną”. Miał „skuteczną możliwość znacznego uaktualnienia ram legislacyjnych pod nieobecność przeciwnika w postaci najwyższego organu przedstawicielskiego”⁷. Nazarabajew, kierując się powszechnie wy-

5 A.F. Suleymanov, G.A. Andirzhanova, *Osobennosti stanovleniya, razvitiya i sovershenstvovaniya instituta prezidentstva v Kazakhstane*, „Vestnik Kaznu. Seriya yuridicheskaya” [A.Ф. Сулейманов, Г.А. Андиржанова, *Особенности становления, развития и совершенствования института президентства в Казахстане*, „Вестник КазНУ. Серия юридическая”] („Journal of Actual Problems of Jurisprudence”) 2017, №1(81), s. 90.

6 *Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (prinyata na respublikanskom referendumie 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 19.09.2022 g.)* [Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.)], zakon.kz, [online:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&show_di=1&pos=0;0#pos=0;0 – 25 VI 2025.

7 L.T. Žanuzakova, *Polnomochiya Prezidenta Respubliki Kazakhstan v zakonodatel'noy sfere*, „Pravo i polityka” [Л.Т. Жанузакова, *Полномочия*

rażanym przekonaniem o kluczowej pozycji prezydenta w strukturze władz oraz na skutek wydarzeń moskiewskich (wrzesień-październik 1993 r.), które w jego opinii doprowadziły Rosję do chaosu i bezprawia, podjął decyzję o wzmocnieniu, scentralizowaniu i ustabilizowaniu władzy prezydenckiej, aby w przyszłości przeciwdziałać konfliktom między gałęziami władzy a poszczególnymi jej organami⁸. Droga do ukształtowania silnej, scentralizowanej struktury władzy głowy państwa została otwarta, chociaż nie można nie zauważyć, iż obrany sposób realizacji tego postulatu, podobnie jak w FR, nie spełniał kryteriów demokratycznej procedury. Determinantą działań była obawa, aby wytworzona w tych okolicznościach próżnia prawna nie przyniosła destabilizacji wewnętrznej.

Moment wychodzenia z kryzysu lat 1993-1995 został określony jako „nadejście Cezara”. Podówczas polityczne i prawne przesłanki doprowadziły do powstania personalistycznej autokracji z przerośniętymi uprawnieniami prezydenckimi⁹. Ich zakres był tak szeroki, że wytworzony na podstawie Konstytucji z 1995 r. model władzy „zapewnia władzę, która mogłaby z powodzeniem konkurować z władzą starożytnych rzymskich cesarów”¹⁰. W tych okolicznościach forsowany przez Nazarabajewa model silnego ośrodka władzy prezydenckiej przyniósł zakładany efekt, nie napotykając na większy opór ze strony przeciwników kształtującego się kazachskiego superprezydencjalizmu.

Президента Республики Казахстан в законодательной сфере, „Право и политика”] 2016, № 4, s. 445.

- 8 N.A. Nazarbayev, *Moya zhizn'. Ot zavisimosti k svobode*, Moskva [H.A. Назарбаев, *Моя жизнь. От зависимости к свободе*, Москва] 2024, s. 240.
- 9 A. Timchenko, *Respublika Kazakhstan: konstitutsionnyy „karkas” tsezarizma i yego prochnost'*, Izdatel'stvo Svobodnogo Universiteta [А. Тимченко, *Республика Казахстан: конституционный «каркас» цезаризма и его прочность*, Издательство Свободного университета] 2022.
- 10 Y.A. Mishina, *Dlinnyye teni sovetskogo proshlogo*, Moskva [Е.А. Мишина, *Длинные тени советского прошлого*, Москва] 2014, s. 148.

Władza oparta na autorytecie – Elbasy – jako przejaw budowy kultu jednostki

Od samego początku Nazarabajewowi towarzyszyło głęboko żywione przekonanie, że najlepszym dla Kazachstanu modelem ustroju będzie ten, w którym obecna jest silna władza autorytarna. Tylko dzięki takiemu umocowaniu prawno-konstytucyjnemu przywódcy państwa, występując w roli arbitra, będzie w stanie zapobiec pogłębiającemu się kryzysowi władzy. Postępujące osłabienie władzy centralnej, niewydolność gospodarcza bezpośrednio groziły destabilizacją polityczną i ekonomiczną. Zatem w celu zapobieżenia destrukcji najpierw KSRR, a następnie niepodległego Kazachstanu świadomie obrano taki kierunek zmian, aby w zdecydowany sposób wzmocnić pozycję centralnego ośrodka władzy wykonawczej. Prezydentowi przypadła rola nie tylko „twórcy Kazachstanu”, lecz wręcz „Cezara”, który dzięki nadzwyczajnemu umocowaniu w stosunku do pozostałych struktur i organów władzy uchroni nowo powstałe państwo przed niebezpieczeństwami płynącymi z zewnątrz oraz kryzysami wewnętrznymi.

Ze względu na kluczową pozycję samego Nazarabajewa od początku postępowała personifikacja urzędu prezydenta z osobą piastującą to stanowisko. Stała się ona cechą rozpoznawalną nie tylko samego Kazachstanu, lecz także pozostałych byłych republik sowieckich. W rzeczywistości kazachskiej przybrała ona jednak postać nadanego przez parlament w 2010 r. Nazarabajewowi tytułu „Pierwszego Prezydenta Republiki Kazachstanu” – „Elbasy” – „Lider Nacji” (*„Первый Президент Республики Казахстан” – „Елбасы” – „лидер нации”*)¹¹. W efekcie władza prezydenta oparta

¹¹ Konstitutsionnyy zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 iyulya 2000 goda № 83-II, *O Pervom Prezidente Respubliki Kazakhstan – Yelbasy (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 07.02.2022 g.) (utratil silu)*

na autorytecie Nursułtana Nazarbajewa, podkreślająca nadzwyczajne zasługi Pierwszego Prezydenta i jego rolę jako wybitnej jednostki w procesie suwerenizacji i odrodzenia narodowego Kazachstanu, zyskała sankcję prawną. Ta forma budowy wodzowskiego charakteru władzy interpretowana była jako przejaw wdzięczności narodu kazachskiego dla budowniczego kazachskiej państwowości, który wybitnie przyczynił się do rozwoju suwerennego Kazachstanu jako państwa prawa, demokratycznego, świeckiego, socjalnego (art. 1).

Konstytucyjna ustawa z 20 lipca 2010 r. przyznająca godność Elbasy Nazarbajewowi jako Pierwszemu Prezydentowi:

- usuwała ograniczenia dotyczące prawa do bycia wybranym na stanowisko prezydenta Kazachstanu (art. 1);
- wprowadzała dożywotni immunitet dla Nazarbajewa (art. 3);
- gwarantowała ochronę od wszelkiego rodzaju krytyki (art. 1);
- stanowiła, że obraza publiczna lub inny zamach na cześć i godność, jak również profanacja wizerunku Lidera Nacji nie są dozwolone i będą karane (art. 1);
- gwarantowała zabezpieczenie socjalne i materialne;
- dawała prawo do zwracania się z inicjatywami do narodu, organów państwowych i urzędników;
- prawo do zabierania głosu przed parlamentem;
- prawo do zabierania głosu na posiedzeniach rządu Republiki;
- prawo do kierowania pracami Zgromadzenia Narodu Kazachstanu, Rady Bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu i do bycia członkiem Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu¹²;

[Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-ІІ, *О Первом Президенте Республики Казахстан – Елбасы (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.02.2022 г.) (утратил силу)*], zakon.kz, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019103 – 4 V 2025.

¹² *Ibidem*.

- ustawa stanowiła również, że „w interesie ochrony praw i wolności człowieka i obywatela, zapewnienia bezpieczeństwa narodowego, suwerenności i integralności państwa” z inicjatywy Pierwszego Prezydenta Republiki Kazachstanu – Elbasy – decyzja Rady Konstytucyjnej podlega kontroli¹³.

Znamienny dla podkreślenia pozycji prezydenta KZ w systemie władz okazał się fakt, że nienaruszalność honoru i godności obecnych i byłych prezydentów Republiki została zapisana na poziomie ustawy zasadniczej (art. 46).

W sukurs Ustawie z 2010 r. przyszedł Kodeks Karny Republiki Kazachstanu z 2014 r., zgodnie z którego przepisami (art. 373-375) ustanowiono odpowiedzialność za:

- 1) publiczne znieważenie i inne naruszenie czci i godności, zbezczeszczenie wizerunków Pierwszego Prezydenta Republiki Kazachstanu – Elbasy;
- 2) utrudnianie zgodnej z prawem działalności Pierwszego Prezydenta Republiki Kazachstanu – Elbasy;
- 3) naruszenie honoru i godności Prezydenta Republiki Kazachstanu oraz utrudnianie jego działalności¹⁴.

¹³ Za publiczne obrażanie, np. domalowanie wąsa na jego wizerunku, groziła grzywna w wysokości 5,5 tys. euro lub kara pozbawienia wolności na okres 1 roku. Kara była o wiele surowsza w sytuacji, gdy obraza nastąpiła na łamach środków masowej informacji. Wówczas przewidywana była grzywna w zakresie prawie 8 tys. euro lub kara pozbawienia wolności do 3 lat. Zob. N. Shukuralieva, A. Lipiński, *Uwarunkowania legitymizacji władzy w systemach autorytarnych. Casus państw Azji Centralnej*, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 1, s. 194. Por. *Ugolovnyy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 05.04.2025 g.)* [Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.04.2025 г.)], zakon.kz, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&pos=5963;-32#pos=5963;-32 – 4 V 2025.

¹⁴ *Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V ZRK* [Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> – 4 VII 2025.

Nadanie Nazarabajewowi godności Lidera Nacji stanowiło ni mniej, ni więcej jak kolejny krok w stronę budowy kultu jednostki¹⁵. Dowodami na jego dynamiczny rozwój były licznie wznoszone ku jego czci muzea czy pomniki, poświęcane mu filmy, spektakle teatralne, wiersze, jak również ustawiane w miejscach publicznych popiersia. Pojawiły się parki, dokonywano zmian nazw ulic, promowano nadawanie chłopcom imienia Nursułtan. Licznym szkołom średnim czy instytutom nadawano imię Nazarabajewa¹⁶. Przemianowywano również nazwy miejscowości, tak aby w nazwie znajdowało się odniesienie do osoby Elbasy. Przykładem była nowa stolica Kazachstanu, której nazwę w 2019 r. zmieniono z Astany na Nursułtan¹⁷. Przejawów budowy kultu jednostki było dużo więcej. Można było i dalej da się znaleźć je w kulturze masowej (filmy, książki o Nazarabajewie, książki autorstwa Nazarabajewa), toponimice (Międzynarodowy Port Lotniczy w Astanie¹⁸, Muzeum Pierwszego Prezydenta¹⁹, Biblioteka Pierwszego Prezy-

- 15 V. Rusakova, *Nazarbayev: chto nazvano v chest' pervogo prezidenta RK?* [В. Русакова, *Назарбаев: что названо в честь первого президента РК?*], krisha.kz, 20.03.2019, [on-line:] <https://krisha.kz/content/articles/2019/nazarbaev-chto-nazvano-v-chest-pervogo-prezidenta-rk> – 19 VII 2025.
- 16 M. Mukan kyzy, *Karta kul'ta lichnosti Nazarbayeva*, Azattyk Aziâ [М. Муканкызы, *Карта культуры личности Назарбаева*, Азаттык Азия], 20.11.2012, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/kult-lichnosti-nursultana-nazarbaeva/24775382.html> – 4 V 2025.
- 17 *Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 marta 2019 goda № 238-VI ZRK, O vnesenii izmeneniy v Konstitutsiyu Respubliki Kazakhstan* [Закон Республики Казахстан от 23 марта 2019 года № 238-VI ЗРК, *О внесении изменений в Конституцию Республики Казахстан*], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000238#z8> – 19 VII 2025.
- 18 *Mezhdunarodnyy aeroport Nursultan Nazarbayev* [Международный аэропорт Нурсултан Назарбаев], <https://www.nn-airport.kz/> – 19 VII 2025.
- 19 *Muzey Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [Музей Первого Президента Республики Казахстан], Visit Astana, [on-line:] <https://visitastana.kz/about-city/what-to-see/muzey-pervogo-prezidenta-rk/> – 19 VII 2025.

denta²⁰, Park Pierwszego Prezydenta w Ałmaty²¹, Uniwersytet Nazarabajewa w Astanie²²), pomnikach, świętach (6 lipca – Święto Stolicy²³, 1 grudnia – Dzień Pierwszego Prezydenta²⁴), ustanawianych tytułach, nagrodach. Wzmiankowana ustawa z 2010 r. odniosła się także do spuścizny Pierwszego Prezydenta, gwarantując mu w art. 9 działalność instytucjonalną w postaci fundacji, muzeów, osobistego archiwum oraz osobistej biblioteki²⁵.

Decyzja kazachskiego parlamentu nie obeszła się bez słów krytyki, które choć tłumione, nie przeszły bez echa. Podkreślano, że od tego momentu w Kazachstanie wprowadzony został reżim osobistych, przez nikogo niekontrolowanych rządów prezydenta. „Po ustanowieniu osobistej władzy Nazarabajewa demokracja, wolność

20 *Biblioteka Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [Библиотека Первого Президента Республики Казахстан], gov.kz, [on-line:] <https://elbasy.library.gov.kz/ru> – 19 VII 2025.

21 *Park imeni Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [Парк имени Первого Президента Республики Казахстан], Visit Almaty, [on-line:] <https://visitalmaty.kz/park-imeni-pervogo-prezidenta-respub/> – 19 VII 2025.

22 *Nazarbayev Universitet* [Назарбаев Университет], [on-line:] <https://nu.edu.kz/ru> – 19 VII 2025.

23 *Zakon Respubliki Kazakhstan ot 25 iyunya 2008 goda № 47-IV, O vnesenii dopolneniya v Zakon Respubliki Kazakhstan „O prazdnikakh v Respublike Kazakhstan”* [Закон Республики Казахстан от 25 июня 2008 года № 47-IV, О внесении дополнения в Закон Республики Казахстан „О праздниках в Республике Казахстан”], adilet.zan.kz, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000047_#z2 – 19 VII 2025.

24 *Zakon Respubliki Kazakhstan ot 14 dekabrya 2011 goda № 509-IV, O vnesenii dopolneniya v Zakon Respubliki Kazakhstan „O prazdnikakh v Respublike Kazakhstan”* [Закон Республики Казахстан от 14 декабря 2011 года № 509-IV, О внесении дополнения в Закон Республики Казахстан «О праздниках в Республике Казахстан»], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000509#z2> – 19 VII 2025.

25 *Konstitutsionnyy zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 iyulya 2000 goda № 83-II* [Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-II]...

słowa i niezależność sądownictwa – wszystkie wolne wartości – zostały zniszczone”²⁶.

Warto zwrócić uwagę na odmienność kazachskiego procesu budowy kultu jednostki od tego, jak wyglądał on w pozostałych poradzieckich państwach Azji Centralnej. W przypadku Kazachstanu nie mieliśmy do czynienia z dyktaturą, lecz raczej z rządami autorytarnymi typu „soft”. Po pierwsze, dążąc do utrwalenia swojego wizerunku jako „Ojca Nacji”, Nazarabajew utrzymał więcej elementów tradycyjnego kultu: począwszy od licznie nadawanych mu tytułów honorowych, poprzez billboardy z jego portretem, pomniki i popiersia na górach, a na miastach noszących jego nazwisko skończywszy. Po drugie, nie omieszkał od samego początku swoich rządów w umiejętny sposób pozbywać się z najbliższego otoczenia polityków, którzy mogliby mu w jakikolwiek sposób zagrozić. Wszystkich potencjalnych konkurentów wyrzucił na margines życia politycznego, nie pozwolił im się wykazać itd. Po trzecie, miał wszystkie zasoby władzy i wykorzystał je, aby jak najbardziej rozproszyć opozycję²⁷.

Jak opisywał strategię Nazarabajewa Siejdachmiet Kuttykadam, dziennikarz, politolog i ekspert ds. Kazachstanu:

na początku byli wokół niego całkiem niezależni, ciekawi ludzie. Wśród nich są ci, których wymieniłem – [Erik] Asanabajew i inni. Ale za każdym razem, gdy ci ludzie odchodzili, pozostawali najbardziej lojalni, którzy nie odważyli się nawet powiedzieć słowa.

26 „Spustya chetvert’ veka posle Zheltoksana kul’t lichnosti vernulsya, govoryat polityki” [«Спустя четверть века после Желтоксана культ личности вернулся, говорят политики»], Wayback Machine, 23.11.2011, [on-line:] <https://web.archive.org/web/20130205190909/http://i-news.kz/news/2011/11/23/6156349.html> – 4 V 2025.

27 A. Jarosiewicz, *Pierestrojka Nazarabajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, „OSW. Punkt Widzenia” 2016, nr 58, s. 12, [on-line:] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_50_pierestrojka_nazarabajewa_net.pdf – 21 VII 2025.

Najpierw stworzył środowisko dla siebie, a teraz to środowisko tworzy nowego lidera. Każdego roku ma coraz więcej władzy. Teraz jest tylko prezydentem, ale sądy są całkowicie w jego kompetencji, mianuje sędziów wszystkich szczebli. Doszło do tego, że w naszym parlamencie są teraz przedstawiciele tylko jednej partii – Nur Otan. Nur pochodzi od słowa „Nursułtan”, Otan – od słowa „ojczyzna”. Okazuje się, że nasza ojczyzna jest ojczyzną tylko jednej osoby. I ten proces trwa nadal²⁸.

Z kolei Guriev i Treisman, podsumowując model Nazarabajewowskiego prezydenalizmu, stwierdzili, że „w ciągu dwudziestu lat na szczycie kazachski przywódca nie wprowadził najwyraźniej rytuałów lojalności. Starał się raczej wcielić w mądrego menedżera niż budzącego strach autokraty”²⁹. I chociaż na tym tle wyróżniał się od innych spin dyktatorów XXI w., to na dłuższą metę utrzymanie takiej sytuacji okazało się niemożliwe. Osobą oraz rządami starzejącego się Elbasy Kazachowie poczuli się bardzo zmęczeni. Zreformowanie systemu władzy stało się nieuchronne. Problem sprowadzał się jedynie do wyboru podmiotu inicjującego pierestrojkę: albo reformy przyjdą od góry, albo od dołu, kiedy do głosu dojdą obywatele.

Świadomość nadchodzących zmian nie była obca Nazarabajewowi, tym bardziej że niezadowolenie społeczne z dominującej pozycji Nazarabajewa i jego zaplecza (rodziny, oligarchów) zaczęło się intensyfikować. Odczuwalny okazał się, odbiegający od składanych przez decydentów obietnic elementarnej uczciwości,

28 Sultan-Han Akkuly, *Kul't ličnosti v Central'noj Azii budet, poka èto pozvolâet narod*, Azattyk Aziâ [Султан-Хан Аккулы, *Культ личности в Центральной Азии будет, пока это позволяет народ*, Азаттык Азия], 18.04.2011, [on-line:] https://rus.azattyq.org/a/nazarbayev_personality_cult_karimov_berdymukhamedov_rakhmon/3558363.html – 21 VII 2025.

29 S. Guriev, D. Treisman, *Spin dyktatorzy. Nowe oblicze tyranii w XXI wieku*, Kraków 2023, s. 159.

prospołecznego wektora polityki czy zaufania do państwa, brak realnych działań. Chociaż początki akcji protestacyjnych sięgają już roku 2008³⁰ i późniejszych wydarzeń z 2011 r. w Żanaozen, to ich apogeum przypadło na początek roku 2019. To właśnie ta fala buntu społecznego, której mottem stało się hasło: „Odejdź, starcze!” (kaz. „*Шал Кем!*”), była katalizatorem zmian. To wówczas dały się słyszeć z wielu miast Kazachstanu (m.in. Żanaozen, Aktau, Atyrau, Uralsk, Kyzylorda, Astana, Karaganda, Szymkent, Ałmaty) hasła wzywające do „denazarbajewizacji” („*деназарбаевизация*”) państwa oraz życia społeczno-politycznego, które rozumieć należało jako wezwanie Nazarbajewa do rezygnacji z czynnego życia politycznego³¹.

Uniemożliwienie objęcia po raz kolejny urzędu prezydenta przez Nazarbajewa zapoczątkowało proces, który choć charakteryzował się odejściem od kultu jednostki – Nazarbajewa, to jednak nie oznaczał całkowitego z nim zerwania. Operacja ukierunkowana na zdyskredytowanie otoczenia rodzinno-polityczno-biznesowego Nursułtana Nazarbajewa, które tym samym zostało uznane za głównego winowajcę pogarszających się warunków życia w Kazachstanie, nie została zwieńczona sukcesem. O ile na skutek inicjatywy Kasyma-Żomarta Tokajewa doszło do ograniczenia wpływów politycznych i biznesowych jego otoczenia, w tym członków najbliższej rodziny byłego prezydenta, o tyle nie udało się wykorzystać drzemiącego w Kazachach przekonania, że Nazarbajew, chociaż zbyt długo był u sterów władzy, jest nadal symbolem obrońcy Republiki, walczącego z dominacją sowieckiego

30 AKTSII *dvizheniye „Nur-Otar”* [АКЦИИ движение «Нур-Отар»], [online:] <https://nurotarkz.narod.ru/arh/300808/300808.html> – 1 VII 2025.

31 „*Shal, ket!*” *Svyshe sotni zaderzhannykh, otseplennyye „dlya dezinfeksii” ploshchadi*, Azattyk Aziâ [«Шал, кем!» Свыше сотни задержанных, освобожденные «для дезинфекции» площади, Азаттык Азия], 6.06.2020, [online:] <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-rallies-6-june/30656050.html> – 1 VII 2025.

imperialnego centrum (bunt młodzieży kazachskiej w grudniu 1986 r. – Żółtoksan)³². Jak słusznie podsumowuje badacz tego obszaru Michał Kuryłowicz, wydarzenia lat 2019 i 2022 (wydarzenia styczniowe 2022 r.) posłużyły nowemu przywódcy Kazachstanu

do wykorzystania zjawiska niezadowolenia społecznego dla uzasadnienia potrzeby zmiany lidera i wykreowania tym samym swoistego „aktu założycielskiego” nowej rzeczywistości politycznej. Dystansowanie się od poprzednika, choć wiązało się głównie z rozładami personalnymi, zakładało także wytworzenie nowej przestrzeni dyskursywnej, sprzyjającej nowemu liderowi, bo dającej uzasadnienie zmian. Jej głównym motywem stało się wezwanie do uzdrowienia struktur państwowych, aby uodporniły się one na zjawiska patologiczne (korupcja, nepotyzm, nadużywanie władzy). Nowy lider sięgnął zatem po motywy populistyczne, mające zjednać mu poparcie społeczne i stworzyć przynajmniej pozory legitymizacji nowego układu władzy³³.

Drugim aktem legitymizującym przywództwo Tokajewa była cicha akceptacja dla roszady na stanowisku prezydenta Kazachstanu ze strony włodarza Kremla, który nie oponował przeciwko takowej zmianie politycznej w 2019 r., a w 2022 r. aktywnie wsparł zbrojnie Tokajewa.

Budowa kultu jednostki Nazarabajewa zaczęła być także postrzegana przez społeczeństwo jako przejaw kryzysu przywództwa politycznego. Chociaż nikt nie kwestionował jego doniosłej roli w zbudowaniu państwa, to jednak gloryfikacja osoby Nazarabajewa już dawno przekroczyła granicę zdrowego rozsądku. Następstwem okazał się wzbierający na sile i związku z tym coraz trudniejszy do ukrycia kryzys społeczno-polityczny. Decydenci próbowali „łatać

³² M. Kuryłowicz, *Analogie historyczne w działaniu politycznym*. Casus Kazachstanu, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2022, nr 3, s. 69-70.

³³ *Ibidem*, s. 70-74.

dziury” w reputacji starymi metodami. Był to scenariusz bez opcji, albowiem propagandyści nie mieli ani wielkiego wyboru, ani wyobraźni. Stąd rosnąca presja i coraz mniej przekonujące pochwały dla Nazarabajewa. Ale najważniejsze jest to, że pojawiła się luka między percepcją ludzi a oficjalnym uwielbieniem dla Nazarabajewa. W opinii Wasilija Kołtaszowa, „podobne procesy zachodzą w Turkmenistanie. Wszystko to jest oznaką rodzącej się rewolucji. Kult osobowości głowy państwa jest pośrednim znakiem zafowania kraju, jego peryferyjności”³⁴. W efekcie próba utrzymania spin dyktatury opartej na autorytecie Nursułtana Nazarabajewa skończyła się jego wymuszoną dymisją i rozpoczęciem procesu denazarabajewizacji.

W szeregu niepożądanych skutków gloryfikacji Elbasy znalazły się następujące przejawy. Po pierwsze, śmieszność wywoływać zaczęła zbyt intensywna obecność starzejącego się przywódcy kazachskiego we wszystkich sferach życia społecznego i politycznego kraju, a także przyrównywanie go do liderów politycznych pokroju Jerzego Waszyngtona, Abrahama Lincolna czy Mahatmy Gandhiego. W opinii komentatorów życia społeczno-politycznego Kazachstanu, ponieważ mieszkańcy Kazachstanu nie mieli wpływu na powstanie niepodległego państwa, bardziej uzasadnione jest analizowanie roli Nazarabajewa na wzór przywódców, którzy pojawili się po upadku kalifatu arabskiego czy też imperium Sasanidów. „Kazachowie już pozbyli się kultu jednostki: nie są nim przesiąknięci. Nazarabajew żyje na poziomie oficjalnych zaszczytów. To służba rzymskim bogom, w których nikt nie wierzy i z których wszyscy potajemnie szydzą”³⁵.

34 *Kul't lichnosti Nazarbayeva byet po reputatsii samogo Nazarbayeva* [Культ личности Назарбаева бьет по репутации самого Назарбаева], Wayback Machine, 1.12.2012, [on-line:] <https://web.archive.org/web/20131024144148/http://abiyev.kz/5283-kult-lichnosti-nazarbaeva-bet-po-reputatsii-samogo-nazarbaeva.html> – 19 VII 2025.

35 *Ibidem*.

Po drugie, w XXI w. wyczerpała się doniosła rola „założyciela Kazachstanu”, „wielkiego ojca”. Z jednej strony nieefektywność i coraz bardziej dostrzegalny brak skuteczności ośrodka rządzącego obnażył niezdolność Nazarabajewa do zarządzania państwem w dobie wyzwań XXI w. Zauważalne było to w polityce gospodarczej, która – ekstensywna i surowcowa – ukierunkowana została na zaspokajanie potrzeb najbliższego otoczenia Elbasy, a nie społeczeństwa. Z drugiej strony Nazarabajewowscy spin writerzy dążyli do ukrycia niezadowolenia ludzi. Sposobem na realizację tego coraz trudniejszego zadania okazało się podtrzymywanie i rozbudowywanie kultu jednostki.

Po trzecie, niestety, opcja utrzymania godności Elbasy w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym nie spotkała się z akceptacją ze strony obywateli Kazachstanu. Naruszanie gwarancji utrzymania stabilności wraz z naruszaniem praw obywatelskich stały się początkiem późniejszego kryzysu. Punktem zwrotnym okazały się protesty w Żanaozen w maju 2011 r., które doprowadziły do kolejnej pieriestrojki systemu państwowego. Realizatorem owej przebudowy stał się następca Nazarabajewa – Kasym-Żomart Tokajew.

W odpowiedzi na pojawiające się zarzuty o budowanie kultu jednostki władze nie wahały się twierdzić, że w Kazachstanie nie ma kultu jednostki, a kampanię gloryfikującą Nazarabajewa, która miała miejsce w kraju, tłumaczono albo naturą samych Kazachów, albo powszechną miłością do prezydenta i jego niezastąpionością³⁶. Jako jeden z argumentów na rzecz tej drugiej tezy często przytaczano wyniki wyborów prezydenckich – w 1999 r. Nazarba-

36 B. Ryskozha, *Kul't lichnosti Nazarbayeva ob"yasnyayut prirodoy samogo naroda*, Azattyk Aziâ [Б. Рыскожа, *Культ личности Назарбаева объясняют природой самого народа*, Азаттык Азия], 17.06.2009, [on-line:] https://rus.azattyq.org/a/Kult_lichnosti_Nazarbaeva/1755927.html – 21 VII 2025.

jew zdobył 79,8% głosów, a w pozostałych latach jego poparcie nie spadło poniżej 90%³⁷.

„Kolektywny Nazarabajew”

Po wydarzeniach styczniowych 2022 r. decydenci kazachscy zostali zmuszeni do ponownego przemyślenia modelu zarządzania państwem. Niejako w odpowiedzi na artykułowane głośno niezadowolone społeczne pojawiły się pierwsze koncepcje modernizacji w sferze polityki wewnętrznej, które ukierunkowane zostały na podniesienie skuteczności i efektywności państwa. Punktem wyjścia stał się system tradycyjnych wartości, odwołujących się do tożsamości i determinujących rozwój narodu kazachskiego. Choć nie ma ujednoliconego wykazu owych wartości, to na podstawie aktów normatywnych różnych organów państwowych można wskazać 12 kluczowych dla narodu kazachskiego. Zostały one zestawione w tabeli 1.

I chociaż wielokrotnie decydenci powoływali się na nie, wskazując na owe wartości jako fundamenty tożsamości i rozwoju Kazachstanu, to przez wiele lat pozostawały one jedynie elementem oficjalnej propagandy. Nie podejmowano wcześniej odgórnych, systemowych, skutecznych działań, aby wdrożyć je w życie. Dopiero wydarzenia stycznia 2022 r. stały się zarzewiem owej modernizacji polityki wewnętrznej państwa kazachskiego. Groźba zachwiania stabilności wewnętrznej i prawdopodobieństwa in-

37 B. Aptayev, *Kazakhstan s'yelbasy. Kul't lichnosti Nursultana Nazarbayeva ne perezhil yanvar' 2022 goda*, Mediazona [Б. Аптаев, *Казахстан сьелбасы. Культ личности Нурсултана Назарбаева не пережил январь 2022 года*, Медиазона], 24.01.2022, [on-line:] <https://mediazona.ca/article/2022/01/24/elbasy> – 21 VII 2025.

gerencji z zewnątrz zmusiła rządzących do powrotu do prac nad spójną koncepcją modernizacji wewnętrznej, zgodnej z duchem czasów trzeciej dekady XXI w.

Tabela 1. System tradycyjnych wartości narodu kazachskiego

Wartość	Znaczenie wartości
Jedność i zgoda	Wspieranie harmonii międzyetnicznej i międzykonfesyjnej, wzmocnienie jedności społecznej
Patriotyzm	Miłość do ojczyzny, duma z własnego kraju, odpowiedzialność za jego przyszłość
Sprawiedliwość	Zapewnienie równych szans wszystkim obywatelom, walka z korupcją i nierównościami
Praca i twórczość	Zachęcanie do ciężkiej pracy, kreatywne podejście do rozwiązywania problemów, rozwój gospodarczy
Duchowość i kultura	Zachowanie i rozwój kultury narodowej, wartości duchowe, dialog międzykulturowy
Edukacja i wiedza	Inwestycje w edukację, naukę, rozwój kapitału ludzkiego
Zdrowie	Wspieranie zdrowego stylu życia, rozwój systemu opieki zdrowotnej
Prawo i porządek	Poszanowanie prawa, zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom
Otwartość i tolerancja	Wzajemny szacunek, współpraca z innymi krajami, otwartość na nowości
Stabilność	Zapewnienie stabilności politycznej i gospodarczej w kraju
Innowacyjność i rozwój	Wspieranie innowacyjności, postępu naukowo-technicznego, wprowadzanie nowych technologii
Odpowiedzialność	Osobista i publiczna odpowiedzialność za swoje działania

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Қазақстан Республикасының ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты [Қазақстан Республикасының ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты]*, iie.kz, [on-line:] https://iie.kz/?page_id=448 – 28 VI 2025; *Gosudarstvennaya programma „Kul’turnoye naslediyе” [Государственная программа «Культурное наследие»]*, [on-line:] <https://>

www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1402&Itemid=556&lang=ru&id=401 – 28 VI 2025; *Respublika Kazakhstan*, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [*Республика Казахстан*, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan – 28 VI 2025; *O gosudarstvennykh simvolakh*, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [*О государственных символах*, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/state_symbols/about_state_symbols – 28 VI 2025; *Tsennosti: navigatsiya v budushcheye Kazakhstana* [*Ценности: навигация в будущее Казахстана*], kisi.kz, 26.01.2024, [on-line:] <https://kisi.kz/ru/chennosti-navigachiya-v-budushhee-kazakhstana/> – 28 VI 2025.

W myśl sformułowanej/znowelizowanej w 2022 r. „Jednolitej koncepcji polityki wewnętrznej Kazachstanu” miał ulec reorganizacji wektor rozwoju państwa, zgodnie z którym miały zostać opracowane nowe „zasady politycznej gry”. Koncepcja koncentrować się miała na wzmocnieniu społeczeństwa obywatelskiego, rozwoju gospodarki, poprawie dobrobytu obywateli i modernizacji administracji publicznej. Głównymi obszarami zainteresowania były: rozszerzenie praw i wolności politycznych, modernizacja społeczna, reformy gospodarcze i transformacja cyfrowa. W tabeli 2 zaprezentowane zostały ogólne wytyczne koncepcji. Nie miała ona jednakże ograniczyć się tylko i wyłącznie do architektury politycznej. Zasięg jej modernizacji ukierunkowany miał zostać na sfery: społeczną, ekonomiczną oraz transformacji cyfrowej.

Tabela 2. Założenia „Jednolitej koncepcji polityki wewnętrznej Kazachstanu”

Sfera życia	Aspekty koncepcji
Polityczna	Wzmocnienie roli parlamentu i zwiększenie udziału obywateli w podejmowaniu decyzji
	Zwiększenie przejrzystości i odpowiedzialności organów państwowych
	Rozwój systemu wielopartyjnego i instytucji społeczeństwa obywatelskiego

Sfera życia	Aspekty koncepcji
Społeczna	Poprawa opieki zdrowotnej, edukacji i systemu zabezpieczenia społecznego
	Poprawa standardów życia i zmniejszenie ubóstwa
	Rozwój społeczeństwa integracyjnego, uwzględniającego interesy wszystkich obywateli
Ekonomiczna	Dywersyfikacja gospodarki i zmniejszenie zależności od sektora surowcowego
	Wspieranie małych i średnich przedsiębiorstw oraz tworzenie nowych miejsc pracy
	Przyciąganie inwestycji i rozwój infrastruktury
Transformacji cyfrowej	Wprowadzenie nowych technologii do wszystkich sfer życia
	Rozwój gospodarki cyfrowej i zwiększenie umiejętności cyfrowych ludności
	Zapewnienie cyberbezpieczeństwa i ochrony danych osobowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Fenomen kollektivnogo Nazarbayeva* [Феномен коллективного Назарбаева], exclusive.kz, 23.06.2025, [online:] <https://exclusive.kz/phenomen-kollektivnogo-nazarbaeva/> – 28 VI 2025.

Chociaż celami „Jednolitej koncepcji polityki wewnętrznej Kazachstanu” z 2022 r. miały być zbudowanie sprawiedliwego i integracyjnego społeczeństwa, poprawa dobrobytu obywateli oraz zapewnienie zrównoważonego rozwoju kraju, to jednak, jak podkreślają politolodzy Dosym Satpajew i Andriej Czebotariew, nie zostały one zrealizowane. O ile modernizacja w sferach społecznej i gospodarczej stopniowo była wprowadzana w życie, m.in. na drodze kolejno ogłaszanych strategii, o tyle sfera życia politycznego bezpośrednio odnosić się miała do kolejnego cyklu wyborczego (2029). Podnoszone w koncepcji postulaty w sferze architektury politycznej dotyczyć miały praktyk o charakterze rytualnym, znanych obywatelom Kazachstanu z minionych epok – komunistycznej i Nazarabajewowskiej – referendum konstytucyjnych, wyborów prezydenckich i parlamentarnych, które od tej pory odbywać się

miały na podstawie założeń nowej koncepcji. Niestety dotychczasowe referendum, a także

wybory prezydenckie i parlamentarne odbyły się w logice starego systemu – zgodnie ze schematami ery Nazarabajewa. Nic się nie zmieniło. Model superprezydencki pozostał, nie pojawił się system kontroli i równowagi, wybory – zarówno prezydenckie, jak i parlamentarne – odbyły się bez poważnej konkurencji. Niezależni kandydaci nie mieli prawie żadnych szans na realny udział³⁸.

Na przeszkodzie we wdrożeniu postulatów koncepcji stanął tzw. kolektywny Nazarabajew („коллективный Назарбаев”). Pod tym pojęciem rozumieć należy nie tylko samego prezydenta, lecz także jego akolitów, popleczników, siłowników, grupy wpływów, oligarchów, a przede wszystkim członków jego klanu oraz rodziny. Wszyscy oni byli beneficjentami klientelistycznej polityki wewnętrznej, systemu władzy zbudowanego wokół jednej osoby – prezydenta, który określa zasady gry. W ich interesie było jak najdłużej utrzymać Nazarabajewowski układ, gwarantujący im nienaruszalność pozycji w systemie nomenklaturowym. Stali się oni niejako strażnikami zasady głoszonej przez samego „Pierwszego”, iż „do demokracji po prostu należy dojść, nie można jej bowiem ustanowić dekretem”. Jedynym zaś, który może w warunkach stabilności zagwarantować jej osiągnięcie, okazać się miał Pierwszy Prezydent Nursułtan Nazarabajew.

Fenomen Nazarabajewa opisał w swojej książce *Ojciec chrzestny* jego już dziś nieżyjący były zięć Rachat Alijew. W opinii Alijewa zbudował on system zależności oparty na powiązaniach klanowo-rodowych, nad którymi sprawuje pełną kontrolę. Towarzyszy

38 *Fenomen kollektivnogo Nazarbayeva* [Феномен коллективного Назарбаева], exclusive.kz, 23.06.2025, [on-line:] <https://exclusive.kz/fenomen-kollektivnogo-nazarbaeva/> – 28 VI 2025.

tego typu klientelistycznym zależnościom proceder „uwłaszczenia władzy” przez zależnych od centralnego ośrodka władzy terenowych urzędników. Podstawą dla takiego zarządzania państwem był model odwołujący się do spuścizny chańskiej, z tą jednak różnicą, że zamiast okrucieństwa Nazarabajew z wielkim sprytem i umiejętnością rozgrywał wpływową grupę, by zachować między nimi równowagę. W miejsce starej struktury społecznej charakterystycznej dla okresu Ordy, tworzonej przez rody i rodziny, pojawiły się elity partyjne, regionalne, przedstawiciele żyzów oraz pracownicy strategicznych przedsiębiorstw gospodarki, tacy jak metalurzy, nafciarze czy górnicy³⁹.

Obrazu Nazarabajewowskiego systemu autokracji dopełniają moskiewscy dziennikarze Sagyndyk Mendyabajew i Wiktor Szełgunow, którzy ujawniając m.in. jedną z największych afer okresu rządów Pierwszego Prezydenta, tzw. *Kazakhgate*⁴⁰, stwierdzili, że

39 R. Aliyev, *Krestnyy test'. Dokumental'naya povest'* [P. Алиев, *Крестный тесть. Документальная повесть*], Berlin 2009.

40 *Kazakhgate* – największy skandal korupcyjny w Kazachstanie, w który zamieszany był James Giffen, były doradca prezydenta Nursułtana Nazarabajewa, sam prezydent Kazachstanu oraz były premier i minister energetyki Nurlan Bałgimbajew. Zarzuty masowej korupcji na najwyższym szczeblu w Kazachstanie w trakcie negocjowania i po wynegocjowaniu głównych umów inwestycyjnych w ropę naftową w latach 90. wybuchły w zachodnich mediach i doprowadziły do oskarżenia dwóch graczy z branży naftowej o bliskich powiązaniach z kazachskim przywództwem. W kwietniu 2003 r. amerykański wymiar sprawiedliwości postawił w stan oskarżenia Jamesa Giffena, byłego konsultanta prezydenta Nazarabajewa, oraz J. Bryana Williamsa III, byłego kierownika wyższego szczebla w Mobil, odpowiedzialnego za zagraniczne transakcje naftowe w Kazachstanie, w związku z przekupywaniem władz Kazachstanu w latach 90. Skandal, znany jako „Kazakhgate”, koncentrował się na płatnościach ok. 78 mln dolarów w łapówkach, rzekomo w imieniu głównych firm naftowych – Mobil (obecnie ExxonMobil), Texaco (obecnie ChevronTexaco), Phillips Petroleum (obecnie ConocoPhillips) i Amoco (obecnie BP) – na rzecz wysokich rangą urzędników kazachskich w zamian za lukratywne kontrakty naftowe. Zob. A. Cohen,

pod kątem politycznym mamy do czynienia z „dyktaturą klanową”, a pod względem ekonomicznym – „klanową oligarchią”⁴¹. Okazało się, że tolerowana dotąd polityka „szamałganizacji”, czyli obsadzania wysokich, dochodowych stanowisk osobami wywodzącymi się z dużej, podałmackiej wsi o nazwie Szamałgan, w której urodził się Pierwszy Prezydent⁴², przyniosła profity wyłącznie oligarchom bezpośrednio powiązanim z prezydentem. W całym kraju zbudowana została Nazarabajewska pionowa struktura władzy, której członkowie uwłaszczyli się kosztem społeczeństwa. Elbasy pozwalał im nie tylko kraść i brać łapówki, lecz także obdarzał immunitetem w zakresie delegowania tożsamyh uprawnień i przywilejów względem zależnych od siebie wasali. Wszyscy jednak zmuszeni są do wypełniania wobec Pierwszego Prezydenta jednego warunku – zachowania wierności oraz płacenia daniny. Ci, którzy ośmielali się przeciwstawić woli Nazarabajewa lub odważyli się na niezależność w działaniu, płacili za to wysoką cenę (jak np. Rachat Alijew).

Wymuszone odsunięcie od władzy Nazarabajewa w 2019 r. wraz ze styczniowymi protestami w 2022 r. zapoczątkowały niestety „naskórkowe reformy kraju”⁴³. W przemówieniu do narodu 16 marca 2022 r. Tokajew zainicjował program budowy nowego Kazachstanu jako kraju bardziej demokratycznego, ze wzmocnioną funkcją parlamentu i samorządów, a osłabioną rolą prezydenta. To właśnie

Kazakhstan: The Road to Independence: Energy Policy and the Birth of a Nation, Washington, D.C. 2008, s. 59, *passim*.

41 S. Mendybajew, V. Shelgunov, *Kleptokratiya: kazakhgeyt: novoye ras sledovaniye*, Moskwa [С. Мендыбаев, В. Шелгунов, *Клепнократия: казахгейт: новое расследование*, Москва] 2001, s. 5.

42 W. Górecki, *Wieczne państwo. Opowieść o Kazachstanie*, Wołowiec 2024, s. 40.

43 M. Szymański, *Demokracja czy monarchia? Polityka Kazachstanu pozostawia wiele do życzenia*, onet.pl, 4.08.2023, [on-line:] <https://www.onet.pl/informacje/nowaeuropawschodnia/w-autorytarna-strone/zcd3zre,30bc1058-1-VII-2025>.

wtedy zapowiedział program odejścia od modelu „superprezydenckiego”, który według niego na początkowym etapie rozwoju kraju miał uzasadnienie, ale nie sprawdza się już w obliczu nowych wyzwań⁴⁴. W tym celu zaproponował nowelizację konstytucji⁴⁵, która następnie została zaakceptowana w referendum (5 czerwca 2022 r.)⁴⁶. W ślad za referendum rozpisano wybory prezydenckie (20 listopada 2022 r.), w których Tokajew osiągnął wynik ponad 80% poparcia już w pierwszej turze⁴⁷. Przeprowadzone z kolei na wiosnę 2023 r. – 19 marca – wybory parlamentarne okazały się niezwykle jak na Kazachstan. Charakteryzowały się prawdziwą kampanią wyborczą: kandydaci spotykali się na debatach, w miastach wisiały plakaty wyborcze, a w telewizji emitowano spoty promujące różne partie⁴⁸.

44 *Novyy Kazakhstan: put' obnovleniya i modernizatsii. Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana ot 16 marta 2022 goda* [Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 года], akorda.kz, [on-line:] <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-narodu-kazahstana-1623953> – 1 VII 2025.

45 *Tokayev predlozhl provesti referendum po popravkam v Konstitutsiyu* [Токаев предложил провести референдум по поправкам в Конституцию], Fergana News, 29.04.2022, [on-line:] <https://fergana.agency/news/125980/?country=kz> – 1 VII 2025.

46 *Ob itogakh golosovaniya na respublikanskom referendume 5 iyunya 2022 goda* [Об итогах голосования на республиканском референдуме 5 июня 2022 года], election.gov.kz, 7.06.2022, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/acts/index.php?ID=7120> – 1 VII 2025.

47 M. Smaуу, *Ob'yavleny itogi vyborov prezidenta v Kazakhstane* [М. Смауыл, Объявлены итоги выборов президента в Казахстане], Tengri.news, 22.11.2022, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/obyavleniy-itogi-vyiborov-prezidenta-v-kazahstane-483885/ – 1 VII 2025.

48 *Ob ustanovlenii itogov vyborov deputatov Mazhilisa Parlamenta RK* [Об установлении итогов выборов депутатов Мажилиса Парламента РК], election.gov.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922> – 1 VII 2025.

Inicjatywa Tokajewa obliczona na odcięcie się, zerwanie z Nazarabajewszczyzną nie powiodła się, albowiem „twórca Kazachstanu” zbyt głęboko wrósł w kulturę polityczną społeczeństwa. O ile na poziomie działań o charakterze politycznym zauważalne były deklaracje reform, jak „Jednolita koncepcja polityki wewnętrznej Kazachstanu”, której założenia wypracowywane były z udziałem szerokiego środowiska eksperckiego czy przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego, o tyle w sferze społeczno-ekonomicznej ograniczono się do demonstracyjnego odsunięcia od kluczowych stanowisk skompromitowanych ludzi z otoczenia byłego prezydenta. Na przeszkodzie stanął „zbiorowy Nazarabajew”, który nie stał się elementem przeszłości, lecz nadal kreśli ideologiczne i polityczne ramy przyszłości.

Jest jeszcze jedna, bardzo ważna, okoliczność – sam Tokajew wywodzi się z Nazarabajewowskiej elity. Stworzony przez jego poprzednika system w praktyce jednak wiązał mu ręce i ograniczał możliwości sprawowania władzy. Podejmując działania na rzecz „usamodzielnienia się”, drugi prezydent poszedł nie na konfrontację, lecz na utrzymanie balansu. Decyzja Tokajewa podyktowana była faktem, iż wielu przedstawicieli tzw. Starego Kazachstanu nadal zajmuje kluczowe stanowiska. Nie doszło do rewanżu systemowego ani oczyszczenia – wszystko pozostało takie, jakie było. To tak, jakby władza przeszła w „nową erę”, ale stare mechanizmy, podejścia i ludzie – z nią. Jak podsumował Dosym Satpajew funkcjonalność kształtującego się systemu zarządzania Kazachstanem w trzeciej dekadzie XXI w.:

Jeśli ogłaszasz budowę Nowego Kazachstanu – dlaczego nadal trzymasz się filtrów stworzonych w Starym? To jest to, co oni cementowali i nie chcą nikomu dawać. Procesem wyborczym jest alfa i omega każdego systemu politycznego. Jeśli istnieje wiele ograniczeń na wszystkich poziomach, na poziomie konstytucyjnym, na poziomie legislacyjnym, to muszą zostać usunięte. Problem w tym, że obecny rząd nie zmienia świadomie tych zasad.

Boi się, że w obliczu otwartej konkurencji mogą pojawić się nieprzewidywalne konsekwencje. Dlatego model obsługi jest utrzymywany przez ograniczenia. Władze postrzegają wszelkie alternatywy jako zagrożenie – i są chronione barierami legislacyjnymi⁴⁹.

Na fasadowość rozwiązań zwracają uwagę wspomniani Czebotarijew i Satpajew, którzy postrzegają ową Tokajewowską pieriestrojkę jako „próbę dopasowania ideologicznego uzasadnienia do już podjętych kroków politycznych”.

Jest też drugi ważny aspekt. Być może inicjatywa rozwoju koncepcji jest bezpośrednio związana z przyszłym cyklem politycznym – przede wszystkim wyborami w 2029 roku. Rozpoczęły się już przygotowania – zarówno za kulisami, jak i w przestrzeni informacyjnej i politycznej. Prawdopodobnie zadaniem koncepcji jest budowanie nowych „reguł zachowań” – nie tyle dla społeczeństwa, co elit i aparatu państwowego. Ustanowienie jasnych priorytetów, nakreślenie „czerwonych linii”, wyznaczenie strefy dopuszczalnej – może to być jej prawdziwy cel. Jest to główna wada obecnego podejścia: koncepcja ponownie staje się narzędziem ochrony interesów klasy rządzącej⁵⁰.

Denazarbajewizacja?

Okres rządów oraz modelowania państwa przez Pierwszego Prezydenta Kazachstanu, obejmujący lata 1991-2019, określane jest mianem nazarbajewizacji. Z kolei okres zainicjowany już w 2019 r.,

49 *Yest' li u divannoju oppozitsii real'naya podderzhka?* [Есть ли у диванной оппозиции реальная поддержка?], exclusive.kz, 24.06.2025, [on-line:] <https://exclusive.kz/est-li-u-divannoju-oppozitsii-realnaja-podderzhka/> – 6 VIII 2025.

50 *Fenomen kollektivnogo Nazarbajeva* [Феномен коллективного Назарбаева]...

a związany bezpośrednio z tranzytem władzy charakteryzowała denazarbajewizacja, której symbolicznym zakończeniem miały stać się nowelizacja ustawy o Pierwszym Prezydencie oraz usunięcie wzmianek o nim z konstytucji. Jego twarzą stał się kolejny, drugi w historii KZ, prezydent – Kasym-Żomart Tokajew. Oba procesy były i nadal są zorientowane na wypracowanie i wzmocnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, przejawiającego się troską o zachowanie stabilizacji, efektywności, przewidywalności, pewności oraz utrzymanie pewnego zakresu rygoru⁵¹. Przy czym kluczowym od samego początku było uczynienie filarem współczesnego państwa kazachskiego silnego ośrodka władzy centralnej w postaci urzędu prezydenta państwa. Kwestią do rozstrzygnięcia pozostawał wzorzec – model prezydentury, który byłby najbardziej optymalny dla tego nowo powstałego państwa Azji Centralnej. Punktów odniesienia dla budowy kazachskiego prezydenca-lizmu było kilka: amerykański, francuski, radziecki, jak również rodzime doświadczenia zgodne z tradycją, obyczajowością i historią Kazachów. Ten ostatni wzorzec wynikać miał, jak uprzednio zauważono, z historycznych i kulturowych predyspozycji ludności Kazachstanu do silnej władzy prezydenckiej jako „reinkarnacji” instytucji władzy chana w ramach demokracji stepowej, która ma wielowiekową tradycję w historii narodu kazachskiego⁵².

Stabilizacja jako jedna z wartości była powszechnie podzielana przez społeczeństwo, odnosząc się do silnie zakorzonego poczucia wspólnotowości. Stanowiła zatem niepisaną gwarancję troski ze strony rządzących wobec mieszkańców, którzy akceptując dominującą rolę elity rządzącej wraz z jej liderem, dostoso-

51 J. Szymanek, *System rządów Republiki Kazachstanu. Przyczynek do badań nad poradzieckimi systemami politycznymi*, [w:] *W kręgu zagadnień konstytucjonalizmu oraz współczesnego państwa*, red. V. Serzhanova, Rzeszów 2015, s. 344.

52 Ю.А. Куликова, *op. cit.*, s. 73.

wywali swoje oczekiwania do uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych i pozostawiali tym samym wolną rękę decydom w kreowaniu strategii zarówno w sferze polityki zagranicznej, jak i wewnętrznej. Wszystko jednak musiało mieć swoją miarę – nie przekraczać akceptowanych przez obywateli granic i zdrowego rozsądku. O ile jeszcze sama idea silnego ośrodka prezydenckiego jako władzy wykonawczej nie budziła powszechnego niezadowolenia społecznego, o tyle omnipotencja Pierwszego Prezydenta w strukturze władzy – już tak. Niezadowoleniu społecznemu towarzyszył postępujący kryzys gospodarczy, który był coraz bardziej dotkliwie odczuwany przez obywateli Kazachstanu. Warto zatem przyrzeć się procesowi budowy kultu jednostki Nazarabajewa, jak i odchodzenia odeń, tym bardziej że jako osobliwe zjawisko nieobserwowane nigdzie indziej może w praktyce znaleźć zastosowanie w innych państwach regionu.

Dostrzegłszy „bankructwo” rozwiązań komunistycznych u progu narodzin nowego, postkomunistycznego świata, Nazarabajew poszedł inną drogą, budując zręby niepodległego Kazachstanu. Mając świadomość nieuniknionych zmian, otoczył się szeregiem polityków, którzy swoim doświadczeniem mogli skutecznie wesprzeć lidera tego centralnoazjatyckiego państwa. Pośród nich znaleźli się były przywódca Singapuru Lee Kuan Yewa czy były premier Wielkiej Brytanii Tony Blair, jak również międzynarodowi eksperci⁵³. Dzięki zmysłowi adaptacji do zmieniającej się rzeczywistości Nazarabajew przystąpił do uzyskania międzynarodowej aprobaty dla swych działań modernizacyjnych, mimo że jego strategia niejednokrotnie odbiegała od standardów demokratycznych w polityce wewnętrznej⁵⁴. Na skutek tego Kazachstan zaczął być

53 S. Guriev, D. Treisman, *op. cit.*, s. 104, 136-138, 294-295, 311.

54 J. Kucera, *No One Rigs an Election Quite Like Kazakhstan*, The Atlantic, 5.04.2011, [on-line:] <https://www.theatlantic.com/international/archive/2011/04/no-one-rigs-an-election-quite-like-kazakhstan/236817/> – 29 VI 2025.

z czasem postrzegany jako kluczowy i pożądaný partner przez innych państwowych i pozapaństwowych aktorów politycznych.

W celu z kolei zyskania poparcia ze strony współobywateli Nazarbajew także sięgnął do doświadczenia Lee, który zaproponował społeczeństwu porozumienie: uczciwość i skuteczność w zamian za lojalność. „Miałem dwa sposoby: aby moi przyjaciele byli miliarderni i zostawili biednych. Albo sprawić, by kraj odniósł sukces. Wybrałem ten drugi” – podsumował swoją strategię modernizacji singapurski przywódca. Lee nie obiecywał natychmiastowej demokracji, nie mówił o wartościach populistycznych. Natychmiast wskazał: będą surowe zasady, będzie dyscyplina – ale będzie też jakość zarządzania.

Nikt nie stoi ponad prawem, korupcja jest karana niezależnie od nazwisk. W zamian – technokratyczny rząd, skuteczna biurokracja i wysoki standard życia. Jest to legitymacja technokratyczna, w której obywatele są lojalni nie dlatego, że się boją, ale dlatego, że widzą zwrot z podatków i ufają systemowi⁵⁵.

Nazarbajew odwołał się od razu do zakorzenionego w mentalności Kazachów szacunku dla każdej władzy, któremu – zdaniem byłego ambasadora RP w Kazachstanie i Kirgistanie Marka Gałęckiego – towarzyszy fatalizm.

Niezależnie od tego, co się o niej myśli, na zewnątrz trzeba ją nie tylko akceptować, ale też popierać, okazywać oddanie. To coś, co łączy miejscową, „azjatycką” mentalność z systemem sowieckim. [...] Bej, chan, pierwszy sekretarz czy prezydent nie są przecież zwykłymi ludźmi, których obowiązują jakieś tam ograniczenia. Byłoby nawet głupio, gdyby musieli tłumaczyć się jak każdy⁵⁶.

55 *Fenomen kollektivnogo Nazarbajeva* [Феномен коллективного Назарбаева]...

56 W. Górecki, *op. cit.*, s. 40.

Nie budziła niezadowolenia także uruchomiona przez Nazarabajewa „szamałganizacja”. Postępowanie przywódcy Kazachstanu w pełni korespondowało z głęboko żywionym przekonaniem, a wręcz oczekiwaniem, że ten, który wysoko zajdzie w drabinie awansu społeczno-zawodowego, „ciągnie za sobą krewniaków”. W przeciwnym razie uchodziłby za osobę niegodną, „łajdaka, który nie dba o swoją rodzinę, albo figuranta, pozbawionego możliwości działania”⁵⁷. Jeżeli jednak nie idzie obrona polityka w parze ze społecznym poczuciem stabilizacji, a skala korupcji i nepotyzmu (akceptowanego do pewnego stopnia) przekracza akceptowalne granice rozsądku, następnym krokiem okazują się ponawiające się fale protestów społecznych.

Nazarabajew skorzystał z doświadczenia i wiedzy byłego przywódcy Singapuru. Postawił na wzmocnienie swojej pozycji w społeczeństwie oraz w strukturach władzy metodami charakterystycznymi dla dyktatury spinu – decydując się na zbudowanie kultu Pierwszego Prezydenta. Jak zauważyli Siergiej Guriev i Daniel Treisman,

Nazarabajew szybko zrozumiał, że najważniejsze było zyskanie poparcia obywateli – zdobycie popularności i jej utrzymanie. Ludzie na całym świecie chcieli przywódców, dzięki którym gospodarka będzie rozkwitać. Chcieli pracy, rosnących zarobków, dóbr konsumpcyjnych. Najlepszym sposobem na zyskanie poparcia było skuteczne zarządzanie gospodarką. Kryzysów i spowolnień nie sposób jednak uniknąć, dlatego przywódcy musieli się nauczyć, jak utrzymać władzę zarówno w dobrych, jak i złych czasach. Kluczem do tego było kształtowanie dyskursu politycznego, zarządzanie komunikatami docierającymi do obywateli⁵⁸.

Nie byłoby to możliwe bez manipulacji opinią publiczną poprzez media, opozycję, blogerów, organizacje społeczne, złasz-

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ S. Guriev, D. Treisman, *op. cit.*, s. 193-194.

cza w dobie dominującego na skutek cyfryzacji i informatyzacji Internetu.

W 2019 r. stery władzy przejął namaszczonej przez Pierwszego Prezydenta Kasym-Żomart Tokajew i na skutek rozlewającej się fali protestów społecznych zainicjował proces denazarbajewizacji. Momentem inicjującym zwrot w polityce wewnętrznej miało być pozbawienie Nursułtana Nazarbajewa tytułu Elbasy (2010-2023). Decyzja Tokajewa była świadectwem braku akceptacji nie tylko ze strony obywateli i opozycji, lecz także obecnych elit dla wywyższania samego Nazarbajewa, jak i członków jego rodziny czy politycznego zaplecza – oligarchów. Gniew uczestników masowych protestów ze stycznia 2022 r., które ostatecznie przekształciły się w rozlew krwi, został skierowany przeciwko dziedzictwu Nazarbajewa, który rządził krajem przez 30 lat i nadal wpływał na aparat państwowy po rezygnacji w 2019 r. Po najgorszym wybuchu przemocy w historii kraju krewni byłego prezydenta opuścili wysokie stanowiska, sam Nazarbajew prawie przestał pojawiać się w przestrzeni publicznej. Czy to jednak oznaczać miało odejście od modelu superprezydenckiego, który w praktyce funkcjonował jako cezaryjska władza oświeconego autokraty? Była to raczej próba odcięcia się od swego poprzednika i jego zaplecza, uzyskanie niezależności w sferze zarządzania państwem. Zainicjowana denazarbajewizacja nie oznaczała całkowitego potępienia i odrzucenia dziedzictwa Pierwszego Prezydenta. Nursułtan Nazarbajew na tyle głęboko zakorzenił się w mentalności kolejnych pokoleń niepodległego Kazachstanu, że próba zerwania więzi przez Tokajewa skończyłaby się katastrofą.

„Cezaryjska władza oświeconego autokraty”

W toku poszukiwania, budowy, umacniania modelu prezyden- cjalizmu warto prześledzić inicjatywy obu prezydentów, mimo występującej dysproporcji w zakresie kadencyjności Nazarabajewa (1991-1999, 1999-2006, 2006-2011, 2011-2015, 2015-2019) i To- kajewa (od 2019 r.). Obaj zainicjowali szereg reform wewnętrz- nych, które w literaturze przedmiotu określa się jako pierestroj- ki⁵⁹, pośrednio nawiązując nie tyle do okresu przebudowy ZSRR w dobie rządów Michaiła Gorbaczowa (1985-1991), ile raczej do rozmachu, zasięgu i dogłębności tych rządów, które jednak przede wszystkim ukierunkowane były na utrwalenie dominującej pozy- cji centralnego ośrodka władzy. Stanowiąc także reakcję na ocze- kiwania społeczne, nie posiadały waloru długofalowej trwałości, która przekładałaby się na skuteczność, a co a tym idzie – efektyw- ność ośrodka rządzącego.

Reformy Nazarabajewa rozłożone na 28 lat charakteryzowały się powierzchownością, zawierały w sobie także komponent populi- styczny. Celem było, jak zauważono wcześniej, utrzymanie wize- runku prawnego, oświeconego „władcy”, który z racji posiadanego „charyzmatu” („«twórca nowego niepodległego państwa», które zapewniało «jedność, ochronę Konstytucji, praw i wolności czło- wieka i obywatela»”⁶⁰) posiada pełnię władzy nad Kazachstanem.

59 A. Jarosiewicz, *op. cit.*; W. Górecki, *Pierestrojka Tokajewa. Kazach- stan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, „Komentarze OSW” 2022, nr 456, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i-28-VI-2025>.

60 B. Asylbek, *Formal'nost' ili chto-to drugoye? Zachem otmenyayut zakon o „yelbasy” i garantii dlya Nazarbayev*, Azattyk Aziâ [Б. Асылбек, *Формальность или что-то другое? Зачем отменяют закон о «елбасы» и гарантии для Назарбаевых*, Азаттык Азия], 12.01.2023, [on-line:] <https://>

Niewidoczne były brutalne represje (zabójstwa polityczne, więźniowie polityczni), albowiem przemoc maskowana była w celu utrzymania wizerunku oświeconego przywódcy. Cenzura miała charakter niejawny. Istniejące prywatne media – tak tradycyjne, jak i nowoczesne – mogły działać, lecz zdobywane, kiedy to możliwe, wykorzystywane były do prowadzenia bardziej subtelnej propagandy, przedstawiającej wizerunek kompetentnego przywódcy. Zachowywaniu pozorów demokracji towarzyszyły zwykle otwartość na przepływ ludzi i informacji spoza państwa. Wszystkie te cechy przekuły się w utrwalenie modelu superprezydenckiego. W praktyce odpowiadał on wzorcowi cezaryjskiej władzy oświeconego autokraty, określanemu nieraz „spini dyktaturą”, którego istota sprowadza się do rządzenia poprzez zwodzenie, manipulację⁶¹.

Lider Nacji, jak w dalszym ciągu czasem nazywa się Nazarbajew, trzymał się doktryny wskazującej, że autorytarna władza jest najlepszym modelem ustroju dla tej byłej republiki radzieckiej. Stało to w kontrze do prób modernizowania struktury państwa, w tym administracji, przy wykorzystaniu wzorców zachodnich. Takie próby nie mogły zakończyć się sukcesem, groziły bowiem zerwaniem porozumienia łączącego Kazachstan z Moskwą.

Tokajew po objęciu władzy w 2019 r. ogłosił kurs modernizacji politycznej, powołano nową platformę dialogu między państwem a społeczeństwem obywatelskim – Krajową Radę Zaufania Publicznego (*Национальный совет общественного доверия – НСОД*). Prezydent przedstawił Nowy Kurs Gospodarczy oraz koncepcję „państwa słuchającego” (*„слушающего государства”*)⁶². Kapitał

rus.azattyq.org/amp/kazakhstan-law-on-the-first-president/32220302.html
– 5 VIII 2025.

61 S. Guriev, D. Treisman, *op. cit.*, s. 52.

62 *Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana*, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [*Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана*],

ludzki i jakość życia zostały uznane za priorytety państwa. W kolejnych latach 2020-2021 przeprowadzono szereg reform społeczno-gospodarczych i działań mających na celu wsparcie ludności, pojawiły się także pierwsze efekty reform demokratycznych.

Do czasu tragicznych wydarzeń styczniowych (2-10 stycznia) 2022 r. w Kazachstanie funkcjonował brzemienny w skutki okres dwuwładzy. Współrządy eksprezydenta Nursułtana Nazarbajewa z namaszczonym przezeń Tokajewem stanowiły czas realizacji starannie przygotowanego procesu przekazania władzy. W praktyce, mimo rezygnacji z zajmowanego stanowiska prezydenta państwa 19 marca 2019 r., Nazarbajew zachował, dzięki wcześniej opracowanemu zbiorowi aktów normatywnych, znaczną część wpływów w swoich rękach. Oprócz dożywotniego przewodnictwa w Radzie Bezpieczeństwa i Zgromadzeniu Narodowym Kazachstanu, prawa do zasiadania w Radzie Konstytucyjnej i udziału w polityce kadrowej Pierwszy Prezydent pozostał przewodniczącym rządzącej partii Nur Otan (co ze względu na brak procedury samodzielnego zgłaszania kandydatur w wyborach miało szczególne znaczenie). W ten sposób, pomimo tego, że Konstytucja KZ nadawała głowie państwa szerokie uprawnienia, Kasym-Żomart Tokajew, który po rezygnacji Nazarbajewa został najpierw pełniącym obowiązki prezydenta, a następnie wybranym prezydentem, otrzymał ograniczoną władzę, pozostając pod patronatem swojego poprzednika.

Jak zauważa Anton Timczenko,

szczególny status konstytucyjny pierwszego prezydenta Kazachstanu, jego wpływ i uprawnienia z jednej strony doprowadziły do powstania czegoś w rodzaju dwuwładzy – przedstawiciele

Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/po-slanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana – 5 VIII 2025.

klasy politycznej byli zmuszeni lawirować lub wybierać, na kim się wzorować, a z drugiej strony zwykli obywatele nie postrzegali tego „półprzejścia” jako poważnej zmiany. Między innymi to przyczyniło się do masowych protestów w styczniu 2022 roku⁶³.

Pragmatyczny Kasym-Żomart Tokajew, wykorzystując narastający kryzys wewnętrzny, przystąpił do działania. Po wybuchu zamieszek w styczniu 2022 r. wystąpił z propozycją przeprowadzenia szeregu działań ukierunkowanych na pieriestrojkę w obszarze:

- transformacji politycznej obejmującej: liberalizację systemu politycznego, stworzenie konkurencyjnego środowiska społeczno-politycznego, wzmocnienie dialogu między państwem a społeczeństwem⁶⁴;
- reformy struktury administracyjnej;
- liberalizacji systemu gospodarczego;
- powołania funduszu solidarnościowego, w ramach którego część dochodów uzyskiwanych przez kazachskie przedsiębiorstwa zostanie rozdysponowana wśród najuboższych obywateli;
- wypracowania planu na rzecz przeciwdziałania procederowi prania brudnych pieniędzy;
- konieczności podjęcia kroków przeciwko monopolom państwowym w różnych sektorach gospodarki⁶⁵.

Nowy prezydent postawił sobie za cel sprawienie, aby w republice dominowały silne instytucje polityczne i priorytety ogólnokrajowe, a nie poszczególne osoby i interesy wąskich grup. Jed-

63 A. Timchenko [А. Тимченко], *op. cit.*

64 Y. Ionova, *Kazakhstan na puti reform*, „Rossiya i novyye gosudarstva Yevrazii” [Е. Ионова, *Казахстан на пути реформ*, „Россия и новые государства Евразии”] 2022, № 4, s. 99.

65 J. Niemiec, *Kazachstan – krajobraz po rewolucji*, „Komentarz KBN” 2022, nr 3(92), s. 3, [on-line:] <https://zbn.inp.uj.edu.pl/documents/92718966/141790378/Komentarz92/661087a9-3b1f-4120-ba53-1f2abef541e3> – 5 VIII 2025.

nak, jak pokazuje praktyka, ogłoszenie zmian w życiu politycznym napotykało na sprzeciw różnych grup i klanów. Ogłoszonej *urbi et orbi* strategii budowy Nowego Kazachstanu towarzyszyło zaangażowanie Tokajewa ukierunkowane na utrwalenie w świadomości społecznej własnego wizerunku jako pogromcy oligarchów i obrońcy ludu. Kluczem do sukcesu miał być cały katalog inicjatyw, które w założeniu miały doprowadzić do szybkiego podniesienia standardu życia mieszkańców kraju.

W tym samym czasie przeprowadził w dość szybki sposób proces denarabajewizacji, w efekcie którego nie tylko Nazarabajewidzi⁶⁶ zostali odsunięci od lukratywnych stanowisk, z których czerpali ogromne zyski. W ramach kampanii pogrzebania „oligarchicznego kapitalizmu” niektórzy z wpływowych oligarchów zostali postawieni w stan oskarżenia i skazani na kary wieloletniego więzienia (m.in. biznesman Kairat Satybaldy, bratanek Nursułtana Nazarabajewa, dotychczasowy szef Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego (KNB), i były premier Karim Masimow). Tokajew wykorzystał kryzys, by rozprawić się z obozem Nazarabajewa, lecz także by zerwać z przeszłością. Głównym celem stało się całkowite odsunięcie Nursułtana Nazarabajewa od wpływu na proces decyzyjny w kraju. 10 stycznia 2023 r. Sąd Konstytucyjny Republiki Kazachstanu postanowił uznać za nieważną ustawę „O pierwszym prezydencie Republiki Kazachstanu – Elbasy”⁶⁷, która została przyjęta przez parlament dwa dni później. 26 stycznia 2022 r. deputowani Sena-

66 Bezpośrednio po zakończeniu antyrządowych demonstracji zatrudnienie stracili siostrzeniec Nursułtana Nazarabajewa Samat Abisz (pierwszy zastępca przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego) oraz zięciowie byłego prezydenta: Timur Kulibajew, Dimasz Dosanow i Kajrat Szaripbajew (wszyscy trzej stali na czele rad nadzorczych ważnych przedsiębiorstw państwowych).

67 *Konstitutsionnyy sud Kazakhstana postanovil priznat' utrativshim silu zakon o Yelbasy* [Конституционный суд Казахстана постановил признать утратившим силу закон о Елбасы], informburo.kz, 11.01.2023, [on-line:]

tu (izba wyższa) parlamentu Kazachstanu zatwierdzili poprawki ustawodawcze znoszące dożywotnią funkcję przewodniczącego Nursułtana Nazarbajewa w Zgromadzeniu Narodu Kazachstanu (ZNK) i Radzie Bezpieczeństwa⁶⁸, a także konieczność koordynowania z nim wszystkich inicjatyw w zakresie polityki zagranicznej i wewnętrznej. We wrześniu 2022 r. przywrócono stolicy, Nur-Sułtanowi, dawną nazwę Astana. Również we wrześniu Senat parlamentu Kazachstanu zatwierdził pakiet poprawek usuwających z listy świąt państwowych Dzień Pierwszego Prezydenta Nursułtana Nazarbajewa⁶⁹. Proces wychodzenia przez Tokajewa z pozycji „półprezydenta” został prawnie zagwarantowany przeprowadzonym 5 czerwca 2022 r. referendum – na mocy jego wyników dokonano nowelizacji Konstytucji Kazachstanu⁷⁰. W szeregu naniesionych do ustawy zasadniczej poprawek w odniesieniu do procesu odciążenia się od spuścizny Nazarbajewa znalazły się m.in.:

- wyłączenie z Konstytucji art. 46, który mówi, że status i uprawnienia Pierwszego Prezydenta Republiki Kazachstanu są określone w Konstytucji Republiki Kazachstanu i ustawie konstytucyjnej;
- zakaz członkostwa w partiach politycznych dla prezydenta Republiki Kazachstanu, przewodniczącego i członków Trybunału

<https://informbuero.kz/novosti/konstitucionnyi-sud-kazaxstana-postanovil-priznat-utrativsim-silu-zakon-o-elbasy> – 5 VIII 2025.

68 *Parlament Kazachstana odobril otmenu pozhiznennogo predsedatelstva Nursultana Nazarbajeva v Sovbeze* [Парламент Казахстана одобрил отмену пожизненного председательства Нурсултана Назарбаева в Совбеze], currenttime.tv, 19.01.2022, [on-line:] <https://www.currenttime.tv/a/otmena-predsedatelstva-nazarbaeva-sovbez/31661330.html> – 5 VIII 2025.

69 G. Kuczyński, *Tokajew w butach Nazarbajewa. Kazachstan nowy tylko na pozór*, i.pl, 20.11.2022, [on-line:] <https://i.pl/tokajew-w-butach-nazarba-jewa-kazachstan-nowy-tylko-na-pozor/ar/c1-17064877> – 5 VIII 2025.

70 *O provedenii 5 iyunya 2022 goda respublikanskogo referendumu* [О проведении 5 июня 2022 года республиканского референдума], akorda.kz, 5.05.2022, [on-line:] <https://akorda.kz/ru/o-provedenii-5-iyunya-2022-goda-respublikanskogo-referenduma-545131> – 5 VIII 2025.

Konstytucyjnego, sędziów Sądu Najwyższego i innych sądów, przewodniczącego i członków Centralnej Komisji Wyborczej, przewodniczącego i członków Najwyższej Izby Kontroli, żołnierzy, pracowników organów bezpieczeństwa narodowego, funkcjonariuszy organów ścigania Republiki Kazachstanu;

- zakaz wyboru tej samej osoby na prezydenta Republiki Kazachstanu więcej niż dwa razy z rzędu;
- zakaz zajmowania stanowisk politycznych i kierowniczych w sektorze quasi-państwowym przez bliskich krewnych prezydenta;
- pozbawienie prezydenta Republiki Kazachstanu prawa do uchylania decyzji akimów regionów, miast o znaczeniu republikańskim i stolicy kraju⁷¹.

W opinii ekspertów z Center of Socio-Economic and Geopolitical Research (CSEGR) wraz z wydarzeniami stycznia 2022 r. rozpoczął się okres II Republiki Kazachstanu. W odniesieniu zaś do pieriestrojki Tokajewa podkreślono, że

zmiany wprowadzone do konstytucji można warunkowo podzielić na „populistyczne”, związane z ograniczeniem uprawnień prezydenta kraju, „propagandowe”, mające na celu wzmocnienie demokratycznego wizerunku kraju i jego przywództwa, oraz „realne”, które faktycznie pokazują kontury „drugiej republiki” prezydenta Tokajewa.

Do „populistycznej” części postanowień należy zaliczyć usunięcie z konstytucji wzmianki o pierwszym prezydencie kraju oraz ograniczenia związane z prawami i obowiązkami prezydenta kraju, które w warunkach postsowieckich demokracji mają bardziej formalny charakter: Ograniczenia nałożone na głowę państwa mają na celu przesunięcie uwagi opinii publicznej z roli prezydenta w zarządzaniu sprawami wewnętrznymi na

71 *Prichiny i posledstviya konstitutsionnogo referendumu v Kazakhstane* [Причины и последствия конституционного референдума в Казахстане], [on-line:] <https://csegr.ru/referendum-in-kazakhstan/> - 5 VIII 2025.

jego formalną rolę kierowniczą w budowaniu państwa, co jest raczej uzasadnione psychologicznie. Takie zmiany i uzupełnienia w konstytucji świadczą o postawionym przez Tokajewa zadaniu depersonalizacji reżimu politycznego Kazachstanu (w oficjalnej prasie nazwano to „ostatecznym przejściem od modelu superprezydenckiego do republiki prezydenckiej”). Jednocześnie charakterystycznym okazało się zachowanie przez prezydenta wszystkich mechanizmów zarządzania i poziomu wpływu na podejmowanie decyzji we wszystkich gałęziach władzy w Kazachstanie⁷².

Czy zatem w odniesieniu do osoby Tokajewa mamy do czynienia z kolejną odsłoną oświeconego autokraty, który po rozprawieniu się z ludźmi Nazarabajewa dysponuje znacznym kredytem zaufania zarówno wśród obywateli, jak i przedstawicieli nowego pokolenia w polityce (duża część z nich to absolwenci prestiżowych zachodnich uczelni), którzy są gotowi do wzięcia odpowiedzialności za przyszłość Kazachstanu? W konfrontacji z Nazarabajewidami opowiedzieli się po stronie drugiego prezydenta, licząc na benefity materialne i niematerialne.

Pytanie brzmi: co jest nadrzędnym celem Tokajewa? Jest ono o tyle zasadne, że choć na początku swojej prezydentury wydał się łagodny i skromny, to po „tragicznym styczniu” za cel może obrać przejście pełni władzy w kraju i konsolidację autorytarnego reżimu w dłuższej perspektywie. Pojawiają się głosy komentatorów, że Tokajew w ciągu dwóch lat przekształcił się w typowego autokratycznego patriarchę. Co więcej, niektóre cechy wskazują na degenerację reżimu Tokajewa do bardziej sztywnego autorytaryzmu⁷³.

72 *Ibidem*.

73 A. Tlegenova, S. Beysembayev, *Staryy „Novyy Kazakhstan”. Chto pomenyali reformy Tokaeva* [A. Тлегенова, С. Бейсембаев, *Старый «Новый Казахстан». Что поменяли реформы Токаева*], Carnegie Poli-

Jak prognozuje dalszy przebieg modernizacji w Kazachstanie
Aleksiej Mamedov,

reforma konstytucyjna, zainicjowana w 2022 roku, stała się odzwierciedleniem nagromadzonych w kraju problemów. Prezydent Kazachstanu liczy, że proponowane zmiany stworzą warunki dla stabilnego rozwoju politycznego. Przed głową państwa stoi zadanie wdrożenia w praktyce mechanizmów współpracy między organami władzy opartych na przepisach prawnych oraz ograniczenia wpływu nieformalnych porozumień, które opierają się na interesach klanów i elit regionalnych realizujących swoje egoistyczne cele. Taka praktyka ma negatywny wpływ na opracowywanie i realizację polityki zewnętrznej i wewnętrznej. Ostatecznie struktury władzy nie są niezależne i stanowią platformy, na których różne grupy wewnątrzpaństwowe walczą o wpływy w celu zapewnienia sobie bezpieczeństwa i kontroli nad państwem⁷⁴.

Zakończenie

W toku analizy procesu kształtowania się modelu „cezaryjskiej władzy oświeconego autokraty” w Kazachstanie na przykładzie prezydentów KZ nie można nie zauważyć, że to przywódca państwa jest kreatorem strategii rozwoju Kazachstanu. Z drugiej strony każdo-

tika, 5.09.2024, [on-line:] <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/09/tokayev-kazakhstan-reforms?lang=ru> – 23 VII 2023.

⁷⁴ A.V. Mamedov, *Evoljucsiya politicheskogo razvitiya Respubliki Kazachstan v postsovetskiy period*, „Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Politologiya” [A.B. Мамедов, *Эволюция политического развития Республики Казахстан в постсоветский период*, „Вестник Российского университета дружбы народов. Политология”] Vol. 26, 2024, No. 3, s. 527-528.

razowo inicjowana modernizacja państwa na niwie polityki wewnętrznej wręcz demonstracyjnie ukazuje stopień intensywności jej oddziaływania na kształtowanie się pozycji przywódcy państwa. Stąd płynie logiczny wniosek o osobistej odpowiedzialności, którą ponosi każdy autokratyczny przywódca za obrany kurs strategii rozwoju państwa. Jeżeli dochodzi do złamania niepisanej umowy pomiędzy rządzącym przywódcą a społeczeństwem, wówczas do głosu dochodzą przybierające na sile oddolnie artykułowane pomruki niezadowolenia społecznego. Punktem kulminacyjnym stają się protesty, demonstracje i strajki, które przekształcają się w regularne zamieszki. Każdy z rządzących przywódców Kazachstanu poczuł ten proces na własnej skórze: Nazarbijew w 2011 r., Tokajew w 2022⁷⁵. To właśnie w tych trudnych uwarunkowaniach staje się widoczna spójna polityka rozwoju Kazachstanu, charakteryzująca się stabilnością, linearnością, podkreślającą wierność uznawanemu systemowi wartości, tradycji, kulturze politycznej kazachskiego państwa. Jej wskaźniki, nie pozostając na poziomie propagandowym, przenikają do społeczeństwa kazachstańskiego, stając się tym samym jednym z kluczowych elementów systemu aksjologicznego.

Kazachstan na tle pozostałych krajów Azji Centralnej wyróżnia się swoim doświadczeniem w zakresie ewolucji systemowej. Procesy demokratyzacji i okresy nasilenia autorytaryzmu, a następnie powrót do zasad demokratycznych odzwierciedlają specyfikę systemu politycznego Kazachstanu. Podobnie jak inne państwa centralnoazjatyckie Kazachstan pozostawał pod wpływem historycznych modeli zarządzania i relacji między różnymi grupami władzy. Pomimo publicznie składanych przez Nursułtana Nazarbijewa deklaracji o podziale władzy rola instytucji Pierwszego

75 K. Pachucki-Włosek, *Ewolucja strategii zarządzania państwem w Republice Kazachstanu po styczniowych protestach*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2022, nr 17, s. 206.

Prezydenta umacniała się w kraju, by w końcu przybrać postać kultu jednostki. Należy zauważyć, że o ile na początkowym etapie przyczyniło się to do stabilizacji gospodarki i prowadzenia zrównoważonej polityki zagranicznej, a także do zmniejszenia wpływów lokalnych elit, o tyle nadmierna koncentracja władzy w rękach prezydenta doprowadziła w konsekwencji do niestabilności politycznej z powodu braku jasnego mechanizmu przekazywania władzy. Niezmiennosc elity politycznej, zmniejszenie roli parlamentu w podejmowaniu ważnych decyzji państwowych stały się w istocie barierami dla realizacji prawdziwie demokratycznych zasad. Wraz z dojściem do władzy Kasyma-Żomarta Tokajewa wymuszona została modernizacja systemu państwowego. Pierestrojka w życiu politycznym kraju, pomimo zniesienia dualizmu władzy i przeprowadzenia nowelizacji Konstytucji Kazachstanu 2022 r., nie poskutkowała zmianą w systemie rządów w Kazachstanie. Ze względu na wpływ tradycji reżim władzy nadal zachowuje swoje kluczowe cechy, jak konsolidację wszystkich uprawnień władzy w rękach głowy państwa⁷⁶.

Podsumowując, można stwierdzić, że pomimo tego, że przez 26 lat funkcjonowania cezaryjskiego modelu władzy prezydenckiej z powodzeniem pokonywał on wszystkie wyzwania, mówienie o jego absolutnej trwałości jest przedwczesne. Jak pokazał przykład Nursułtana Nazarbajewa, koncentracja uprawnień w rękach konkretnej osoby nie sprzyja stabilności ram konstytucyjnych w okresie zawirowań społeczno-politycznych. Co istotne, istnieje realna obawa autokratycznych przywódców tej części świata (Europy, Azji Centralnej), że radykalna i prawdziwa demokratyzacja Kazachstanu mogłaby zachwiać sytuacją w regionie, w którym funkcjonuje tylko jedno i to w dodatku coraz mniej demokratyczne państwo. Groźba kolejnej „fali demokratyzacji” wymusza podjęcie

76 A. Timchenko [A. Тимченко], *op. cit.*

przez zwolenników silnej autokratycznej władzy centralnej takich działań, aby zjawisko tzw. kuli śnieżnej nie rozprzestrzeniło wirusa demokracji, jak to miało miejsce w okresie Jesieni Ludów.

Bibliografia

- Akkuly Sultan-Han, *Kul't lichnosti v Central'noj Azii budet, пока это позволѐет народ*, Azattyk Aziâ [Аккулы Султан-Хан, *Культ личности в Центральной Азии будет, пока это позволяет народ*, Азаттык Азия], 18.04.2011, [on-line:] https://rus.azattyq.org/a/nazarbayev_personality_cult_karimov_berdymukhamedov_rakhmon/3558363.html.
- AKTSII dvizheniye „Nur-Otar” [АКЦИИ движение «Нур-Отар»], [on-line:] <https://nurotarkz.narod.ru/arh/300808/300808.html>.
- Aliyev R., *Krestnyu test'. Dokumental'naya povest'* [Алиев Р., *Крестный тестъ. Документальная повесть*], Berlin 2009.
- Артаев В., *Kazakhstan s'yelbasy. Kul't lichnosti Nursultana Nazarbayeva ne perezhil yanvar' 2022 goda*, Mediazona [Аптаев Б., *Казахстан съелбасы. Культ личности Нурсултана Назарбаева не пережил январь 2022 года*, Медиазона], 24.01.2022, [on-line:] <https://mediazona.ca/article/2022/01/24/elbasy>.
- Asylbek B., *Formal'nost' ili chto-to drugoye? Zachem otmenyayut zakon o „yelbasy” i garantii dlya Nazarbayev*, Azattyk Aziâ [Асылбек Б., *Формальность или что-то другое? Зачем отменяют закон о «елбасы» и гарантии для Назарбаевых*, Азаттык Азия], 12.01.2023, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/amp/kazakhstan-law-on-the-first-president/32220302.html>.
- Biblioteka Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Библиотека Первого Президента Республики Казахстан], gov.kz, [on-line:] <https://elbasylibrary.gov.kz/ru>.
- Cohen A., *Kazakhstan: The Road to Independence: Energy Policy and the Birth of a Nation*, Washington, D.C. 2008.
- Fenomen kolektivnogo Nazarbayeva [Феномен коллективного Назарбаева], exclusive.kz, 23.06.2025, [on-line:] <https://exclusive.kz/fenomen-kolektivnogo-nazarbaeva/>.

- Górecki W., *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, „Komentarze OSW” 2022, nr 456, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i>.
- Górecki W., *Wieczne państwo. Opowieść o Kazachstanie*, Wołowiec 2024.
- Gosudarstvennaya programma „Kul’turnoye nasledie”* [Государственная программа «Культурное наследие»], [on-line:] https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1402&Itemid=556&lang=ru&id=401.
- Grochmalski P., *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006.
- Guriev S., Treisman D., *Spin dyktatorzy. Nowe oblicze tyranii w XXI wieku*, Kraków 2023.
- Ionova Y., *Kazakhstan na puti reform*, „Rossiya i novyye gosudarstva Yevrazii” [Ионова Е., *Казakhstan на пути реформ*, „Россия и новые государства Евразии”] 2022, № 4, s. 99-111.
- Jarosiewicz A., *Pierestrojka Nazarbajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, „OSW. Punkt Widzenia” 2016, nr 58, [on-line:] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_50_pierestrojka_nazarbajewa_net.pdf.
- Қазақстан Республикасының ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты [Қазақстан Республикасының ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты], iie.kz, [on-line:] https://iie.kz/?page_id=448.
- Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V ZRK* [Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>.
- Konstitutsionnyy sud Kazakhstana postanovil priznat’ utrativshim silu zakon o Yelbasy* [Конституционный суд Казахстана постановил признать утратившим силу закон о Елбасы], informburo.kz, 11.01.2023, [on-line:] <https://informburo.kz/novosti/konstitutsionny-i-sud-kazakhstana-postanovil-priznat-utrativsim-silu-zakon-o-elbasy>.
- Konstitutsionnyy zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 iyulya 2000 goda № 83-II, O Pervom Prezidente Respubliki Kazakhstan – Yelbasy (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 07.02.2022 g.) (utratil silu)* [Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-II, О Первом Президенте Республики Казахстан – Елбасы (с изменениями и дополнениями по состоянию

на 07.02.2022 г.) (утратил силу)], zakon.kz, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019103.

Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 19.09.2022 g.) [Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.)], zakon.kz, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&show_di=1&pos=0;0#pos=0;0.

Kucera J., *No One Rigs an Election Quite Like Kazakhstan*, The Atlantic, 5.04.2011, [on-line:] <https://www.theatlantic.com/international/archive/2011/04/no-one-rigs-an-election-quite-like-kazakhstan/236817/>.

Kuczyński G., *Tokajew w butach Nazarabajewa. Kazachstan nowy tylko na pozór*, i.pl, 20.11.2022, [on-line:] <https://i.pl/tokajew-w-butach-nazarabajewa-kazachstan-nowy-tylko-na-pozor/ar/c1-17064877>.

Kulikova Y.A., *Prichiny vozniknoveniya instituta prezidentstva v stranakh SNG (na primere Rossiyskoy Federatsii, Respubliki Belarus', Respubliki Kazakhstan i Respubliki Azerbaydzhan)*, „Yurisprudentsiya” [Куликова Ю.А., *Причины возникновения института президентства в странах СНГ (на примере Российской Федерации, Республики Беларусь, Республики Казахстан и Республики Азербайджан)*, „Юриспруденция”] 2010, Т. 18, № 2, s. 73-84.

Kul't lichnosti Nazarbayeva byet po reputatsii samogo Nazarbayeva [Культ личности Назарбаева бьет по репутации самого Назарбаева], Wayback Machine, 1.12.2012, [on-line:] <https://web.archive.org/web/20131024144148/http://abiyev.kz/5283-kult-lichnosti-nazarbaeva-bet-po-reputacii-samogo-nazarbaeva.html>.

Kuryłowicz M., *Analogie historyczne w działaniu politycznym. Casus Kazachstanu*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2022, nr 3, s. 61-79, <https://doi.org/10.14746/ssp.2022.3.3>.

Mamedov A.V., *Evolutsiya politicheskogo razvitiya Respubliki Kazakhstan v postsovetskiy period*, „Vestnik Rossiyskogo universiteta družby narodov. Politologiya” [Мамедов А.В., *Эволюция политического развития Республики Казахстан в постсоветский период*, „Вестник Российского университета дружбы народов. Политология”] Vol. 26, 2024, No. 3, s. 520-530, <https://doi.org/10.22363/2313-1438-2024-26-3-520-530>.

- Mendybajev S., Shelgunov V., *Kleptokratiya: kazakhgeyt: novoye rassledovaniye*, Moskva [Мендыбаев С., Шелгунов В., *Клептократия: казахгейт: новое расследование*, Москва] 2001.
- Mezhdunarodnyy aeroport Nursultan Nazarbajev* [Международный аэропорт Нурсултан Назарбаев], [on-line:] <https://www.nn-airport.kz/>.
- Mishina Y.A., *Dlinnyye teni sovetskogo proshlogo*, Moskva [Мишина Е.А., *Длинные тени советского прошлого*, Москва] 2014.
- Mukankyzy M., *Karta kul'ta lichnosti Nazarbajeva*, Azattyk Aziâ [Муканкызы М., *Карта культуры личности Назарбаева*, Азаттык Азия], 20.11.2012, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/kult-lichnosti-nursultana-nazarbaeva/24775382.html>.
- Muzej Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [Музей Первого Президента Республики Казахстан], Visit Astana, [on-line:] <https://visitastana.kz/about-city/what-to-see/muzej-pervogo-prezidenta-rk/>.
- Nazarbajew N., *Era niepodległości*, Warszawa 2018.
- Nazarbayev N.A., *Moya zhizn'. Ot zavisimosti k svobode*, Moskva [Назарбаев Н.А., *Моя жизнь. От зависимости к свободе*, Москва] 2024.
- Nazarbayev Universitet* [Назарбаев Университет], [on-line:] <https://nu.edu.kz/ru>.
- Niemiec J., *Kazachstan – krajobraz po rewolucji*, „Komentarz KBN” 2022, nr 3(92), s. 1-4, [on-line:] <https://zbn.inp.uj.edu.pl/documents/92718966/141790378/Komentarz92/661087a9-3b1f-4120-ba53-1f2a-bef541e3>.
- Novyy Kazakhstan: put' obnoveniya i modernizatsii. Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana ot 16 marta 2022 goda* [Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 года], akorda.kz, [on-line:] <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-narodu-kazahstana-1623953>.
- O gosudarstvennykh simbolakh*, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [О государственных символах, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/state_symbols/about_state_symbols.
- O provedenii 5 iyunya 2022 goda respublikanskogo referendumata 5 maya 2022 goda* [О проведении 5 июня 2022 года республиканского референдума 5 мая 2022 года], akorda.kz, 5.05.2022, [on-line:] <https://>

akorda.kz/ru/o-provedenii-5-iyunya-2022-goda-respublikanskogo-referenduma-545131.

Ob itogakh golosovaniya na respublikanskom referendume 5 iyunya 2022 goda [Об итогах голосования на республиканском референдуме 5 июня 2022 года], election.gov.kz, 7.06.2022, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/acts/index.php?ID=7120>.

Ob ustanovlenii itogov vyborov deputatov Mazhilisa Parlamenta RK [Об установлении итогов выборов депутатов Мажилиса Парламента РК], election.gov.kz, 27.03.2023, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922>.

Pachucki-Włosek K., *Ewolucja strategii zarządzania państwem w Republice Kazachstanu po styczniowych protestach*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2022, nr 17, s. 201-217.

Park imeni Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Парк имени Первого Президента Республики Казахстан], Visit Almaty, [on-line:] <https://visitalmaty.kz/park-imeni-pervogo-prezidenta-respub/>.

Parlament Kazachstana odobril otmenu pozhiznennogo predsedatel'stva Nursultana Nazarbayeva v Sovbeze [Парламент Казахстана одобрил отмену пожизненного председательства Нурсултана Назарбаева в Совбезе], currenttime.tv, 19.01.2022, [on-line:] <https://www.currenttime.tv/a/otmena-predsedatelstva-nazarbaeva-sovbez/31661330.html>.

Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazachstana, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-narodu-kazachstana.

Prichiny i posledstviya konstitutsionnogo referenduma v Kazachstane [Причины и последствия конституционного референдума в Казахстане], [on-line:] <https://csegr.ru/referendum-in-kazakhstan/>.

Respublika Kazakhstan, Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Республика Казахстан, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], akorda.kz, [on-line:] https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan.

Rusakova V., *Nazarbayev: chto nazvano v chest' pervogo prezidenta RK?* [Русакова В., Назарбаев: что названо в честь первого президента РК?],

- krisha.kz, 20.03.2019, [on-line:] <https://krisha.kz/content/articles/2019/nazarbaev-chto-nazvano-v-chest-pervogo-prezidenta-rk>.
- Ryskozha B., *Kul't lichnosti Nazarbayeva obyasnuyut prirodoy samogo naroda*, Azattyk Aziâ [Рыскожа Б., *Культ личности Назарбаева объясняют природой самого народа*, Азаттык Азия], 17.06.2009, [on-line:] https://rus.azattyq.org/a/Kult_lichnosti_Nazarbaeva/1755927.html.
- „Shal, ket!” *Svyshe sotni zaderzhannykh, otseplennyye „dlya dezinfektsii” ploshchadi*, Azattyk Aziâ [«Шал, кет!» *Свыше сотни задержанных, оцепленные «для дезинфекции» площади*, Азаттык Азия], 6.06.2020, [on-line:] <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-rallies-6-june/30656050.html>.
- Shukuralieva N., Lipiński A., *Uwarunkowania legitymizacji władzy w systemach autorytarnych*. *Casus państw Azji Centralnej*, „Przegląd Politologiczny” 2017, nr 1, s. 189-202, <https://doi.org/10.14746/pp.2017.22.1.13>.
- Smayyl M., *Ob'yavleny itogi vyborov prezidenta v Kazakhstane* [Смайыл М., *Объявлены итоги выборов президента в Казахстане*], Tengri news, 22.11.2022, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/obyavleniyi-itogi-vyborov-prezidenta-v-kazakhstane-483885/.
- „Spustya chetvert' veka posle Zheltoksana kul't lichnosti vernulsya, govoryat polityki” [«Спустя четверть века после Желтоксана культ личности вернулся, говорят политики»], Wayback Machine, 23.11.2011, [on-line:] <https://web.archive.org/web/20130205190909/http://i-news.kz/news/2011/11/23/6156349.html>.
- Suleymanov A.F., Andirzhanova G.A., *Osobennosti stanovleniya, razvitiya i sovershenstvovaniya instituta prezidentstva v Kazakhstan*, „Vestnik Kaznu. Seriya yuridicheskaya” [Сулейманов А.Ф., Андирижанова Г.А., *Особенности становления, развития и совершенствования института президентства в Казахстан*, „Вестник КазНУ. Серия юридическая”] („Journal of Actual Problems of Jurisprudence”) 2017, №1(81).
- Szymanek J., *System rządów Republiki Kazachstanu. Przyczynek do badań nad poradzieckimi systemami politycznymi*, [w:] *W kręgu zagadnień konstytucjonalizmu oraz współczesnego państwa*, red. V. Serzhanova, Rzeszów 2015, s. 337-350.
- Szymanek J., *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013.

- Szymański M., *Demokracja czy monarchia? Polityka Kazachstanu pozostawia wiele do życzenia*, onet.pl, 4.08.2023, [on-line:] <https://www.onet.pl/informacje/nowaeuropawschodnia/w-autorytarna-strone/zc-d3zre,30bc1058>.
- Timchenko A., *Respublika Kazakhstan: konstitutsionnyy „karkas” tsezariзма i yego prochnost’*, Izdatel’stvo Svobodnogo Universiteta [Тимченко А., *Республика Казахстан: конституционный «каркас» цезаризма и его прочность*, Издательство Свободного Университета] 2022, <https://doi.org/10.55167/8df62ad6afdf>.
- Tlegenova A., Beysembayev S., *Staryy „Novyy Kazakhstan”. Chto pomenyali reformy Tokayeva* [Тлегенова А., Бейсембаев С., *Старый «Новый Казахстан». Что поменяли реформы Токаева*], Carnegie Politika, 5.09.2024, [on-line:] <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/09/tokayev-kazakhstan-reforms?lang=ru>.
- Tokayev predlozhlil provesti referendum po popravkam v Konstitutsiyu [Токаев предложил провести референдум по поправкам в Конституцию], Fergana News, 29.04.2022, [on-line:] <https://fergana.agency/news/125980/?country=kz>.
- Tsennosti: navigatsiya v budushcheye Kazakhstana [Ценности: навигация в будущее Казахстана], kisi.kz, 26.01.2024, [on-line:] <https://kisi.kz/ru/chennosti-navigachiya-v-budushhee-kazakhstana/>.
- Ugolovnyy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 05.04.2025 g.) [Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.04.2025 г.)], zakon.kz, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&pos=5963;-32#pos=5963;-32.
- Yest’ li u divannoj oppozitsii real’naya podderzhka? [Есть ли у диванной оппозиции реальная поддержка?], exclusive.kz, 24.06.2025, [on-line:] <https://exclusive.kz/est-li-u-divannoj-oppozitsii-realnaja-podderzhka/>.
- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 14 dekabrya 2011 goda № 509-IV, O vnesenii dopolneniya v Zakon Respubliki Kazakhstan „O prazdnikakh v Respublike Kazakhstan” [Закон Республики Казахстан от 14 декабря 2011 года № 509-IV, О внесении дополнения в Закон Республики Казахстан «О праздниках в Республике Казахстан»], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000509#z2>.

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 marta 2019 goda № 238-VI ZRK, *O vnesenii izmeneniy v Konstitutsiyu Respubliki Kazakhstan* [Закон Республики Казахстан от 23 марта 2019 года № 238-VI ЗРК, *О внесении изменений в Конституцию Республики Казахстан*], adilet.zan.kz, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000238#z8>.

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 25 iyunya 2008 goda № 47-IV, *O vnesenii dopolneniya v Zakon Respubliki Kazakhstan „O prazdnikah v Respublike Kazakhstan”* [Закон Республики Казахстан от 25 июня 2008 года № 47-IV, *О внесении дополнения в Закон Республики Казахстан „О праздниках в Республике Казахстан”*], adilet.zan.kz, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000047_#z2.

Žanuzakova L.T., *Polnomochiya Prezidenta Respubliki Kazakhstan v zakonodatel'noy sfere*, „Pravo i polityka” [Жанузакова Л.Т., *Полномочия Президента Республики Казахстан в законодательной сфере*, „Право и политика”] 2016, № 4, s. 441-448, <https://doi.org/10.7256/1811-9018.2016.4.18402>.

Spis tabel

1. System tradycyjnych wartości narodu kazachskiego, s. 254
2. Założenia „Jednolitej koncepcji polityki wewnętrznej Kazachstanu”, s. 255

DR HAB. BARTOSZ HORDECKI, PROF. UAM

Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Partycypacja czy subordynacja?

„Sprawiedliwy Kazachstan” jako idea przewodnia
w retoryce prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa

ABSTRAKT

Niniejszy tekst dotyczy retoryki prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa. Zaprezentowano w nim ideę „Sprawiedliwego Kazachstanu”, która stanowi motyw przewodni wystąpień kazachstańskiego prezydenta od roku 2022. W szczególności zwrócono uwagę to, że Tokajew zmienia znaczenie formuły „Sprawiedliwy Kazachstan” w zależności od kontekstu jej zastosowania. W trakcie kampanii prezydenckiej korzystał z niej, by akcentować potrzebę demokratyzacji instytucji państwowych, wprowadzenia rządów prawa, ograniczenia przywilejów nadużywanych przez aparat państwowy oraz elity. Aktualnie natomiast podkreśla potrzebę dyscyplinowania narodu kazachstańskiego, walki z przestępczością, eliminacji patologii społecznych, podnoszenia poziomu bezpieczeństwa wewnętrznego.

Zmiana ta może oznaczać ograniczenie agendy modernizacji państwa kazachstańskiego. Zawężenie to wyraża się w wypukleniu istotności reform społeczno-ekonomicznych. Jednocześnie demontaż państwa autorytarnego oraz upodmiotowienie obywateli nie są eksponowane jako priorytety. Wprawdzie Tokajew deklaruje, że chce reformować również instytucje państwowe oraz aktywizować

społeczeństwo kazachstańskie, jednak jego propozycje we wskazanej sferze są niejasne, tudzież ukazywane jako stopniowa transformacja odgórna. Tym samym budowa „Sprawiedliwego Kazachstanu” oznaczać ma usprawnienie funkcjonowania aparatu państwowego oraz społeczeństwa. Niemniej realizacja tych celów nie musi łączyć się z liberalizacją reżimu politycznego.

Charakteryzując retorykę prezydencką w Kazachstanie, odwołano się do pojęcia „druga osoba”, które kilka dekad temu do krytycznych studiów retorycznych wprowadził Edwin Black. Koncept ten – mimo iż wielokrotnie interpretowany i przepracowywany – nadal stanowi istotną inspirację. Odnosząc się do niego, poszukiwano odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób Tokajew wyobraża sobie przyszły rozwój społeczeństwa kazachstańskiego oraz jego zaangażowanie w sprawowanie władzy publicznej.

Słowa kluczowe: retoryka prezydencka, „druga osoba”, relacje władza–społeczeństwo, Kasym-Żomart Tokajew, „Sprawiedliwy Kazachstan”

ABSTRACT

Participation or Subordination? ‘Just Kazakhstan’ as a Regulatory Idea in the Presidential Rhetoric of Kassym-Jomart Tokayev

This chapter discusses the presidential rhetoric of Kassym-Jomart Tokayev. It presents the concept of a ‘Just Kazakhstan,’ which has been a central theme in the president’s speeches since 2022. The text highlights how Tokayev alters the meaning of the ‘Just Kazakhstan’ depending on the context in which the phrase is employed. During his presidential campaign, Tokayev emphasised the need to democratise state institutions, promote the rule of law, and reduce privileges misused by the state apparatus and elites. However, his current compass has shifted to promoting greater discipline among the Kazakhstani people, combating crime, addressing social issues, and enhancing internal security.

This shift could indicate a narrowing of Kazakhstan’s modernisation agenda. While Tokayev continues to stress the importance of socio-economic reforms, he does not prioritise dismantling the authoritarian state or empowering citizens. Although he claims willingness to reform state institutions and activate Kazakh society, Tokayev’s proposals in these areas remain vague and appear to ad-

vocate for a gradual, top-down transformation. Therefore, building a 'Just Kazakhstan' means improving the functioning of the state apparatus and society. However, the achievement of these aims is not necessarily linked to liberalisation of the political regime.

To analyse presidential rhetoric in Kazakhstan, the concept of the "second person" is referenced, which was introduced into critical rhetorical studies by Edwin Black a few decades ago. Although this concept has been interpreted and reworked in various ways, it remains a significant source of inspiration. By examining this concept, we aim to understand how Tokayev envisions the future development of Kazakh society and its involvement in exercising public power.

Keywords: presidential rhetoric, 'second persona', government–society relations, Kassym-Jomart Tokayev, 'Just Kazakhstan'

Uwagi wstępne

Każdy prezydent poszukuje własnego sposobu komunikowania się ze społeczeństwem. W rezultacie rozwija się retoryka prezydencka, która odzwierciedla zarówno indywidualne cechy mówcy, jak i kontekst, w którym realizuje on swój mandat. Stanowi ona ciąg aktów symbolicznych, które przyjmują określoną formę i treść. Kształtuje się jako swoista odpowiedź na to, co w prezydenckiej aktywności perswazyjnej już się dokonało. Jest jednak także zapowiedzią tego, co może w niej wydarzyć się w przyszłości¹.

Retoryki prezydenckie różnią się w zależności od państwa, w którym są praktykowane. Na ich ewolucję oddziałuje kształt ustrojowy danego systemu politycznego, w tym przede wszystkim pozycja instytucjonalna prezydenta. Ogół kompetencji

1 L.F. Bitzer, *The Rhetorical Situation*, „Philosophy and Rhetoric” Vol. 1, 1968, no. 1, s. 1-14.

prezydenckich determinuje w istotnym stopniu oczekiwania, jakie stawia się prezydentowi jako mówcy oraz symbolicznemu reprezentantowi danej wspólnoty narodowej. Ponadto granice jego aktywności komunikacyjnej wyznaczone są poprzez kulturę polityczną, a więc wartości, które prezydentura ma wyrażać i urzeczywistniać. Istotne jest również otoczenie zewnętrzne państwa reprezentowanego przez danego prezydenta. Kluczowe są tutaj stosunki, które państwo utrzymuje z innymi podmiotami systemu globalnego. Istotną rolę odgrywają także relacje interpersonalne prezydenta z innymi politykami, w tym np. głowami innych państw².

Niezależnie od wielości oraz różnorodności wskazanych czynników prezydent postrzegany jest jako symboliczna emanacja państwa i narodu. Stąd też wynikają na ogół wysokie wymagania

2 W tym kontekście por. wybrane opracowania dotyczące retoryki prezydenckiej w USA: V. Beasley, *The Rhetoric of Ideological Consensus in the United States: American Principles and American Pose in Presidential Inaugurals*, „Communication Monographs” Vol. 68, 2001, no. 2, s. 169-183; J. Belisle et al., *Feasibility of Contextual Behavioral Speech Analyses of US Presidents: Inaugural Addresses of Bill Clinton, George W. Bush, Barack Obama, and Donald Trump, 1993-2017*, „Journal of Contextual Behavioral Science” 2018, no. 10, s. 14-18; A. Bendrat, *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*, Warszawa 2016; K.K. Campbell, K.H. Jamieson, *Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words*, Chicago–London 2008; B. Hordecki, *Amerykańska prezydencka retoryka inauguracyjna jako przedmiot edukacji akademickiej – uwarunkowania potencjału dydaktycznego*, „Res Rhetorica” 2024, t. 11, nr 4, s. 93-112; S. Kernell, *Going Public: New Strategies of Presidential Leadership*, San Diego 2007; E.T. Lim, *Five Trends in Presidential Rhetoric: An Analysis of Rhetoric from George Washington to Bill Clinton*, „Presidential Studies Quarterly” Vol. 32, 2002, no. 2, s. 328-366; R. Neustadt, *Presidential Power and the Modern Presidents*, New York 1991; S. Smith et al., *Self-Presentational Strategies of Modern and Traditional U.S. Presidents in State of the Union and Inaugural Addresses*, „North American Journal of Psychology” Vol. 16, 2014, no. 1, s. 13-24. Zob też: *The Handbook of Rhetoric and Public Address*, eds S.J. Parry-Giles, M.J. Hogan, Malden–Oxford 2010.

w stosunku do jego wystąpień publicznych, które odbierane są jako głos „z” i „do” danej wspólnoty politycznej³.

W rezultacie retoryka prezydencka jest szczególnie istotnym przedmiotem krytyki retorycznej. Tę ostatnią można prowadzić poprzez zastosowanie wielorakich perspektyw, zwłaszcza tych wypracowanych w wiekach XX i XXI (w warunkach rozwoju złożonego systemu telekomunikacji). Krytyka retoryczna dąży w szczególności do odsłonięcia wizji rzeczywistości czy ideologii, która zawiera się w artefaktach sztuki perswazyjnej. Praca krytyka przekazów retorycznych oznacza więc swoistą rekonstrukcję światopoglądu mówcy, a ta z kolei polega na uważnej analizie wypowiedzi, co stopniowo prowadzi do określenia znaczenia całego wystąpienia publicznego. W tym kontekście w toku krytyki retorycznej stopniowo odkrywamy coraz bardziej podstawowe kategorie, które organizują ideologiczną wizję świata ewokowaną i propagowaną przez mówcę⁴.

Założenia teoretyczne

Tekst prezentowany w określonym miejscu i czasie okazuje się reaktywny albo kreatywny. W obu sytuacjach w danym wystąpieniu dochodzi do aktualizacji określonego potencjału intelektualno-wolitywnego. W pierwszym przypadku mówca wypowiada się pod wpływem wyzwań rzeczywistości, lecz nie zmierza do tego, by projektować ją na nowo. W drugim przypadku orator wyraża niezgodę na zaistniałe realia i dąży do ich istotnej rekonfiguracji.

3 M.B. Grossman, M.J. Kumar, *Portraying the President: The White House and the News Media*, Baltimore 1981.

4 J.A. Kuypers, *The Art of Rhetorical Criticism*, Boston 2005; D.L. Pierce, *Rhetorical Criticism and Theory in Practice*, Boston 2003.

W tym kontekście warto nawiązać do wpływowej koncepcji krytyki retorycznej kilka dekad temu zaproponowanej przez Edwina Blacka. Wprowadził on do obiegu fundamentalną dziś kategorię „drugiej osoby”. Długotrwała dyskusja odnosząca się do tej konceptualizacji zaowocowała wprowadzeniem wielu nowszych ujęć problematyki podjętej przez Blacka. Mimo to jego propozycja wciąż pozostaje atrakcyjną inspiracją. Szczególnie interesująca jest jej adaptacja do krytyki oratorstwa prezydenckiego w reżimach autorytarnych. Wszak to właśnie w nich władza centralna posiada sporą przewagę instytucjonalną nad społeczeństwem. To pozwala przywódcom politycznym silnie akcentować, jakich postaw i zachowań oczekują od obywateli⁵.

„Druga osoba” to audytorium wyobrażone; jest ideałem, którego mówca sobie życzy i który chce kształtować poprzez swoją mowę. Oratorzy posiadają bardziej lub mniej wyraziste koncepty tak rozumianego odbiorcy zbiorowego. Jednak przynajmniej kontur „drugiej osoby” zawsze jest jakoś wpisany w dane wystąpienie publiczne, uobecniając się w jego trakcie *explicite* lub *implicite*. Kwestię tę uwzględnia nie tylko retor, lecz również jego odbiorcy. Oczekują oni, że przekaz ujawni, przynajmniej w jakimś stopniu, jak mówca ich postrzega, czego od nich chce, jak według niego powinni kształtować siebie i otoczenie.

Bywa jednak i tak, że nadawca jedynie pozoruje działania perswazyjne na rzecz kształtowania „drugiej osoby”, tj. audytorium wyobrażonego i jego tożsamości. Wówczas odbiorcy, do których zdaje się odnosić, nie są rzeczywistymi lub najważniejszymi adresatami wypowiedzi publicznej. W tej sytuacji słuchacze są niejako wykorzystywani, tj. najistotniejsza komunikacja odbywa się poza

5 E. Black, *The Second Persona*, „Quarterly Journal of Speech” Vol. 56, 1970, no. 2, s. 109-119; idem, *A Note on Theory and Practice in Rhetorical Criticism*, „Western Journal of Speech Communication” Vol. 44, 1980, no. 4, s. 331-336.

nimi, w relacji nadawca–odbiorca ukryty. W przypadkach skrajnych może chodzić nawet o zaprezentowanie odbiorcy ukrytemu, w jaki sposób retor zarządza nieświadomym audytorium, jak potrafi na nie oddziaływać, jak nim manipuluje. W tym kontekście wystąpienie publiczne okazuje się farsą, która grana jest tak, by spodobało się temu, na którego poklask lub reakcję retor w rzeczywistości liczy.

W niniejszym tekście zarysowaną ramę interpretacyjną zastosujemy do oceny retoryki prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa. W szczególności skupimy uwagę na funkcjonowaniu idei „Sprawiedliwego Kazachstanu”. Formuła ta występuje w wystąpieniach publicznych kazachstańskiej głowy państwa od roku 2022. Wówczas funkcjonowała jako hasło przewodnie kampanii prezydenckiej (przeprowadzonej kilka miesięcy po tragicznych protestach styczniowych oraz po czerwcowym referendum, w którym Kazachstan ograniczył konstytucyjne uprawnienia prezydenta). Po wyborach hasło „Sprawiedliwy Kazachstan” stało się natomiast znakiem rozpoznawczym samodzielnych rządów Tokajewa.

Uwypuklenie sprawiedliwości jako konceptu organizującego dyskurs prezydencki jest interesującym zabiegiem. Inicjuje ono w szczególności pytanie, czy „Sprawiedliwy Kazachstan” to zaledwie chwytliwe hasło, czy może rdzeń konstruowanej przez Tokajewa ideologii państwowej. W tym kontekście chcemy ustalić, czy prezydent Kazachstanu używa przywołanej formuły, by promować autentyczne współuczestnictwo obywateli w transformacji wewnętrznej rzeczywistości ustrojowo-politycznej. Czy jest to koncept, który zachęcać ma do działania i oddolnej reformy państwa? Czy raczej prezydent dąży do subordynacji społeczeństwa oraz odgórnego modyfikacji *status quo*? Czy operując formułą „Sprawiedliwy Kazachstan”, Tokajew odnosi się do oczekiwań swoich rodaków, które chce realizować w zgodzie z ich gustami i preferencjami? Czy może jednak usiłuje implementować przede wszystkim własne przeświadczenia dotyczące rozwoju narodu

kazachstańskiego? Czy jego agenda rzeczywiście skierowana jest przede wszystkim do obywateli? Czy może jednak poprzez nią prezydent Kazachstanu stara się prowadzić negocjacje ze światem zewnętrznym, w tym zwłaszcza z najpotężniejszymi podmiotami regionalnymi, a więc Chinami, Rosją, Turcją oraz Iranem?

Retoryka prezydencka w Kazachstanie – uwagi kontekstualne

Kazachstan jest największym pod względem zajmowanego terytorium państwem Azji Centralnej, zamieszkiwanym przez ponad 20 mln osób⁶. Zgodnie z danymi z 2021 r. ponad 70% populacji Kazachstanu stanowili Kazachowie (wówczas ich liczebność wynosiła około 13,5 mln). Dodatkowo w państwie tym zamieszkiwało blisko 3 mln Rosjan (15,5%) oraz reprezentanci wielu innych narodowości, w tym Uzbegy (3,2%), Ukraińcy (2,0%), Ujgurzy (1,5%), Niemcy (1,2%), Tatarzy (1,1%), Azerowie (0,8%), a także Koreańczycy, Turcy, Dunganie, Białorusini, Tadzycy, Kurdowie, Polacy, Kirgizi i Czeczeni⁷.

Różnorodność kulturowa Kazachstanu przekłada się na bogatą mozaikę tożsamościową. W rezultacie władze państwowe od ponad trzech dekad starają się tłumić narracje, które mogą prowadzić do nieporozumień na tle etnicznym, narodowościowym, językowym czy religijnym. Potrzeba umiaru w tym zakresie została

6 Bureau of National Statistics Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan, [on-line:] <https://stat.gov.kz/en/> – 10 IX 2025.

7 Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms National Bureau of Statistics, *National Composition, Religion and Language Proficiency in the Republic of Kazakhstan: Results of the National Population Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan*, Astana 2003, [on-line:] https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/cee/3rsfg8ps3xo19orb284esg4rx27ihqf7/Национальный_состав.pdf – 11 IX 2025.

silnie podkreślona w ustawie zasadniczej z roku 1995⁸. W myśl art. 1 ust. 1 tego aktu „Republika Kazachstanu proklamuje się państwem demokratycznym, świeckim, prawnym i społecznym, którego najwyższymi wartościami są jednostka, jej życie, prawa i wolności”. Jednocześnie art. 1 ust. 2 stanowi, że „podstawowymi zasadami działalności Republiki są: harmonia społeczna i stabilność polityczna, rozwój gospodarczy z korzyścią dla całego narodu, patriotyzm kazachstański oraz rozwiązywanie najważniejszych kwestii państwowych metodami demokratycznymi, w tym w drodze referendum republikańskiego lub w parlamencie”. Przywołując powyższy katalog wartości, twórcy ustawy zasadniczej podkreślili konieczność równoważenia wielorodnych tradycji współkształtujących życie społeczno-kulturowe Kazachstanu. W zapisach konstytucyjnych wyrażenie zaakcentowano także ducha umiaru, który spajać ma władzę i społeczeństwo⁹.

Kazachstan jest zarazem republiką prezydencką, o czym stanowi art. 2 ust. 1 ustawy zasadniczej¹⁰. W artykule tym wskazano, że prezydent winien stanowić główną siłę polityczną, która przeciwdziałać ma zawłaszczeniu władzy w Kazachstanie¹¹. W tym też

8 Konstituciâ Respubliki Kazahstan Prinâta na referendumie 30 avgusta 1995 goda. Vneseny izmeneniâ i dopolneniâ 7 oktâbrâ 1998 goda, 21 maâ 2007 goda, 2 fevralâ 2011 goda, 10 marta 2017 goda, 23 marta 2019 goda, 8 iûnâ 2022 goda, 17 sentâbrâ 2022 goda [Конституция Республики Казахстан Принята на референдуме 30 августа 1995 года. Внесены изменения и дополнения 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года, 2 февраля 2011 года, 10 марта 2017 года, 23 марта 2019 года, 8 июня 2022 года, 17 сентября 2022 года], [on-line:] <https://constitution.kz/> – 20 IX 2025.

9 Ibidem. Zob też: P. Grochmański, *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006; J. Szymanek, *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013.

10 H. Thibault, S. Insebayeva, *The Political System of Kazakhstan*, [w:] *Central Asia in a Multipolar World*, eds J. Lempp, S. Mayer, Cham 2024, s. 39-55.

11 Konstituciâ Respubliki Kazahstan...

kontekście należy zauważyć, że od głowy państwa kazachstańskiego oczekuje się realizacji dwóch zadań ogólnych o charakterze komunikacyjno-ideowym. Po pierwsze, prezydent ma być stabilizatorem relacji społeczno-politycznych, co wiąże się z określaniem przez niego granic współdziałania pomiędzy instytucjami a zróżnicowanymi grupami obywateli. Po drugie, występuje on w roli kluczowego interpretatora tożsamości kazachstańskiej, identyfikującego kierunki jej harmonijnego rozwoju. Adekwatna realizacja tych funkcji determinuje styl komunikacji prezydenta, który winien prezentować się zarówno jako lider, jak i arbiter. W praktyce łączenie tych dwóch aspektów bywa trudne, gdyż wymaga doświadczenia politycznego oraz intuicji komunikacyjnej. Posiadając te zasoby, głowa państwa winna adekwatnie rozpoznawać zasady stosowności w kazachstańskich realiach kulturowych¹².

W tym kontekście od prezydenta Kazachstanu oczekuje się, że będzie potrafił godzić różnorodne tendencje, niejako balansując pomiędzy nimi. Stąd też wypowiedzi głowy państwa kazachstańskiego są na ogół ostrożne. Wiele z nich nie ma jednoznacznego charakteru, co umożliwiałoby ich wieloraką interpretację. W ten sposób prezydent Kazachstanu usiłuje zachować elastyczność, która ułatwia uzasadnianie konkretnych działań w zmiennych okolicznościach. W realiach Azji Centralnej podejście to często okazuje się dogodne zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej. Stosując je umiejętnie, głowa państwa kazachstańskiego może poszerzać sferę potencjalnych wyborów strategicznych. Ułatwia to realizację projektów stabilizujących sytuację wewnątrz kraju i w regionie. W tym kontekście Kazachstan zyskuje szansę, by stopniowo zwiększać swój potencjał i polepszać pozycję na arenie międzynarodowej¹³.

12 Ibidem.

13 C.E. Svante, *Kazakhstan and the Rise of Middle Powers in Central Asia*, Feature Article, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program,

Realizacja powyższego scenariusza wymaga jednak przełamania wielu barier, które blokują rozwój państwa kazachstańskiego. Korzenie tych ograniczeń są silnie uwarunkowane historycznie. W istotnej mierze administracja państwowa Kazachstanu wciąż powiela nieefektywne wzorce zarządzania. Upowszechniły się one w czasach radzieckich, a nawet carskich, i znacząco determinują stosunek obywateli Kazachstanu do państwa i prawa. Autorytarne tradycje biurokratyczne nakładają się na przejawy kultury rodowo-plemiennej, która w wielu kontekstach pozostaje istotnym punktem odniesienia. W rezultacie Kazachstan nadal boryka się z wysokim stopniem nepotyzmu i korupcji, lekceważeniem regulacji prawnych, nieufnością wobec instytucji państwowych, niskim poczuciem solidaryzmu społecznego, biernością obywatelską oraz ekonomiczną, brakiem zaangażowania w sprawy wspólnotowe, marnotrawstwem zasobów publicznych, brakiem wykwalifikowanych kadr i niechęcią do ponoszenia odpowiedzialności za swoje decyzje¹⁴.

Balast negatywnych przyzwyczajzeń stanowi istotne wyzwanie dla każdego aparatu zarządzającego społeczeństwem kazachstańskim. W tym kontekście prezydent Kazachstanu winien podejmować działania, które pozwoliłyby stopniowo niwelować szkodliwe stereotypy. Zadanie to wymaga delikatności i wyczucia, by zachęcić i przekonać ludzi do podjęcia ryzyka związanego z wprowadzaniem zmian. Aktywność perswazyjna w tym zakresie wiąże się

Joint Center, American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy, 31.07.2024, [on-line:] https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/240731_FT_Kaz.pdf – 19 IX 2025.

14 *Kazakhstan: Country Profile*, Freedom House, [on-line:] <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan> – 19 IX 2025; R. Hausmann et al., *A Growth Diagnostic of Kazakhstan*, CID Faculty Working Paper No. 427, 2023, [on-line:] <https://growthlab.hks.harvard.edu/sites/projects.iq.harvard.edu/files/growthlab/files/2023-02-cid-wp-427-kazakhstan-growth-diagnostic.pdf> – 19 IX 2025.

z przełamywaniem zastanych układów na poziomie ogólnopłaństwowym, regionalnym oraz lokalnym. Chodzi też o stopniową demokratyzację oraz wzrost ochrony praw człowieka i obywatela. Nieprzemysłane, źle zainicjowane przemiany w tym zakresie mogą jednak zdestabilizować system.

„Sprawiedliwy Kazachstan” jako formuła wyborcza

W tej części tekstu przeanalizujemy program wyborczy, który Tokajew przedstawił w ramach kampanii prezydenckiej w roku 2022¹⁵. Agenda ta zastąpiła wcześniejsze opracowania strategiczne dotyczące rozwoju Kazachstanu. Sygnalizowała zatem nowy początek i wyrażała wyraźne odcięcie się obecnego lidera narodu kazachstańskiego od Nursułtana Nazarbajewa oraz jego stronników.

Figura „Sprawiedliwego Kazachstanu” została wprowadzona jako bardzo wygodne rozwiązanie autopromocyjne, ponieważ nie można wskazać jednoznacznie, co jest przeciwieństwem jej realizacji. Tym samym odwołując się do niej, Tokajew nie musiał wskazywać otwarcie, przeciwko komu jest ona skierowana. Można więc było interpretować ją jako projekt wymierzony w nomenklaturę Nazarbajewa tudzież w relikty kolonializmu rosyjskiego i radzieckiego. Można było upatrywać w niej dążenia do dekonstrukcji systemu rodowo-klanowego, lecz także proces konsolidacji autorytarnej władzy. Można było postrzegać ją jako wezwanie

15 *Предвыборная программа кандидата в президенты РК Токаева Касым-Жомарта Кемелевича „Spravedlivyj Kazahstan – dlâ vseh i dlâ každogo. Sejšas i navsegda” (oktâbr’ 2022 goda)* [Предвыборная программа кандидата в президенты РК Токаева Касым-Жомарта Кемелевича „Справедливый Казахстан – для всех и для каждого. Сейчас и навсегда” (октябрь 2022 года)], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31868557 – 10 IX 2025.

do porządkowania relacji społeczno-politycznych. Mogła służyć również jako narzędzie dyscyplinowania obywateli w warunkach złożonej sytuacji regionalnej oraz globalnej.

Ubiegając się o reelekcję, Tokajew deklarował, że jego główną misją na stanowisku prezydenta jest „budowa sprawiedliwego Kazachstanu”. Podkreślał również swój osobisty stosunek do reprezentowanego przez siebie programu. Stwierdził, że cały dokument napisał osobiście, że tekst „wyłynął z jego serca”¹⁶. Program miał powstać jako odpowiedź na liczne problemy systemowe, które długo narastały w sferze społecznej, ekonomicznej i politycznej. Według Tokajewa stanowią one przyczynę nieufności obywateli wobec państwa, uniemożliwiająca jego stabilny rozwój. Z tego względu, stwierdził prezydent, Kazachstan potrzebuje kompleksowych, lecz zarazem spójnych reform. Stąd „idea sprawiedliwości” winna stanowić podstawę „każdej naszej decyzji, każdego naszego działania”¹⁷. Wiąże się z nią założenie, że największym bogactwem Kazachstanu pozostają jego obywatele. Z tego względu ideę sprawiedliwości należy osadzić w imperatywie, iż „nie człowiek jest dla państwa, lecz państwo dla człowieka”¹⁸. Urzeczywistniając rzetelnie to założenie, można – w opinii prezydenta – zbudować trzy wzajemnie powiązane filary silnego Kazachstanu, a więc „sprawiedliwe państwo”, „sprawiedliwą gospodarkę” oraz „sprawiedliwe społeczeństwo”. Współtworzą one środowisko, w ramach którego można realizować ideał „doskonałego człowieka” w ujęciu Abaja Kunanbajulego (1845-1904)¹⁹. Właśnie to odwołanie – wyrażone

16 *Predvybornaâ programma Tokaeva – èto Spravedlivyj Kazahstan*, pnp, 31.10.2022, [on-line:] <https://www.pnp.ru/in-world/predvybornaya-programma-tokaeva-eto-spravedlivyj-kazahstan.html> – 10 IX 2025.

17 *Ibidem*.

18 *Ibidem*.

19 *Tokaev vspomnil koncepciu Abaâ o „soveršennom čeloveke”* [Токаев вспомнил концепцию Абая о „совершенном человеке”], [on-line:] <https://www.>

wprost lub pośrednio – stanowi nić przewodnią Tokajewowskiej retoryki przezydenckiej²⁰.

W programie wyborczym w kontekście budowy „sprawiedliwego państwa” Tokajew stwierdził, że modernizacja Kazachstanu pozostaje priorytetem władzy politycznej. Jednocześnie ocenił, że w toku ponad trzech dekad niepodległości procesy modernizacyjne nie zawsze przebiegały w sposób właściwy i zgodny z prawem. Według niego można wskazać wiele niedoskonałości aparatu państwowego, które wymagają naprawy. Uznał więc, że Kazachstan potrzebuje w szczególności wzmocnienia niezawisłości władzy sądowej. Rozwiązanie tego problemu winno dokonać się w powiązaniu z reformą konstytucyjną oraz przekształceniami instytucjonalnymi, które miałyby doprowadzić do powstania „zasadniczo nowego modelu rozwoju politycznego Kazachstanu”²¹. W ramach tego modelu – jak oczekiwał Tokajew – powinien wzrosnąć poziom demokratyzacji państwa, czemu służyć miała reforma systemu wyborczego. Sprzyjała ona, według głowy państwa kazachstańskiego, tworzeniu „prawdziwie ludowych mäslihatów i parlamentu”²². Ponadto prezydent podkreślał zalety wprowadzenia bezpośrednich wyborów akimów miejskich i rejonowych, które skutkować miałyby wzrostem efektywności systemu lokalnej administracji państwowej. Tokajew wskazywał, że nabór pracowników do służby publicznej będzie realizowany według kryterium „wysokiej jakości zawodowej oraz moralnej kandydatów”²³. Jednocześnie system awansów miał być budowany „według zasad merytokracji”²⁴.

zakon.kz/politika/6026206-kasym-zhomart-tokaev-vyskazalsia-o-patriotizme-molodezhi-i-trudoliubii.html – 22 IX 2025.

20 *Predvybornaâ programma kandidata...*

21 *Ibidem.*

22 *Ibidem.*

23 *Ibidem.*

24 *Ibidem.*

Wszystkie wspomniane rozwiązania winny dokonywać się w ramach reformy decentralizacji władzy, mającej zwiększać zaangażowanie, lecz również odpowiedzialność polityków oraz urzędników za współzarządzanie Kazachstanem (wzmocnienie zasady indywidualnej, a nie kolektywnej odpowiedzialności politycznej w myśl dewizy: „silny Prezydent – wpływowy Parlament – odpowiedzialny Rząd”)²⁵.

Prowadząc kampanię prezydencką w roku 2022, Tokajew chętnie odwoływał się do toposu rzetelności, uczciwości i wreszcie słowności ze strony rządzących. Wskazywał – w duchu populistycznie zorientowanego globalnego konserwatyzmu – że „[l]udzi męczą puste deklaracje i niekończące się prezentacje jasnej przyszłości. Obywatele oczekują od organów państwowych faktycznego, a nie formalnego wypełniania swoich obietnic”²⁶. W tym kontekście obiecywał optymalizację władzy państwowej, rozwój samorządu terytorialnego, ochronę praw obywateli, profesjonalizację i gwarancję niezawisłości korpusu sędziowskiego, skuteczną walkę z korupcją poprzez poszerzenie uprawnień prokuratorskich, wzmocnienie armii i aparatu bezpieczeństwa, realizację interesów narodowych oraz „postępowych” projektów na arenie międzynarodowej, a także wsparcie Kazachstanu dla stworzenia „harmonijnego i sprawiedliwego systemu stosunków międzynarodowych”²⁷.

W odniesieniu do „sprawiedliwej gospodarki” Tokajew zwracał uwagę na potrzebę efektywnego wykorzystania zasobów. Zapowiadał również kampanię przeciw oligopolom, które w Kazachstanie

25 *Ibidem*.

26 *Ibidem*.

27 *Ibidem*. Zob. też: W. Górecki, *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, „Komentarze OSW” 2022, nr 456, [online:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i> – 15 IX 2025.

„zrodziły ogromną nierówność społeczną i inne problemy systemowe w gospodarce”²⁸. Ponadto monopolizacja ekonomiki oraz aktywność biznesu powiązanego z władzą dławiły rozwój konkurencyjnej gospodarki i utrudniały zakładanie nowych przedsięwzięć. W rezultacie nastąpił wzrost rozwarstwienia społecznego i nierówności dochodowych. Prezydent Kazachstanu wskazywał także na istotność modernizacji infrastruktury, rozwój sektora energetycznego, wzmocnienie istniejących oraz rozwój nowych gałęzi przemysłu. Realizacja tych celów miała się wiązać z uporządkowaniem odpowiedzialnej polityki budżetowej, kredytowo-pieniężnej, taryfowej oraz antyinflacyjnej. Kazachstan – według Tokajewa – powinien nadal dążyć do wzrostu inwestycji zagranicznych, nie zapominając jednak o rozbudowie systemu oszczędności państwowych. Głowa państwa kazachstańskiego obiecywała jeszcze wyborcom wzrost płac, podniesienie płacy minimalnej, pomoc dla małego i średniego biznesu, zmiany w systemie podatkowym na korzyść klasy średniej i najbiedniejszych warstw społecznych. Wreszcie program przewidywał rozwój tanich programów hipotecznych, rozwój sieci komunikacyjnej, logistyki i transportu publicznego²⁹.

W sferze „sprawiedliwego społeczeństwa” Tokajew podkreślał potrzebę stworzenia systemu instytucjonalnego, który sprzyja samorealizacji obywateli, stąd potrzeba zwiększenia wydatków społecznych obejmujących „funkcjonowanie i modernizację przedszkoli, szkół, szpitali, obiektów kulturalnych i sportowych”³⁰. Ponadto prezydent Kazachstanu zwrócił uwagę, że państwo zobligowane jest rozwijać system pomocy socjalnej, gdyż „[k]ażdy człowiek, który potrzebuje pomocy, powinien odczuwać

28 *Predvybornaâ programma kandidata...*

29 *Ibidem.*

30 *Ibidem.*

spersonalizowaną troskę państwa³¹. Według Tokajewa społeczeństwo winno inwestować zwłaszcza w młode pokolenie, co wiąże się ze zwiększaniem dostępu do edukacji i nowych technologii. Należy też rozwijać programy onkologiczne i antycukrzycowe, a także system badań prenatalnych, jak również zwiększyć dostęp społeczeństwa do pierwszej pomocy medyczo-sanitarnej oraz usług telemedycznych. Państwo winno rozbudować pomoc dla osób niepełnosprawnych, w szczególności tworzyć dla nich stosowne miejsca pracy oraz ułatwiać im samozatrudnienie. Wreszcie – twierdził Tokajew – istotne jest, by wesprzeć młodzież w dostępie do rynku pracy³².

Powyższa charakterystyka programu wyborczego Tokajewa pozwala zauważyć, że w dokumencie dominowała retoryka obietnic. Bez wątpienia wiązało się to z okolicznościami prezentacji dokumentu, stanowiącego kanwę kampanii głowy państwa ubiegającej się o reelekcję. Był to również komunikat, poprzez który Tokajew chciał przekazać wyborcom, że planuje szeroki cykl reform. Oznaczać to miało m.in. stopniową redukcję wpływów, których Nursułtan Nazarabajew nie utracił po protestach w styczniu 2022 r. W tym kontekście „Sprawiedliwy Kazachstan” prezentował się jako program, którego realizacja mogła napotkać istotne trudności. Stąd dla Tokajewa kluczowe było zyskanie szerokiego poparcia społecznego dla jego propozycji. Poszukując go, prezydent niejako w naturalny sposób kładł akcent na te aspekty sprawiedliwości, które wiążą się z nadużyciami wobec obywateli. W tym też kontekście silnie akcentował potrzebę demokratyzacji życia społeczno-politycznego. Dążył do mobilizacji wyborców, przekonując, że sprawiedliwy ustrój wymaga przede wszystkim przebudowy systemu instytucjonalnego oraz aparatu państwowego³³.

31 *Ibidem*.

32 *Ibidem*.

33 *Revolt in the Steppe Understanding Kazakhstan's January Events of 2022*, ed. J.F. Caron, Basingstoke 2023; Ch.J. Sullivan, *Leaders of the Nation*:

„Sprawiedliwy Kazachstan” jako formuła prezydentury

Głównym wystąpieniem poddanym analizie w tej części tekstu jest orędzie prezydenta Kazachtanu Kasyma-Żomarta Tokajewa do narodu kazachstańskiego z 2 września 2024 r. Mowa nosi tytuł *Sprawiedliwy Kazachstan: prawo i porządek, wzrost ekonomiczny i optymizm społeczny*³⁴. Przemówienie miało charakter programowy; określało bieżące wyobrażenia i oczekiwania głowy państwa dotyczące głównych kierunków aktywności społeczeństwa kazachstańskiego i stanowiło oczywiste nawiązanie do programu wyborczego z roku 2022.

W orędziu prezydent przywołał własne przemówienie z 15 marca 2024 r., wygłoszone na trzecim Kurultaju Narodowym, w którym wskazał pięć społecznych plag, z którymi boryka się współczesne społeczeństwo kazachstańskie. Były to: 1. handel narkotykami i narkomania, 2. hazard, 3. przemoc domowa, bulling i agresja, 4. wandalizm oraz 5. marnotrawstwo³⁵.

Co istotne, katalog tych plag Tokajew przywołał również w trakcie uroczystego spotkania z okazji wręczenia nagród dla pracowników

Kazakhstan during the Twilight of the Nazarbayev Era and the Russo-Ukrainian War, Singapore 2025.

34 *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Żomarta Tokaeva narodu Kazahstana „Spravedlivyj Kazahstan: zakon i porjadok, ekonomičeskij rost, obščestvennyj optimizm”* [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана „Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм”], akorda, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomičeskij-rost-obščestvennyj-optimizm-285014> – 1 IX 2025. Wszystkie cytaty w tej części tekstu, o ile nie wskazano inaczej, pochodzą z przywołanego dokumentu.

35 *Glava gosudarstva provel tret'e zasedanie Nacional'nogo kurultaâ* [Глава государства провел третье заседание Национального курултая], akorda, 15.03.2024, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841> – 2 IX 2025.

mediów. Wówczas przedstawił swoje rozumienie misji dziennikarzy. W jego mniemaniu służą oni narodowi poprzez „objaśnianie polityki państwowej”, co prowadzić ma do „budowy Sprawiedliwego Kazachstanu, kraju równych możliwości dla wszystkich”. W tym kontekście przywołanie pięciu plag można odczytywać jako swoistą sugestię. Poprzez nią prezydent wyraził oczekiwanie, iż właśnie tymi pięcioma tematami dziennikarze będą interesować się w szczególności. Zainteresowanie to winno przełożyć się na relacje dotyczące wysiłków, które państwo podejmuje, by walczyć z plagami wymienionymi przez Tokajewa, oraz zadań, które w tym obszarze wciąż należy podjąć. Przedstawione stanowisko ukazało, w jaki sposób prezydent chce aktualnie kształtować relacje pomiędzy aparatem państwowym a mediami: ma być to rodzaj autorytarno-paternalistycznej kooperacji, w ramach której media transmitują politykę państwa do społeczeństwa. Transfer ten powinien mieć charakter zarówno informacyjny, jak i sterujący³⁶.

W orędziu – podobnie jak w programie wyborczym z roku 2022 – figura „Sprawiedliwego Kazachstanu” odnosi się do całości kształtu kwestii podejmowanych przez Tokajewa. Niemniej jej aktualna wykładnia została zaprezentowana przez niego w końcowej części wystąpienia jako „ideologia prawa i porządku”. Poprzedziły ją rozdziały dotyczące kolejno: a) nierównowagi polityki monetarnej i fiskalnej, b) polepszenia krajowego klimatu inwestycyjnego oraz warunków biznesowych, c) wyzwolenia potencjału przemysłowego Kazachstanu, d) rozwiązania kluczowych problemów infrastrukturalnych, e) spójnego wzmocnienia kazachstańskiego

36 *Vystuplenie Prezidenta Kasym-Zomarta Tokaeva na toržestvennoj ceremonii po slučaiu nagraždeniâ rabotnikov SMI [Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на торжественной церемонии по случаю награждения работников СМИ]*, akorda, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-torzhestvennoj-ceremonii-po-sluchayu-nagrazhdeniya-rabotnikov-smi-275430> – 2 IX 2025.

kapitału ludzkiego, f) poprawy systemu zdrowotnego oraz odnowy systemu pomocy społecznej, g) poprawy sytuacji ekologicznej oraz upowszechniania szacunku dla środowiska naturalnego, h) radykalnego podniesienia efektywności administracji publicznej³⁷.

Prezentacja „ideologii prawa i porządku” w finale wystąpienia prezydenckiego ma swoją wymowę: w ten sposób Tokajew dokonał zwieńczenia autorskiej wizji rozwoju społeczno-politycznego Kazachstanu. Podkreślił zatem, że wszystkie elementy jego programu mogą funkcjonować prawidłowo, pod warunkiem że spełnione zostaną wymogi przedstawione w ostatniej części mowy. Wskutek tego zabiegu formalnego „ideologia prawa i porządku” zyskała silny wydźwięk emocjonalno-perswazyjny. Ponadto Tokajew zaprezentował ją jako istotę swojego wystąpienia oraz kluczową dyrektywę interpretacyjną. Spaja ona jakoby wszystkie postulaty prezydenckie w harmonijną całość.

Prezydent Kazachstanu rozpoczął omawiany fragment mowy od wskazania, że wraz z rozwojem technologii wzrasta liczba oszustw doświadczanych przez obywateli. W tym kontekście, według niego, pojawia się pilna potrzeba, by zadbać o skuteczną edukację ekonomiczną i biznesową, a także digitalną całego społeczeństwa. W ten sposób Tokajew zyskał możliwość podkreślenia, że ideologia prawa i porządku nie jest konstruowana przeciw społeczeństwu. Jej celem jest tworzenie warunków, w których obywatele nie będą krzywdzić się nawzajem³⁸.

Powyższe uwagi pozwoliły przejść mówcy do tonu mobilizacyjnego. Rejestr ten był potrzebny, by wskazać, że bezpieczeństwo wymaga współdziałania wielu instytucji. Stąd też Tokajew wezwał rząd, by wspólnie z regulatorami finansowymi wprowadzić do szkół i na uniwersytety kursy z zakresu edukacji finansowej oraz higieny

37 *Poslanie Glavy gosudarstva...*

38 *Ibidem.*

digitalnej. Ponadto „wszystkie uprawnione agencje winny podjąć zdecydowane działania przeciwko oszustwom oraz przestępstwom pokrewnym, które dotyczą szanujących prawo obywateli”. W tym też kontekście prezydent Kazachstanu zapowiedział wprowadzenie nowej ustawy dotyczącej zapobiegania przestępstwom. Ukazał ją zarazem jako warunek konieczny do „zapewnienia rządów prawa oraz zagwarantowania bezpieczeństwa obywateli”.

Następnie mówca wskazał na „fundamentalne żądanie sprawiedliwości i bezpieczeństwa”, które występuje w każdym społeczeństwie. Stwierdził ponadto, że „pełne zaspokojenie tego żądania stanowi miarodajny wskaźnik efektywności państwa”. Z tego też względu zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom uznał za „priorytet strategiczny” oraz „wartość fundamentalną dla każdej jednostki oraz społeczeństwa jako całości”. W tych ramach – konstatował – można i należy dążyć do demokratyzacji procesów decyzyjnych oraz realizacji praw człowieka, w tym w szczególności wolności ekspresji³⁹.

Ponadto Tokajew z dumą podkreślił, że Kazachstanowi udało się w ostatnich latach przywrócić bezpieczeństwo na ulicach miast. W jego opinii należy docenić to osiągnięcie, gdyż w wielu innych państwach „szaleje prawdziwa epidemia przestępczości i zamieszek”. Mimo to – według mówcy – nadal należy działać, by „Kazachstan był terytorium komfortowego i bezpiecznego życia”. W związku z tym Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zostało „zobowiązane, by podjąć surowe środki w odniesieniu do wszystkich naruszeń prawa: od drobnego chuligaństwa i wandalizmu po nielegalną imigrację i poważne przestępstwa”. Ponadto prezydent Kazachstanu zapowiedział rugowanie wszelkich przejawów bandytyzmu, w tym „destrukcyjnej działalności ekstremistów, włącznie z radykałami religijnymi”.

39 *Ibidem*.

Sporo uwagi Tokajew poświęcił bezpieczeństwu na drogach. Przywołując statystyki, wskazał, że w 2024 r. do początku września w wypadkach drogowych w Kazachstanie zginęło 1300 osób, natomiast 16 tys. odniosło obrażenia. W świetle jego słów „[f]aktycznie codziennie na drogach giną ludzie, niekiedy całe rodziny”. W tym kontekście zapewnił, że państwo będzie zwiększać bezpieczeństwo jazdy poprzez rozwój infrastruktury. Wskazał jednak, że istotne jest, by podnieść poziom kształcenia oraz świadomość kierowców⁴⁰.

Nadto Tokajew odniósł się do przestrzegania prawa w armii. W tym kontekście wskazał, że szczególnie w siłach zbrojnych powinna panować żelazna dyscyplina. W jego ocenie jest ona niezbędna, by żołnierze „mogli we właściwy sposób wypełniać swoje obowiązki” i „spłacać długi Ojczyźnie”.

Państwo winno również walczyć z narkotykami, by chronić „fundusz genetyczny narodu”. Zdaniem prezydenta Kazachstanu wiele uczyniono w tej kwestii zarówno na poziomie stanowienia prawa, jak i jego egzekwowania. Niemniej problem pozostał, a nawet się nasilił. Chcąc go rzeczywiście rozwiązać, społeczeństwo kazachstańskie powinno nauczyć się konsekwentnie przestrzegać prawa, szanować porządek i chronić go w sposób pragmatyczny. W tym duchu – stwierdzał Tokajew – należy wychowywać młodzież, która powinna umieć „wyzbyć się destrukcyjnych wzorców zachowań”.

Ponadto prezydent Kazachstanu wezwał obywateli do poszanowania różnorodności kulturowej kraju. Stwierdził, że naród kazachski był zawsze otwarty i tolerancyjny, gdyż te wartości gwarantują jedność i zgodę. Z tego też względu według Tokajewa „w Kazachstanie nie ma i nie może być ucisku z jakiegokolwiek powodu, czy to językowego, wyznaniowego, etnicznego czy

40 *Ibidem*.

społecznego”. „Prowokacje [w tej sferze] – zaznaczył prezydent – będą egzekwowane przez organy ścigania zgodnie z prawem”. W ten właśnie sposób Kazachstan zamierza chronić się przed manipulatorami wewnętrznymi i zewnętrznymi⁴¹.

Prezydent Kazachstanu podniósł również problem stosunku do przeszłości. Podkreślił, że społeczeństwo winno znać swoją historię. Choć jest złożona i często wręcz tragiczna, obywatele nie mogą prowadzić niekończących się rachunków krzywd. W mniemaniu prezydenta „z wydarzeń z przeszłości, bez względu na to, jak były tragiczne, należy wyciągnąć przydatne wnioski” i „[t]rzeba z optymizmem patrzeć w przyszłość”.

Praworządność, według Tokajewa, stanowi podstawową przesłankę budowy „Sprawiedliwego, Czystego i Bezpiecznego Kazachstanu”. Niemniej nie jest to jedyna przesłanka. Jej realizacja ściśle wiąże się z postawą reprezentantów państwa kazachstańskiego na arenie międzynarodowej. W tym kontekście państwo dąży do pokojowego i stabilnego rozwoju powiązanego z umocnieniem swojej suwerenności i niezależności. Chroni także prawa obywateli Kazachstanu za granicą, strzeże jego narodowych interesów i stara się przyciągać inwestycje zagraniczne. Wreszcie Kazachstan z przekonaniem wspiera wielostronną współpracę międzynarodową na mocy Statutu ONZ, zabiegając o „rozwiązanie problemów międzynarodowego bezpieczeństwa i stabilności”. W tym kontekście Kazachstan wspiera wspólnotę międzynarodową w walce z „terroryzmem, ekstremizmem, nielegalną migracją, zmianą klimatu i innymi zagrożeniami”.

Szczegółowo omówiona wypowiedź Tokajewa powinna zostać odczytana jako przejaw wyrazistej sekurytyzacji retoryki prezydenckiej. Prezentując kwestię praworządności, prezydent Kazachstanu skupił się przede wszystkim na oddolnych i zewnętrznych

41 *Ibidem*.

jej naruszeniach. W tym kontekście przedstawił świat jako przestrzeń generującą coraz to nowe niebezpieczeństwa. Dodał jednak, że w zmaganiach tych obywatele Kazachstanu nie są osamotnieni, gdyż wspiera ich rozbudowany aparat państwowy. Tym samym mowa Tokajewa miała być swoistym antidotum na moralną panikę, która z wielu powodów może szerzyć się we współczesnych społeczeństwach. Tokajew *de facto* zaproponował swoim rodakom optymistyczną wiarę w państwo, które reformuje się i profesjonalizuje, by skutecznie stawiać czoła wyzwaniom współczesności. Wiara ta, według mówcy, winna motywować obywateli do wsparcia działań aparatu państwowego.

W przeanalizowanym orędziu prezydent Kazachstanu wezwał zatem rodaków do subordynacji i akceptacji określonych przez niego celów. Zarazem znacznie słabiej niż w roku 2022 zaakcentował potrzebę naprawy aparatu państwowego oraz demokratyzacji systemu politycznego. Co więcej, kwestie wolności ekspresji oraz swobód obywatelskich przedstawił jako względnie ważne. Nie zanegował potrzeby ich realizacji o tyle, o ile nie utrudnią one realizacji programu „Sprawiedliwy Kazachstan”. Tym samym retoryka prezydencka nabrała przede wszystkim wydźwięku dyscyplinującego. Tokajew wyraził oczekiwanie, że obywatele dostosują się do realizacji planów i zaleceń implementowanych przez państwo. Subordynacja społeczeństwa została uznana przez niego za warunek konieczny udanych reform społeczno-politycznych. Ich konstruktorem winna być jednak przede wszystkim administracja prezydencka. Włączanie obywateli w implementację inicjatyw władzy pozostaje oczywiście istotne. Niemniej winno ono odbywać się na warunkach określanych przez państwo, w imię realizacji idei sprawiedliwości zdefiniowanej przez prezydenta.

Wnioski

Od roku 2022 idea „Sprawiedliwego Kazachstanu” odgrywa kluczową rolę w retoryce prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa. Prezydent Kazachstanu korzysta z niej, by jednoczyć obywateli wokół swojego programu reformatorskiego. W tym kontekście „Sprawiedliwy Kazachstan” funkcjonuje jako znak rozpoznawczy i formuła mobilizacji. Odwołując się do niej, głowa państwa kazachstańskiego określa priorytety swej polityki, dokonuje ich wykładni, konsoliduje obóz władzy, przydziela role i zadania, domaga się kultywacji wybranych postaw, stymuluje określone działania.

Jednocześnie można zauważyć, że zmiany proponowane przez Tokajewa nie mają charakteru systemowego. Jego zdaniem należy realizować je w sposób planowy, zarządzany harmonijnie i globalnie przez administrację prezydencką. Tym samym prezydent utrzymuje kurs, w ramach którego państwo postrzegane jest jako arbiter, siła poszukująca balansu pomiędzy różnymi grupami wpływu. Interesy tych grup należy zaspokajać w sposób względnie równomierny, by móc zarządzać ich wzajemnym oddziaływaniem, kontrolą i ograniczaniem się. W tym względnie stabilnym układzie można dążyć do stopniowej inkubacji nowych postaw.

Co istotne, odwołując się do idei „Sprawiedliwego Kazachstanu”, Tokajew konsekwentnie zapewnia, że dąży jedynie do aplikacji programu, który wyborcy zaakceptowali jesienią 2022 r. Niemniej w ciągu ostatnich dwóch lat można było zaobserwować stopniowe przesuwanie akcentów w dyskursie prezydenckim dotyczącym sprawiedliwości. Jak mogliśmy prześledzić, w wystąpieniu wyborczym prezydent Kazachstanu obiecywał sprawiedliwość, która będzie realizować się przede wszystkim poprzez naprawę aparatu państwa, w orędziu z roku 2024 idea sprawiedliwości oznacza natomiast głównie tworzenie zdyscyplinowanego społeczeństwa.

Powyższe może oznaczać, że Tokajew stopniowo przechodzi od wysłuchiwania rodaków do ich instruowania. Zmiany w jego

retoryce zdają się świadczyć o tym, że wypracował całkiem klarowną wizję drugiej osoby, do której kieruje swój przekaz. Jest nią polityczny naród kazachstański, który jednoczy się w budowaniu efektywnego państwa. Państwo to – zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i wewnętrznym – zapewnia obywatelom ochronę i dobrobyt. W zamian oczekuje uczestnictwa w rozwoju silnej tożsamości narodowej, która stanowić ma swoistą przewagę mobilizacyjną Kazachstanu w XXI stuleciu. Tożsamość, o której mowa, wiąże się z promocją uniwersalnej lojalności wobec państwa. Górować winna ona nad lojalnościami partykularnymi, które wynikają z przynależności jednostki do określonych grup.

Tak więc idea „Sprawiedliwego Kazachstanu” zdaje się stopniowo nabierać mocy performatywnej. Tokajew coraz wyraźniej stosuje ją, by oddziaływać na społeczeństwo kazachstańskie, od którego oczekuje określonych postaw i zachowań. Tym samym można zauważyć, że „Sprawiedliwy Kazachstan” niejako konkretyzuje się w toku realizacji drugiej kadencji prezydenckiej Tokajewa. Można też zaryzykować tezę, że hasło to jest wykorzystywane przez polityka mającego ambicję, by wykreować spójną ideologię państwową w Kazachstanie. Stąd też aktualna ewolucja retoryki prezydenckiej Kasyma-Żomarta Tokajewa może być odczytana jako próba przejścia od prezydentury współuczestniczącej (odpowiadającej na oczekiwania społeczne) do prezydentury subordynującej (modyfikującej oczekiwania społeczne). W tym kontekście prezydent Kazachstanu prezentuje się jako polityk, który chce istotnie oddziaływać na kulturę polityczno-społeczną swojego narodu. Zmiana w tej sferze jest mu potrzebna, by m.in. stopniowo poszerzać znaczenie Kazachstanu na arenie międzynarodowej. W tym kontekście Kazachstan coraz częściej zaczyna pretendować do roli lokalnego lub regionalnego lidera⁴².

42 *Renessans Central'noj Azii: Na puti k ustojčivomu razvitiu i procvetaniu* [Ренессанс Центральной Азии: На пути к устойчивому развитию и про-

Idea „Sprawiedliwego Kazachstanu” jest eksponowana przez Tokajewa jako koncept modernizacyjny. Modernizacja, którą proponuje prezydent Kazachstanu, ma jednak przede wszystkim wydźwięk społeczno-ekonomiczny. W znacznie mniejszym stopniu dotyczy ona redukcji struktur państwa autorytarnego oraz upodmiotowienia obywateli. Owszem, Tokajew deklaruje, że chce reformować również ten sektor. Jednak jego propozycje we wskazanej sferze mają głównie charakter techniczny czy wręcz technokratyczny. Innymi słowy, chodzi o usprawnienie funkcjonowania aparatu państwowego, lecz niekoniecznie o jego demokratyzację. Ten aspekt reform Tokajewa czyni je problematycznymi. Co więcej, budzi on wątpliwości co do efektów polityki prezydenckiej⁴³.

W tym kontekście pojawia się pytanie, czy wydarzenia 2022 r. były czymś więcej niż zmianą elit sprawujących władzę w Kazachstanie. Należy pamiętać, że tragiczne protesty zainicjowały okres aktywizacji obywatelskiej społeczeństwa kazachstańskiego, w szczególności młodzieży⁴⁴. Stąd wielu ludzi we współczesnym Kazachstanie chce angażować się w sprawy publiczne.

цветанию], akorda, 8.08.2024, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/renesans-centralnoy-azii-na-puti-k-ustoychivomu-razvitiyu-i-procvetaniyu-1272135> – 31 VIII 2025.

- 43 K. Pachucki-Włosek, *Ewolucja strategii zarządzania państwem w Republice Kazachstanu po styczniowych protestach*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2022, nr 17, s. 201-217; M. Szymański, *Demokracja czy monarchia? Polityka Kazachstanu pozostawia wiele do życzenia*, Onet, 4.08.2023, [on-line:] <https://www.onet.pl/informacje/nowaeuropawschodnia/w-autorytarna-strone/zcd3zre,30bc1058> – 1 VII 2025. Zob. też N. Shukuralieva, A. Lipiński, *Uwarunkowania legitymizacji władzy w systemach autorytarnych. Casus państw Azji Centralnej*, „Przegląd Politologiczny” 2017, nr 1, s. 189-202.
- 44 S. Kilybayeva, N. Ibadildin, *The Shift in Kazakhstan Citizens' Political Participation: Pre and Post the 2019 Political Transition*, [w:] *Producing Cultural Change in Political Communities: Contributions to Political Science*, eds H. Mölder, C. Voinea, V. Sazonov, Cham 2023, s. 103-122.

Niejednokrotnie jednak nie są zainteresowani realizowaniem agendy kształtowanej przez centralne ośrodki władzy, preferują natomiast zaangażowanie sieciowe realizowane autonomicznie, bez wyznaczania celów i zadań przez władzę zwierzchnią. Kwestią otwartą pozostaje, czy władze Kazachstanu będą potrafiły docenić oraz istotnie wesprzeć ich dążenia.

Bibliografia

- Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms National Bureau of Statistics, *National Composition, Religion and Language Proficiency in the Republic of Kazakhstan: Results of the National Population Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan*, Astana 2003, [on-line:] https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/cee/3rsfg8ps3xo19orb284esg4rx27ihqf7/Национальный_состав.pdf.
- Beasley V., *The Rhetoric of Ideological Consensus in the United States: American Principles and American Pose in Presidential Inaugurals*, „Communication Monographs” Vol. 68, 2001, no. 2, s. 169-183, <https://doi.org/10.1080/03637750128055>.
- Belisle J. et al., *Feasibility of Contextual Behavioral Speech Analyses of US Presidents: Inaugural Addresses of Bill Clinton, George W. Bush, Barack Obama, and Donald Trump, 1993-2017*, „Journal of Contextual Behavioral Science” 2018, no. 10, s. 14-18, <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2018.07.002>.
- Bendrat A., *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*, Warszawa 2016.
- Bitzer L.F., *The Rhetorical Situation*, „Philosophy and Rhetoric” Vol. 1, 1968, no. 1, s. 1-14.
- Black E., *A Note on Theory and Practice in Rhetorical Criticism*, „Western Journal of Speech Communication” Vol. 44, 1980, no. 4, s. 331-336, <https://doi.org/10.1080/10570318009374018>.
- Black E., *The Second Persona*, „Quarterly Journal of Speech” Vol. 56, 1970, no. 2, s. 109-119, <https://doi.org/10.1080/00335637009382992>.
- Bureau of National Statistics Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan, [on-line:] <https://stat.gov.kz/en/>.

- Campbell K.K., Jamieson K.H., *Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words*, Chicago–London 2008.
- Glava gosudarstva provel tret'e zasedanie Nacional'nogo kurultaâ [Глава государства провел третье заседание Национального курултая], akorda, 15.03.2024, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841>.
- Górecki W., *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, „Komentarze OSW” 2022, nr 456, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i>.
- Grochmalski P., *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006.
- Grossman M.B., Kumar M.J., *Portraying the President: The White House and the News Media*, Baltimore 1981.
- The Handbook of Rhetoric and Public Address*, eds S.J. Parry-Giles, M.J. Hogan, Malden–Oxford 2010.
- Hausmann R. et al., *A Growth Diagnostic of Kazakhstan*, CID Faculty Working Paper No. 427, 2023, [on-line:] <https://growthlab.hks.harvard.edu/sites/projects.iq.harvard.edu/files/growthlab/files/2023-02-cid-wp-427-kazakhstan-growth-diagnostic.pdf>.
- Hordecki B., *Amerykańska prezydencka retoryka inauguracyjna jako przedmiot edukacji akademickiej – uwarunkowania potencjału dydaktycznego*, „Res Rhetorica” 2024, t. 11, nr 4, s. 93-112, <https://doi.org/10.29107//rr2024.4.6>.
- Kazakhstan: Country Profile*, Freedom House, [on-line:] <https://freedom-house.org/country/kazakhstan>.
- Kernell S., *Going Public: New Strategies of Presidential Leadership*, San Diego 2007.
- Kilybayeva S., Ibadildin N., *The Shift in Kazakhstan Citizens' Political Participation: Pre and Post the 2019 Political Transition*, [w:] *Producing Cultural Change in Political Communities: Contributions to Political Science*, eds H. Mölder, C. Voinea, V. Sazonov, Cham 2023, s. 103-122.
- Konstituciã Respubliki Kazahstan Prinãta na referendumie 30 awgusta 1995 goda. Vneseny izmeneniã i dopolneniã 7 oktãbrã 1998 goda, 21 maã 2007 goda, 2 fevralã 2011 goda, 10 marta 2017 goda, 23 marta 2019 goda, 8 iũnã 2022 goda, 17 sentãbrã 2022 goda [Конституция Республики Казахстан Принята на референдуме 30 августа 1995 года. Внесены изменения и дополнения 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года, 2 февраля 2011 года, 10 марта 2017 года, 23 мар-

- та 2019 года, 8 июня 2022 года, 17 сентября 2022 года], [on-line:] <https://constitution.kz/>.
- Kuypers J.A., *The Art of Rhetorical Criticism*, Boston 2005.
- Lim E.T., *Five Trends in Presidential Rhetoric: An Analysis of Rhetoric from George Washington to Bill Clinton*, „Presidential Studies Quarterly” Vol. 32, 2002, no. 2, s. 328-366.
- Neustadt R., *Presidential Power and the Modern Presidents*, New York 1991.
- Pachucki-Włosek K., *Ewolucja strategii zarządzania państwem w Republice Kazachstanu po styczniowych protestach*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2022, nr 17, s. 201-217.
- Pierce D.L., *Rhetorical Criticism and Theory in Practice*, Boston 2003.
- Posłanie Glavy gosudarstva Kasym-Žomarta Tokaeva narodu Kazahstana „Spravedlivyj Kazahstan: zakon i porâdok, èkonomičeskij rost, obšestvennyj optimizm”* [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана „Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм”], akorda, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskij-rost-obshchestvennyj-optimizm-285014>.
- Predvybornâj programma kandidata v prezidenty RK Tokaeva Kasym-Žomarta Kemeleviča „Spravedlivyj Kazahstan – dlâ vseh i dlâ každogo. Sejčas i navsegda” (oktâbr’ 2022 goda)* [Предвыборная программа кандидата в президенты РК Токаева Касым-Жомарта Кемелевича „Справедливый Казахстан – для всех и для каждого. Сейчас и навсегда” (октябрь 2022 года)], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31868557.
- Predvybornâj programma Tokaeva – èto Spravedlivyj Kazahstan*, pnp, 31.10.2022, [on-line:] <https://www.pnp.ru/in-world/predvybornaya-programma-tokaeva-eto-spravedlivyy-kazakhstan.html>.
- Renessans Central’noj Azii: Na puti k ustojčivomu razvitiû i procvetaniû* [Ренессанс Центральной Азии: На пути к устойчивому развитию и процветанию], akorda, 8.08.2024, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/renessans-centralnoy-azii-na-puti-k-ustoychivomu-ra-zvitiyu-i-procvetaniyu-1272135>.
- Revolt in the Steppe Understanding Kazakhstan’s January Events of 2022*, ed. J.F. Caron, Basingstoke 2023.

- Shukuralieva N., Lipiński A., *Uwarunkowania legitymizacji władzy w systemach autorytarnych. Casus państw Azji Centralnej*, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 1, s. 189-202.
- Smith S. et al., *Self-Presentational Strategies of Modern and Traditional U.S. Presidents in State of the Union and Inaugural Addresses*, „North American Journal of Psychology” Vol. 16, 2014, no. 1, s. 13-24.
- Sullivan Ch.J., *Leaders of the Nation: Kazakhstan during the Twilight of the Nazarbayev Era and the Russo-Ukrainian War*, Singapore 2025.
- Svante C.E., *Kazakhstan and the Rise of Middle Powers in Central Asia*, Feature Article, Central Asia–Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center, American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy, 31.07.2024, [on-line:] https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/240731_FT_Kaz.pdf.
- Szymanek J., *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013.
- Szymański M., *Demokracja czy monarchia? Polityka Kazachstanu pozostawia wiele do życzenia*, Onet, 4.08.2023, [on-line:] <https://www.onet.pl/informacje/nowaeuropawschodnia/w-autorytarna-strone/zcd3zre,30bc1058>.
- Thibault H., Insebayeva S., *The Political System of Kazakhstan*, [w:] *Central Asia in a Multipolar World*, eds J. Lempp, S. Mayer, Cham 2024.
- Tokaev vspomnil koncepcii Abaâ o „soveršennom čeloveke”* [Токаев вспомнил концепцию Абая о „совершенном человеке”], [on-line:] <https://www.zakon.kz/politika/6026206-kasym-zhomart-tokaev-vyskazalsia-o-patriotizme-molodezhi-i-trudoliubii.html/>.
- Vystuplenie Prezidenta Kasym-Žomarta Tokaeva na toržestvennoj ceremonii po slučai nagraždeniâ rabotnikov SMI* [Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на торжественной церемонии по случаю награждения работников СМИ], akorda, [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-torzhestvennoj-ceremonii-po-slučaju-nagraždeniya-rabotnikov-smi-275430>.

Бағытың қандай Қазақстан?

red. Anna Jach, Katarzyna Kosowska,
Krystian Pachucki-Włosek, Eugeniusz Portny
<https://doi.org/10.12797/9788383683188.12>
s. 319-337

DR KONRAD KOŁODZIEJSKI

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Odwilż limitowana

Reformy konstytucyjne w Kazachstanie 2017-2022

ABSTRAKT

Rozdział zawiera analizę reform konstytucyjnych przeprowadzonych w Kazachstanie w latach 2017-2022 w kontekście deklarowanej transformacji systemu politycznego i budowy tzw. państwa nowego typu. Autor koncentruje się na kluczowych zmianach ustrojowych, takich jak redystrybucja kompetencji między prezydentem, parlamentem i rządem, wzmocnienie roli instytucji przedstawicielskich, a także reformy dotyczące sądownictwa i systemu wyborczego. Szczególna uwaga poświęcona została analizie rzeczywistego wpływu tych zmian na jakość demokracji, transparentność władzy i pluralizm polityczny. W rozdziale wskazano, że choć reformy stanowiły krok w stronę większej otwartości i decentralizacji, ich zakres i implementacja miały charakter ograniczony i kontrolowany, co pozwala mówić o „odwilży limitowanej”. Praca opiera się na analizie aktów prawnych, wypowiedzi liderów politycznych oraz ocen organizacji międzynarodowych.

Słowa kluczowe: Kazachstan, reformy konstytucyjne, transformacja polityczna, demokracja, system prezydencki, decentralizacja, autoritaryzm kontrolowany

ABSTRACT***Limited Thaw: Constitutional Reforms in Kazakhstan 2017-2022***

The chapter analyses the constitutional reforms carried out in Kazakhstan between 2017 and 2022 in the context of the declared transformation of the political system and the construction of a so-called 'new type of state'. The author focuses on key systemic changes, such as the redistribution of powers between the president, parliament and government, the strengthening of the role of representative institutions, as well as reforms concerning the judiciary and the electoral system. Particular attention is paid to analysing the actual impact of these changes on the quality of democracy, transparency of power and political pluralism. The chapter points out that although the reforms were a step towards greater openness and decentralisation, their scope and implementation were limited and controlled, which allows us to speak of a 'limited thaw'. The work is based on an analysis of legal acts, statements by political leaders and assessments by international organisations.

Keywords: Kazakhstan, constitutional reforms, political transformation, democracy, presidential system, decentralisation, controlled authoritarianism

Wstęp

Ostatnia reforma konstytucyjna w Kazachstanie, która była bezpośrednim następstwem protestów styczniowych z 2022 r.¹, stanowiła zwieńczenie procesu sukcesji władzy zapoczątkowanego przez pierwszego prezydenta państwa, Nursułtana Nazarbajewa, w 2017 r. i zrealizowanego dwa lata później, gdy na czele państwa

1 Chodzi o zamieszki, które wybuchły 2 stycznia 2022 r. w Żangaözen (zachodni Kazachstan) przez podniesienie cen gazu LPG niemal o 100 proc. Następnie protesty stopniowo rozlały się na cały region, a w kolejnych dniach na cały kraj. Według oficjalnych danych w zajściach zginęło 227 osób.

stał obecny prezydent Kasym-Żomart Tokajew. W ten sposób lata 2017-2022 stały się klamrą spinającą dwie reformy konstytucyjne towarzyszące kolejnym fazom sukcesji. Pierwsza z nich – z 2017 r. – była przygotowaniem do zmiany prezydenta, co nastąpiło dwa lata później wraz z wprowadzeniem faktycznego systemu dwuwładzy w państwie; druga – z 2022 r. – stanowiła zwieńczenie procesu sukcesji i zarazem koniec krótkiego okresu dwuwładzy.

Główne założenie badawcze niniejszego rozdziału opiera się na stwierdzeniu, że zmiany ustrojowe w Kazachstanie, do których doszło w omawianym okresie, miały powierzchowny charakter i były ściśle związane z przebiegiem sukcesji oraz rywalizacją wewnątrz obozu władzy. Dlatego reformy konstytucyjne zostały wpisane w szersze polityczne tło.

Sukcesja władzy w państwach autorytarnych wiąże się z ryzykiem wybuchu wewnętrznego konfliktu. Odnosiło się to również do Kazachstanu, którego stabilność wskutek braku rozwiniętych instytucji demokratycznych opierała się głównie na wieloletnich rządach Nursułtana Nazarbajewa². Pierwszego prezydenta nie dotyczył konstytucyjny limit dwóch kadencji. Stał on na samym szczycie ściśle scentralizowanego pionu władzy, wokół którego wytworzyła się skomplikowana sieć rozmaitych interesów politycznych i ekonomicznych. W takich okolicznościach odejście prezydenta z urzędu mogłoby doprowadzić do upadku istniejącego systemu i destabilizacji państwa³.

Z tych powodów Nursułtan Nazarbajew podjął decyzję o wcześniejszym wyborze swojego następcy i kontrolowanym przekazaniu

2 Nursułtan Nazarbajew sprawował władzę w Kazachstanie nieprzerwanie od 1989 r., początkowo jako I sekretarz miejscowej partii komunistycznej, od 1990 r. jako prezydent Kazachskiej SRR, a od 1991 r. – prezydent niepodległej Republiki Kazachstanu. Wcześniej, w latach 1984-1989, pełnił też funkcję premiera rządu Kazachskiej SRR.

3 Por. A. Jarosiewicz, *Pierestrojka Nazarbajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, Warszawa 2016, s. 9, *Punkt Widzenia*, 58.

mu władzy. Jednocześnie jednak chciał zagwarantować sobie oraz licznym grupom interesu utrzymanie dotychczasowej pozycji w państwie. Oznaczało to, że jego następcą miał być w istocie figurantem gwarantującym przetrwanie poprzedniego układu. Jednak zamiar Nazarabajewa, wdrożony po wyborze na stanowisko prezydenta Kasyma-Żomarta Tokajewa w 2019 r. i stworzeniu systemu dwuwładzy, był podyktowany także innymi przesłankami. Nie da się bowiem wykluczyć, że Nazarabajew kierował się również troską o przetrwanie państwa kazachskiego, poddawanego coraz silniejszej presji ze strony Rosji⁴. Kontrolowana sukcesja miała zapobiec gwałtownym konfliktom o władzę, które w zmieniających się gwałtownie warunkach geopolitycznych mogłyby doprowadzić do rozpadu państwa lub jego podporządkowania – w takiej lub innej formie – rosyjskiemu sąsiadowi.

Reforma konstytucyjna 2017 r. Przygotowanie do sukcesji

Głównym wyzwaniem dla Nursułtana Nazarabajewa stała się po 2014 r. kwestia przetrwania państwa po jego odejściu z funkcji prezydenta. Rok 2014 jest istotną cezurą z powodu aneksji Krymu przez Rosję oraz wybuchu walk na Ukrainie. Rosja mogła być od tej pory postrzegana w Kazachstanie jako czynnik destabilizujący, na co miała wpływ zarówno wypowiedź Władimira Putina⁵, w której stwierdził on, że przed Nazarabajewem nie istniało

4 *Ibidem.*

5 Chodzi o wypowiedź Putina na forum Seliger w sierpniu 2014 r., którą odebrano jako sugestię, że po odejściu Nazarabajewa nastąpi kres niepodległego Kazachstanu. Istnienie Kazachstanu kwestionowali też w tym czasie Władimir Żyrinowski (przewodniczący Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji) oraz pisarz i radykalny działacz polityczny Eduard Limonow.

państwo kazachskie, jak i obawy przed separatyzmem północnych i wschodnich obwodów Kazachstanu, zamieszkałych w znacznym stopniu przez ludność rosyjską⁶. Z drugiej strony również sam Nazarbajew dał Putinowi pretekst do kwestionowania suwerenności Kazachstanu, określając się w ustawie o Pierwszym Prezydencie Republiki Kazachstanu – Liderze Narodu mianem założyciela nowego, niezawisłego państwa Kazachstan⁷. Skoro był założycielem państwa, mogło to oznaczać – w nieprzyjemnej interpretacji – że wcześniej żadnej państwowości w Kazachstanie nie było.

Zmieniająca się na niekorzyść sytuacja geopolityczna była istotnym impulsem do stworzenia planu modernizacji i wzmocnienia państwa. Podjęte działania koncentrowały się na kilku płaszczyznach. Do najważniejszych należały: przyspieszenie tempa urynkowania gospodarki, podnoszenie standardu życia obywateli oraz reforma ustrojowa.

W maju 2015 r. Nursułtan Nazarbajew ogłosił projekt zmian w ustawodawstwie, nazwany *Sto konkretnych kroków*. Ich deklarowanym celem było – jak pisze Aleksandra Jarosiewicz – „stworzenie efektywnego aparatu administracyjno-biurokratycznego, wprowadzenie rządów prawa i zwiększenie odpowiedzialności państwa przed obywatelami”, przy czym usprawnienie instytucji miało zostać osiągnięte „bez konieczności wprowadzania głębokich zmian o charakterze politycznym”⁸. Oznaczało to, że Na-

6 Według spisu ludności z 2021 r. w obwodzie północnokazachstańskim Rosjanie stanowili ponad 44 proc. liczby ludności, w dwóch innych – ponad 30 proc.

7 Konstitucyjny zakon Respubliki Kazahstan ot 20 iúlâ 2000 goda № 83-II „O Pervom Prezidente Respubliki Kazahstan – Elbasy” [Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-II „О Первом Президенте Республики Казахстан – Елбасы”], [on-line:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38046767&pos=4;-106#pos=4;-106 – 2 V 2025.

8 *Ibidem*.

zarbajew nie myślał o jakiegokolwiek poważnej reformie ustrojowej, ale o wzmocnieniu istniejącego systemu władzy, który – jak można przypuszczać – stanowił dla niego gwarancję stabilności i trwałości państwa.

Jednocześnie jednak Nazarbajew przewidywał już swoje odejście ze stanowiska prezydenta, czego dowodzi kształt przeprowadzonej w 2017 r. reformy konstytucyjnej⁹. Zakładała ona bowiem delikatne przesunięcie środka ciężkości władzy z ośrodka prezydenckiego w stronę rządu i parlamentu, co można było odczytywać jako formę bardziej równomiernego rozłożenia wpływów pomiędzy różne grupy polityczne. Grupy te – dotąd skupione wokół prezydenta i rywalizujące między sobą w jego otoczeniu – uzyskiwały nieco większą autonomię działania, ale jednocześnie nadal miały podlegać kontroli ze strony głowy państwa. Reforma konstytucyjna ustawiała prezydenta w roli arbitra czuwającego nad zachowaniem równowagi w ośrodkach władzy. Postrzegane to było jako powolne odchodzenie Nazarbajewa z głównej sceny politycznej i początek procesu sukcesji, który miał w przyszłości wyłonić jego następcę.

Nic więc dziwnego, że najważniejsze zmiany konstytucyjne¹⁰ dotyczyły uprawnień rządu i dwuizbowego parlamentu. Przed wszystkim dokonano malej, lecz znaczącej korekty, stwierdzając, że parlament jest władzą ustawodawczą, podczas gdy wcześniej

9 Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 marta 2017 goda № 51-VI „O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstituciû Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-ВІ „О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=32937557#sub_id=0 – 30 IV 2025.

10 Konstituciâ respubliky Kazahstan (po sostoâniû na 10 marta 2017) [Конституция республики Казахстан (по состоянию на 10 марта 2017)], [on-line:] https://online.zakon.kz/m/app/document/?doc_id=39732256&pos=640%3B-20%23pos%3D640%3B-20&sub_id=400000 – 30 IV 2025.

wykonywał on jedynie funkcje ustawodawcze. Zatwierdzono tym samym konstytucyjnie, że parlament jest równoprawną władzą w ramach monteskiuszowskiego trójpodziału władz. Naturalną konsekwencją tej zmiany było usunięcie z konstytucji przepisu, który delegował na prezydenta uprawnienia parlamentu (w tym ustawodawcze) na okres jednego roku. Dotąd prezydent mógł wystąpić z taką inicjatywą i przejąć uprawnienia za zgodą 2/3 ogólnej liczby deputowanych obydwu izb parlamentu. Biorąc pod uwagę fakt, że w wybranym w 2016 r. Mażylisie (niższej izbie parlamentu) aż 82% miejsc zajmowali reprezentanci partii władzy Nur-Otan, a pozostałe reprezentanci koncesjonowanych ugrupowań, taka zgoda nie wydawała się trudna do osiągnięcia.

Inną konsekwencją wzmocnienia roli parlamentu była zmiana brzmienia art. 61 pkt 2. Na jego mocy prezydent mógł wskazać parlamentowi ustawy, które – jego zdaniem – wymagają pilnego uchwalenia. Gdyby deputowani w ciągu miesiąca nie uchwalili wskazanych ustaw, prezydent mógł to zrobić samodzielnie w formie dekretu. Po reformie było to już niemożliwe.

Wśród innych zmian mających wzmocnić pozycję parlamentu należy wymienić nową redakcję art. 57 pkt 6, regulującego kwestię wotum nieufności dla poszczególnych ministrów. Przed reformą konstytucyjną prezydent mógł sprzeciwić się takiemu żądaniu deputowanych i je zignorować. Musiał ustąpić dopiero wtedy, gdy deputowani wystąpili z takim wnioskiem do prezydenta po raz drugi, przy czym było to możliwe dopiero po sześciu miesiącach od złożenia pierwotnego wniosku. W nowej odsłonie wspomnianego przepisu prezydent nie mógł już zignorować deputowanych i był zobowiązany odwołać ministra z funkcji już za pierwszym razem, przy czym za jego odwołaniem musiało opowiedzieć się więcej, bo dwie trzecie deputowanych (wcześniej zwykła większość) jednej z izb.

Prezydent przekazał też Senatowi (wyższej izbie parlamentu) prawo do powoływania i odwoływania pełnomocnika ds. praw

człowieka, choć zachował uprawnienie do wskazania konkretnego kandydata na to stanowisko. Ponadto zmniejszony został bezpośredni nadzór prezydenta nad Radą Konstytucyjną (pełniącą rolę sądu konstytucyjnego) – nie mógł on już odrzucać jej postanowień.

Reformy konstytucyjne zmieniły również pozycję rządu i premiera. Przede wszystkim rząd zaczął odpowiadać także przed parlamentem, a nie tylko – jak do tej pory – przed prezydentem. Każdorazowo po wyborach stary rząd składał swój urząd przed nowo wybranym Mażylisem (wcześniej wyłącznie przed prezydentem). Prezydent zrezygnował również m.in. z przysługującego mu dotąd prawa do anulowania lub korygowania aktów prawnych wydanych przez premiera lub ministrów oraz z powoływania lub likwidowania organów władzy wykonawczej niewchodzących w skład rządu. Zachował jednak szczególne kompetencje w resortach siłowych – samodzielnie mianował ministrów spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, obrony i sprawiedliwości.

Reforma konstytucyjna z 2017 r., która niemal w całości skoncentrowała się wokół rozszerzenia uprawnień parlamentu i rządu, nie zmniejszyła w istotnym stopniu konstytucyjnej przewagi prezydenta. W zmienionej konstytucji Nazarabajew zagwarantował sobie nienaruszalność swojego statusu oraz istniejącej formy rządów. Kierunek zmian wskazywał jednak, że podstawowym celem reformy było przygotowanie gruntu pod przyszłą sukcesję władzy i zapobieżenie konfliktom wewnętrznym, które mogłyby zdestabilizować państwo. Poszerzenie uprawnień władzy ustawodawczej miało uspokoić nastroje wśród wpływowych kręgów polityczno-biznesowych i dać im gwarancję wpływu na politykę przyszłego prezydenta.

Kolejne dwa lata upłynęły w Kazachstanie na poszukiwaniu następcy Nazarabajewa, który – z jednej strony – mógłby sprawnie kontynuować jego dotychczasową politykę, a z drugiej – potrafiłby powściągnąć swoje osobiste ambicje, aby nie naruszać istniejącego układu władzy w państwie.

Sukcesja i okres dwuwładzy, lata 2019-2022

Wynik poszukiwań zastępcy został ogłoszony publicznie przez Nazarabajewa 19 marca 2019 r. w telewizyjnym orędziu do narodu. Pierwszy prezydent Kazachstanu zrezygnował tego dnia z urzędu, pozostając jednak na stanowisku przewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu oraz rządzącej partii Nur-Otan. W fotelu głowy państwa zastąpił go dotychczasowy przewodniczący Senatu Kasym-Żomart Tokajew.

Sukcesja przebiegła w dwóch etapach. Tokajew początkowo pełnił obowiązki prezydenta, a po przeprowadzonych 9 czerwca 2019 r. wyborach, które wygrał z wynikiem blisko 71% głosów¹¹, rozpoczął swoją oficjalną kadencję. Pozycja polityczna Tokajewa była z oczywistych względów znacznie słabsza niż jego poprzednika i – jak pokazały to wydarzenia ze stycznia 2022 r. – niepewna. Wydaje się jednak, że taki był cel Nazarabajewa, który – pomimo rezygnacji z funkcji prezydenta – zamierzał nadal odgrywać pierwszoplanową rolę w państwie.

W nowych warunkach władza Nazarabajewa opierała się na trzech głównych instrumentach. Po pierwsze był on – jak już wspomniano – przewodniczącym partii rządzącej Nur-Otan, z której wywodziła się większość kadr politycznych i administracyjnych w kraju. Po drugie stał na czele Rady Bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu, co zapewniało mu kontrolę nad wszystkimi

11 *Soobšeniye ob itogah vneočerednyh vyborov Prezidenta Respubliki Kazahstan, sostoâvšihsâ 9 iŭnâ 2019 goda* [Сообщение об итогах внеочередных выборов Президента Республики Казахстан, состоявшихся 9 июня 2019 года], Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=5289> – 2 V 2025.

resortami siłowymi¹². Po trzecie jego pozycję w państwie gwarantowała ustawa o Pierwszym Prezydencie Republiki Kazachstanu – Liderze Narodu¹³. Wszystkie wymienione instrumenty, które za czasów prezydentury Nazarabajewa były jedynie dopełnieniem konstytucyjnych prerogatyw głowy państwa, stały się po jego odejściu z urzędu podstawą nowego systemu dwuwładzy. W tym systemie – obok prezydenta i innych organów władzy, których funkcjonowanie i uprawnienia były uregulowane w konstytucji – istniał jeszcze „pierwszy prezydent”, quasi-monarcha, zaledwie wspomniany w konstytucji i korzystający ze szczególnych uprawnień.

W lipcu 2018 r. przyjęto ustawę o Radzie Bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu¹⁴. Dokument ten zastąpił wcześniejsze akty prawne regulujące status Rady (istniejącej od 1991 r.). Zgodnie z konstytucją Radę powołuje prezydent państwa, jednak nowa ustawa przyznała Pierwszemu Prezydentowi „dożywotnie prawo” kierowania Radą, co w praktyce oznaczało, że to Nursułtan Nazarabajew, a nie urzędujący prezydent zarządzał polityką bezpieczeństwa państwa i resortami siłowymi.

Znacznie więcej uprawnień przekazywała Nazarabajewowi wspomniana już ustawa o Pierwszym Prezydencie Republiki Kazachstanu – Liderze Narodu. Wyliczała ona szczegółowo kompetencje Pierwszego Prezydenta, sprowadzające się w istocie do sprawowania nadzoru nad polityką państwa oraz organami

12 Chodzi o ministerstwa obrony, spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych oraz sprawiedliwości. Formalnie nadzór nad nimi sprawował prezydent, ale ich politykę oraz wzajemną koordynację między resortami ustala Rada Bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu.

13 Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 20 iülä 2000 goda № 83-II...

14 Zakon Respubliki Kazahstan ot 5 iülä 2018 goda № 178-IV „O Sovete Bezopasnosti Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 178-IV „О Совете Безопасности Республики Казахстан”], [on-line:] [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38039248&show_di=1&pos=4;-104#pos=4;-104&sel_link=1008584640-2 V 2025](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38039248&show_di=1&pos=4;-104#pos=4;-104&sel_link=1008584640-2-V-2025).

władzy – w tym również nad urzędującym prezydentem. W myśl ustawy Pierwszy Prezydent miał m.in. prawo do zgłaszania inicjatyw dotyczących polityki wewnętrznej, zagranicznej i bezpieczeństwa, które podlegały „obowiązkowemu” rozpatrzeniu przez właściwe instytucje. Co więcej, kwestie dotyczące kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej musiały każdorazowo uzyskać akceptację Pierwszego Prezydenta.

Pierwszy Prezydent mógł też występować z orędziami przed parlamentem lub przed każdą z jego izb, mógł brać udział w posiedzeniach rządu, jeśli omawiano na nich „ważne kwestie państwowe” oraz stał na czele Zgromadzenia Narodu Kazachstanu¹⁵, a także wspomnianej już Rady Bezpieczeństwa. Na mocy ustawy Nazarabajew wchodził również w skład Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu.

Pozostałe przepisy ustawy gwarantowały Pierwszemu Prezydentowi i jego najbliższej rodzinie m.in. dożywotni immunitet osobisty i majątkowy oraz regulowały kwestie bytowe. Wprowadzono także prawnokarną ochronę „czci i godności” Pierwszego Prezydenta oraz jego wizerunku.

Dominująca pozycja Nazarabajewa w państwie nie oznaczała jednak, że urzędujący prezydent Tokajew był zupełnie bierny. Po objęciu urzędu podjął on ograniczone działania na rzecz liberalizacji reżimu. Deputowani koncesjonowanych partii opozycyjnych otrzymali m.in. prawo do przewodniczenia jednej stałej komisji w parlamencie oraz objęcia stanowisk sekretarzy w dwóch innych. Pojawiły się też teoretyczne możliwości poszerzenia sceny politycznej o nowe ugrupowania dzięki nowemu prawu wyborczemu, zmniejszającemu liczbę podpisów wymaganych do

15 Zgromadzenie Narodu Kazachstanu (do 2007 r. Zgromadzenie Narodów Kazachstanu) to organ konsultacyjno-doradczy prezydenta Kazachstanu, reprezentujący interesy narodów zamieszkujących republikę. Został utworzony w 1995 r.

zarejestrowania partii politycznej z dotychczasowych 40 tys. do 20 tys. i obniżającemu próg wyborczy z 7 do 5 %¹⁶. Wprowadzono także pilotażowo wybory akimów (szefów lokalnej administracji) na obszarach wiejskich¹⁷ oraz dopuszczono umiarkowaną krytykę władz, zwłaszcza w kwestiach dotyczących korupcji czy niegospodarności. Tokajew kontynuował też program urynkowania gospodarki zainicjowany przez Nazarabajewa.

Politykę Tokajewa w tym czasie można interpretować jako pogłębienie działań na rzecz modernizacji państwa. Ewolucyjny i bardzo ostrożny charakter działań prezydenta mógł wynikać z obaw przed konfliktem z wpływowymi oligarchami skupionymi wokół Nazarabajewa. Jednocześnie jednak Tokajew budował w ten sposób własną pozycję polityczną. To z kolei oznaczało nieuchronność konfrontacji z poprzednim układem władzy. Momentem przesilenia okazały się protesty w zagłębiu gazowym Żangaözen w styczniu 2022 r.

Reforma konstytucyjna 2022 r. Koniec dwuwładzy

Chociaż do zamieszek w Żangaözen doszło na tle socjalnym¹⁸, bardzo szybko przerodziły się one w poważny kryzys władzy. Istniało bowiem podejrzenie, że ważną rolę w przebiegu zdarzeń odgrywają ludzie powiązani z Nazarabajewem. Dotyczyło to w szczególności szefa Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego i zarazem byłego premiera, Karima Masimowa¹⁹. Bierność sił porządkowych miała

16 Obniżony próg wyborczy obowiązuje od wyborów 19 marca 2023 r.

17 Por. S.E. Cornell, F. Starr, A. Barro, *Political and Economic Reforms in Kazakhstan under President Tokayev*, Washington 2021, s. 76 i n.

18 Pierwotną przyczyną protestów była 100-procentowa podwyżka cen gazu LPG.

19 W. Górecki, *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, OSW, 21.06.2022, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/>

wywołać wrażenie, że Tokajew nie radzi sobie z zaistniałą sytuacją i – co za tym idzie – powinien zostać odsunięty od władzy.

Odpowiedź prezydenta miała dwojaki charakter. Po pierwsze pozbawił on swojego poprzednika wpływów w państwie, a po drugie – zaproponował umiarkowaną liberalizację istniejącego systemu autorytarnego, wychodząc tym samym naprzeciw oczekiwaniom społeczeństwa. Te posunięcia oraz wsparcie ze strony Rosji, która przysłała do Kazachstanu swój kontyngent wojskowy, bodaj w największym stopniu zdecydowały o wygranej Tokajewa.

Jeszcze w trakcie zamieszek Tokajew zdymisjonował rząd i pozbawił Nazarabajewa przewodnictwa w Radzie Bezpieczeństwa, co odcieło byłego prezydenta oraz jego stronników od wpływu na resorty siłowe. Nazarabajew został również odsunięty od przewodniczenia Zgromadzeniu Narodu Kazachstanu. Zmiany te zostały zatwierdzone przez Mażylis na początku lutego 2022 r.²⁰ W kraju przeprowadzono falę czystek wśród oligarchów oraz wyższych urzędników związanych z poprzednim prezydentem; niektórzy z nich trafili do aresztu²¹. Sam Nazarabajew pozostał jednak nietykalny.

16 marca – już po uspokojeniu sytuacji – Tokajew zapowiedział reformę ustrojową, której celem miało być odejście od modelu republiki superprezydenckiej. Pakiet zaproponowanych zmian konstytucyjnych został przegłosowany w ogólnonarodowym

pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i – 5 V 2025.

20 Zakon Respubliki Kazahstan ot 7 fevralâ 2022 goda № 106-VII „O vnesenii izmeneniy v nekotoryye zakonodatel’nyye akty Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 7 февраля 2022 года № 106-ВІІІ „О внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39060748&pos=3;-106#pos=3;-106 – 5 V 2025.

21 Między innymi szef KNB i były premier Karim Masimow oraz minister obrony Murat Bektanow.

referendum 5 czerwca i przyjęty miesiąc później²². We wrześniu uzupełniono reformę, wprowadzając dodatkowe przepisy odnoszące się do uprawnień prezydenta.

Przeważająca większość zmian – jak np. zmniejszenie liczby deputowanych Mażylysu ze 107 do 98 osób²³ lub ograniczenie liczby senatorów powoływanych przez prezydenta z 15 do 10²⁴ – miała ograniczony, by nie rzec kosmetyczny, charakter i nie wpływała zasadniczo na ustrój państwa. Istotniejszą, choć wciąż nieprowadzącą do przełomu reformą była zmiana ordynacji wyborczej z proporcjonalnej na mieszaną, co obok dalszego zmniejszenia liczby podpisów wymaganych do zarejestrowania partii politycznej z 20 tys. do 5 tys. oraz wprowadzenia 30% parytetu na listach wyborczych dla kobiet, niepełnosprawnych oraz osób poniżej 29. roku życia²⁵ pozwalało – przynajmniej teoretycznie – poszerzyć reprezentację polityczną obywateli w parlamencie. W praktyce nic takiego nie nastąpiło, co pokazały wyniki wyborów parlamentarnych przeprowadzonych 19 marca 2023 r., w których 22 na 29 deputowanych wybieranych z okręgów jednomandatowych stanowili reprezentanci rządzącej partii Amanat (dawnej Nur-Otan)²⁶. Reforma zwiększyła uprawnienia parlamentu do odrzucania prezydenckich

22 Zakon Respubliki Kazahstan „O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstituciũ Respubliki Kazahstan” (prinãt na respublikanskom referendumie 05.06.22 g.) [Закон Республики Казахстан „О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан” (принят на республиканском референдуме 05.06.22 г.)], [on-line:] https://online.zakon.kz/m/app/document/?doc_id=39894735&pos=112%3B-16%23pos%3D112%3B-16-5V2025.

23 W Mażylysie zlikwidowano miejsca dotychczas obsadzone przez Zgromadzenie Narodu Kazachstanu.

24 Z czego pięciu wskazuje Zgromadzenie Narodu Kazachstanu.

25 Zakon Respubliki Kazahstan ot 7 fevralã 2022 goda № 106-VII...

26 *Ob ustanovlenii itogov vyborov deputatov Mažilisa Parlamenta RK* [Об установлении итогов выборов депутатов Мажилиса Парламента РК], Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан, [on-line:]

poprawek do ustaw, w tym także – co jest nowością – ustaw konstytucyjnych. W przypadku zwykłych ustaw konieczny jest sprzeciw 2/3 deputowanych każdej z izb, a przy ustawach konstytucyjnych – 3/4 deputowanych.

Wśród zmian znalazło się przywrócenie Sądu Konstytucyjnego w miejsce dotychczasowej Rady Konstytucyjnej. Jedenastu członków sądu jest powoływanych na sześcioletnią kadencję przez prezydenta oraz obie izby parlamentu²⁷, a obywatele uzyskali możliwość składania indywidualnych skarg i wniosków. Takiego prawa nie było w przypadku Rady Konstytucyjnej.

Reforma konstytucyjna wprowadziła także kilka zmian dotyczących prezydenta, które miały ograniczyć ryzyko skupienia nadmiernej władzy w ręku głowy państwa. Według nowych zasad – z których część wprowadzono w czerwcu, a pozostałe we wrześniu 2022 r. – prezydent może zostać wybrany tylko na jedną siedmioletnią kadencję. Jednocześnie prezydent nie może należeć do partii politycznej, a członkowie jego najbliższej rodziny nie mogą pełnić funkcji kierowniczych w administracji państwowej i przedsiębiorstwach państwowych. Jest to wyraźne odcięcie się od praktyk powszechnych za czasów Nazarbajewa. Prezydent utracił ponadto prawo do zmieniania lub unieważniania aktów prawnych wydawanych przez akimów, usunięto również z konstytucji wszelkie wzmianki odnoszące się do Pierwszego Prezydenta, a sama ustawa o Pierwszym Prezydencie – Liderze Narodu utraciła moc 13 lutego 2023 r.²⁸

<https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922> – 5 V 2025.

27 Czterech sędziów powołuje prezydent, a po trzech – Mażylis i Senat.

28 Конституционный закон Республики Казахстан от 13 февралâ 2023 года № 198-VII О признании утратившим силу Конституционного закона Республики Казахстан „О Первом Президенте Республики Казахстан – Ёлбасы” [Конституционный закон Республики Казахстан от 13 февраля 2023 года № 198-VIII О признании утратившим силу Конституционного

Godną uwagi zmianą jest usunięcie z konstytucji kary śmierci. Była to w zasadzie formalność, bo od 2003 r. obowiązywało w Kazachstanie moratorium na jej wykonywanie, a w 2021 r. – w ramach ostrożnej liberalizacji Tokajewa – usunięto ją z kodeksu karnego²⁹. Wzmocniono też pozycję pełnomocnika ds. praw człowieka, któremu konstytucyjnie zagwarantowano immunitet i niezawisłość.

Zakończenie

Reforma konstytucyjna z 2022 r. zakończyła proces sukcesji władzy w Kazachstanie. I choć ostateczny rezultat zmian mocno odbiegał od planu Nursułtana Nazarbajewa, który ostatecznie utracił wpływ na politykę, to pierwotny cel kontrolowanej sukcesji, jakim było uniknięcie destabilizacji kraju, został osiągnięty.

Rywalizacji o władzę nie udało się w pełni uniknąć. Momentem przesilenia okazały się protesty społeczne, które wybuchły w styczniu 2022 r. W tej rozgrywce ostatecznie zwyciężył urzędujący prezydent Tokajew. Szef państwa zerwał swoje związki z Nazarbajewem, pozbawiając go wpływu na politykę i kończąc tym samym dotychczasowy system dwuwładzy w państwie.

закона Республики Казахстан „О Первом Президенте Республики Казахстан – Элбасы”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019103&doc_id2=33041137#pos=3;-77&pos2=3;-62 – 5 V 2025.

²⁹ Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2021 года № 89-VII „О внесении изменений и дополнения в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросу отмены смертной казни” [Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2021 года № 89-VIII „О внесении изменений и дополнения в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросу отмены смертной казни”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38302840&pos=2;-106#pos=2;-106 – 5 V 2025.

Jakkolwiek zmiany ustrojowe z 2022 r. miały odgórny charakter, to ich przeprowadzenie było możliwe wyłącznie dzięki wsparciu społeczeństwa, które opowiedziało się po stronie prezydenta Tokajewa. Nie zmienia to jednak faktu, że celem zmian przeprowadzonych w 2022 r. było utrzymanie władzy przez urzędującego prezydenta, a umiarkowana liberalizacja istniejącego reżimu stanowiła cenę, jaką prezydent musiał zapłacić obywatelom w zamian za udzielone poparcie.

Bibliografia

- Cornell S.E., Starr F., Barro A., *Political and Economic Reforms in Kazakhstan under President Tokayev*, Washington 2021.
- Górecki W., *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, OSW, 21.06.2022, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i>.
- Jarosiewicz A., *Pierestrojka Nazarabajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, Warszawa 2016, *Punkt Widzenia*, 58.
- Konstitucjâ republiki Kazachstan (po sostoâniû na 10 marta 2017) [Конституция республики Казахстан (по состоянию на 10 марта 2017)], [on-line:] https://online.zakon.kz/m/app/document/?doc_id=39732256&pos=640%3B-20%23pos%3D640%3B-20&sub_id=400000.
- Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazachstan ot 20 iûlâ 2000 goda № 83-II „O Pervom Prezidente Respubliki Kazachstan – Elbasy” [Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-II „О Первом Президенте Республики Казахстан – Елбасы”], [on-line:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38046767&pos=4;-106#pos=4;-106.
- Konstitucionny zakon Respubliki Kazachstan ot 13 fevralâ 2023 goda № 198-VII O priznanii utrativšim silu Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazachstan „O Pervom Prezidente Respubliki Kazachstan – Elbasy” [Конституционный закон Республики Казахстан от 13 февраля 2023 года № 198-VII О признании утратившим

- силу Конституционного закона Республики Казахстан „О Первом Президенте Республики Казахстан – Элбасы”, [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019103&doc_id2=33041137#pos=3;-77&pos2=3;-62.
- Ob ustanovlenii itogov vyborov deputatov Mažilisa Parlamenta RK* [Об установлении итогов выборов депутатов Мажилиса Парламента РК], Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922>.
- Soobšeniye ob itogah vneočerednyh vyborov Prezidenta Respubliki Kazahstan, sostoâvšihsâ 9 iûnâ 2019 goda* [Сообщение об итогах внеочередных выборов Президента Республики Казахстан, состоявшихся 9 июня 2019 года], Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан, [on-line:] <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=5289>.
- Tlegenova A., Beysembayev S., *Have President Tokayev's Reforms Delivered a „New Kazakhstan”?*, Carnegie Politika, 18.09.2024, [on-line:] <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/09/tokayev-kazakhstan-reforms?lang=en>.
- Zakon Respubliki Kazahstan „O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstituciû Respubliki Kazahstan” (prinât na respublikanskom referendume 05.06.22 g.) [Закон Республики Казахстан „О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан” (принят на республиканском референдуме 05.06.22 г.)], [on-line:] https://online.zakon.kz/m/app/document/?doc_id=39894735&pos=112%3B-16%23pos%3D112%3B-16.
- Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 marta 2017 goda № 51-VI „O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstituciû Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI „О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=32937557#sub_id=0.
- Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 marta 2019 goda № 238-VI „O vnesenii izmeneniy v Konstituciû Respubliki Kazahstan [Закон Республики Казахстан от 23 марта 2019 года № 238-VI „О внесении изменений в Конституцию Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31808323&pos=1;-8#pos=1;-8.

- Zakon Respubliki Kazahstan ot 29 dekabrá 2021 goda № 89-VII „O vnesenii izmeneniy i dopolneniâ v nekotoryye zakonodatel'nyye акты Respubliki Kazahstan po voprosu otmeny smertnoy kazni” [Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2021 года № 89-ВІІІ „О внесении изменений и дополнения в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросу отмены смертной казни”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38302840&pos=2;-106#pos=2;-106.
- Zakon Respubliki Kazahstan ot 5 iúlâ 2018 goda № 178-IV „O So-vete Bezopasnosti Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 178-IV „О Совете Безопасности Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38039248&show_di=1&pos=4;-104#pos=4;-104&sel_link=1008584640.
- Zakon Respubliki Kazahstan ot 7 fevralâ 2022 goda № 106-VII „O vnese-nii izmeneniy v nekotoryye zakonodatel'nyye акты Respubliki Kazahstan” [Закон Республики Казахстан от 7 февраля 2022 года № 106-ВІІІ „О внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан”], [on-line:] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39060748&pos=3;-106#pos=3;ń-106.

Бағытың қандай Қазақстан?

red. Anna Jach, Katarzyna Kosowska,
Krystian Pachucki-Włosek, Eugeniusz Portny
<https://doi.org/10.12797/9788383683188.13>

s. 339-361

DR KATARZYNA KOSOWSKA

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Polityka makroekonomiczna współczesnego Kazachstanu

ABSTRAKT

W rozdziale przeanalizowano politykę makroekonomiczną Kazachstanu w okresie prezydentury Kasyma-Żomarta Tokajewa (2019-2024). Praca stanowi odpowiedź na wyzwania społeczno-ekonomiczne ukształtowane w latach rządów Nursułtana Nazarbajewa. Autorka przedstawia główne kierunki reform gospodarczych, koncentrując się na dywersyfikacji gospodarki, ograniczaniu dominacji sektora surowcowego, wzmocnieniu sektora prywatnego oraz zwiększeniu redystrybucji dochodów. Szczególną uwagę poświęcono relacjom między państwem, sektorem prywatnym i społeczeństwem oraz roli sektora naftowo-gazowego jako głównego źródła finansowania reform. Analiza oparta jest na dokumentach rządowych, wystąpieniach prezydenta Tokajewa oraz danych statystycznych, ukazuje ewolucję modelu gospodarczego Kazachstanu ku większej inkluzywności, konkurencyjności i stabilności makroekonomicznej.

Słowa kluczowe: Kazachstan, polityka makroekonomiczna, reformy, gospodarka, Tokajew

ABSTRACT***Macroeconomic Policy of Contemporary Kazakhstan***

The chapter analyzes the macroeconomic policy of Kazakhstan during the presidency of Kassym-Jomart Tokayev (2019-2024) as a response to the socio-economic challenges shaped during the rule of Nursultan Nazarbayev. The author outlines the main directions of economic reform, focusing on the diversification of the economy, the reduction of dependence on the extractive sector, the strengthening of the private sector, and the enhancement of income redistribution. Particular attention is given to the evolving relationship between the state, the private sector, and society, as well as to the pivotal role of the oil and gas sector as the primary source of funding for the reform agenda. The analysis is based on government documents, presidential speeches, and statistical data, illustrating the transformation of Kazakhstan's economic model toward greater inclusiveness, competitiveness, and macroeconomic stability.

Keywords: Kazakhstan, macroeconomic policy, reforms, economy, Tokayev

Wprowadzenie

Po prawie trzech dekadach rządów Nursułtana Nazarbajewa w Kazachstanie w marcu 2019 r. urząd prezydenta objął Kasym-Żomart Tokajew, deklarując kontynuację strategicznych celów rozwojowych wytyczonych przez swojego poprzednika. Jednocześnie prezydent zapowiedział realizację nowego kursu gospodarczego, opartego na zasadzie sprawiedliwości, inkluzywności i pragmatyzmu¹. W ciągu pięciu lat rządów Tokajewa polityka gospodarcza

1 D. Omirgazy, *Tokayev Outlines Key Pillars of New Economic Model in State-of-the-Nation Address*, The Astana Times, 1.09.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/09/tokayev-outlines-key-pillars-of-new-economic-model-in-state-of-the-nation-address/> – 7 IV 2025.

Kazachstanu była skoncentrowana na modernizacji dotąd surowcowego modelu gospodarki. Głównym celem władz stała się dywersyfikacja gospodarki i wzmocnienie sektora nienaftowego, pobudzenie prywatnej przedsiębiorczości oraz redystrybucja uzyskanego wzrostu gospodarczego do szerszych grup społeczeństwa.

W okresie rządów Tokajewa pojawiły się liczne dokumenty wyznaczające kierunki polityki makroekonomicznej Kazachstanu.

- a) Strategia *Kazachstan-2050* – długoterminowy plan rozwoju kraju ogłoszony przez Nursułtana Nazarbajewa w 2012 r. Strategia zakładała wejście Kazachstanu do grona 30 najbardziej rozwiniętych gospodarek świata do roku 2050². Wśród priorytetowych wyzwań znalazły się: dywersyfikacja gospodarki, rozwój infrastruktury, industrializacja, przyciąganie inwestycji i zrównoważony wzrost. Tokajew oficjalnie podtrzymuje cele tej strategii – stanowi ona ramę, w którą wpisują się nowsze inicjatywy.
- b) *Nowy Kazachstan* – kompleksowy program reform ogłoszony przez Tokajewa w marcu 2022 r. w odpowiedzi na wstrząs wywołany protestami styczniowymi³. Program zakładał zmiany ustrojowe (demokratyzacja i decentralizacja władzy), reformy społeczne (wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego) oraz reformy gospodarcze oparte na dywersyfikacji branżowej i otwartej polityce zagranicznej.
- c) Orędzia prezydenta – coroczne przemówienia prezydenta do narodu i parlamentu, w których Tokajew konkretyzował plany reform.

2 A. Barro, S.E. Cornell, *Tokayev's Economic Reforms*, The Central Asia-Caucasus Analyst, 14.12.2021, [on-line:] <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13696-tokayev's-economic-reforms.html> – 7 IV 2025.

3 J. Olędzki, *Prezydent Tokajew zapowiada nowy program rozwoju gospodarczego Kazachstanu*, Instytut Boyma, 8.09.2023, [on-line:] <https://instytutboyma.org/pl/prezydent-tokajew-zapowiada-nowy-program-rozwoju-gospodarczego-kazachstanu/> – 7 IV 2025.

d) Plany i programy rządowe – na podstawie wytycznych prezydenta rząd przygotował szereg planów reformowania gospodarki, m.in.: *Program zwiększania dochodów ludności do 2025 r.*, *Program walki z szarą strefą na lata 2023-2025*⁴ czy *Narodowy plan rozwoju przedsiębiorczości*⁵.

Wymienione dokumenty stanęły u podstaw transformacji gospodarczej Republiki Kazachstanu w trzeciej dekadzie XXI w. od modelu surowcowego w stronę gospodarki zdywersyfikowanej z dominującą rolą sektora prywatnego.

Kryzys społeczny z 2022 r. i jego konsekwencje

W styczniu 2022 r. Kazachstan doświadczył najpoważniejszych niepokojów od dekad – masowych protestów, które wybuchły w zachodnim regionie Mangystau na tle podwyżki cen gazu skroplonego z około 60 do 120 tenge za litr. Źródła niezadowolenia obywateli sięgały jednak głębiej i były wypadkową pogarszającego się poziomu życia Kazachów: wysokiej inflacji, nierówności społecznych, monopolizacji gospodarki, wysokiej korupcji oraz braku zaufania do instytucji państwowych. W tych warunkach protesty szybko przerodziły się w bunt przeciwko układowi władzy i nierównościom, obejmując największe miasta republiki: Aktau, Atyrau, Aktobe, Szymkent, Astanę oraz Ałmaty, gdzie doszło do najgwałtowniejszych starć. W wyniku zamieszek zginęło 238 osób,

4 *Kazakh Government Approves Action Plan to Combat Shadow Economy*, The Astana Times, 26.07.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/07/kazakh-government-approves-action-plan-to-combat-shadow-economy/> – 7 IV 2025.

5 Global Entrepreneurship Monitor, *Entrepreneurial Behaviour and Attitudes*, 2024, [on-line:] <https://www.gemconsortium.org/economy-profiles/kazakhstan-2> – 7 IV 2025.

a ponad 10 tys. zostało zatrzymanych. W odpowiedzi na te wydarzenia Tokajew ogłosił stan wyjątkowy, zdymisjonował rząd i odwołał Nursułtana Nazarbajewa z funkcji przewodniczącego Rady Bezpieczeństwa⁶.

Bezpośrednio po protestach Tokajew zorganizował spotkanie z przedstawicielami biznesu, podczas którego podkreślił, że kraj stoi przed transformacją całej struktury społecznej. Prezydent określił siedem konkretnych obszarów, które powinny stanowić podstawę nowego kursu gospodarczego kraju: nienaruszalność własności prywatnej, realizacja zobowiązań inwestycyjnych przez państwo wobec przedsiębiorstw inwestujących w kraju, uczciwa konkurencja, nowa polityka podatkowa, reforma zamówień publicznych, zmniejszenie udziału państwa w gospodarce oraz redukcja barier biurokratycznych dla przedsiębiorców. Ponadto Tokajew przedstawił wizję odejścia od modelu oligarchiczno-monopolowego na rzecz gospodarki konkurencyjnej, innowacyjnej i sprawiedliwej⁷. Choć program reform gospodarczych Kazachstanu zarysowany był już wcześniej, to protesty ze stycznia 2022 r. przyspieszyły te reformy i nadały im ostrzejszy kształt.

Nowa polityka fiskalna

Polityka fiskalna rządów Tokajewa skoncentrowana jest na bardziej sprawiedliwym podziale dochodu narodowego oraz wzroście

6 *Protesty v Kazahstane 2022 goda* [Протесты в Казахстане 2022 года], DW, [on-line:] <https://www.dw.com/ru/protesty-v-kazahstane-2022/t-60488759> – 7 IV 2025.

7 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, *President Tokayev Outlines Kazakhstan's New Economic Course*, gov.kz, 22.01.2022, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/315693?lang=en> – 7 IV 2025.

wydatków budżetowych na cele społeczne. W związku z tym podjęto ostrą krytykę grup oligarchicznych, dotychczasowych głównych beneficjentów wzrostu gospodarczego. Zmiany w systemie podatkowym polegają na zastąpieniu aktualnego podatku liniowego podatkiem progresywnym celem zwiększenia wpływów do budżetu. Od 2026 r. dochody do około 3 mln KZT miesięcznie pozostaną opodatkowane na poziomie 10%, natomiast po przekroczeniu poziomu 3 mln KZT stawka podatkowa wzrośnie do 15%⁸. Dodatkowo dla najbogatszych Kazachów wprowadzono „podatek od luksusu”⁹. Ten rodzaj podatku przyjmie formę akcyzy na drogie przedmioty dla zamożnych Kazachów (nieruchomości, jachty, samoloty). Pojawił się również projekt stopniowego ograniczania nieefektywnych ulg i preferencji podatkowych oraz lepszej administracji podatkowej¹⁰. Tokajew zauważył, iż nadmiar przywilejów i rozproszonych reguł podatkowych w Kazachstanie wywołał sytuację przypominającą raj podatkowy. Wyłoniły się dwie główne grupy przedsiębiorców: ci, którzy wykorzystywali luki w ustawodawstwie, oraz ci, którzy sumiennie płacili wszystkie podatki. W rezultacie druga grupa przedsiębiorców stała się mniej

8 *Progressivnaâ škala IPN: izmeneniâ vstupât v silu s 2026 goda* [Прогрессивная шкала ИПН: изменения вступят в силу с 2026 года], MyBuh, 09.04.2025, [on-line:] <https://mybuh.kz/news/progressivnaya-shkala-ipn-izmeneniya-vstupyat-v-silu-s-2026-goda/#:~:text=действие%20c%202026%20года> – 7 IV 2025.

9 M. Butenko, *Zarubežnyye villy i ličnyye samolety: na čto v Kazahstane vvedut nalog na roskosz*, [М. Бутенко, *Зарубежные виллы и личные самолеты: на что в Казахстане введут налог на роскошь*], NUR.KZ, 8.09.2022, [on-line:] <https://www.nur.kz/nurfin/economy/1986841-zarubezhnyye-villy-i-lichnyye-samolety-na-čto-v-kazahstane-vvedut-nalog-na-roskosh/> – 7 IV 2025.

10 *WB Report Emphasizes Need to Increase Revenues for Sustainable Investment in Kazakhstan*, The Astana Times, 3.02.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/02/wb-report-emphasizes-need-to-increase-revenues-for-sustainable-investment-in-kazakhstan/> – 7 IV 2025.

konkurencyjna¹¹. Podejmowane przez władze działania w ramach systemu fiskalnego mają na celu zwiększenie pozanaftowych dochodów Kazachstanu przy jednoczesnym wsparciu najniższych warstw społecznych. Tokajew podkreślił, że problem nierówności musi być pilnie rozwiązany, gdyż rosnący wpływ wielkiego biznesu i spadek dochodów większości populacji stały się poważnymi zagrożeniami dla bezpieczeństwa¹². Jednocześnie prezydent zapowiedział głęboką restrukturyzację relacji w triadzie obywatel–biznes–państwo, podkreślając, iż państwo zapewni równość szans i sprawiedliwość dla wszystkich¹³. Udział szarej strefy w PKB Kazachstanu został zredukowany w latach 2017-2023 z 28,8 do 17,5%¹⁴. Zakłada się dalszy spadek poziomu szarej strefy w gospodarce do 15% PKB w 2025 r.¹⁵

11 D. Omirgazy, *Tokayev Calls for Transparent Tax Reform to Strengthen Kazakhstan's Economy*, The Astana Times, 14.03.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/03/tokayev-calls-for-transparent-tax-reform-to-strengthen-kazakhstan-s-economy/> – 7 IV 2025.

12 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, *op. cit.*

13 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Žomarta Tokaeva narodu Kazahstana „Spravedlivoie gosudarstvo. Edinaâ naciâ. Bлагopolučnoe obšestvo”, Oficial’nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана „Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество”, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> – 7 IV 2025.

14 G. Kunapiâ, *Tenevaâ èkonomika: 74 mlrd tenge kosvennyh poter' bûdžeta vyâvil gosaudit*, Kazahstanskaâ pravda [Г. Кунапия, *Теневаая экономика: 74 млрд тенге косвенных потерь бюджета выявил госаудит*, Казахстанская правда], 21.01.2025, [on-line:] https://kazpravda.kz/n/tenevaya-ekonomika-74-mlrd-tenge-kosvennyh-poter-byudzheta-vyuyavili-gosaudit – 7 IV 2025.

15 *Factsheet on One-Year Anniversary of President Kassym-Jomart Tokayev's Reelection*, gov.kz, 11.01.2024, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-seoul/press/news/details/684583?lang=en> – 7 IV 2025.

Rozbijanie oligopolu

Po transformacji gospodarczej z lat 90. XX w. Kazachstan zachował rozległy sektor państwowy, który wciąż odgrywał dominującą rolę w wielu gałęziach gospodarki. Do chwili obecnej państwo posiada znaczny wpływ na procesy gospodarcze dzięki firmom państwowym oraz licznym regulacjom prawnym. Szacuje się, że przedsiębiorstwa państwowe działają w około 20 sektorach gospodarki republiki z 30¹⁶. Niemniej jednak w przeciągu ostatniej dekady udział sektora publicznego w PKB został zredukowany z około 50 do 15%¹⁷. Osiągnięty wynik jest pochodną drugiej fali prywatyzacji przedsiębiorstw, zainicjowanej w 2014 r. W sumie do 2020 r. sprywatyzowano około tysiąca firm państwowych, co pozwoliło wyeksponować sektor prywatny, który obecnie generuje około 85% PKB.

Dobrze prosperująca gospodarka wolnorynkowa wymaga wyeliminowania z rynku struktur monopolistycznych oraz oligopolistycznych, które przez lata rządów Nazarbajewa hamowały przebieg procesów konkurencyjnych w gospodarce. Jednym z pierwszych dekretów podpisanych po reelekcji Tokajewa był ten traktujący na temat zwrotu do skarbu państwa nielegalnie przywłaszczonych aktywów Kazachstanu¹⁸. Dekret uderzył przede

16 OECD *Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises in Kazakhstan*, OECD, 15.02.2024, [on-line:] https://www.oecd.org/en/publications/oecd-review-of-the-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-in-kazakhstan_082c508b-en.html – 7 IV 2025.

17 S. Domnin, *Kazakhstan's Privatization Push: Why is the Government Selling Off State Assets?*, Kursiv Media, 15.11.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/en/2024-11-15/engk-yeri-kazakhstans-privatization-push-why-is-the-government-selling-off-state-assets/> – 7 IV 2025.

18 A. Satubaldina, *President Tokayev Proposes Key Changes to Economic Policy to Boost Growth and Diversify Industries*, The Astana Times, 30.03.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/03/president-tokayev-proposes-key->

wszystkim w oligopolu, które w latach poprzednich wykorzystywały swoją uprzywilejowaną pozycję, by czerpać zyski z zasobów państwowych. Jak powiedział prezydent Tokajew:

W Kazachstanie istnieje oligopolia – kolosalna koncentracja biznesu w jednych rękach. W rezultacie zdolni przedsiębiorcy są pozbawieni dostępu do zasobów. Oligopolia oznacza ciągłe dążenie do dywersyfikacji biznesu w jednych rękach, ale nie do dywersyfikacji gospodarki kraju. Ta sama osoba, ta sama firma zajmuje się zarówno wydobywaniem, jak i przetwarzaniem, operuje bankami i realizuje wiele innych działalności biznesowych. A pozostali są na uboczu, jakby zbierali resztki ze stołu pana [...] Międzynarodowi eksperci twierdzą, że w rękach 162 osób pozostaje połowa majątku kraju. Tymczasem dochody połowy populacji nie przekraczają 50 tysięcy tenge (około 115 dolarów) [...]. Przy takich środkach nie można się utrzymać, sytuację należy pilnie zmienić¹⁹.

Pochodną podjętych przez władze Kazachstanu kroków było odzyskanie przez skarb państwa aktywów o wartości około 1 bln tenge²⁰: 14 dużych spółek kontrolowanych dotychczas przez biznes prywatny przeszło na własność państwa. W 2022 r. dokonano również przeglądu działalności największego holdingu państwowego – funduszu majątkowego Samruk–Kazyna – celem jego zreformowania i restrukturyzacji. W skład funduszu, składającego się z ponad 40 spółek zależnych, wchodzi tacy giganci państwowi jak

changes-to-economic-policy-to-boost-growth-and-diversify-industries/ – 7 IV 2025.

19 Tokaev: 162 čeloveka skoncentrirovali v svoih rukah glavnye aktivy Kazachstana [Токаев: 162 человека сконцентрировали в своих руках главные активы Казахстана], ASIA-Plus, 21.01.2022, [on-line:] <https://asiaplustj.info/tj/node/307677> – 7 IV 2025.

20 K. Ochman, Rok transformacji gospodarczej w Kazachstanie, Kierunek Kaukaz, [on-line:] <https://kierunekkaukaz.pl/2023/12/30/rok-transformacji-gospodarczej-w-kazachstanie/> – 7 IV 2025.

KazMunayGas (narodowy koncern naftowy), Kazachstan Temyr Żoły (koleje państwowe), KazPost (poczta narodowa), Kazatom-prom (światowy lider wydobycia uranu), KEGOC (operator sieci elektroenergetycznych), Kazakhtelecom (telekomunikacja), Air Astana (narodowy przewoźnik lotniczy)²¹. Wymienione przedsiębiorstwa sprawują kontrolę nad kluczowymi sektorami gospodarki: produkcją i sprzedażą surowców energetycznych, transportem kolejowym i lotniczym czy telekomunikacją. Często mają one pozycję monopolisty w kazachskiej gospodarce. Plany prywatyzacji na lata 2021-2025 zakładają sprzedaż akcji 312 przedsiębiorstw państwowych. Dotychczas sprzedano część akcji Kazatomprom i Kazakhtelecom oraz przygotowano do IPO operatora naftowego KazMunayGas²². W 2023 r. Tokajew oznajmił, iż większość przedsiębiorstw, poza sektorami strategicznymi, zostanie sprzedana lub zlikwidowana do 2028 r. Kontynuacja prywatyzacji pozwoli zwiększyć pole działania dla biznesu prywatnego i konkurencji, zwłaszcza dla średnich firm, które według prezydenta stanowią „kręgosłup stabilnej gospodarki”²³.

Wsparcie małego i średniego biznesu

W ciągu ostatnich pięciu lat udział małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) w gospodarce wzrósł z 24 do 32%. Liczba osób zaangażo-

21 *Portfolio Companies*, Samruk Kazyna, [on-line:] <https://sk.kz/investors/portfolio-companies/?lang=en> – 7 IV 2025.

22 *The Powerhouses: State-Owned Enterprises in Central Asia*, Outpost Eurasia, 1.07.2024, [on-line:] <https://outposteurasia.com/insights/tpost/zezl7ssya1-the-powerhouses-state-owned-enterprises> – 7 IV 2025.

23 A. Nakispekova, *Five Years of Transformation: President Tokayev's Impact on Kazakhstan*, The Astana Times, 16.07.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/07/five-years-of-transformation-president-tokayevs-impact-on-kazakhstan/> – 7 IV 2025.

wanych w działalność gospodarczą również wzrosła: z 2,8 mln do 3,4 mln. Obecnie około 40% obywateli pracuje w sektorze MŚP. Dynamiczny rozwój małej i średniej przedsiębiorczości pozwoli stworzyć podstawy do budowy nowego zrównoważonego modelu gospodarki, opartej na sektorze pozanaftowym. W swoich przemówieniach Tokajew podkreśla potrzebę dalszego zwiększania udziału gospodarki wolnorynkowej poprzez wspieranie biznesu prywatnego.

W odpowiedzi na inwestycje w produkcję, tworzenie wysokiej jakości miejsc pracy oraz wzrost potencjału eksportowego, państwo jest gotowe zwiększyć gwarancje ochrony własności prywatnej, zapewnić stabilność i przewidywalność regulacji państwowych, chronić konkurencję przed ingerencją, korupcją i faworyzowaniem²⁴

– powiedział Tokajew.

Ułatwienia dla sektora MŚP, które do tej pory wdrożono, to: moratorium na kontrolę (na trzy lata wstrzymano inspekcję małych firm); ulgi podatkowe dla małych firm (zwolnienie z podatku dochodowego na okres trzech lat mikrobiznesu); anulowanie czynszu za wynajem państwowych nieruchomości przez MŚP; dopłata do odsetek kredytów dla firm, które najbardziej ucierpiały podczas kryzysu²⁵. Liczne zarządzenia deregulacyjne umożliwiły także redukcję obciążeń administracyjnych. Proces liberalizacji środowiska biznesowego oraz aktywne wspieranie małych i średnich przedsiębiorstw są kluczowymi elementami modelu gospodarczego promowanego przez prezydenta Tokajewa. Celem tych

24 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, *op. cit.*

25 Z. Shayakhmetova, *Kazakh President Takes Part in 7th Congress of Atameken National Chamber of Entrepreneurs*, The Astana Times, 30.10.2020, [on-line:] <https://astanatimes.com/2020/10/kazakh-president-takes-part-in-7th-congress-of-atameken-national-chamber-of-entrepreneurs/> – 7 IV 2025.

działań jest stymulowanie tworzenia nowych miejsc pracy oraz dywersyfikacja gospodarki, zmniejszająca jej zależność od kilku dużych korporacji surowcowych.

W stronę dywersyfikacji gospodarki

Od początku rządów Nursułtana Nazarbajewa Kazachstan budował swoją gospodarkę na produkcji i sprzedaży eksportowej surowców energetycznych, głównie ropy naftowej. Surowcowo zorientowany model gospodarczy kraju jest niezwykle wrażliwy na wahania cen ropy na rynkach światowych, czego konsekwencją są ogromne problemy z dopięciem budżetu państwa w latach kryzysowych. Dodatkowo Kazachstan mierzy się z „chorobą holenderską”, czyli słabo zdywersyfikowaną gospodarką, w której dominujące miejsce zajmuje sektor energetyczny. Potrzebę dywersyfikacji gospodarczej dostrzegali już Nazarbajew, dopiero jednak Tokajew nadał tej polityce konkretne kierunki. Strategia na rzecz dywersyfikacji gospodarczej obejmuje przede wszystkim rozbudowę sektora rolniczego i produkcyjnego kraju. W przypadku sektora rolnego wdrożono *Narodowy projekt kompleksu agropromysłowego*, który ma na celu utworzenie siedmiu dużych ekosystemów do produkcji: mięsa, owoców, warzyw, cukru, zbóż, roślin oleistych i produktów mlecznych. Ostatecznym celem jest przyciągnięcie inwestycji do danego sektora, podwojenie produktywności, zapewnienie krajowego popytu na żywność i zwiększenie eksportu żywności. Tokajew wyobraża sobie Kazachstan jako spichlerz Azji Centralnej z ugruntowaną marką „Made in Kazakhstan”²⁶. Pomyślna realizacja planu będzie wiązać się z koniecznością modernizacji

26 A. Barro, S.E. Cornell, *op. cit.*

rolnictwa: zwiększeniem nawadniania gruntów, wzrostem produkcji rolnej czteroipółkrotnie do 2030 r., zakazem sprzedaży ziem cudzoziemcom, oraz reindustrializacji poprzez rozwój produkcji dóbr konsumpcyjnych i przetwórstwa surowców w kraju.

Poza rolnictwem państwo inwestowało w infrastrukturę (np. program rozbudowy sieci drogowej, modernizacja sieci energetycznej), jak również w cyfryzację i sektor IT. Za rządów Tokajewa Kazachstan skupił się na rozwoju przemysłu przetwórczego: w 2023 r. obrano za priorytet stworzenie silnej bazy przemysłowej i samowystarczalności ekonomicznej kraju poprzez przyspieszony rozwój produkcji o wysokiej wartości dodanej²⁷. W tym samym roku w przemyśle przetwórczym zrealizowano 170 projektów na łączną kwotę 928 mld tenge, zawarto 179 długoterminowych umów i kontraktów z krajowymi producentami. Dzięki wszystkim podjętym działaniom udział przemysłu przetwórczego w gospodarce zrównał się już z udziałem sektora górniczego. W 2024 r. zrealizowano kolejne 180 projektów przemysłowych na kwotę 1,2 bln tenge. Realizacja kompleksowego planu rozwoju przemysłu maszynowego do 2028 r. ma pozwolić na czteroipółkrotny wzrost całkowitej wartości dodanej branży²⁸.

Władze Kazachstanu pracują ponadto nad dywersyfikacją rynków zbytu i inwestorów. Mimo pandemii COVID-19 oraz innych problemów gospodarczych skutki nowej polityki są już zauważalne. W 2022 r. kraj przyciągnął rekordową sumę 28 mld USD inwestycji zagranicznych, co jest najwyższym wynikiem od dekady,

27 D. Omirgazy, *Tokayev Outlines Key...*

28 *180 industrial'nykh proektov na 1,2 trln tenge realizuyut v Kazahstane v 2024 godu*, Oficjal'nyj informacionnyj resurs Prem'er-ministra Respubliki Kazahstan [*180 индустриальных проектов на 1,2 трлн тенге реализуют в Казахстане в 2024 году*, Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан], 5.02.2024, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/news/180-industrialnykh-proektov-na-12-trln-tenge-realizuyut-v-kazahstane-v-2024-godu-27218> – 7 IV 2025.

a wartość handlu zagranicznego osiągnęła poziom 136 mld USD. Mimo że eksport nadal w dużej mierze opiera się na surowcach, z wartością 84 mld USD, odnotowuje się również wzrost eksportu produktów przetworzonych²⁹.

Polityka socjalna Kazachstanu

Polityka gospodarcza Kazachstanu jest silnie ukierunkowana na potrzeby społeczeństwa. Republika jest państwem o profilu socjalnym, gdzie połowa wydatków budżetowych obecnie jest przeznaczana na szeroko rozumiany sektor społeczny³⁰.

W odpowiedzi na niskie dochody obywateli przyjęto *Program wzrostu dochodów ludności*, którego celem było zwiększenie udziału wynagrodzeń w PKB do 41,1% do 2029 r. (30,1% w 2022 r.) i zatrudnienie 3,3 mln osób³¹. Ustawa z grudnia 2021 r. zakładała wzrost płacy minimalnej z 42,5 tys. tenge (czasy rządów Nazarbajewa) do 60 tys. tenge w 2022 r. i 70 tys. tenge w 2023 r. Oznacza to wzrost płacy minimalnej o około 65%³². W celu redukcji bezrobocia co roku powstaje ponad 900 tys. nowych miejsc pracy. Jednakże 87% z nich dotyczy miejsc w sektorach niskiej produktywności

29 D. Omirgazy, *Tokayev Outlines Key...*

30 Eadem, *Tokayev Calls for...*

31 Ob utverzhenii Kompleksnogo plana „Programma povyšeniâ dohodov naseleniâ do 2029 goda” [Об утверждении Комплексного плана „Программа повышения доходов населения до 2029 года”], Adilet, 28.03.2023, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000218> – 7 IV 2025.

32 *Essential Legal News and Amendments to Kazakhstan Laws in 2022 and 2021*, Mondaq, 31.01.2022, [on-line:] <https://www.mondaq.com/sales-taxes-vatgst/1155788/essential-legal-news-and-amendments-to-kazakhstan-laws-in-2022-and-2021> – 7 IV 2025.

i ma charakter tymczasowy³³. W ramach walki z niesprawiedliwą redystrybucją dochodów państwa w 2022 r. Tokajew ogłosił pięcioletnie moratorium na podwyżki wynagrodzeń dla najwyższych urzędników państwowych (ministrowie, parlamentarzyści czy gubernatorzy)³⁴.

Wejście w dorosłe życie młodym Kazachom ma ułatwić Narodowy Fundusz na rzecz Dzieci, zasilany z naftowego Funduszu Narodowego. Każde dziecko zostanie objęte programem przyznającym środki finansowe, które po osiągnięciu pełnoletniości będą mogły zostać przeznaczone na cele związane z edukacją lub zakupem mieszkania. Inicjatywa ta ma pomóc w wyrównywaniu szans rozwojowych młodego pokolenia³⁵.

Wśród priorytetów polityki gospodarczej Tokajewa znalazła się także kwestia wzrostu wydatków na edukację, ochronę zdrowia czy infrastrukturę komunalną dla ogółu populacji³⁶. Projekty z tego obszaru realizuje utworzony w ostatnich latach fundusz „dla Ludu Kazachstanu”³⁷, zasilany wpływami od największych firm działających w Kazachstanie. Władze zwróciły uwagę, że w szczególności obszary wiejskie nie korzystają z takiego samego poziomu świadczenia usług w ramach edukacji czy ochrony zdrowia jak

33 A. Қайсар, Ё. Кемелбай, *Dva goda ožidaniâ social'noj spravedlivosti Tokaeva*, Vlast [А. Қайсар, Э. Кемелбай, *Два года ожидания социальной справедливости Токаева*, Власть], 9.12.2024, [on-line:] <https://vlast.kz/obsshestvo/63004-dva-goda-ozidania-socialnoj-spravedlivosti-tokaeva.html> – 7 IV 2025.

34 *Kazakhstan Announces Five-Year Moratorium on Increasing Salaries to Gov't Members*, Report News Agency, 11.01.2022, [on-line:] <https://report.az/en/region/kazakhstan-announces-five-year-moratorium-on-increasing-salaries-to-gov-t-members/> – 7 IV 2025.

35 *Kak rabotaet programma „Nacional'nyj fond – detâm?”* [Как работает программа „Национальный фонд – детям?”], gov.kz, [on-line:] <https://www.gov.kz/situations/718/intro?lang=ru> – 7 IV 2025.

36 A. Қайсар, Ё. Кемелбай, *Dva goda...*

37 *Kak rabotaet programma...*

większe miasta. Jednym z głównych problemów, z jakimi boryka się Kazachstan w obszarze edukacji, są przepelnione szkoły. Część z nich pracuje na trzy zmiany, aby sprostać ogromnemu napływowi uczniów. W tej sytuacji zaplanowano budowę 800 nowych szkół oraz 114 szkół z internatem, które będą przede wszystkim wspierać dzieci w regionach wiejskich³⁸. Podjęto również inwestycje w ramach programu *Komfortowa szkoła*, zakładającego modernizację 1300 szkół do 2025 r.³⁹ Różnica między obszarami miejskimi i wiejskimi w obszarze edukacji pozostaje duża i wynosi prawie 1,5 roku. Lekarstwem na tę bolączkę ma być program *Dyplom dla wsi*, oferujący zachęty finansowe i socjalne dla absolwentów podejmujących pracę w wiejskich szkołach⁴⁰.

Tokajew zwraca ponadto uwagę na konieczność modernizacji opieki zdrowotnej w kraju:

System opieki zdrowotnej musi być zorientowany na pacjenta, stawiając jego interesy, zdrowie i życie na pierwszym miejscu. [...] Przejście do takiego modelu jest możliwe dzięki personalizacji, wprowadzeniu narzędzi cyfrowych i rozszerzeniu dostępu ludzi do kwalifikowanej opieki medycznej. W tym zakresie rozwój medycyny zapobiegawczej opartej na zapobieganiu i wczesnym diagnozowaniu chorób odgrywa szczególną rolę⁴¹.

38 A. Satubaldina, *Tokayev Chairs Third Meeting of National Council of Public Trust to Restructure Education System*, The Astana Times, 27.05.2020, [on-line:] <https://astanatimes.com/2020/05/tokayev-chairs-third-meeting-of-national-council-of-public-trust-to-restructure-education-system/> – 7 IV 2025.

39 A. Nakispekova, *Experts Reflect on Tokayev's Address at Government Meeting*, The Astana Times, 29.01.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/01/experts-reflect-on-tokayevs-address-at-government-meeting/> – 7 IV 2025.

40 A. Satubaldina, *Tokayev Chairs...*

41 D. Mazorenko, *Tokaev rasskazal ob osnovnyh položeniah budušej social'noj politiki Kazahstana*, Vlast [Д. Мазоренко, Токаев рассказал об основных положениях будущей социальной политики Казахстана, Власть],

Ogłoszony w 2022 r. *Narodowy Projekt Modernizacji opieki zdrowotnej na wsi* przewiduje budowę ponad 650 przychodni i punktów medycznych w małych miejscowościach. Plany reform zakładają ponadto modernizację ponad 30 szpitali powiatowych w celu przekształcenia ich w nowoczesne centra medyczne⁴².

Sektor naftowo-gazowy jako źródło finansowania reform gospodarczych

Sektor naftowo-gazowy odgrywa fundamentalną rolę w gospodarce Kazachstanu: obecnie generuje około 20% PKB⁴³ oraz dostarcza 30% dochodów rządowych⁴⁴. Oznacza to, że około jedna trzecia wpływów budżetowych pochodzi bezpośrednio lub pośrednio z wydobywania i sprzedaży eksportowej ropy naftowej oraz gazu ziemnego. Również w strukturze bilansu handlowego na surowce energetyczne przypada ponad połowa kazachskiego

15.01.2021, [on-line:] <https://vlast.kz/novosti/43370-tokayev-rasskazal-ob-osnovnyh-polozeniakh-budusej-socialnoj-politiki-kazahstana.html> – 7 IV 2025.

42 *Kazakhstan to Develop National Project to Meet the Needs of Rural Residents, Says President Tokayev*, The Astana Times, 1.09.2022, [on-line:] <https://astanatimes.com/2022/09/kazakhstan-to-develop-national-project-to-meet-the-needs-of-rural-residents-says-president-tokayev/> – 7 IV 2025.

43 O. Tonkonog, *Share of Oil and Gas Sector in Kazakhstan's Economy Drops by 3.3 Percentage Points YoY*, Kursiv Media, 31.07.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/en/2024-07-31/share-of-oil-and-gas-sector-in-kazakhstan-s-economy-drops-by-3-3-percentage-points-yoy/> – 7 IV 2025.

44 E. Rudenshiold, *Ukrainian Fallout: Kazakhstan's Economy Could be Caught Between Russia and the U.S.*, Caspian Policy Center, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.caspianpolicy.org/research/security/ukrainian-fallout-kazakhstan-s-economy-could-be-caught-between-russia-and-the-us> – 7 IV 2025.

eksportu⁴⁵. Kluczową instytucją, która udziela rządowi środków na finansowanie programów reform, jest Narodowy Fundusz Republiki Kazachstanu (NFRK), utworzony w 2000 r. w celu gromadzenia nadwyżek ze sprzedaży eksportowej surowców energetycznych. W 2023 r. na kontach funduszu znajdowały się aktywa o wartości 60 mld USD, co stanowiło około 38% PKB Kazachstanu⁴⁶. Pełnią one funkcję stabilizacyjną – deficyt budżetowy w czasach kryzysowych pokrywany jest ze środków pochodzących z funduszu.

Zarówno reformy Tokajewa zainicjowane jeszcze w roku 2019, jak i te, które zaczęto wdrażać po „krwawym styczniu” 2022 r., w znacznym stopniu finansowane są transferami z Narodowego Funduszu Republiki Kazachstanu. W latach 2023-2024 około 45% transferów z NFRK przekierowano na realizację programów celowych, co świadczy o ogromnej roli przychodów energetycznych w spełnianiu zobowiązań inwestycyjnych i społecznych Kazachstanu. W budżecie na 2025 r. zaplanowano około 6,2 mld USD na dodatkowe transfery celowe z Funduszu Narodowego, przede wszystkim na realizację zadań wyznaczonych przez prezydenta Tokajewa. Oznacza to, dzięki petrodolarom pozyskanym ze sprzedaży ropy naftowej i gazu ziemnego na rynki zagraniczne Kazachstan może dziś realizować swoją rozbudowaną politykę socjalną i kosztowne projekty infrastrukturalne czy podnosić wynagrodzenia w budżetówce.

Wnioski

Polityka makroekonomiczna Kazachstanu pod rządami Kasyma-Żomarta Tokajewa stanowi próbę przejścia od modelu gospo-

⁴⁵ N. Abuova, *Fitch Affirms Kazakhstan's BBB Rating with Stable Outlook*, The Astana Times, 16.11.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/11/fitch-affirms-kazakhstan-s-bbb-rating-with-stable-outlook-2/> – 7 IV 2025.

⁴⁶ *Ibidem*.

darczego opartego na eksporcie surowców energetycznych do nowoczesnej, zdywersyfikowanej gospodarki rynkowej, opartej na innowacyjności, przedsiębiorczości i sprawiedliwej redystrybucji dochodów. Po wydarzeniach ze stycznia 2022 r. władze Kazachstanu zintensyfikowały działania w kierunku ograniczenia układów oligarchicznych, zwiększenia roli sektora prywatnego oraz podniesienia poziomu życia obywateli. Priorytetowymi aspektami nowej polityki makroekonomicznej są: reforma systemu fiskalnego, wprowadzająca podatek progresywny i podatek od luksusu; wspieranie małych i średnich przedsiębiorstw; rozbijanie struktur monopolistycznych oraz inwestycje w sektor społeczny, infrastrukturę i rolnictwo. Kontynuując długoterminową strategię rozwoju ogłoszoną jeszcze przez Nazarbijewa (*Kazachstan-2050*), prezydent Tokajew nadał gospodarce wyraźnie nowy kierunek – bardziej inkluzywny, sprawiedliwy i otwarty na inicjatywę obywateli. Finansowanie wielu reform jest możliwe nadal dzięki przychodom z sektora energetycznego oraz środkom zgromadzonym w Narodowym Funduszu Kazachstanu. Świadczy to o utrzymującej się zależności budżetu państwa od ropy naftowej i gazu ziemnego, ale jednocześnie pozwala łagodzić społeczne skutki transformacji gospodarczych. Wdrażane reformy wskazują na stopniowe przekształcanie modelu gospodarczego Kazachstanu w kierunku większej efektywności rynkowej i równocześnie silniejszego ukierunkowania na potrzeby obywateli, choć tempo i trwałość zmian będą w dużej mierze zależne od konsekwencji ich wdrażania oraz od sytuacji zewnętrznej.

Bibliografia

180 industrial'nyh proektov na 1,2 trln tenge realizuût v Kazahstane v 2024 godu, Oficjal'nyj informacionnyj resurs Prem'er-ministra Respubliki Kazahstan [*180 индустриальных проектов на 1,2 трлн тенге реализуют в Казахстане в 2024 году*, Официальный информа-

- ционный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан], 5.02.2024, [on-line:] <https://primeminister.kz/ru/news/180-industrialnykh-proektov-na-12-trln-tenge-realizuyut-v-kazahstane-v-2024-godu-27218>.
- Abuova N., *Fitch Affirms Kazakhstan's BBB Rating with Stable Outlook*, The Astana Times, 16.11.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/11/fitch-affirms-kazakhstan-bbb-rating-with-stable-outlook-2/>.
- Barro A., Cornell S.E., *Tokayev's Economic Reforms*, The Central Asia-Caucasus Analyst, 14.12.2021, [on-line:] <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13696-tokayev's-economic-reforms.html>.
- Butenko M., *Zarubezhnye villy i lichnye samolety: na čto v Kazahstane vvedut nalog na roskoš'* [Бутенко М., *Зарубежные виллы и личные самолеты: на что в Казахстане введут налог на роскошь*], NUR.KZ, 8.09.2022, [on-line:] <https://www.nur.kz/nurfin/economy/1986841-zarubezhnye-villy-i-lichnye-samolety-na-čto-v-kazahstane-vvedut-nalog-na-roskosh/>.
- Domnin S., *Kazakhstan's Privatization Push: Why is the Government Selling Off State Assets?*, Kursiv Media, 15.11.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/en/2024-11-15/engk-yeri-kazahstans-privatization-push-why-is-the-government-selling-off-state-assets/>.
- Essential Legal News and Amendments to Kazakhstan Laws in 2022 and 2021*, Mondaq, 31.01.2022, [on-line:] <https://www.mondaq.com/sales-taxes-vat-gst/1155788/essential-legal-news-and-amendments-to-kazakhstan-laws-in-2022-and-2021>.
- Factsheet on One-Year Anniversary of President Kassym-Jomart Tokayev's Reelection*, gov.kz, 11.01.2024, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-seoul/press/news/details/684583?lang=en>.
- Global Entrepreneurship Monitor, *Entrepreneurial Behaviour and Attitudes*, 2024, [on-line:] <https://www.gemconsortium.org/economy-profiles/kazakhstan-2>.
- Қайсар А., Кемелбай Ы., *Dva goda ožidaniâ social'noj spravedlivosti Tokaeva*, Vlast [Қайсар А., Кемелбай Э., *Два года ожидания социальной справедливости Токаева*, Власть], 9.12.2024, [on-line:] <https://vlast.kz/obsshestvo/63004-dva-goda-ozidania-socialnoj-spravedlivosti-tokaeva.html>.
- Kak rabotaet programma „Nacional'nyj fond – detâtm?“* [Как работает программа „Национальный фонд – детям?“], gov.kz, [on-line:] <https://www.gov.kz/situations/718/intro?lang=ru>.

- Kazakh Government Approves Action Plan to Combat Shadow Economy*, The Astana Times, 26.07.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/07/kazakh-government-approves-action-plan-to-combat-shadow-economy/>.
- Kazakhstan Announces Five-Year Moratorium on Increasing Salaries to Gov't Members*, Report News Agency, 11.01.2022, [on-line:] <https://report.az/en/region/kazakhstan-announces-five-year-moratorium-on-increasing-salaries-to-gov-t-members/>.
- Kazakhstan to Develop National Project to Meet the Needs of Rural Residents, Says President Tokayev*, The Astana Times, 1.09.2022, [on-line:] <https://astanatimes.com/2022/09/kazakhstan-to-develop-national-project-to-meet-the-needs-of-rural-residents-says-president-tokayev/>.
- Kunapiâ G., *Tenevaâ èkonomika: 74 mlrd tenge kosvennyh poter' búdzeta vyâvil gosaudit*, Kazhstanskaâ pravda [Кунапия Г., *Теневая экономика: 74 млрд тенге косвенных потерь бюджета выявил госаудит*, Казахстанская правда], 21.01.2025, [on-line:] <https://kazpravda.kz/n/tenevaya-ekonomika-74-mlrd-tenge-kosvennyh-poter-byudzhetavyavili-gosauditory/>.
- Mazorenko D., *Tokaev rasskazal ob osnovnyh položeniah budušej social'noj politiki Kazahstana*, Vlast [Мазоренко Д., *Токаев рассказал об основных положениях будущей социальной политики Казахстана*, Власть], 15.01.2021, [on-line:] <https://vlast.kz/novosti/43370-tokaev-rasskazal-ob-osnovnyh-polozeniah-budusej-socialnoj-politiki-kazahstana.html>.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, *President Tokayev Outlines Kazakhstan's New Economic Course*, gov.kz, 22.01.2022, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/315693?lang=en>.
- Nakispekova A., *Experts Reflect on Tokayev's Address at Government Meeting*, The Astana Times, 29.01.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/01/experts-reflect-on-tokayevs-address-at-government-meeting/>.
- Nakispekova A., *Five Years of Transformation: President Tokayev's Impact on Kazakhstan*, The Astana Times, 16.07.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/07/five-years-of-transformation-president-tokayevs-impact-on-kazakhstan/>.
- Ob utverždenii Kompleksnogo plana „Programma povyšeniâ dohodov naseleniâ do 2029 godâ” [Об утверждении Комплексного плана

- „Программа повышения доходов населения до 2029 года”, Adilet, 28.03.2023, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000218>.
- Ochman K., *Rok transformacji gospodarczej w Kazachstanie*, Kierunek Kaukaz, [on-line:] <https://kierunekkaukaz.pl/2023/12/30/rok-transformacji-gospodarczej-w-kazachstanie/>.
- OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises in Kazakhstan*, OECD, 15.02.2024, [on-line:] https://www.oecd.org/en/publications/oecd-review-of-the-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-in-kazakhstan_082c508b-en.html.
- Olędzki J., *Prezydent Tokajew zapowiada nowy program rozwoju gospodarczego Kazachstanu*, Instytut Boyma, 8.09.2023, [on-line:] <https://instytutboyma.org/pl/prezydent-tokajew-zapowiada-nowy-program-rozwoju-gospodarczego-kazachstanu/>.
- Omirgazy D., *Tokayev Calls for Transparent Tax Reform to Strengthen Kazakhstan's Economy*, The Astana Times, 14.03.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/03/tokayev-calls-for-transparent-tax-reform-to-strengthen-kazakhstans-economy/>.
- Omirgazy D., *Tokayev Outlines Key Pillars of New Economic Model in State-of-the-Nation Address*, The Astana Times, 1.09.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/09/tokayev-outlines-key-pillars-of-new-economic-model-in-state-of-the-nation-address/>.
- Portfolio Companies*, Samruk Kazyna, [on-line:] <https://sk.kz/investors/portfolio-companies/?lang=en>.
- Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Žomarta Tokaeva narodu Kazahstana „Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaâ naciâ. Bлагopoluĉnoe obšestvo”, Oficial’nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана „Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество”, Официальный сайт Президента Республики Казахстан], [on-line:] <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>.
- The Powerhouses: State-Owned Enterprises in Central Asia*, Outpost Eurasia, 1.07.2024, [on-line:] <https://outposteurasia.com/insights/tpost/zezl7ssya1-the-powerhouses-state-owned-enterprises>.
- Progressivnaâ škala IPN: izmeneniâ vstupať v silu s 2026 goda* [Прогрессивная шкала ИПН: изменения вступят в силу с 2026 года], Мүбүһ, 09.04.2025, [on-line:] <https://mybuh.kz/news/progressivnaya-shkala-ipn-izmeneniya-vstupyat-v-silu-s-2026-goda/#:~:text=действие%20с%202026%20года>.

- Protesty v Kazahstane 2022 goda* [Протесты в Казахстане 2022 года], DW, [on-line:] <https://www.dw.com/ru/protesty-v-kazahstane-2022/t-60488759>.
- Rudenshiold E., *Ukrainian Fallout: Kazakhstan's Economy Could Be Caught Between Russia and the U.S.*, Caspian Policy Center, 24.05.2024, [on-line:] <https://www.caspianpolicy.org/research/security/ukrainian-fallout-kazahstans-economy-could-be-caught-between-russia-and-the-us>.
- Satubaldina A., *President Tokayev Proposes Key Changes to Economic Policy to Boost Growth and Diversify Industries*, The Astana Times, 30.03.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/03/president-tokayev-proposes-key-changes-to-economic-policy-to-boost-growth-and-diversify-industries/>.
- Satubaldina A., *Tokayev Chairs Third Meeting of National Council of Public Trust to Restructure Education System*, The Astana Times, 27.05.2020, [on-line:] <https://astanatimes.com/2020/05/tokayev-chairs-third-meeting-of-national-council-of-public-trust-to-restructure-education-system/>.
- Shayakhmetova Z., *Kazakh President Takes Part in 7th Congress of Atameken National Chamber of Entrepreneurs*, The Astana Times, 30.10.2020, [on-line:] <https://astanatimes.com/2020/10/kazakh-president-takes-part-in-7th-congress-of-atameken-national-chamber-of-entrepreneurs/>.
- Tokaev: 162 človeka skoncentrovali v svojih rukah glavnye aktivy Kazahstana* [Токаев: 162 человека сконцентрировали в своих руках главные активы Казахстана], ASIA-Plus, 21.01.2022, [on-line:] <https://asiaplustj.info/tj/node/307677>.
- Tonkonog O., *Share of Oil and Gas Sector in Kazakhstan's Economy Drops by 3.3 Percentage Points YoY*, Kursiv Media, 31.07.2024, [on-line:] <https://kz.kursiv.media/en/2024-07-31/share-of-oil-and-gas-sector-in-kazahstans-economy-drops-by-3-3-percentage-points-yoy/>.
- WB Report Emphasizes Need to Increase Revenues for Sustainable Investment in Kazakhstan*, The Astana Times, 3.02.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/02/wb-report-emphasizes-need-to-increase-revenues-for-sustainable-investment-in-kazahstan/>.

Znaczenie Morza Kaspijskiego w polityce Kazachstanu – wyzwania i perspektywy

ABSTRAKT

W ostatnich latach Morze Kaspijskie, a także jego status prawny, jest poddawane licznym debatom i jednocześnie staje się polem rywalizacji w regionie. Z jednej strony, Kazachstan w prowadzeniu polityki zewnętrznej i wewnętrznej dąży do balansowania sił pomiędzy interesami wielkich mocarstw a potrzebą regionalnej stabilności i rozwoju. Z drugiej zaś próbuje utrzymać konstruktywny dialog i relacje z krajami sąsiadującymi w regionie, zabezpieczając na przyszłość dla siebie korzystne korytarze dostępu do surowców naturalnych i szlaków logistycznych oraz transportowych. Celem niniejszego opracowania jest omówienie i analiza uwarunkowań, wyzwań i znaczenia Morza Kaspijskiego w polityce Kazachstanu, z uwzględnieniem czynnika geopolitycznego. Przeanalizowany zostanie również aspekt układu sił w regionie, ze szczególnym uwzględnieniem roli Kazachstanu, oraz znaczenie geostrategiczne dla państw regionu, w tym Azerbejdżanu, Rosji, Turkmenistanu czy Iranu.

Słowa kluczowe: Kazachstan, Morze Kaspijskie, uwarunkowania geopolityczne

ABSTRACT***The Significance of the Caspian Sea in Kazakhstan's Politics: Challenges and Prospects***

In recent years, the Caspian Sea and its legal status has been the subject of much debate while becoming a field of regional rivalry. Kazakhstan, in conducting both its external and internal policies, seeks to balance forces between the interests of the great powers and the demand in regional stability and development. On the other hand, it tries to maintain constructive dialogue and relations with neighboring countries in the region, securing favorable corridors of access to natural resources and logistics and transportation routes for its future. The purpose of this paper is to discuss and analyze the conditions, challenges and significance of the Caspian Sea in Kazakhstan's policy, taking into account the geopolitical factor. Also, the aspect of the balance of power in the region with special attention to the role of Kazakhstan will be analyzed, but also the geostrategic importance for the countries of the region, including Azerbaijan, Russia, Turkmenistan and Iran.

Keyword: Kazakhstan, The Caspian Sea, geopolitical conditions

Wstęp

Znaczenie morza w realiach geopolitycznych może stanowić punkt odniesienia w stosunku do układu sił w świecie, z uwzględnieniem wewnętrznej i zewnętrznej polityki krajów, które są nad nim położone¹. Morze Kaspijskie jest dobrym przykładem tej tezy. Po pierwsze jest jednym z największych zbiorników wodnych świata, a po drugie odgrywa rolę nie tylko w wymiarze gospodarczym, ale również politycznym dla państw danego regionu². Analizując

1 J.J. Grygiel, *Great Powers and Geopolitical Change*, Baltimore 2006, s. 54.

2 P. Łyszczak, *Kształtowanie się statusu prawnego Morza Kaspijskiego*, „Ekonomia i Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze” 2008, nr 12, s. 148.

znaczenie Morza Kaspijskiego w polityce Kazachstanu, uwagę należy skupić na kilku determinantach. Na przykład w ujęciu geograficznym Kazachstan jest krajem o dosyć szerokiej linii brzegowej, bogatej w surowce naturalne³. Z kolei w ujęciu prawnym status morza staje się polem rywalizacji pomiędzy krajami regionu należącymi do basenu Morza Kaspijskiego⁴.

W swojej polityce zewnętrznej i wewnętrznej Kazachstan dąży do wyrównania sił pomiędzy interesami wielkich mocarstw a potrzebą regionalnej stabilności i rozwoju; stara się utrzymać konstruktywny dialog i relacje z krajami sąsiadującymi w regionie, by zabezpieczyć dla siebie korzystne korytarze dostępu do surowców naturalnych i szlaków logistycznych oraz transportowych⁵.

W niniejszej pracy omówione i przeanalizowane zostaną uwarunkowania, wyzwania i znaczenie Morza Kaspijskiego w polityce Kazachstanu, z uwzględnieniem czynnika geopolitycznego, a także układ sił w regionie, przede wszystkim rola Kazachstanu. Ponadto przybliżone zostanie znaczenie geostrategiczne dla państw regionu, zwłaszcza Azerbejdżanu, Rosji, Turkmenistanu oraz Iranu. W zarysie przedstawiona będzie geopolityczna rywalizacja o kontrolę nad zasobami i dostępem do wód, w drugiej kolejności przeanalizowany zostanie wymiar prawny Morza Kaspijskiego, w kontekście kilku determinantów, w tym wpływu prawa międzynarodowego na politykę kazachstańską wobec wyżej wymienionego problemu, ale również polityka Kazachstanu wobec przyjęcia statusu prawnego morza. W ostatniej części zostanie omówiona

3 B. Janusz, *Spory o przyszły status Morza Kaspijskiego a prawo morza*, „Prawo Morskie” 2004, t. 20, s. 206.

4 *Ibidem*, s. 207.

5 Y. Gurbanov, *Comparison between the „Classical” and „New Great Game”*, [w:] idem, *Geopolitics and Energy Diplomacy in the Caspian Region: Developments after the Downfall of the Soviet Union*, Bielefeld 2024, s. 62-63, *Political Science*, vol. 172.

polityka Kazachstanu wobec morza w wymiarze politycznym z uwzględnieniem czynników bezpieczeństwa regionalnego⁶.

Przy wykorzystaniu metody jakościowej przeanalizowano dyskurs polityczny w Kazachstanie, oficjalne wypowiedzi i stanowiska państwa, ale również dokumenty prawne i międzynarodowe oraz literaturę z zakresu stosunków międzynarodowych. Główne pytanie badawcze brzmi: Jaką rolę może odgrywać basen Morza Kaspijskiego w wewnętrznej i zewnętrznej polityce Kazachstanu? Dodatkowe pytania odnoszą się do tego, jak znaczenie i status prawny mogą wspomagać Kazachstan w utrzymaniu więzi i konstruktywnego dialogu w regionie oraz jakie wyzwania mogą być z tym związane. Tezą główną pracy jest stwierdzenie, że Morze Kaspijskie jest polem rywalizacji, a jednocześnie narzędziem dialogu pomiędzy krajami regionu, przy uwzględnieniu polityki Kazachstanu.

Znaczenie Morza Kaspijskiego w układzie sił regionu

Morze Kaspijskie, mimo że w nazwie zawiera słowo „morze”, w rzeczywistości stanowi ogromne jezioro z wysokim stężeniem soli⁷. Jest unikatowe pod względem swego rozmiaru, ale także złóż ropy i nafty, które są bardzo cenne dla państw leżących wokół. Znajduje się na granicy Europy i Azji, co sprawia, że można je określić jako most łączący dwa różne światy. Położenie geograficzne morza wiąże się z jeszcze jednym wątkiem: do akwenu wpływa ponad sto rzek, ale samo jezioro nie łączy się z żadnym oceanem, co sprawia, że jest ono akwenem śródlądowym. Morze Kaspijskie

6 *Ibidem*, s. 64.

7 K. Mehdiyoun, *Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea*, „American Journal of International Law” Vol. 94, 2017, no. 1, s. 180.

znajduje się pomiędzy dwoma kontynentami i jest otoczone przez Iran od strony południowej, Azerbejdżan na południowym zachodzie, Rosję na północnym zachodzie, Turkmenistan na południowym wschodzie oraz Kazachstan na północnym wschodzie⁸.

Akwen jest wyjątkowy nie tylko ze względu na usytuowanie geograficzne, lecz także na bycie jednym z najstarszych obszarów wydobywania ropy naftowej⁹. W związku z tym, poczynając od XIX w., Morze Kaspijskie stało się polem rywalizacji pomiędzy krajami Azji Centralnej i Kaukazu Południowego a wielkimi mocarstwami¹⁰. Każde państwo poszukuje szansy na prowadzenie własnych interesów związanych z wodami terytorialnymi i próbuje zabezpieczyć je na szeroko zakrojonej skalę. W związku z tym powszechne jest określanie tej rywalizacji „Wielką Grą” – jeszcze przed rokiem 1989 dotyczącą jedynie dwóch krajów – Iranu i ZSSR, a obecnie toczącą się pomiędzy pięcioma¹¹ państwami. Wielka Gra staje się coraz bardziej skomplikowana ze względu na ilość determinantów w układzie sił geopolitycznych w regionie oraz czynniki uzupełniające. Dodatkowo o region zaczęły zabiegać inne mocarstwa – Stany Zjednoczone, Unia Europejska oraz Chiny, a także jeszcze jeden biegun polityki międzynarodowej – Turcja¹².

Każdy z krajów nadbrzeżnych morza stara się o zachowanie, a czasami wręcz o przywrócenie swojej strefy wpływu, co wywołuje problemy z zabezpieczeniem statusu prawnego analizowanego

8 *Ibidem*.

9 *Ibidem*, s. 181.

10 *Caspian Sea*, U.S. Energy Information Administration (EIA), 6.02.2025, [on-line:] https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea – 8 V 2025.

11 Y. Gurbanov, *op. cit.*, s. 54.

12 G. Omelan, *Niespokojne wody – nowa geopolityka regionu morza Kaspijskiego. Azerbejdżan – była republika radziecka w centrum światowej walki o surowce. Studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2011, nr 2, s. 88.

akwenu. W polityce Rosji Morze Kaspijskie jest ujmowane jako (ważny) element strefy wpływu w regionie, dający możliwość kontroli oraz monitoringu południowej flanki w Azji Centralnej¹³. Jest zarazem narzędziem polityki militarnej, więc pozostaje ważnym aspektem rywalizacji z innymi krajami w różnych dziedzinach. Z drugiej strony mamy Kazachstan, w którego interesie jest zabieganie o zachowanie kontroli nad akwenem, co wynika z kilku powodów. Pierwszy ukazuje dążenie państwa do utrzymania więzi historycznych, ale również wzmocnienia swojej pozycji eksportera surowców energetycznych, co z kolei pozwoliłoby na zachowanie i utrzymanie szlaków logistycznych i strategicznych pod względem transportowym¹⁴. Azerbejdżan i Turkmenistan dążą w podobnym kierunku. Państwo azerskie ma swój interes państwowy we wzmocnieniu niezależności energetycznej i próbie odnalezienia się pomiędzy Zachodem a Kaukazem Południowym. Turkmenistan z kolei dąży do rozwoju infrastruktury przesyłowej gazu ziemnego. Iran, kolejny gracz tzw. wielkiego kaspijskiego projektu, próbuje utrzymać swoje interesy w regionie, związane z obroną wartości narodowych, z uwzględnieniem relacji historycznych¹⁵.

Kolejnym państwem, które chce uzyskać status potęgi, jest Turcja, okazująca swoje zainteresowanie w kontekście globalnym. Turcję można postrzegać jako pomost między różnymi międzynarodowymi rywalami, który ma na celu pełnienie roli mediatora w złożonym geopolitycznym świecie. Nowa dynamika sił, która się rozwija, będzie miała kluczowe znaczenie, a Turcja będzie aktywnie uczestniczyć w tym procesie. Jako kraj pozbawiony dostępu do Morza Kaspijskiego Turcja ma szczególnie interes w zdobyciu wpływów i kontroli w tym regionie. Przede wszystkim dlatego, że jest ona uzależniona od importu znacznych ilości

¹³ *Ibidem*, s. 89.

¹⁴ Y. Gurbanov, *op. cit.*, s. 56-58.

¹⁵ G. Omelan, *op. cit.*, s. 80-85.

gazu oraz ropy naftowej z Iranu i Rosji, co komplikuje jej interesy narodowe¹⁶.

Morze Kaspijskie odgrywa istotną rolę zarówno w relacjach między mocarstwami, jak i w polityce regionalnej. Wyzwania dotyczą także konieczności uwzględnienia różnych elementów, w tym aspektów prawnych, w których kluczową rolę odgrywa polityka Kazachstanu. Morze Kaspijskie i jego państwa nadbrzeżne miały problem z uregulowaniem statusu prawnego jeszcze w wieku XIX, co pogłębiło się po 1989 r. W tym okresie zaczęto szukać różnych sposobów i ścieżek rozwiązania aspektów związanych z wyznaczeniem ram prawnych dla określenia akwenu, ze szczególnym uwzględnieniem rozgraniczenia dna morza.

Pomiędzy prawem międzynarodowym a polityką

Problem z uregulowaniem prawnym Morza Kaspijskiego był przez wiele lat przedmiotem sporu międzynarodowego. W roku 1996 negocjacje zaczęto prowadzić w ramach Specjalnej Grupy Roboczej (SGR)¹⁷. Prace nad problemem prawnym były prowadzone przez wiceministrów spraw zagranicznych pięciu państw nadbrzeżnych, ale też na poziomie dwustronnym oraz trzystronnym. Platforma SGR miała posłużyć jako grunt do rozszerzenia niektórych umów prawnych pomiędzy dwoma podmiotami międzynarodowymi, czyli zmiany umów bilateralnych na multilateralne¹⁸. Pierwsze efekty były widoczne w 2003 r. w Teheranie,

¹⁶ *Ibidem*, s. 88.

¹⁷ Ł. Wojcieszak, *Porozumienie regulujące status Morza Kaspijskiego – geneza i znaczenie*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1(20), s. 55-56.

¹⁸ *Current Developments in a Dispute over the Legal Status of the Caspian Sea*, Eurasian Research Institute, [on-line:] <https://www.eurasian-research.org/>

gdzie podpisano pierwszą umowę zaktualizowanej listy traktatów dotyczących reżimu prawnego Morza Kaspijskiego. Mimo że takie konsultacje w ramach SGR zostały powołane w odpowiedzi na zamiar krajów nadbrzeżnych, by zintensyfikować negocjacje w kontekście uregulowania statusu prawnego morza, to sama działalność SGR budzi dużo kontrowersji i wątpliwości. Należy jednak uznać, że stworzyła ona fundamenty do dalszego rozwoju dialogu państw kaspijskich w celu uregulowania statusu akwenu. Była również ukierunkowana na prowadzenie dalszych rozmów podczas szczytów kaspijskich¹⁹.

Na szczytach, które odbyły się w Baku i Astrachaniu, odpowiednio w 2010 i 2014 r., podpisano dodatkowe umowy, które pozwoliły ustalić nowe szczegóły dotyczące wód terytorialnych²⁰. Wśród nich znalazły się m.in.: umowa o współpracy w zakresie bezpieczeństwa nad Morzem Kaspijskim, umowa o ochronie oraz racjonalnym użytkowaniu biologicznych zasobów wodnych Morza Kaspijskiego, umowa o wspólnym przeciwdziałaniu kryzysom oraz umowa o współpracy w obszarze hydrometeorologii²¹.

W wyniku podpisania i dodania uregulowań prawnych dalsze rozmowy były prowadzone podczas kolejnego szczytu kaspijskiego w 2016 r.; gospodarzem był Kazachstan²². Podczas obrad skupiono uwagę na wielu kwestiach, jak choćby samego miejsca jego przeprowadzenia – Kazachstanie, co w bezpośredni sposób

publication/current-developments-in-a-dispute-over-the-legal-status-of-the-caspian-sea/ – 2 V 2025.

19 *Ibidem*.

20 *Landmark Caspian Sea Deal Signed by Five Coastal Nations*, The Guardian, 12.08.2018, [on-line:] <https://www.theguardian.com/world/2018/aug/12/landmark-caspian-sea-deal-signed-among-five-coastal-nations> – 3 V 2025.

21 *Five Nations Sign Landmark Deal on Status of Caspian Sea*, Euronews, 16.08.2018, [on-line:] <https://www.euronews.com/business/2018/08/16/five-nations-sign-landmark-deal-on-status-of-caspian-sea> – 3 V 2025.

22 *Current Developments...*

odzwierciedliło pozycję tegoż państwa. Z drugiej strony pochyliło się nad zagadnieniami dotyczącymi przygotowania ostatecznego tekstu konwencji międzynarodowej, która regulowałaby status Morza Kaspijskiego i jego dna pomiędzy państwami nadbrzeżnymi²³. Prezydent Nursułtan Nazarbajew zaproponował, aby uzgodnić projekt konwencji przed zbliżającym się spotkaniem liderów państw kaspijskich w Astanie²⁴. Sytuacja oraz zapotrzebowanie wymagały szczególnej uwagi i działań ze strony ministerstw spraw zagranicznych oraz SGR, aby osiągnąć konsensus w czterech filarach: ustalenia metod wyznaczania dna morskiego, budowy komunikacji morskiej na dnie Morza Kaspijskiego, w tym rurociągów, a także organizacji nawigacji cywilnej i wojskowej oraz przeładunków. Rozgraniczenie dna morskiego nadal pozostawało problemem nie tylko na poziomie szczytów, ale również w negocjacjach pomiędzy państwami²⁵.

Dokumentem do analizy w kontekście regionu Morza Kaspijskiego jest licząca 18 stron Konwencja o statusie prawnym Morza Kaspijskiego, podpisana 12 sierpnia 2018 r.²⁶ Określono w niej zasady dotyczące bezpieczeństwa, współpracy gospodarczej, ochrony środowiska oraz żeglowania, z uwzględnieniem zasad suwerenności narodowej, integralności terytorialnej, równości wszystkich państw i zakazu użycia siły. Niemniej jednak, zanim możliwe będzie mówienie o precyzyjnym podziale Morza Kaspijskiego, konieczne jest zawarcie dodatkowych umów.

23 *Ibidem.*

24 M. Orazgaliyeva, *Expert Group Discusses Legal Status of Caspian Sea*, The Astana Times, 19.11.2015, [on-line:] <https://astanatimes.com/2015/11/expert-group-discusses-legal-status-of-caspian-sea/> – 3 V 2025.

25 *Ibidem.*

26 S. Wiśniewski, *Prawnomiędzynarodowy status Morza Kaspijskiego*, [w:] *Prawo międzynarodowe i polityka lat 10. XXI wieku*, red. K. Łakomiak, Łódź 2021, s. 237.

Warto zauważyć, że podpisana Konwencja zmieniła sposób myślenia o statusie Morza Kaspijskiego: obecnie jest ono postrzegane nie jako morze czy jezioro, lecz jako „śródlądowy zbiornik wodny”²⁷. Z tego wynika, że Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza nie ma zastosowania do Morza Kaspijskiego. Co więcej, morze nie zostałoby podzielone również pomiędzy wszystkimi krajami w przypadku, gdyby było jeziorem. Uczestnicy spotkania odrzucili też koncepcję równego podziału, co wskazuje na ustalanie granic według zasady linii środkowej. Dno i powierzchnia Morza Kaspijskiego zostały podzielone różnymi metodami: dno podzielono na strefy terytorialne, podczas gdy powierzchnia została uznana za wody międzynarodowe. W trakcie negocjacji Iran opowiadał się za podziałem dna morskiego na pięć równych sektorów, co kolidowało z roszczeniami innych narodów²⁸. Jednak północna część morza została już całkowicie ustalona i podzielona pomiędzy Rosję, Kazachstan i Azerbejdżan na mocy porozumień z lat 2001 oraz 2003, przy zastosowaniu zasady linii środkowej. W związku z podpisaniem wyżej wymienionej Konwencji dotyczącej statusu prawnego wynikły obawy, że delegacje z Iranu nie przyjadą na podpisanie i szczyt zaplanowany na 2018 r. zostanie odwołany²⁹.

Na początku Morze Kaspijskie odgrywało istotną rolę w kształtowaniu się polityki Kazachstanu. Potwierdzeniem tego faktu może być przeprowadzenie w tym państwie 5. Szczytu Kaspijskiego w 2018 r., podczas którego doszło do podpisania tekstu Konwencji. Kazachstan miał istotny udział w procesie negocjacji i podpisania dokumentu bezpośrednio dotyczącego statusu prawnego morza. Innym argumentem potwierdzającym istotność morza w polityce Kazachstanu była wypowiedź Prezydenta Nursułtana

²⁷ *Ibidem*, s. 238.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Current Developments...*

Nazarbajewa, w której określił on przyjętą Konwencję jako Konstytucję Morza Kaspijskiego, a jednocześnie podkreślił wagę jej podpisania w zapewnieniu stabilności regionu oraz ochrony zasobów naturalnych³⁰.

W analizie dyskursu dyplomatycznego Kazachstanu podpisanie tej Konwencji stanowiło strategiczny kontekst dla państw. W swojej wypowiedzi Ambasador Nadzwyczajny Ministerstwa Spraw Zagranicznych Kazachstanu Zulfiya Amanzhalova wystosowała komunikat, w którym była mowa o tym, że podpisanie dokumentu było dla Kazachstanu bardzo ważnym elementem polityki. Dzięki temu państwo kazachstańskie mogło określić granice swojej tożsamości i suwerenności nad morzem, co stało się odzwierciedleniem rozwoju politycznego i gospodarczego samego kraju³¹. W kwestii bezpieczeństwa i polityki energetycznej Kazachstanu Konwencja umożliwiła budowę podmorskich rur i kabli – pod warunkiem, że zostaną spełnione normy ochrony środowiska oraz zostanie uzyskana zgoda od tego kraju, którego wody terytorialne będą przekraczane przez planowaną infrastrukturę. Dzięki temu zapisowi otworzyły się nowe perspektywy dla projektów energetycznych, jak projekt Transkaspjskiego Rurociągu Gazowego, wcześniej niemożliwy do realizacji z powodu niejasnego statusu prawnego Morza Kaspijskiego³².

30 *Convention is Constitution of the Caspian Sea – Nazarbayev*, KazTAG, 13.08.2018, [on-line:] <https://kaztag.kz/en/news/convention-is-constitution-of-the-caspian-sea-nazarbayev> – 3 V 2025.

31 *Kazakhstan to Complete Formalities for Sea Borders after Delimitation of Bottom with Azerbaijan, Turkmenistan*, Azernews, 20.08.2018, [on-line:] <https://www.azernews.az/business/136426.html> – 3 V 2025.

32 A. Legucka, *Uregulowanie statusu Morza Kaspijskiego*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” 2018, nr 116(1689), [on-line:] https://pism.pl/publikacje/Uregulowanie_statusu_Morza_Kaspijskiego – 3 V 2025.

Morze Kaspijskie w polityce Kazachstanu

Polityka Kazachstanu wobec Morza Kaspijskiego jest wielostronna; obejmuje kilka obszarów, w tym gospodarczy i logistyczny. Tak jak w ujęciu prawnym Kazachstan próbował być pomostem i chciał odegrać kluczową rolę, tak i w aspekcie gospodarczym dążył do utrzymania sytuacji pod kontrolą i do pozostania głównym graczem. Nie można jednak nie zgodzić się z tezą wypływającą z badań, że Kazachstan może stracić kontrolę polityczną nad akwenem i pozostać w cieniu Rosji³³.

Od 2018 r., tj. od momentu podpisania Konwencji o statusie prawnym Morza Kaspijskiego, Kazachstan aktywnie rozwijał portową infrastrukturę w Aktau, starając się zostać głównym łącznikiem tranzytowym pomiędzy Chinami a Europą. Rozbudowując terminale, stawia sobie za cel zwiększenie eksportu ropy naftowej oraz ułatwienie wymiany handlowej. Inwestycje rozwijane w ostatnim czasie są również elementem projektu tzw. Środkowego Korytarza (ang. *Trans-Caspian International Transport Route*)³⁴. W związku z tym Kazachstan podejmuje wysiłki, aby się uniezależnić – albo przynajmniej zmniejszyć uzależnienie – od Rosji i rozwinąć współpracę regionalną. W narracji obecne jest przekonanie, że dla Kazachstanu stworzenie wielkiego projektu na Morzu Kaspijskim stanowi trudność, bo tym zagadnieniem w regionie zajęła się Rosja, w związku z czym brakuje politycznej chęci do budowy podobnego „wielkiego” projektu ze strony państwa kazachstańskiego³⁵.

Ochrona środowiska to kolejny element polityki Kazachstanu podejmowany na szczeblach politycznych. Prezydent Tokajew

33 G. Omelan, *op. cit.*, s. 86-88.

34 K. Popławski et al., *Korytarz Środkowy. Eurazjatycka alternatywa wobec Rosji*, Warszawa 2024, s. 20-22, Raport OSW.

35 *Ibidem*.

w swoim oświadczeniu wskazał na znaczenie ochrony ekosystemu Morza Kaspijskiego, w tym na zmniejszenie poziomu wód, a także na zanieczyszczenie ekosystemu itd.³⁶ W związku z tym Kazachstan ratyfikował Protokół o ochronie Morza Kaspijskiego przed źródłami lądowymi i na lądzie³⁷.

Państwo kazachskie uczestniczy w inicjatywie Caspian Guard, czyli programie współpracy regionalnej, który ma na celu poprawienie zdolności reagowania na różne kryzysy związane z proliferacją broni czy terroryzmem w regionie. Udział państwa w inicjatywie może odzwierciedlać rolę, jaką chce pełnić Kazachstan w utrzymaniu i balansowaniu bezpieczeństwa w regionie, potwierdzając również to na poziomie politycznym³⁸. Przy udziale w tej inicjatywie nie tylko zwraca się uwagę na bezpieczeństwo środowiskowe, ale również na bezpieczeństwo w jego rozumieniu kluczowym, tj. militarnym czy hybrydowym. Tu stroną zaangażowaną jest Azerbejdżan, działający pod auspicjami Stanów Zjednoczonych.

W wypowiedziach kazachskich polityków, zwłaszcza szczebla centralnego, można zauważyć kilka istotnych elementów, które potwierdzają pierwotną tezę, iż Morze Kaspijskie ma kluczowe znaczenie dla polityki Kazachstanu. W 2022 r. Prezydent Kazachstanu Kassym-Jomart Tokajew stwierdził: „Minęły cztery lata od historycznego szczytu w Aktau. W tym czasie świat uległ radykalnym zmianom. Pandemia koronawirusa, rosnące napięcia geopolityczne i inne wyzwania wymagają od nas, jak nigdy dotąd, połączenia

36 *Caspian Sea is a Source of Unlimited Opportunities, Says President Tokayev at Caspian Sea Summit in Ashgabat*, The Astana Times, 30.06.2022, [on-line:] <https://astanatimes.com/2022/06/caspian-sea-is-a-source-of-unlimited-opportunities-says-president-tokayev-at-caspian-sea-summit-in-ashgabat/> – 4 V 2025.

37 *Ibidem*.

38 *Caspian Guard*, GlobalSecurity.org, [on-line:] https://www.globalsecurity.org/military/ops/caspian-guard.htm#google_vignette – 4 V 2025.

wysiłków w celu zapewnienia stabilności i zrównoważonego rozwoju regionu Morza Kaspijskiego³⁹. W tej samej wypowiedzi Tokajew określił Morze Kaspijskie jako „morze nieograniczonych możliwości”, podkreślając jego znaczenie strategiczne dla architektury geopolitycznej⁴⁰. Z kolei we wrześniu 2022 r. podczas 77. sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Nowym Jorku zaznaczył: „Musimy zadbać o to, aby Morze Kaspijskie stało się morzem pokoju i nowych możliwości. W nadchodzących miesiącach Kazachstan pomoże złagodzić najbardziej bezpośrednie skutki ograniczonego dostępu do energii i kluczowych surowców spowodowane zakłóceniami w handlu i łańcuchu dostaw⁴¹. Jeszcze w jednym komentarzu, przedstawiającym różne zagrożenia dla akwenu, prezydent zaprezentował stanowisko państwa w sprawie ważności Morza Kaspijskiego dla społeczności międzynarodowej⁴². W związku z tym znaczenie morza jest istotnym punktem w debacie nie tylko na poziomie państwowym, ale również na arenie międzynarodowej, jednocześnie stanowi ważny element gospodarczy, geopolityczny i klimatyczny dla państwa kazachstańskiego.

W polityce zagranicznej Kazachstanu nie brakuje działań dyplomatycznych związanych z Morzem Kaspijskim. Z jednej strony niektóre wypowiedzi czy nawet sformułowania prawne można traktować jako mechanizm albo narzędzie wpływu

39 *Caspian Sea is a Source...*

40 *Ibidem...*

41 *Speech by the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the General Debate of the 77th Session of the UN General Assembly*, President of the Republic of Kazakhstan, [on-line:] <https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-general-debate-of-the-77th-session-of-the-un-general-assembly-2082327> – 5 V 2025.

42 *President Kassym-Jomart Tokayev Participates in the First Summit of Heads of State of the UN Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA)*, President of the Republic of Kazakhstan, 24.11.2023, [on-line:] <https://www.akorda.kz/en/1-2410022> – 5 V 2025.

międzynarodowego, np. na międzynarodowych forach, aby zwrócić uwagę na istnienie problemu. Z drugiej – to morza są potencjalnymi platformami i narzędziami do prowadzenia polityki, nie tylko tej militarnej, ale także hybrydowej. W grudniu 2023 r. Minister Spraw Zagranicznych Murat Nurtleu wspomniał o znaczeniu Morza Kaspijskiego: „Morze Kaspijskie stanowi wyjątkowy ekosystem, a jego stan ma bezpośredni wpływ na przyrodę i życie we wszystkich krajach nadbrzeżnych. Dlatego też naszym wspólnym zadaniem jest zapewnienie bezpieczeństwa środowiskowego tego obszaru”⁴³. W polityce zagranicznej Kazachstanu jest również mowa o rozwoju współpracy regionalnej w tym zakresie, w związku z czym w koncepcji zagranicznej na lata 2020-2030 znalazło się kilka punktów dotyczących konieczności rozwoju współpracy oraz szlaków transportowych i logistycznych czy ochrony środowiska morskiego. Jako narzędzie pomocowe wdrożono ramową konwencję o ochronie środowiska wraz ze wszystkimi protokołami. Dodatkowo w koncepcji ponownie wskazano na konieczność rozwijania sieci transportowych szlaków energetycznych, które – jak już wiadomo – są istotnym kierunkiem działań dla państwa kazachstańskiego⁴⁴.

Kontynuując wątek dotyczący bezpieczeństwa energetycznego, Ministerstwo Transportu Kazachstanu podkreśliło znaczenie rozwoju Korytarza Środkowego, stanowiącego istotny kierunek państwowy i międzynarodowy, świadczący też o wizerunku państwa. Ponadto w swojej wypowiedzi zwróciło uwagę na aspekt współpracy multilateralnej: „Jesteśmy również gotowi dołożyć swoją

43 D. Omirgazy, *Kazakhstan Committed to Advance Five-Sided Cooperation in Caspian Sea*, *The Astana Times*, 6.12.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/12/kazakhstan-committed-to-advance-five-sided-cooperation-in-caspian-sea/> – 4 V 2025.

44 *On the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030*, *Adilet*, 6.03.2020, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U2000000280> – 5 V 2025.

cegiełkę do ochrony globalnych sieci łańcuchów dostaw. Centralna sieć transkaspijska została uznana za najbardziej zrównoważoną sieć transportową łączącą Azję Centralną z transeuropejską siecią transportową. W ciągu ostatnich trzech lat ruch kontenerowy na tej trasie wzrósł ponad 13-krotnie⁴⁵.

W środowisku eksperckim również obecne są tezy potwierdzające, że Morze Kaspijskie jest ważne dla polityki państwa kazachskiego. Nargis Kassenova w swoich pracach, m.in. w artykule pt. *UE w Azji Środkowej: strategia w kontekście euroazjatyckiej geopolityki*, analizujących politykę zagraniczną Kazachstanu, zauważyła, że po pierwsze, w przypadku Morza Kaspijskiego Kazachstan odgrywa rolę mediatora i aktywnego uczestnika rozmów międzynarodowych. Po drugie, pojawiła się argumentacja za znaczącą rolą Morza Kaspijskiego w polityce wewnętrznej i zewnętrznej Kazachstanu⁴⁶.

Morze Kaspijskie związane jest jednak też z inną sprawą, którą warto poruszyć w niniejszej pracy. Istnieje kwestia tzw. wielkiego projektu i układu sił w regionie oraz w całym świecie geopolityki. Współcześnie uwarunkowania i rola Morza Kaspijskiego zdecydowanie uległy przekształceniu. Akwen staje się nie tylko przestrzenią kooperacji gospodarczej i transportowej, która *de facto* miałyby pełnić taką rolę od początku, lecz także coraz częściej jest narzędziem rosyjskiej projekcji sił militarnych, czego wyrazem

45 A. Haidar, *Central Asia Gains Momentum as Key Global Transportation Hub*, Says Trade Minister Shakkaliev, The Astana Times, 26.10.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/10/central-asia-gains-momentum-as-key-global-transportation-hub-says-trade-minister-shakkaliev/> – 5 V 2025.

46 N. Kassenova, *Between Scylla and Charybdis: Kazakhstan Foreign Policy in Pursuit of a New Equilibrium*, Feature Article, Central Asia–Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy, 5.11.2022, s. 3-5, [on-line:] <https://www.theguardian.com/world/2018/aug/12/landmark-caspian-sea-deal-signed-among-five-coastal-nations> – 30 IX 2025.

i argumentami potwierdzającymi jest nie tylko rozmieszczenie bombowców, lecz również wykorzystywanie akwenu w kontekście działań wojennych przeciw Ukrainie⁴⁷. Morze Kaspijskie i jego udział w takim formacie jest wyrazem postępującej militarnej instrumentalizacji, co stwarza nowe zagrożenia dla bezpieczeństwa regionalnego i może być postrzegane jako forma terroryzmu. W takim kontekście, dość kontrowersyjnym, choć Kazachstan deklaruje na różnych regionalnych i międzynarodowych płaszczyznach swój udział jako państwa w akwenu, rozbudowując bezpieczną przestrzeń w regionie, to – co warto przyznać – jego zdolności oddziaływania są ograniczone zarówno przez geopolityczne uwarunkowania, jak i brak realnej siły politycznej, przez co mało prawdopodobne jest, aby mógł on się stać głównym inicjatorem regionalnych mechanizmów bezpieczeństwa. Ze względu na czynniki natury geopolitycznej i układ sił również mało prawdopodobne jest, że w polityce Kazachstanu pojawi się możliwość realnego zaistnienia „wielkiego projektu Morza Kaspijskiego”⁴⁸.

Podsumowanie

Morze Kaspijskie odgrywa jedną z najbardziej istotnych ról w polityce Kazachstanu. Z jednej strony stanowi platformę do współpracy pomiędzy krajami regionu Azji Centralnej i wielkimi mocarstwami światowymi. Z drugiej – jest narzędziem do prowadzenia zróżnicowanej, wielowektorowej polityki międzynarodowej, pozostając polem rywalizacji pomiędzy nimi. Prawdopodobnie

⁴⁷ N. Wolkov et al., *Russian Offensive Campaign Assessment*, Institute for the Study of War, 24.06.2024, [on-line:] https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-offensive-campaign-assessment_24-4/ – 6 V 2025.

⁴⁸ *Ibidem*.

Kazachstan będzie nadal dążyć do utrzymania w jakimś stopniu kontroli nad akwenem ze względu na koncepcję państwa, zarówno w polityce zagranicznej, jak i w polityce wewnętrznej. Akwen można traktować jak pole wielkiej gry interesów i układu sił geopolitycznych w świecie; staje się bronią i narzędziem do prowadzenia wojen militarnych i hybrydowych. Jednocześnie poziom wód w akwencie staje się coraz niższy, o czym państwo kazachstańskie mówi na różnych forach międzynarodowych. Wobec rosnącej konkurencji mocarstw i asymetrii siły w regionie możliwości Kazachstanu w zakresie samodzielnego kształtowania ładu kaspijskiego pozostają nadal ograniczone. Choć państwo to aspiruje do roli stabilizatora i promotora regionalnego bezpieczeństwa, przyszłość Morza Kaspijskiego w dużej mierze uzależniona jest od dynamiki globalnej polityki oraz stanowisk silniejszych aktorów, takich jak Rosja, Iran, Chiny czy – aspirujące do określenia jako mocarstwo – państwo tureckie.

Bibliografia

- Caspian Guard*, GlobalSecurity.org, [on-line:] https://www.globalsecurity.org/military/ops/caspian-guard.htm#google_vignette.
- Caspian Sea is a Source of Unlimited Opportunities, Says President Tokayev at Caspian Sea Summit in Ashgabat*, The Astana Times, 30.06.2022, [on-line:] <https://astanatimes.com/2022/06/caspian-sea-is-a-source-of-unlimited-opportunities-says-president-tokayev-at-caspian-sea-summit-in-ashgabat/>.
- Caspian Sea*, U.S. Energy Information Administration (EIA), 6.02.2025, [on-line:] https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea.
- Convention is Constitution of the Caspian Sea – Nazarbayev*, KazTAG, 13.08.2018, [on-line:] <https://kaztag.kz/en/news/convention-is-constitution-of-the-caspian-sea-nazarbayev>.
- Current Developments in a Dispute over the Legal Status of the Caspian Sea*, Eurasian Research Institute, [on-line:] <https://www.eurasian-re>

- search.org/publication/current-developments-in-a-dispute-over-the-legal-status-of-the-caspian-sea/.
- Five Nations Sign Landmark Deal on Status of Caspian Sea*, Euronews, 16.08.2018, [on-line:] <https://www.euronews.com/business/2018/08/16/five-nations-sign-landmark-deal-on-status-of-caspian-sea>.
- Grygiel J.J., *Great Powers and Geopolitical Change*, Baltimore 2006.
- Gurbanov Y., *Comparison between the „Classical” and „New Great Game”*, [w:] Y. Gurbanov, *Geopolitics and Energy Diplomacy in the Caspian Region: Developments after the Downfall of the Soviet Union*, Bielefeld 2024, *Political Science*, vol. 172.
- Haidar A., *Central Asia Gains Momentum as Key Global Transportation Hub, Says Trade Minister Shakkaliev*, The Astana Times, 26.10.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/10/central-asia-gains-momentum-as-key-global-transportation-hub-says-trade-minister-shakkaliev/>.
- Janusz B., *Spory o przyszły status Morza Kaspijskiego a prawo morza*, „Prawo Morskie” 2004, t. 20, s. 205-216.
- Kassenova N., *Between Scylla and Charybdis: Kazakhstan Foreign Policy in Pursuit of a New Equilibrium*, Feature Article, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy, 5.11.2022, [on-line:] https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/220905_FT-Kazakhstan.pdf.
- Kazakhstan to Complete Formalities for Sea Borders after Delimitation of Bottom with Azerbaijan, Turkmenistan*, Azernews, 20.08.2018, [on-line:] <https://www.azernews.az/business/136426.html>.
- Landmark Caspian Sea Deal Signed by Five Coastal Nations*, The Guardian, 12.08.2018, [on-line:] <https://www.theguardian.com/world/2018/aug/12/landmark-caspian-sea-deal-signed-among-five-coastal-nations>.
- Legucka A., *Uregulowanie statusu Morza Kaspijskiego*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” 2018, nr 116(1689), [on-line:] https://pism.pl/publikacje/Uregulowanie_statusu_Morza_Kaspijskiego.
- Łyszczak P., *Kształtowanie się statusu prawnego Morza Kaspijskiego*, „Ekonomia i Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze” 2018, nr 12, s. 147-157.
- Mehdiyoun K., *Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea*, „American Journal of International Law” Vol. 94, 2017, no. 1, s. 179-189, <https://doi.org/10.2307/2555242>.

- Omelan G., *Niespokojne wody – nowa geopolityka regionu Morza Kaspijskiego. Azerbejdżan – była republika radziecka w centrum światowej walki o surowce. Studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2011, nr 2, s. 79-98.
- Omirgazy D., *Kazakhstan Committed to Advance Five-Sided Cooperation in Caspian Sea*, The Astana Times, 6.12.2023, [on-line:] <https://astanatimes.com/2023/12/kazakhstan-committed-to-advance-five-sided-cooperation-in-caspian-sea/>.
- On the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030, Adilet, 6.03.2020, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U2000000280>.
- Orazgaliyeva M., *Expert Group Discusses Legal Status of Caspian Sea*, The Astana Times, 19.11.2015, [on-line:] <https://astanatimes.com/2015/11/expert-group-discusses-legal-status-of-caspian-sea/>.
- Popławski K. et al., *Korytarz Środkowy. Eurazjatycka alternatywa wobec Rosji*, Warszawa 2024, Raport OSW.
- President Kassym-Jomart Tokayev Participates in the First Summit of Heads of State of the UN Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA)*, President of the Republic of Kazakhstan, 24.11.2023, [on-line:] <https://www.akorda.kz/en/1-2410022>.
- Speech by the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the General Debate of the 77th Session of the UN General Assembly*, President of the Republic of Kazakhstan, [on-line:] <https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-general-debate-of-the-77th-session-of-the-un-general-assembly-2082327>.
- Wiśniewski S., *Prawnomiędzynarodowy status Morza Kaspijskiego*, [w:] *Prawo międzynarodowe i polityka lat 10. XXI wieku*, red. K. Łakomiak, Łódź 2021.
- Wojcieszak Ł., *Porozumienie regulujące status Morza Kaspijskiego – geneza i znaczenie*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1(20), <https://doi.org/10.15804/npw20192004>.
- Wolkov N. et al., *Russian Offensive Campaign Assessment*, Institute for the Study of War, 24.06.2024, [on-line:] https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-offensive-campaign-assessment_24-4/.

Бағытың қандай Қазақстан?

red. Anna Jach, Katarzyna Kosowska,
Krystian Pachucki-Włosek, Eugeniusz Portny
<https://doi.org/10.12797/9788383683188.15>

s. 383-400

DR JAN BRODOWSKI

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

W poszukiwaniu nowego partnerstwa – stosunki między Republiką Gruzji i Republiką Kazachstanu

ABSTRAKT

Celem niniejszego rozdziału jest próba zdefiniowania charakteru obecnych relacji łączących Gruzję z Kazachstanem. Na podstawie analizy stanowiska politycznego gruzińskich władz, danych ekonomicznych oraz oceny ekspertów można stwierdzić, że relacje pomiędzy oboma państwami charakteryzują się nową, niespotykaną dotychczas dynamiką. Warunkowana ona jest poprzez czynniki polityczne oraz gospodarcze, wyrażane częstymi kontaktami politycznymi oraz wysokim obrotem gospodarczym. Z perspektywy gruzińskich władz partnerstwo z Kazachstanem postrzegane jest pozytywnie ze względu na alternatywny wobec zachodniego kierunek rozwoju.

Słowa kluczowe: Gruzja, Republika Kazachstanu, stosunki międzynarodowe, współpraca gospodarcza, Gruzjińskie Marzenie

ABSTRACT***In Search of a New Partnership – Relations between the Republic of Georgia and the Republic of Kazakhstan***

The aim of this chapter is to try to define the nature of the current relations between Georgia and Kazakhstan. Based on the analysis of the political position of the Georgian authorities, economic data and expert assessments, it can be stated that the relations between the two countries were characterized by a new, unprecedented dynamic. It was conditioned by political and economic factors, expressed by frequent political contacts and high economic turnover. From the perspective of the Georgian authorities, the partnership with Kazakhstan is perceived positively due to the alternative direction of development to the West.

Keywords: Republic of Georgia, Republic of Kazakhstan, international relations, economic cooperation, Georgian Dream

Od rewolucji róż w 2003 r. prozachodnia polityka gruzińskich władz była zasadniczym paradygmatem działań na arenie wewnętrznej i w relacjach międzynarodowych. Wpisane do konstytucji dążenie do członkostwa w Unii Europejskiej oraz Sojuszu Północnoatlantyckim stanowiły o istocie procesów zachodzących w tej niewielkiej republice na Kaukazie Południowym. Dziś, wiosną 2025 r., sytuacja uległa zasadniczej zmianie, decyzje podejmowane przez rządzące Gruzjińskie Marzenie (GM) oddalają kraj od kierunku wytyczonego przed laty. Osłabienie relacji z Unią Europejską oraz Stanami Zjednoczonymi, przy jednoczesnym trawiącym państwo od jesieni 2024 r. permanentnym kryzysie politycznym, podważającym demokratyczne standardy i prawa obywateli, stawia pod znakiem zapytania przyszłość Gruzji¹. Nie bez znaczenia pozostaje

1 Zgodnie z danymi Freedom House Gruzja uznawana jest za państwo częściowo wolne (ang. *partly free*) – *Freedom in the World 2025 – Georgia*, Freedom House, [on-line:] <https://freedomhouse.org/country/georgia/freedom-world/2025> – 25 IV 2025.

wyraźny zwrot w kierunku Rosji czy Chin². Wśród państw, które w ostatnich latach stały się ważnym partnerem dla Gruzji, należy wymienić Kazachstan. Dlatego też warto zadać pytanie o kształt dotychczasowych kontaktów, ich znaczenie, zwłaszcza dla Gruzji, oraz perspektywy dalszej współpracy. Warta podkreślenia pozostaje także kwestia podobnych wyzwań będących efektem agresywnej polityki Federacji Rosyjskiej oraz wynikających z tego faktu konsekwencji dla byłych republik Związku Radzieckiego.

W lutym 2025 r. premier Gruzji Irakli Kobachidze, w trakcie oficjalnej wizyty w Kazachstanie, stwierdził, że „wzmacnianie partnerstwa z Kazachstanem jest jednym z priorytetów naszej [gruzińskiej] polityki zagranicznej”, współpraca zaś ma „bardzo silne korzenie historyczne i tradycje”³. Wtórował mu prezydent Kazachstanu Kasym-Żomart Tokajew, podkreślając, że „Kazachstan i Gruzja skutecznie współpracują na różnych szczeblach”⁴. Czy rzeczywiście współpraca obu państw jest tak dobra? Czy ogólne i kurtuazyjne sformułowania wyrażane przez polityków znajdują odzwierciedlenie w podejmowanych działaniach? Celem niniejszego rozdziału jest próba przedstawienia współczesnych relacji łączących oba kraje.

- 2 Por. W. Górecki, *Gruzja. Konsolidacja antyzachodnich i autorytarnych rządów Gruzińskiego Marzenia*, Analizy OSW, 17.04.2025, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2025-04-17/gruzja-konsolidacja-anty-zachodnich-i-autorytarnych-rzadow> – 25 IV 2025.
- 3 A. Aktas, B. Eruygun, *Georgia, Kazakhstan Agree to Deepen Political Cooperation*, Anadolu Agency, 6.02.2025, [on-line:] <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/georgia-kazakhstan-agree-to-deepen-political-cooperation/3474163> – 25 IV 2025.
- 4 D. Omirgazy, *Kazakhstan and Georgia Strengthen Political and Economic Ties*, The Astana Times, 6.02.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/02/kazakhstan-and-georgia-strengthen-political-and-economic-ties/> – 25 IV 2025.

Metodologia badań

Podstawę dla podjętych rozważań stanowi analiza jakościowa wypowiedzi przedstawicieli gruzińskich władz na temat relacji z Kazachstanem. Badania obejmują okres od 2022 r. do wiosny 2025 r. Wybór daty wynika z wybuchu wojny w Ukrainie (24 lutego 2022 r.) oraz obserwowanego od tego momentu wyraźnego przewartościowania w polityce zagranicznej Gruzji. Stanowisko polityczne zostało skonfrontowane z danymi ekonomicznymi. Analizie ilościowej i jakościowej poddano m.in. dane dotyczące obrotu towarowego pomiędzy oboma krajami. Równocześnie analiza została uzupełniona o konkluzje wynikające z wywiadów z ekspertami, przeprowadzonych przez autora (kwiecień-maj 2025). Wśród rozmówców znaleźli się przedstawiciele gruzińskich *think tanków* oraz środowiska akademickiego. Ze względu na obecną sytuację polityczno-społeczną w Gruzji dane osobowe zostały zanonimizowane.

Kontekst historyczny

Początek współczesnych relacji pomiędzy Gruzją i Kazachstanem przypada na wczesne lata 90. ubiegłego stulecia. W lipcu 1992 r. ustanowiono stosunki dyplomatyczne pomiędzy oboma państwami⁵. Dotychczas podpisano ponad 70 różnego rodzaju dokumentów dwustronnych określających ramy współdziałania.

5 Wraz z ustanowieniem stosunków dyplomatycznych zostały otwarte ambasady: Gruzji w Kazachstanie oraz Kazachstanu w Gruzji. Obecnie pracami ambasady Gruzji w Kazachstanie kieruje ambasador Nikoloz Laliashvili, a pracami ambasady Kazachstanu w Gruzji – ambasador Murzalin Malik.

Kluczowym pozostaje *Porozumienie o podstawach stosunków między Kazachstanem a Gruzją*, podpisane 1 czerwca 1993 r.⁶

Wspólna historia republik będących częścią składową Związku Radzieckiego nie odgrywa obecnie istotnej roli, choć na uwagę zasługuje choćby kwestia deportacji z czasów stalinowskich obejmująca mieszkańców Gruzji, którzy trafili do Kazachstanu. W czasach ZSRR obie republiki utrzymywały kontakty m.in. w zakresie współpracy kulturalnej czy turystyki. Co ważne, wzajemne kontakty nie są obciążone negatywnymi zaszłościami.

Ilustracja 1: Szlaki handlowe pomiędzy Gruzją i Kazachstanem

Źródło: *Georgia and Kazakhstan, Profile of Bilateral Relations*, PMCG, [on-line:] <https://pmcg-i.com/research/georgia-and-kazakhstan/> – 25 IV 2025.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego oba państwa uczestniczyły we wspólnych projektach regionalnych zarówno politycznych, np. Wspólnocie Niepodległych Państw (Gruzja ostatecznie opuściła WNP w 2009 r.), jak i transportowych, m.in. w zainaugurowanym w 1993 r. Korytarzu Transportowym Europa–Kaukaz–Azja (ang. *Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia*, TRACECA). Pomimo braku wspólnej granicy zarówno Gruzja, jak i Kazachstan

6 *Kazakhstan–Georgian Relations*, gov.kz, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tbilisi/activities/2239?lang=en> – 25 IV 2025.

uznawane są w kontekście globalnym za państwa tranzytowe. Wpisując się w koncepcję Korytarza Środkowego (ang. *Middle Corridor*),⁷ stają się łącznikiem pomiędzy Europą i Azją. Nie bez znaczenia pozostaje także strategiczny dla obu krajów aspekt pozwalający na tranzyt towarów do Europy, z możliwością ewentualnego pominięciem Federacji Rosyjskiej.

Wielowymiarowa współpraca

W trakcie wspomnianej już wizyty gruzińskiego premiera w Kazachstanie w lutym 2025 r. zasadniczym tematem rozmów była współpraca gospodarcza. Irakli Kobachidze prezentował stanowisko, zgodnie z którym Gruzja „z zadowoleniem przyjmuje perspektywę zwiększenia transportu kazachskich zasobów energetycznych, zwłaszcza ropy naftowej i produktów naftowych, poprzez infrastrukturę transportową Gruzji i porty Morza Czarnego”⁸. Także wskaźniki dotyczące gruzińskiego eksportu do Kazachstanu skłaniały do optymizmu. Istotne było też to, że kazachscy przedsiębiorcy zainwestowali około 620 mln dolarów w gospodarkę Gruzji, co Kobachidze skomentował słowami: „bliska współpraca Gruzji z Kazachstanem jest niezbędna do osiągnięcia zrównoważonego wzrostu i stabilności w naszym regionie”⁹.

7 J. Olędzki, *Kazachstan inwestuje w Korytarz Środkowy i szuka partnerów w Europie*, Rzeczpospolita, 10.02.2024, [on-line:] <https://www.rp.pl/eksport/art39816501-kazachstan-inwestuje-w-korytarz-srodkowy-i-szuka-partnerow-w-europie> – 25 IV 2025.

8 *GD PM Irakli Kobakhidze Visits Kazakhstan*, Civil Georgia, 6.02.2025, [on-line:] https://civil.ge/archives/659832?utm_source=%22newsletter-3587%22+&utm_medium=email&utm_campaign=Newsletter-3587 – 25 IV 2025.

9 *Ibidem*.

Wypowiedzi gruzińskiego premiera wpisywały się w wyrażone przed laty przez Bidzinę Iwaniszwilego (kluczową postać życia politycznego Gruzji)¹⁰ przekonanie, że „kiedyś odczuwało się wielki entuzjazm. Wielu kazachskich inwestorów przybywało do Gruzji i zamierzało zrobić tak wiele. Nagle wszyscy odmówili i wyjechali. Teraz próbujemy to naprawić. Dobrze znam Nazarabajewa. Kiedy pracowałem w Moskwie, prezydent odwiedził mój bank dwa razy¹¹. Aktywnie działamy w tym kierunku i kazachscy inwestorzy wrócą”¹². Iwaniszwili odnosił się wówczas do osłabienia atrakcyjności biznesowej kraju, a w związku z tym wyraźnego spadku zainteresowania kazachskich inwestorów Gruzją, co wynikało z wojny gruzińsko-rosyjskiej z 2008 r. Ponad dekadę później stosunki pomiędzy oboma państwami znalazły się na nowym, niespotykaniu wysokim poziomie. W tle relacji znalazła się kolejna wojna, do której doszło na obszarze poradzieckim. Wprawdzie żadna ze stron nie wskazywała konfliktu rosyjsko-ukraińskiego jako katalizatora współpracy, niemniej jego konsekwencje znacząco wpłynęły na intensyfikację kontaktów oraz aktywność gospodarczą.

W lipcu 2022 r. premier Gruzji Irakli Garibaszwili¹³ złożył oficjalną wizytę w Kazachstanie. Po spotkaniu ze swoim kazachskim

10 Bidzina Iwaniszwili – polityk, biznesmen, miliarder. Twórca Gruzjińskiego Marzenia. W latach 2012-2013 premier Gruzji. Obecnie nie sprawuje żadnej oficjalnej funkcji. Powszechnie uznawany za najbardziej wpływową postać w Gruzji. Od jego zgody uzależnione są decyzje polityczne Gruzjińskiego Marzenia oraz obsada personalna kluczowych stanowisk w państwie, w tym premiera czy prezydenta.

11 W latach 90. XX w. Bidzina Iwaniszwili prowadził działalność biznesową w Federacji Rosyjskiej. W 1990 r. założył Bank Rossijskij Kredit, w którym doszło do spotkania z prezydentem Nursułtanem Nazarabajewem.

12 *Georgian Prime Minister Hopes to Return Kazakh Investments to Country*, Kazinform International News Agency, 25.10.2013, [on-line:] https://kazinform.com/news/georgian-prime-minister-hopes-to-return-kazakh-investments-to-country_a2600163 – 25 IV 2025.

13 Garibaszwili pełnił funkcję premiera dwukrotnie: w latach 2013-2015 oraz 2021-2024.

odpowiednikiem Garibaszwili stwierdził: „Współpraca handlowa, inwestycyjna i biznesowa rozwija się dynamicznie między naszymi krajami. Przykładów udanej współpracy w ramach wspólnych projektów jest wiele. Jednocześnie możemy zrobić jeszcze więcej dla rozwoju gospodarek naszych krajów, dlatego konieczne jest rozważenie nowych możliwości i obopólnie korzystnych kierunków”¹⁴. W trakcie wizyty podpisano *Mapę drogową dla rozszerzenia zakresu wzajemnego handlu między Kazachstanem a Gruzją na lata 2023-2026*, Memorandum o współpracy pomiędzy Ministerstwem Rozwoju Cyfrowego, Innowacji i Przemysłu Lotniczego Kazachstanu a Ministerstwem Gospodarki i Zrównoważonego Rozwoju Gruzji, a także Memorandum o współpracy JS NC Kazachstan Temir Zholy i JSC Georgian Railway¹⁵.

W czerwcu 2023 r. premier Kazachstanu Alihan Smailow złożył rewizytę w Gruzji¹⁶. Podpisano wówczas Porozumienie o współpracy pomiędzy Ministerstwem Gospodarki i Zrównoważonego Rozwoju Gruzji a Ministerstwem Energetyki Republiki Kazachstanu. Co istotne, niespełna dwa miesiące później premier Gruzji Irakli Garibaszwili złożył roboczą wizytę w Kazachstanie¹⁷. Spotkanie obu premierów „miało na celu przegląd i wzmocnienie przyjaznych i partnerskich stosunków między oboma krajami”¹⁸ i koncentrowało się na współpracy w zakresie turystyki,

14 *Kazachstan i Gruzja mają wszelkie możliwości rozszerzenia wzajemnego handlu i transportu ładunków* – Alikhan Smailov, Eureporter, 4.08.2022, [on-line:] <https://pl.eureporter.co/kazakhstan-2/2022/08/04/kazakhstan-and-georgia-have-all-opportunities-to-expand-mutual-trade-and-cargo-transportation-alikhan-smailov/> – 25 IV 2025.

15 *Ibidem*.

16 *Prime Minister of Kazakhstan Visits Georgia*, Civil Georgia, 23.06.2023, [on-line:] <https://civil.ge/archives/549472> – 25 IV 2025.

17 *PM Garibashvili Visits Kazakhstan*, Civil Georgia, 1.08.2023, [on-line:] <https://civil.ge/archives/554074> – 25 IV 2025.

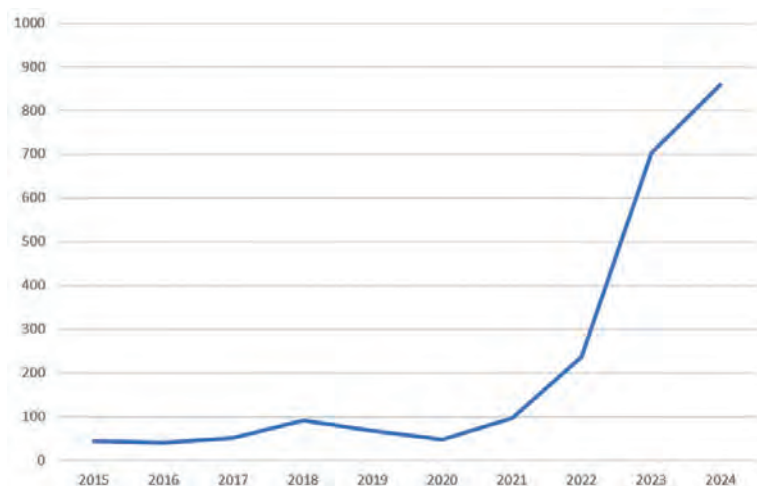
18 *Ibidem*.

energetyki, transportu i handlu. Tak szybka wizyta była uwarunkowana kalendarzem premiera Garibaszwilego, który zdecydował się odwiedzić Kazachstan w drodze powrotnej z Chin. O rosnącym znaczeniu Azji Centralnej może świadczyć także wizyta przewodniczącego gruzińskiego parlamentu Szalwi Papuaszwilego w regionie w 2024 r. 12 kwietnia Papuaszwili spotkał się z Kasymem-Żomartem Tokajewem; wizyta dotyczyła całokształtu współpracy dwustronnej. Tym, na co należy zwrócić uwagę, są słowa wyrażone przez przewodniczącego gruzińskiego parlamentu w mediach społecznościowych: „wdzięczność za wsparcie Kazachstanu dla integralności terytorialnej Gruzji”¹⁹.

Przywołane wizyty oraz ich intensywność, szczególnie widoczna po 2022 r., świadczą o rosnącym znaczeniu relacji pomiędzy Gruzją i Kazachstanem. Przekaz polityczny jest jasny: Gruzjińskie Marzenie postrzega Kazachstan jako ważnego partnera, co zostało wyrażone przez Iwaniszwilego oraz znajduje kontynuację w działaniach kolejnych premierów – Garibaszwilego i Kobachidzego. Kluczem do sukcesu we wzajemnych kontaktach jest gospodarka i to ona jest główną siłą napędową pogłębiania relacji. Gruzjińskie elity polityczne charakteryzują się silnymi związkami z biznesem, dlatego też kwestie gospodarcze stanowią dla nich priorytet. W związku z tym narracja odnosząca się do gospodarki jest wiodąca, w oficjalnych oświadczeniach politycznych inne tematy stanowią zaś kwestię drugorzędną.

19 *Speaker Papuashvili Visits Central Asia*, Civil Georgia, 11.04.2024, [on-line:] <https://civil.ge/archives/590759> – 25 IV 2025.

Wykres 1: Gruziński eksport do Kazachstanu w latach 2015-2024 (w mln USD)

Źródło: *Georgia Exports to Kazakhstan*, Trading Economics, [on-line:] <https://tradingeconomics.com/georgia/exports/kazakhstan> – 30 IV 2025.

Analizując dane dotyczące gruzińskiej gospodarki, w szczególności zaś te dotyczące Kazachstanu, należy stwierdzić, że intensyfikacja kontaktów politycznych przekłada się na wymierny wzrost obrotów gospodarczych. W 2023 r. wartość gruzińskiego eksportu do Kazachstanu wyniosła 703 mln USD, a udział Kazachstanu w całkowitym eksporcie Gruzji osiągnął 11,5%. Kluczowym produktem eksportowym były samochody, ich udział w eksporcie do Kazachstanu wyniósł zaś 84,2%²⁰. Warto zauważyć, że „wartość eksportu samochodów wzrosła około 25-krotnie między 2021 a 2023 r., co było spowodowane zwiększonym popytem spowodowanym pandemią COVID-19 i niedoborami dostaw związanymi

20 *Facilitating Trade with Central Asia: Georgia's Role as a Transit Corridor*, PMCG, 14.01.2025, [on-line:] <https://pmcg-i.com/research/facilitating-trade-with-central-asia-georgias-role-as-a-transit-corridor/> – 25 IV 2025.

z wojną²¹. Wśród produktów eksportowanych do Kazachstanu na drugim miejscu znalazła się woda mineralna (3,5%), a na trzecim – papierosy (2,6%)²². Według danych za 2024 r. wartość eksportu wzrosła do 859 mln USD, co uplasowało Kazachstan na drugim miejscu wśród odbiorców gruzińskich towarów²³. Tym samym na przestrzeni zaledwie roku nastąpił wyraźny wzrost o 25% w handlu dwustronnym w 2024 r., w porównaniu do 2023 r.

W ocenie ekspertów

Kontakty Gruzji z Kazachstanem są określane przez ekspertów jako „zwykłe stosunki polityczne i dyplomatyczne”²⁴. Jednak ich charakter w ocenie wszystkich rozmówców nacechowany był pozytywnie. „Gruzja ma dobre relacje z Kazachstanem”²⁵ to opinia, która przeważała i może świadczyć o dobrej dynamice kontaktów.

Wszyscy respondenci zgodnie zwracali uwagę na ekonomiczny charakter relacji, różnice w ocenie dotyczyły natomiast kontekstu politycznego. Warto podkreślić odmienne punkty widzenia na polityczny charakter aktywności pomiędzy oboma krajami. Co ważne, niezależnie od interpretacji, w tle rozważań, w większym lub mniejszym stopniu pojawiała się Federacja Rosyjska. Jeden

21 *Georgia and Kazakhstan, Profile of Bilateral Relations*, PMCG, [on-line:] <https://pmcg-i.com/research/georgia-and-kazakhstan/> – 25 IV 2025.

22 *Ibidem*.

23 *External Merchandise Trade of Georgia*, GeoStat National Statistic Office of Georgia, 20.01.2025, [on-line:] <https://www.geostat.ge/media/67898/External-Merchandise-Trade-of-Georgia-in-2024.pdf> – 25 IV 2025.

24 Rozmówca nr 1. Wywiad przeprowadzony 28.04.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

25 Rozmówca nr 4. Wywiad przeprowadzony 30.04.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

z rozmówców relacje łączące Gruzję i Kazachstan przedstawił wręcz w formule „trójkąta” z udziałem Rosji. Warto przytoczyć ten punkt widzenia, gdyż ukazuje on sytuację, w której zarówno Gruzja, jak i Kazachstan muszą balansować relacje nie tylko pomiędzy sobą, ale przede wszystkim z Rosją.

Rząd rosyjski uważa Kazachstan za niezawodnego sojusznika i strategicznego partnera. Kazachstan, Rosja i Gruzja mają złożone stosunki dyplomatyczne pod wpływem więzi historycznych, polityki regionalnej i strategicznych interesów. Kazachstan i Rosja utrzymują silne partnerstwo, dzieląc długą granicę i liczne więzi kulturowe i ekonomiczne. Oba [państwa] są członkami Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG) i Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ), które ułatwiają współpracę w sprawach gospodarczych i bezpieczeństwa. Kazachstan korzysta z rosyjskich inwestycji i zasobów energetycznych, podczas gdy Rosja postrzega Kazachstan jako kluczowego sojusznika w Azji Środkowej. Relacja pomiędzy Kazachstanem a Gruzją jest ogólnie pozytywna, koncentruje się na współpracy handlowej i gospodarczej. Oba kraje starały się wzmocnić swoje więzi poprzez różne dwustronne umowy i współpracę, szczególnie na obszarach takich jak energetyka, transport i szlaki handlowe. Kazachstan poparł aspiracje Gruzji do bliższych powiązań z Europą i NATO. [Relacje] pomiędzy Rosją a Gruzją są napięte, zwłaszcza od wojny w 2008 roku z Południową Osetią i Abchazją, które Gruzja nadal uważa za swoje terytorium. Uznanie tych regionów przez Rosję za niezależne doprowadziło do ciągłych napięć. Mimo to istnieją interakcje gospodarcze, a Rosja pozostaje jednym z głównych partnerów handlowych w Gruzji. Ogólnie rzecz biorąc, Kazachstan odgrywa pośredniczącą rolę w tym „trójkącie”, starając się zrównoważyć swoje więzi z Rosją i Gruzją, koncentrując się na stabilności regionalnej i rozwoju gospodarczym²⁶.

26 Rozmówca nr 3. Wywiad przeprowadzony 30.04.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

Na kontekst regionalny zwracał uwagę kolejny z rozmówców, podkreślając, że:

relacje między Gruzją a krajami Azji Środkowej stały się coraz bardziej dynamiczne, szczególnie od czasu wojny w Ukrainie i zmieniających się relacji Gruzji z Zachodem. Rynek Azji Środkowej stał się znaczącym miejscem eksportu, zwłaszcza w przypadku technologii [i produktów] takich jak samochody. Podczas gdy wiele z tych towarów może ostatecznie trafić do Rosji ze względu na wewnętrzny rynek Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, jest to poza bezpośrednią kontrolą Gruzji. Co więcej, rosnące znaczenie Korytarza Środkowego, również wzmocnione przez wojnę w Ukrainie, sprzyja bardziej aktywnym połączeniom między Gruzją a krajami Azji Środkowej²⁷.

Respondent, zapytany o dalsze perspektywy współpracy, stwierdził, że „ten trend będzie się utrzymywał, szczególnie biorąc pod uwagę wyraźne skłonności obecnego rządu gruzińskiego do Chin i pewne dystansowanie się od partnerów zachodnich”²⁸. Na pytanie, czy gruziński rząd szuka nowego kierunku współpracy w związku z osłabieniem więzi z Zachodem, rozmówca odpowiedział:

Zgodziłbym się do pewnego stopnia, że rząd gruziński może szukać alternatywy. Ale nawet gdyby wszystko szło dobrze z Europą, Gruzja i tak dążyłaby do bliższych relacji gospodarczych z Azją Środkową i Chinami. Skoro pojawiła się okazja – czemu nie. Nie sądzę jednak, żeby byli [Gruzińskie Marzenie] w stanie zastąpić Zachód. Biorąc pod uwagę, jak bardzo społeczeństwo gruzińskie jest powiązane z Europą²⁹.

27 Rozmówca nr 2. Wywiad przeprowadzony 29.04.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

28 Ibidem.

29 Ibidem.

Dopytywany, czy zgodzi się z tezą, że Gruzińskie Marzenie jest w swoich działaniach bliżej Azji Centralnej i Chin niż Europy, respondent zauważył, że: „obecna trajektoria Gruzińskiego Marzenia – poziom represyjnych praw i zastraszania opozycji – nie jest aż tak odległa od środkowoazjatyckiego stylu rządzenia”³⁰.

W kwestiach dotyczących zmiany punktu odniesienia Gruzji oraz przewektorowania prozachodniej perspektywy kraju w odpowiedziach pojawiało się wyraźne odniesienie do Chin:

Gruzja chce zacieśnić współpracę regionalną i oczywiście w tym kontekście ważne miejsce zajmują relacje z Kazachstanem, podobnie jak z innymi państwami w perspektywie regionalnej. Gruzja wzmacnia swoją regionalną współpracę. Oczywiście dąży do wzmocnienia dobrych stosunków z wieloma państwami, w tym Chinami. Współpraca z Chinami leży również w interesie wielu innych państw, w tym państw członkowskich UE, gdyż Chiny są przykładem wielkiego rozwoju technologicznego, naukowego i gospodarczego oraz dobrobytu³¹.

Wątek chiński był prezentowany w kontekście kluczowych projektów:

uważam, że tak zwany Środkowy Korytarz Chin odgrywa decydującą rolę w intensyfikacji relacji Gruzja–Kazachstan. Tradycyjnie Kazachstan jest aktywnym graczem projektu „Jedwabnego Szlaku”, a Środkowy Korytarz pełni dodatkową funkcję. Kazachstan jest dość zamknięty, podobnie jak Chiny, podobnie jak Rosja, a w Azji Środkowej jest graczem. Ten typ geopolityki wydaje się dość praktyczny i realistyczny dla obu stron, dlatego też będzie utrzymywany w takim [kształcie] relacji w niedalekiej przyszłości³².

30 Ibidem.

31 Rozmówca nr 1. Wywiad przeprowadzony 28.04.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

32 Rozmówca nr 5. Wywiad przeprowadzony 2.05.2025 r. (zapis rozmowy w zbiorach autora).

Warty odnotowania jest również aspekt dotyczący legitymizacji gruzińskich władz w oczach kazachskich partnerów: „o ile obecny rząd nie ma międzynarodowego uznania, Kazachstan jest jednym z niewielu krajów, które uznały wyniki naszych [gruzińskich] wyborów i wydaje się rozsądne, aby rząd zbudował pewne stosunki międzynarodowe dla swojej legitymizacji”³³. Ten kontekst polityczny może okazać się szczególnie ważny. Jak zauważył rozmówca, wprawdzie

Azja Środkowa nie jest w stanie zrekompensować kierunku zachodniego, ale o ile rząd oficjalnie nie jest uznawany przez większość krajów zachodnich, Azja (w tym Chiny) odgrywa rolę alternatywy, choć oficjalnie rząd jest nadal prozachodni. Środkowy Korytarz i Chiny mogą być ważniejsze, aby utrzymać jakąś funkcję międzynarodową, a tym samym uzyskać pewien stopień legitymizacji. Jest to możliwość pokazania Zachodowi, że nie tylko Gruzja potrzebuje Zachodu, ale Zachód potrzebuje również Gruzji i współpracy z jej rządem³⁴.

Konkluzje

Relacje pomiędzy Gruzją i Kazachstanem w analizowanym okresie charakteryzowały się nową, niespotykaną dotychczas dynamiką. Warunkowana ona była poprzez czynniki polityczne oraz gospodarcze. Z perspektywy gruzińskich władz partnerstwo z Kazachstanem postrzegane jest pozytywnie ze względu na alternatywny wobec zachodniego kierunek rozwoju kontaktów. Daje to możliwość udziału nie tylko w projektach o charakterze globalnym (Korytarz Środkowy) na zasadzie równorzędnego partnerstwa,

33 Ibidem.

34 Ibidem.

bez którego przepływ towarów i surowców do Europy także z pominięciem Federacji Rosyjskiej byłby niemożliwy, ale otwiera również możliwość podtrzymania przez Gruzję wysokiego PKB³⁵ dzięki wymianie gospodarczej i w razie potrzeby pozwala na przevektorowanie głównych kierunków polityki zagranicznej. Wprawdzie dziś w ocenie ekspertów tak jednoznaczna zmiana, tzn. pełny zwrot na Wschód w kontrze do dotychczasowej prozachodniej orientacji, nie jest możliwa, choćby ze względu na opór społeczeństwa, nie można jednak wykluczyć, że w perspektywie długoterminowej, przy poszerzającym się katalogu rozbieżności z Zachodem oraz słabnących mechanizmach demokratycznych, taki wariant okaże się realny.

Warto zauważyć, że władze w Kazachstanie nie podważają ani legitymizacji Gruzińskiego Marzenia do sprawowania władzy, ani legalności wyboru prezydenta Micheila Kawelaszwilego. Postępujące osłabianie standardów demokratycznego państwa prawnego w Gruzji przy jednoczesnej pogłębiającej się eskalacji konfliktu rosyjsko-ukraińskiego może przyczyniać się do dalszego zbliżenia pomiędzy Gruzją i Kazachstanem. Wojna w Ukrainie pozostaje istotnym czynnikiem wpływającym na intensyfikację kontaktów dwustronnych. Oba państwa, będąc sąsiadami Federacji Rosyjskiej, odczuwają skutki konfliktu oraz dzielą wynikające z niego obawy. Jednak w pewnym stopniu zarówno Gruzja, jak i Kazachstan pozostają beneficjentami konfliktu w sferze gospodarczej. Szczególnie z perspektywy Gruzji skokowy wzrost eksportu do Kazachstanu należy rozpatrywać jako działania umożliwiające Rosji omijanie sankcji wprowadzonych przez Zachód. Zarzuty dotyczące takiego procederu były artykułowane pod adresem Gruzji od początku trwania wojny. Wprawdzie eksperci nie chcieli

35 W 2024 r. wzrost PKB Gruzji szacowany był na 9,4%, zob. *Gross Domestic Product*, GeoStat National Statistic Office of Georgia, [on-line:] <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/23/gross-domestic-product-gdp> – 5 V 2025.

jednoznacznie przyznać, że Gruzja uczestniczy w tym procedurze, niemniej zauważali, że Kazachstan należy do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, co uniemożliwia kontrolę nad tym, co dzieje się z towarami eksportowanymi z Gruzji. Zwracano też uwagę na niejasne relacje biznesowe, śledztwo dziennikarskie przeprowadzone przez Deutsche Welle jednoznacznie wskazało zaś na istniejące w Gruzji mechanizmy³⁶. Tym samym należy zauważyć, że zarówno na płaszczyźnie politycznej, jak i gospodarczej, pomimo woli integracji z Zachodem, wciąż deklarowanej na przez władze Gruzji, praktyczny wymiar polityki realizowanej przez Gruzińskie Marzenie przesuwa ten kraj w kierunku Kazachstanu, dając podstawy do kształtowania się nowego partnerstwa.

Bibliografia

- Aktas A., Eryugur B., *Georgia, Kazakhstan Agree to Deepen Political Cooperation*, Anadolu Agency, 6.02.2025, [on-line:] <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/georgia-kazakhstan-agree-to-deepen-political-cooperation/3474163>.
- DW Documentary, *Loophole Caucasus: How EU Sanctions against Russia Are Failing*, YouTube, 5.07.2023, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=z7yofon22AM>.
- External Merchandise Trade of Georgia*, GeoStat National Statistic Office of Georgia, 20.02.2025, [on-line:] <https://www.geostat.ge/media/67898/External-Merchandise-Trade-of-Georgia-in-2024.pdf>.
- Facilitating Trade with Central Asia: Georgia's Role as a Transit Corridor*, PMCG, 14.01.2025, [on-line:] <https://pmcg-i.com/research/facilitating-trade-with-central-asia-georgias-role-as-a-transit-corridor/>.
- Freedom in the World 2025 – Georgia*, Freedom House, [on-line:] <https://freedomhouse.org/country/georgia/freedom-world/2025>.

36 DW Documentary, *Loophole Caucasus: How EU Sanctions against Russia Are Failing*, YouTube, 5.07.2023, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=z7yofon22AM> – 5 V 2025.

- GD PM Irakli Kobakhidze Visits Kazakhstan*, Civil Georgia, 6.02.2025, [on-line:] https://civil.ge/archives/659832?utm_source=%22news-letter-3587%22+&utm_medium=email&utm_campaign=Newsletter-3587.
- Georgia and Kazakhstan, Profile of Bilateral Relations*, PMCG, [on-line:] <https://pmcg-i.com/research/georgia-and-kazakhstan/>.
- Georgian Prime Minister Hopes to Return Kazakh Investments to Country*, Kazinform International News Agency, 25.10.2013, [on-line:] https://qazinform.com/news/georgian-prime-minister-hopes-to-return-kazakh-investments-to-country_a2600163.
- Górecki W., *Gruzja. Konsolidacja antyzachodnich i autorytarnych rządów Gruzjińskiego Marzenia*, Analizy OSW, 17.04.2025, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2025-04-17/gruzja-konsolidacja-antyzachodnich-i-autorytarnych-rzadow>.
- Gross Domestic Product*, GeoStat National Statistic Office of Georgia, [on-line:] <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/23/gross-domestic-product-gdp>.
- Kazachstan i Gruzja mają wszelkie możliwości rozszerzenia wzajemnego handlu i transportu ładunków – Alikhan Smailov*, Eureporter, 4.08.2022, [on-line:] <https://pl.eureporter.co/kazakhstan-2/2022/08/04/kazakhstan-and-georgia-have-all-opportunities-to-expand-mutual-trade-and-cargo-transportation-alikhan-smailov/>.
- Kazakhstan–Georgian Relations*, gov.kz, [on-line:] <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tbilisi/activities/2239?lang=en>.
- Olędzki J., *Kazachstan inwestuje w Korytarz Środkowy i szuka partnerów w Europie*, Rzeczpospolita, 10.02.2024, [on-line:] <https://www.rp.pl/eksport/art39816501-kazachstan-inwestuje-w-korytarz-srodkowy-i-szuka-partnerow-w-europie>.
- Omirgazy D., *Kazakhstan and Georgia Strengthen Political and Economic Ties*, The Astana Times, 6.02.2025, [on-line:] <https://astanatimes.com/2025/02/kazakhstan-and-georgia-strengthen-political-and-economic-ties/>.
- PM Garibashvili Visits Kazakhstan*, Civil Georgia, 1.08.2023, [on-line:] <https://civil.ge/archives/554074>.
- Prime Minister of Kazakhstan Visits Georgia*, Civil Georgia, 23.06.2023, [on-line:] <https://civil.ge/archives/549472>.
- Speaker Papuashvili Visits Central Asia*, Civil Georgia, 11.04.2024, [on-line:] <https://civil.ge/archives/590759>.

Kazachstan a Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym – historia i terażniejszość

ABSTRAKT

Proces rozpadu Związku Radzieckiego pociągnął za sobą szereg konsekwencji o skali globalnej. Jedną z najistotniejszych było rozwiązanie w roku 1991 Układu Warszawskiego, będącego przeciwumą militarną ZSRR dla NATO. Nie oznacza to, że nowo powstała Federacja Rosyjska wyzbyła się dążeń do utrzymania sparyzowanego, dwubiegunowego geopolitycznego podziału świata.

Byłe republiki radzieckie, będące nowo powstałymi podmiotami państwowymi, samoistnie lub pod presją Moskwy zaczęły organizować się w nowe bloki polityczne, gospodarcze i militarne. W konsekwencji tych działań jeszcze w roku 1991 zainicjowano utworzenie Wspólnoty Niepodległych Państw jako alternatywy dla ówczesnej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. W sferze bezpieczeństwa natomiast, na podstawie porozumienia taszkenckiego, w roku 2002 utworzono blok militarny nazwany Organizacją Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym.

Republika Kazachstanu, dysponująca znaczącym potencjałem gospodarczym i militarnym, również przystąpiła do obu tych organizacji, przy czym spuścizna po ZSRR w postaci dyslokowania części rosyjskiego arsenału nuklearnego wraz z poligonem atomowym

w Semipałatyńsku, kosmodromu Bajkonur oraz dużą ilości sprzętu i techniki wojskowej na terytorium tej republiki stanowiła istotny czynnik wpływający na rolę i znaczenie Kazachstanu w systemie kolektywnej obrony Federacji Rosyjskiej.

Niniejsze opracowanie przedstawia proces ewolucji doktryny obronnej Republiki Kazachstanu w kontekście funkcjonowania jej Sił Zbrojnych w ramach Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, zmian w potencjale militarnym oraz aktywności zarówno w ramach samej Organizacji, jak i poza nią.

Słowa kluczowe: Kazachstan, UOBZ, FR, ZSRR

ABSTRACT

Kazakhstan and the Collective Security Treaty Organization – History and the Present

The process of the collapse of the Soviet Union entailed a number of consequences on a global scale. One of the most significant was the dissolution in 1991 of the Warsaw Pact, the USSR's military counterweight to NATO. This does not mean that the newly formed Russian Federation gave up its desire to maintain a polarized, bipolar geopolitical division of the world.

The former Soviet republics, as newly formed state entities, spontaneously or under pressure from Moscow, began to organise themselves into new political, economic and military blocs. As a consequence of these activities, the creation of the Commonwealth of Independent States as an alternative to the then European Economic Community was initiated as early as 1991. In the area of security, on the other hand, a military bloc called the Collective Security Treaty Organisation was established on the basis of the so-called Tashkent Treaty in 2002.

The Republic of Kazakhstan, with significant economic and military potential, has also joined both organisations. At the same time, the legacy of the USSR in the form of the dislocation on the territory of this republic of part of the Russian nuclear arsenal with the nuclear training ground in Semipalatinsk, the Baikonur cosmodrome and a large amount of military equipment and technology was a significant factor influencing the role and importance of Kazakhstan in the system of collective defence of the Russian Federation.

This study presents the process of evolution of the defence doctrine of the Republic of Kazakhstan in the context of the functioning of its Armed Forces within the Collective Security Treaty Organisation, changes in military capabilities and activities within and outside the Organisation itself.

Keyword: Kazakhstan, UOBZ, RF, USSR

Wstęp

W zasadzie od roku 1868 do czasu uzyskania podmiotowości państwowej w roku 1991 Kazachstan znajdował się pod bezpośrednim wpływem Rosji¹. Studwudziesięcioletni okres uzależnienia od Moskwy doprowadził do szeregu czynników utrudniających kształtowanie się samodzielności politycznej, ekonomicznej i bezpieczeństwa, zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego. Ponadto nowy podmiot państwowy z dnia na dzień stał się dziewiątym co do powierzchni państwem świata. Nowa konfiguracja geopolityczna postawiła przed Kazachstanem wiele wyzwań: politycznych, ekonomicznych, militarnych, socjologicznych, demograficznych, religijnych i innych. Doraźne i długofalowe działania w tych obszarach doprowadziły do ustanowienia funkcjonujących do dzisiaj fundamentów państwowości².

Konieczność zbudowania i ukształtowania efektywnych czynników gwarantujących bezpieczeństwo przede wszystkim w trzech pierwszych (wymienionych powyżej) obszarach stała się priorytetem nowych władz Republiki Kazachstanu (RK). Dotychczasowe filary bezpieczeństwa, zagwarantowane dzięki funkcjonowaniu jako jedna z republik ZSRR, przestały istnieć. Do roku 1991

1 C. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000, s. 51.

2 *Ibidem*, s. 52-53.

kolektywna obrona w ramach Układu Warszawskiego (UW) oraz współpraca gospodarcza w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) dawały Związkowi Radzieckiemu możliwość kształtowania swojej strefy wpływów oraz umacniania dominacji nad nią.

Od upadku ZSRR, a tym samym usamodzielniania się republik związkowych, nowo powstała Federacja Rosyjska starała się utrzymać dotychczasowy prymat pośród byłych republik. Głównymi elementami spajającymi okazały się przede wszystkim uzależnienia gospodarcze i militarne. Konsekwencją wspomnianych dominacyjnych dążeń Moskwy było powołanie pod koniec 1991 r. Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP), a w roku następnym kolektywnej inicjatywy bezpieczeństwa nazwanej Organizacją Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ). Ta ostatnia miała być kontynuatką Układu Warszawskiego i stanowić nową przeciwwagę dla NATO.

W niniejszym opracowaniu starano się odpowiedzieć na następujące pytania:

- Na ile powstanie WNP i OUBZ stało się faktyczną przeciwwagą dla EWG i w późniejszym okresie dla EU oraz NATO?
- Na ile współzależność WNP i OUBZ kształtowały i kształtują politykę bezpieczeństwa Republiki Kazachstanu?
- W jakim stopniu potencjał militarny Kazachstanu odzwierciedlał i odzwierciedla jego miejsce i wpływ w OUBZ?
- W jakim kierunku ewaluowały Siły Zbrojne RK po wstąpieniu do OUBZ i jak kształtował się ich potencjał obronny?
- Jak prezentowała się w badanym okresie działalność militarna Kazachstanu poza jego granicami?
- Jaki jest aktualny, faktyczny potencjał Sił Zbrojnych RK i jak przedstawia się on w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego?

Głównym obszarem badawczym była ocena aktywności Kazachstanu w ramach OUBZ oparta na chronologicznej analizie

dokumentów normatywnych tej Organizacji i WNP oraz zachodzących w nich zmian. Ponadto uwzględniono oficjalne stanowiska państw-uczestników ogłaszane przez reprezentujących je polityków co do konkretnych, istotnych aktywności w obszarze współpracy militarnej i politycznej. W celu uwiarygodnienia danych dotyczących potencjału militarnego prezentowanego przez RK i OUBZ odniesiono się także do niezależnych źródeł zagranicznych (np. SIPRI) oraz profesjonalnych opracowań i analiz NATO, a także do innych instytucji analitycznych z obszaru bezpieczeństwa międzynarodowego³. Nasuwające się spostrzeżenia i wnioski skonfrontowano z ocenami państw sąsiadujących bezpośrednio z Kazachstanem, a także z innymi podmiotami państwowymi Azji Centralnej.

Za podstawę wyjściową analizy przyjęto schyłkowy okres ZSRR, dający obraz ówczesnego potencjału bojowego Kazachstanu (1985-1991). W części zasadniczej oparto się natomiast na trzech okresach: od uzyskania podmiotowości państwowej przez Kazachstan do utworzenia OUBZ (1991-2002), następnie do agresji Federacji Rosyjskiej (FR) na Półwysep Krymski (2003-2014) i okres ostatni – do końca roku 2024 (2014-2024)⁴.

Transformacja rzeczywista czy pozorna?

Powołany do życia 14 maja 1955 r. Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej, zwany również Układem Warszawskim,

3 Dane dotyczące stanów ilościowych i jakościowych uzbrojenia, poziomu wykszolenia, dyslokacji etc. często objęte są klauzulą niejawności lub ograniczonego dostępu. Dlatego analizy ilościowe i jakościowe wymagają konfrontowania i/lub uśredniania danych z wielu źródeł.

4 Klasyfikacja ta jest wyborem autora i nie podważa ustanowionych innych kryteriów czasowych dla odrębnych prac i opracowań badawczo-analitycznych.

był sojuszem militarno-politycznym. Jego głównymi celami było stworzenie przeciwwagi dla Paktu Północnoatlantyckiego oraz przejęcie kontroli nad potencjałem obronnym państw Europy Wschodniej, które po II wojnie światowej znalazły się w rosyjskiej strefie wpływów. Początkowo rolę kierowniczą sprawował Doradczy Komitet Polityczny reprezentowany przez przywódców państw-uczestników. Przy tym praktycznie do końca lat 60. XX w. Układ Warszawski nie miał zhierarchizowanej struktury dowodzenia. Rolę quasi-sztabu pełnił X Zarząd Sztabu Generalnego Armii Radzieckiej, nieposiadający odpowiedniego zaplecza analityczno-planistycznego. Stanowisko dowódcy Układu przypadało jednemu z wiceministrów obrony ZSRR. Pozostałe istotne funkcje również zostały zdominowane przez przedstawicieli armii radzieckiej. W tym okresie główny nacisk kładziono na zintegrowane ćwiczenia wojskowe, w których główną rolę planistyczną i wykonawczą określało Ministerstwo Obrony ZSRR⁵.

Dopiero zmieniające się w II połowie lat 60. XX w. uwarunkowania zewnętrzne oraz doświadczenia Praskiej Wiosny 1968 r. wymusiły powolne wprowadzanie zmian organizacyjnych. Utworzono strukturę Sztabu Zjednoczonych Sił Zbrojnych państw-stron UW, wydzielono kontyngenty narodowe oraz ciała polityczne takie jak: Doradczy Komitet Polityczny, Komitet Ministrów Obrony i Komitet Techniczny. Struktury te nadal były zdominowane przez rosyjskich wojskowych, a przedstawiciele innych państw stanowili jedynie mało znaczące tło.

Dokonując analizy porównawczej dokumentów normatywnych regulujących funkcjonowanie UW i NATO, w najistotniejszych kwestiach możemy wyszczególnić zarówno znaczące podobieństwa legislacyjne, jak i fundamentalne różnice.

5 R. Kałużny, *Układ Warszawski 1955-1991*, „Zeszyty Naukowe WSOWL” R. 39[40], 2008, nr 1, s. 190-192.

Na szczególną uwagę zasługują trzy zapisy z dokumentu normującego funkcjonowanie UW. Artykuł 3 przewidywał konsultacje dotyczące spraw bezpieczeństwa i sytuacji międzynarodowej; art. 4 obligował państwa-uczestników do kolektywnej obrony w przypadku napaści zbrojnej na jedno z państw Układu; art. 7 natomiast zabraniał państwom-uczestnikom przynależności do innych sojuszy lub koalicji⁶. W swoim pełnym brzmieniu art. 3 i art. 7 praktycznie uniemożliwiały jakiegokolwiek działania międzynarodowe sił Układu bez zgody ZSRR. W przypadku NATO, w dokumencie normatywnym, art. 8 zezwala na udział państw-sygnatariuszy w innych sojuszach, o ile ich cele nie stoją w sprzeczności z interesami Paktu Północnoatlantyckiego. Ponadto art. 4 UW, dotyczący obrony kolektywnej, w swoim brzmieniu jest prawie identyczny z art. 5 NATO⁷.

Charakterystyczne dla UW były częste ćwiczenia, w których uczestniczyły dziesiątki tysięcy żołnierzy i w których wykorzystano z tysięcy sztuk uzbrojenia ciężkiego. Aktywności te miały najczęściej charakter ofensywny. Szacuje się, że siły zbrojne UW (osiem państw członkowskich) liczyły w szczytowym okresie ok. 3,6-3,8 mln żołnierzy, ok. 62 tys. czołgów, ok. 70-75 tys. transporterów opancerzonych, ponad 1,5 tys. wyrzutni rakiet taktycznych i operacyjnych oraz ok. 8 tys. samolotów bojowych⁸. W analogicznym

6 Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej między Ludową Republiką Albanii, Ludową Republiką Bułgarii, Węgierską Republiką Ludową, Niemiecką Republiką Demokratyczną, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Rumuńską Republiką Ludową, Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 14 maja 1955 roku, [on-line:] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/uklad-o-przyjazni-wspolpracy-i-pomocy-wzajemnej-warszawa-1955-05-14-16782905> – 12 III 2025.

7 Traktat Północnoatlantycki sporządzony w Waszyngtonie dnia 4 kwietnia 1949 r., [on-line:] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/traktat-polnocnoatlantycki-waszyngton-1949-04-04-16885651> – 4 IV 2025.

8 The Warsaw Pact Threat to NATO, 1970, s. 9-60, [on-line:] <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1970-05-01.pdf> – 28 I 2024; J.M.O. Sharp, *Conven-*

okresie siły operacyjne NATO dysponowały (do roku 1999 – 16 państw): prawie 4,5 mln żołnierzy; ok. 35-38 tys. czołgów; ponad 75 tys. transporterów opancerzonych; ponad 11 tys. samolotów bojowych⁹.

Mimo znaczącego potencjału militarnego państwa UW, z wyjątkiem operacji „Dunaj” (interwencji w Czechosłowacji w 1968 r.), nie brały udziału w innych interwencjach zbrojnych przeprowadzonych przez ZSRR. Chodzi tutaj o interwencje na Węgrzech i w Afganistanie.

Rozwiązanie Układu Warszawskiego było przede wszystkim konsekwencją wyzwolenia się spod rosyjskiej dominacji państw Europy Wschodniej. Dawało im to możliwość samodzielnego kształtowania swoich polityk i priorytetów obronnych. Inaczej wyglądała sytuacja z nowo powstałymi państwami – byłymi republikami ZSRR. Zostały one odcięte od bezpośredniej styczności z NATO, a tym samym zmuszone do kontynuowania współpracy obronnej z Federacją Rosyjską.

W takich uwarunkowaniach Kazachstan, jako republika związkowa, nie miał odrębnego znaczenia zarówno w samodzielnym kształtowaniu swoich sił zbrojnych, jak i podejmowaniu decyzji polityczno-obronnych.

Zmiana układu geopolitycznego na przełomie lat 1991 i 1992 wymusiła na nowo powstałej Federacji Rosyjskiej stworzenie nowej struktury bezpieczeństwa zewnętrznego. Proces readaptacji rozpoczęto od powołania WNP 8 grudnia 1991 r.¹⁰ Na bazie jego

tional Arms Control in Europe, [w:] *SIPRI Yearbook 1990 – World Armaments and Disarmament*, Oxford 1990, s. 451-520.

⁹ The International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 1990-1991*, Oxford 1990, s. 12-79.

¹⁰ Ustav Sodruezhestva Nezavisimykh Gosudarstv (g. Minsk, 22 ianvaria 1993 goda) – Ispolnitel’nyj komitet SNG [Устав Содружества Независимых Государств (г. Минск, 22 января 1993 года) – Исполнительный комитет

art. 11-15 ustalono wspólne założenia obronne. Zapisy te skutkowały podpisaniem 15 maja 1992 r. w Taszkencie Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Jego sygnatariuszami byli: Armenia, Kazachstan, Kirgistan, Rosja, Tadżykistan i Uzbekistan. W 1993 r. dołączyły: Azerbejdżan, Białoruś i Gruzja. Sam traktat wszedł w życie 20 kwietnia 1994 r. po zakończeniu krajowych procedur ratyfikacyjnych państw-uczestników. Oficjalnie Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym powołano 7 października 2002 r. Głównym założeniem Organizacji, z perspektywy Federacji Rosyjskiej, było utworzenie wokół Rosji buforowej strefy bezpieczeństwa składającej się z państw-sygnatariuszy OUBZ. Ponadto Moskwa dążyła do reintegracji politycznej, gospodarczej i militarnej byłych republik. Trzecim determinantem było odtworzenie systemu kolektywnej obrony stanowiącej kontynuację UW i przeciwagę dla NATO. Słabe ekonomicznie i militarnie nowo powstałe państwa szukały wzmocnienia przed zagrożeniami zewnętrznymi. Jedyną realną perspektywą dla nich była współpraca z FR. Wyjątek stanowiły republiki nadbałtyckie, których znacząco mniejsze zintegrowanie z ZSRR ukierunkowało na współpracę z UE i NATO.

Analizując tym razem legislacyjne uwarunkowania współpracy w ramach OUBZ, należy zwrócić uwagę na silne podobieństwa z zapisami funkcjonowania UW.

Już w art. 1 Układu¹¹ deklaruje się, iż państwa-sygnatariusze nie będą przystępować do sojuszy, których działania mogłyby być skierowane przeciwko któremuś z państw OUBZ. Jest to powielenie art. 7 UW. W art. 2 nakłada się obowiązek konsultowania

 СНГ], [on-line:] <https://eccis.org/page/180/ustav-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-g-minsk-22-anvara-1993-goda> – 22 VII 2024.

11 *Dogovor o kollektivnoj bezopasnosti ot 15 maia 1992 goda* [Договор о коллективной безопасности], ODKB, [on-line:] https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded – 15 VII 2024.

i uzgadniania wszystkich istotnych kwestii związanych z bezpieczeństwem międzynarodowym, co jest powieleniem art. 3 UW. Podobnie jest w przypadku art. 4, który obliguje państwa-uczestników do kolegalnej obrony w przypadku zaatakowania państwa któregośkolwiek z nich lub całej Organizacji. Jest to bezpośrednia kalka zapisów legislacyjnych art. 4 UW i art. 5 NATO.

W obszarze instytucjonalno-strukturalnym natomiast obserwujemy znaczące zmiany. Doprecyzowane zostają czynniki polityczne i ich zakres odpowiedzialności. Należą do nich m.in.: Rada Bezpieczeństwa Zbiorowego, Rada Ministrów Spraw Zagranicznych, Rada Ministrów Obrony, Stała Rada OUBZ, Sekretariat OUBZ, Wspólny Sztab OUBZ. Uporządkowane zostały również struktury militarne. Utworzono m.in.: Kolektywne Siły Szybkiego Reagowania, rosyjsko-białoruskie i rosyjsko-armeńskie grupy wojsk, Zbiorowe Siły Szybkiego Rozmieszczenia w Regionie Bezpieczeństwa Zbiorowego Azji Centralnej. Wszystkie te ogniwka posiadają dokumenty normatywne regulujące ich aktywność. Posiadają też szybkie możliwości adaptacyjne do nowych wyzwań i zadań. Niemniej jednak kluczowe stanowiska oraz trzon sił wojskowych ponownie zdominowane zostały przez Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej (SZ FR)¹².

Podobnie jak siły UW, OUBZ stara się aktywnie prezentować na arenie międzynarodowej, szczególnie na forach ONZ i Międzynarodowego Czerwonego Krzyża¹³.

Pomimo ruchów akcesyjno-secesyjnych na koniec 2024 r. OUBZ liczyło sześć państw: Białoruś, Kazachstan, Kirgistan, Rosja, Tadżykistan i Uzbekistan.

12 G. Tutak, *Rola i znaczenie Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2018, nr 22(3), s. 103-105.

13 *Ot Dogovora k Organizatsii [От Договора к Организации]*, ODKB, [online:] <https://odkb-csto.org/25years/> – 2 IV 2025.

Precyzyjne określenie sił i środków wydzielonych do działań w ramach Organizacji jest skomplikowane ze względu na specyfikę potencjalnych zadań. W odróżnieniu od założeń strategicznych Układu Warszawskiego, gdzie wojska zostały przygotowane do frontального uderzenia na Zachód, OUBZ warunkują kontyngenty wyznaczone do realizacji różnych zadań i oddelegowane do nich siły i środki. Wśród tych zadań jest np.: utrzymanie pokoju na obszarze WNP czy walka z terroryzmem, wśród sił i środków zaś – siły pokojowe pod egidą ONZ. Specyfika i różnorodność potencjalnych zadań powodują, iż ilość sił i środków jest płynna. Tym samym potencjał obronny jest również zmienny. Ogólne szacunki w dużym przybliżeniu określają ilość sił w przedziale od 30 tys. do 50 tys. żołnierzy i funkcjonariuszy¹⁴. Niemniej jednak przy bezpośredniej konfrontacji z NATO należy założyć, że wykorzystane zostaną wszystkie możliwości militarne państw członkowskich. Innym faktorem wpływającym na zmienność potencjału jest szerokie wykorzystanie siłowych formacji wewnętrznych (MSW), Straży Granicznej i innych struktur.

Mając powyższe na uwadze, należy przyjąć, iż doraźny potencjał operacyjny OUBZ jest nieproporcjonalnie mniejszy niż potencjał operacyjny NATO. Jednakże sumaryczna ilość środków walki i zasobów mobilizacyjnych pozostająca w dyspozycji państw członkowskich zrównuje siły obu sojuszy. Przy czym głównym czynnikiem zwiększającym możliwości OUBZ jest rosyjski arsenał nuklearny.

Odrębnie – uwzględniając wielkość Sił Zbrojnych Republiki Kazachstanu (SZ RK), stale wzrastającą siłę gospodarczą oraz położenie geograficzne – możemy uznać, iż w przypadku działań na obszarze Azji Centralnej Republika Kazachstanu odgrywać będzie znaczącą rolę militarną i logistyczną. Przy tym należy założyć, iż siła oddziaływania politycznego Astany będzie nadal silnie ograniczana przez Moskwę.

14 Ibidem.

Możliwości strategiczno-operacyjne wojsk nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od zaplecza finansowo-logistycznego. Zarówno UW, jak i OUBZ miały/mają właściwie przygotowane struktury wsparcia. Zaliczyć do nich należy sektory finansowy i przemysłowy. Ten ostatni jest silnie powiązany z innowacyjną bazą naukowo-projektową.

Układ Warszawski opierał swoje zaplecze logistyczne na RWPG. Powołana w Moskwie 25 stycznia 1949 r., miała za cele integrowanie państw „bloku wschodniego” w obszarach: politycznym, ekonomicznym i militarnym. Z biegiem czasu wprowadzony w tych państwach radziecki model gospodarczy doprowadził tę instytucję do całkowitego zbiurokratyzowania i zdetalizowania obszarów współpracy. Z punktu widzenia obronności ukrytym celem Moskwy była maksymalna dywersyfikacja produkcji zbrojeniowej. W praktyce doprowadziło to do pozbawienia możliwości samodzielnej produkcji nowych typów uzbrojenia przez państwa członkowskie. Nieliczne przykłady takich inicjatyw należały do wyjątków i znajdowały się pod pełną kontrolą MO ZSRR¹⁵.

Rozdrobnienie produkcji podzespołów i mechanizmów spowodowało, że identyczne części były produkowane w kilku krajach równocześnie¹⁶. Z jednej strony dawało to Kremlowi pełną kontrolę nad produkcją zbrojeniową, z drugiej zaś – zabezpieczało użytkowników techniki w części zamienne. Kolejnym pozytywnym było zunifikowanie głównych typów uzbrojenia i amunicji, przy czym produkcję komplikował specyficzny system rozliczeń finansowych dokonywanych tzw. rublem transferowym. Jedynym

15 Jako przykłady podać można zaprojektowane i produkowane w Polsce średnie okręty desantowe projektów: 770, 771, 773 i 775 czy też polsko-czechosłowacki transporter opancerzony OT-64 SKOT. Innym przykładem jest 152-milimetrowa czechosłowacka haubica DANA.

16 R. Skobel'ski, *A Failed Experiment of Social Integration: Council for Mutual Economic Assistance in the Years of 1949-1991*, „Studia Zachodnie” 2017, [nr] 19, s. 195-204.

państwem posiadającym pełną możliwość samodzielnej produkcji zbrojeniowej był ZSRR. Choć środki wydawane na zbrojenia scedowane były na poszczególne państwa w zależności od ich możliwości, to znaczącym markerem był ogólny wskaźnik PKB. Zasadniczo przyjmuje się, że kraje UW wydawały na obronność ok. 3-5% PKB¹⁷. W okresach szczególnego nasilenia konfrontacyjnego wskaźnik ten wzrastał do ok. 10%. Ekstremalnym okresem był schyłek ZSRR, gdy kraj ten, uczestnicząc w wyścigu zbrojeń, przeznaczał na zbrojenia ok. 30% swojego PKB. Na podkreślenie zasługuje również fakt, iż ze względu na zapóźnienia technologiczne produkcja uzbrojenia w krajach RWPG opierała się przede wszystkim na wskaźnikach ilościowych, a nie jakościowych.

Całkiem inne rozwiązania wykorzystały Stany Zjednoczone i państwa EWG/UE. Przewaga ekonomiczna i technologiczna pozwalała na produkcję sprzętu wojskowego nie tylko w kooperacji, ale także przez niektóre państwa samodzielnie¹⁸. Był on następnie dystrybuowany wśród zainteresowanych armii Sojuszu. Jego wysoki poziom zaawansowania technicznego wynikał m.in. z konkurencji pomiędzy prywatnymi firmami realizującymi zamówienia na rzecz obronności. Budżet poszczególnych państw Paktu oscylował na poziomie od 1,5 do 3%. Taki poziom zaangażowania finansowego nie powodował zachwiania gospodarki. Wynikało to ze znaczącej przewagi PKB państw NATO nad państwami bloku wschodniego¹⁹, pozwalało przy tym na osiągnięcie znaczącej przewagi technologicznej.

17 *Military Spending in Eastern Europe, 1969*, FOIA, [on-line:] <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79b00972a000100600006-9> – 9 IX 2025.

18 Przykładowo w kategorii czołgów: USA – czołgi Abrams, Francja – Leclerc, Niemcy – Leopard, Wielka Brytania – Chieftain. Samoloty: USA – F-15/16/18, Francja – Mirage 2000, Wielka Brytania – Harrier.

19 Szczegółowe porównanie PKB NATO i UW „rok do roku” nie jest istotne w tym opracowaniu. Ogólne dane są wystarczające do zobrazowania

Uwzględniając powyższe uwarunkowania legislacyjne, organizacyjno-strukturalne oraz gospodarcze, możemy przyjąć, że utworzenie OUBZ nie stanowi bezpośredniego zagrożenia dla NATO. Wynika to przede wszystkim z następujących determinantów:

- różnicy w posiadanej ilości sił i środków prowadzenia walki;
- mniejszego poziomu wykorzystywania przez OUBZ sprzętu ciężkiego, w tym czołgów;
- przewagi gospodarczej państw NATO;
- niższego zaawansowania technologicznego OUBZ;
- słabszego zaplecza finansowego (z wyjątkiem FR);
- negatywnego postrzegania Rosji na świecie po agresji FR na Ukrainę. Większość państw zachowuje w odniesieniu do Moskwy pozycję neutralną bądź też, poprzez wsparcie Ukrainy, otwarcie przeciwstawia się imperialnej polityce Kremla.

Etap I (1985-1991) – spuścizna po ZSRR

Kazachska Socjalistyczna Republika Radziecka była drugą co do powierzchni, po Rosyjskiej, republiką ZSRR. Stanowiła też istotny element Sił Zbrojnych tego państwa. Na jej terytorium rozlokowane były duże siły i środki militarne, a także ważne obiekty infrastruktury szkoleniowej i kosmicznej. Duża rotacja wojsk oraz zmiany w nazewnictwie i lokalizacji wynikały przede wszystkim z potrzeby zabezpieczenia operacji w Afganistanie.

W analizowanym okresie miały miejsce fundamentalne zmiany geopolityczne zapoczątkowane na terytorium ZSRR. Przede wszystkim na skutek wyeksploatowania rozwojowych możliwości

korelacji. Ponadto dane gospodarcze RWPG, ze względów propagandowych, były celowo zawyżane, co jeszcze bardziej komplikowało tworzenie wiarygodnych rekordów/statystyk.

gospodarczych zaistniała konieczność wprowadzenia znaczących zmian politycznych, instytucjonalnych i gospodarczych. Rozpoczęta w roku 1985 pieriestrojka nie tylko nie naprawiła trudnej sytuacji, ale wręcz przyczyniła się do upadku Związku Radzieckiego. Zachodzące w tym okresie zmiany dawały wyraźne symptomy niewydolności i możliwości rozpadu ZSRR. Dlatego też przywódcy poszczególnych republik związkowych podjęli działania mające na celu zabezpieczenie się w przypadku uzyskania niepodległości.

Republika Kazachstanu stanowiła znaczący element obronny Rosji. Ze względu na niezakończony konflikt graniczny z Chinami dyslokowano tam znaczące siły i środki wojskowe. Dlatego też władze republiki bardzo poważnie podchodziły do możliwości ich przejęcia w momencie uzyskania państwowości.

W okresie tym trzon sił zbrojnych stacjonujących w Kazachstanie stanowiły wojska 40. Armii, wycofane z Afganistanu do Środkowoazjatyckiego Okręgu Wojskowego. W procesie rozformowania tej armii nastąpiła transformacja jej związków taktycznych i operacyjnych w 32. Armię, utworzoną w marcu 1988 r. Następnie została ona przekształcona w 1. Korpus Armijny, który 4 czerwca 1991 r. ponownie został nazwany 40. Armią. To właśnie ta armia stanowiła podstawę nowo tworzonych SZ RK. Oprócz niej na terytorium Kazachstanu pozostały m.in.: 73. Armia Powietrzna, 37. Korpus Obrony Powietrznej, 56. Korpus Sił Powietrznych, a także jednostki zabezpieczenia technicznego i logistycznego. Ogółem ok. 200 tys. żołnierzy²⁰. Część pododdziałów organicznych tych związków stacjonowała na terytorium Republiki Uzbekistanu i Republiki Kirgistanu. Dlatego też „wchłanianie” byłych rosyjskich formacji wymagało uzgodnień między tymi państwami.

20 Qazaqstan Qary'ly Ku's'teri [Қазақстан Қарулы Күштері], Madeniet, 14.03.2025, [on-line:] <https://madeniportal.kz/qazaqstan1/qazaqstan-qaruly-kusteri> – 2 IV 2025.

Ponadto na terytorium Kazachstanu²¹ pozostała znaczna część rosyjskiego arsenału nuklearnego w postaci 1216 głowic nuklearnych wraz z miejscami do ich magazynowania oraz stałymi i mobilnymi stanowiskami startowymi.

W kontekście oszacowania sił i środków przejętych przez RK w 1991 r., na podstawie analizy oficjalnych dokumentów możemy przyjąć, że SZ RK znalazły się w posiadaniu: ok. 1200 czołgów i transporterów opancerzonych; ok. 1500 systemów artyleryjskich i ok. 370 samolotów²². Oprócz tego w posiadaniu nowo powstałej republiki znalazły się: poligon nuklearny w rejonie Semipałatyńska, poligony konwencjonalne w Saryszagan, Emba i Barsakelmes oraz kosmodrom Bajkonur.

Tak więc potencjał uzyskany po ZSRR był znaczący ilościowo i jakościowo. Sam personel wojskowy posiadał duże doświadczenie wyniesione z konfliktu afgańskiego. Niemniej jednak było to niewystarczające do uzyskania pewności obronnej np. w odniesieniu do hipotetycznej agresji ChRL. Władze Kazachstanu były zatem zmuszone do prowadzenia wielowektorowej polityki międzynarodowej, ukierunkowanej na zmniejszenie poziomu konfrontacji militarnej²³. Ze względu na dotychczasowe relacje głównym partnerem polityczno-militarnym została Federacja Rosyjska.

W analizowanym okresie nie możemy odnieść się bezpośrednio do porównań sił i środków dyslokowanych na terenie RK, które stacjonowały tam do upadku ZSRR, z potencjałem bojowym NATO.

21 Kazachstan, Białoruś i Ukraina nigdy nie dysponowały własnymi arsenałami nuklearnymi. Po rozpadzie ZSRR znajdujące się na ich terytoriach głowice jądrowe oraz ich nosiciele cały czas były w dyspozycji, pod kontrolą i dowództwem rosyjskich sił strategicznych. Państwa, w których się one znajdowały, nie miały dostępu do procedur określających ich poziom gotowości do użycia, dyslokacji, a tym bardziej ich wykorzystania bojowego.

22 Qazaqstan Qary'ly Ku'steri...

23 M.B. Magulov, *Armed Forces of Kazakhstan in Modern Conditions*, „The Herald of KSUCTA” Vol. 70, 2020, no. 4, s. 562-566.

Decydują o tym dwa uwarunkowania. Pierwsze – w przypadku ewentualnej konfrontacji UW–NATO siły znajdujące się na terytorium Kazachstanu wchodziłyby w skład SZ Związku Radzieckiego. Drugie – ich głównym zadaniem było zabezpieczenie ZSRR z kierunku Chin.

Etap II (1991-2002) – od Taszketu do Kiszyniowa

W wyniku destruktywnej sytuacji w ZSRR, pogłębiającego się chaosu oraz odśrodkowych sił separatystycznych – 25 października 1991 r. Kazachstan ogłosił Deklarację Suwerenności, a następnie 16 grudnia 1991 r. Rada Najwyższa Republiki Kazachstanu uchwaliła ustawę O niepodległości państwowej Republiki Kazachstanu. Równoległe z tworzeniem się struktur instytucjonalnych nowego państwa rozpoczęła się budowa sił zbrojnych. 7 maja 1992 r. Prezydent Republiki Kazachstanu podpisał dekrety o utworzeniu Sił Zbrojnych Republiki Kazachstanu i o przekształceniu Państwowego Komitetu Obrony Republiki Kazachstanu w Ministerstwo Obrony Republiki Kazachstanu. W ciągu następującej dekady tworzono kolejne ramy legislacyjne sił zbrojnych oraz adaptowano ich struktury do aktualnych potrzeb.

Do najważniejszych regulacji należy zaliczyć:

1. Dekret prezydenta Republiki Kazachstanu o utworzeniu Sił Morskich Republiki Kazachstanu z dnia 2 kwietnia 1993 r.²⁴;
2. Ustawę o obronie i Siłach Zbrojnych Republiki Kazachstanu z dnia 9 kwietnia 1993 r.²⁵;

24 O sozdanii Voenno-Morskikh Sil Respubliki Kazakhstan. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 2 aprelya [O создании Военно-Морских Сил Республики Казахстан], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/U930001158_ – 3 V 2025.

25 Ob oborone i Vooruzhennykh Silakh Respubliki Kazakhstan [Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан], Adilet, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930001500> – 3 V 2025.

3. Dekret Prezydenta Republiki Kazachstanu o dalszych działaniach mających na celu reformę Sił Zbrojnych z dnia 17 listopada 1997 r. (w tym samym roku utworzono Sztab Generalny SZ RK).

W efekcie przemian organizacyjno-adaptacyjnych SZ RK na przełomie lat 2001 i 2002 liczyły: 930 czołgów, 730 transporterów opancerzonych i bojowych wozów piechoty, 1066 dział i systemów artyleryjskich o kalibrze powyżej 100 mm, 170 samolotów bojowych różnych typów, 125 śmigłowców i ok. 100 raketowych systemów przeciwlotniczych²⁶. Część tego stanu była rekompensatą, jaką Federacja Rosyjska przekazała Republice Kazachstanu w ramach wycofania swoich strategicznych sił jądrowych z tego kraju. Stan osobowy oscylował w granicach 66-68 tys. żołnierzy. Widać tu, w odniesieniu do roku 1991, wyraźną redukcję zarówno techniki wojskowej, jak i personelu stacjonującego na terytorium republiki. Główny kierunek zmian polegał na zwiększeniu efektywności techniki bojowej kosztem redukcji ilościowej sprzętu.

Wraz z formowaniem swoich sił zbrojnych Kazachstan rozpoczął działania na arenie międzynarodowej, ukierunkowane na zawieranie sojuszy militarnych i umów o współpracy w obszarze bezpieczeństwa. Pierwszym i najważniejszym partnerem stała się Federacja Rosyjska. W marcu 1994 r. podpisano Traktat o Współpracy Wojskowej między Rosją a Kazachstanem²⁷. Następnie w październiku 2001 r. podpisano międzyresortowe porozumienie

26 V. Muhin, *Voennoe stroitelstvo Kazachstana*, Niezawisimoje Wojennoje Obozrenije [В. Мухин, *Военное строительство Казахстана*, Независимое Военное Обозрение], [on-line:] https://nvo.ng.ru/forces/2001-08-31/3_kazakhstan.html – 15 V 2025.

27 Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 6 oktiabria 1994 goda, O ratifikatsii Dogovora mezhdu Respublikoi Kazakhstan i Rossijskoi Federattsiei o voennom sotrudnichestve [Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 6 октября 1994 года, О ратификации Договора между Республикой Казахстан и Российской Федера-

o współpracy z Niemcami w dziedzinie wojskowości, które przewidywało regularną wymianę informacji w różnych aspektach działań wojskowych²⁸. W analizowanym przedziale czasowym nawiązano i rozwijano także współpracę wojskową ze Stanami Zjednoczonymi. Główną płaszczyzną kooperacji były wspólne ćwiczenia, planowanie i realizacja działań pokojowych i humanitarnych, wymiana informacji z zakresu bezpieczeństwa oraz szkolenie kazachskiego personelu wojskowego w USA²⁹. Uznając Chiny jako najgroźniejszego przeciwnika w regionie, Kazachstan bardzo ostrożnie podchodził do współpracy z Pekinem³⁰.

Najważniejszym akcesem było jednak podpisanie 15 maja 1992 r. w Taszkencie Traktatu o Bezpieczeństwie Kolektywnym³¹.

 цией о военном сотрудничестве], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940003200_ – 3 V 2025.

- 28 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 27 sentiabria 2001 goda № 1260, o podpisanii Soglasheniia mezhdru Ministerstvom Oborony Respubliki Kazakhstan i Federal'nym Ministerstvom Oborony Federativnoi Respubliki Germaniia o sotrudnichestve v voennoi oblasti [Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 сентября 2001 года № 1260, О подписании Соглашения между Министерством обороны Республики Казахстан и Федеральным Министерством Обороны Федеративной Республики Германия о сотрудничестве в военной области], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010001260_info – 3 V 2025.
- 29 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 dekabriã 2008 goda N 107-IV, O ratifikatsii Memoranduma o vzaimoponimanii mezhdru Pravitel'stvom Respubliki Kazakhstan i Pravitel'stvom Soedinennykh Shtatov Ameriki ot 10 iuliia 2002 goda [Закон Республики Казахстан от 23 декабря 2008 года N 107-IV, О ратификации Меморандума о взаимопонимании между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенных Штатов Америки от 10 июля 2002 года], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000107_info – 3 V 2025.
- 30 *Vooryuzennye sily Respubliki Kazahstan* [Вооружённые силы Республики Казахстан], Studwood, [on-line:] <https://studwood.net/1110435/bzhd/#613> – 3 V 2025.
- 31 *Dogovor o kollektivnoi bezopasnosti...*

Oprócz Kazachstanu dokument sygnowały: Armenia, Kirgistan, Rosja, Uzbekistan i Tadżykistan. Przy tym powszechnie się uznaje, iż Traktat zapoczątkował tworzenie się OUBZ. Z założenia porozumienie taszkenckie miało integrować były republiki radzieckie w obszarze bezpieczeństwa regionalnego i globalnego. Ratyfikował je również Kazachstan. W kolejnym roku nastąpiło znaczące wzmocnienie poprzez sygnowanie Traktatu przez kolejne państwa: Białoruś i Gruzję. Pozwalało to Rosji na stworzenie wrażenia, że państwa-sygnatariusze w kooperacji mogą realizować swoje zadania na całym obszarze eurazjatyckim. Oczekiwania te okazały się płonne, przede wszystkim ze względów logistycznych (ograniczone środki transportu, różne uregulowania prawne w państwach-sygnatariuszach dotyczące transferu wojsk obcych, zbyt duże odległości do dyslokacji wojsk).

Dla Kazachstanu jednak działania w ramach porozumienia taszkenckiego pozwoliły na zdobycie doświadczenia w obszarze międzynarodowej współpracy wojskowej. Na bazie wspólnych ćwiczeń m.in. utworzono w 1995 r. Wspólny System Obrony Powietrznej Państw Członkowskich WNP. Oprócz ćwiczeń z państwami-sygnatariuszami Traktatu szeroko zainicjowano współpracę z innymi strukturami i instytucjami międzynarodowymi, nawiązano relacje m.in. z ONZ, OECD i NATO.

Kształtowanie nowej struktury Sił Zbrojnych, sukcesywne zwiększanie środków na obronność, modernizacja techniki wojskowej, podnoszenie poziomu wykształcenia personelu, aktywna współpraca nad kształtowaniem bezpieczeństwa w regionie spowodowały, iż Kazachstan rozpoczął budowanie i umacnianie swojej pozycji jako regionalnego gwaranta stabilności i bezpieczeństwa.

Działania wojskowe Kazachstanu i pozostałych państw-sygnatariuszy traktatu taszkenckiego były ściśle powiązane z aktywnością WNP. Z punktu widzenia Moskwy Kazachstan stanowił bardzo istotną część jej strategii politycznej i ekonomicznej. Oprócz długiej granicy i znaczącej mniejszości rosyjskiej (ok. 30%) RK

dysponuje bardzo bogatymi złożami gazu i ropy naftowej. Jest więc dla Rosji strategicznym podmiotem gospodarczym, który powinien znajdować się pod jej kontrolą.

Początek ostatniej dekady XX w. był dla Kazachstanu bardzo trudny pod względem ekonomicznym. Odziedziczona po ZSRR gospodarka notowała w 1991 r. ponad 10-procentową recesję, a inflacja zbliżała się do 150%. Rok później jej poziom wzrósł drastycznie do prawie 3000%. Tylko dzięki konsekwentnej polityce fiskalnej i współpracy gospodarczej z krajami WNP inflację udało się w kolejnych latach wyhamować. Niemniej jednak w 1994 r. deficyt budżetowy kraju wyniósł 47,8 mln dolarów, a bilans handlowy z państwami Wspólnoty ciągle utrzymywał się na poziomie ujemnym i w roku 2003 wyniósł ponad 150 mln dolarów deficytu³².

Zapaść ekonomiczna WNP niejako wymusiła na tych państwach konieczność dalszej współpracy. Pozostałe po ZSRR więzy ekonomiczne, finansowe i przemysłowe dawały szansę na wspólne przezwyciężenie kryzysu. Kierunek ten był tym bardziej perspektywiczny, że kraje Zachodu nie były w owym okresie przekonane do współpracy z byłymi azjatyckimi republikami radzieckimi. Swoją uwagę Europa skupiła przede wszystkim na nowo powstałych państwach nadbałtyckich. Takie uwarunkowania dały Rosji argumenty, aby wykorzystywać swoje mechanizmy polityczno-militarne i pod hasłami współpracy coraz bardziej „integrować” (czyt. uzależniać) państwa członkowskie.

Reasumując, okres 1991-2002 dał Kazachstanowi możliwość utworzenia swoich sił zbrojnych i zaadaptowania ich do ówczesnych wyzwań. Jednocześnie uwarunkowania geopolityczne spowodowały, iż głównym partnerem w obszarze bezpieczeństwa

³² *Kazakhstan's 30th Anniversary of Independence: Achievements and Results*, Eureporter, 23.11.2021, [on-line:] <https://www.eureporter.co/world/kazakhstan/2021/11/23/kazakhstans-30th-anniversary-of-independence-achievements-and-results/> – 22 III 2025.

pozostała Federacja Rosyjska. Przy czym sojusz taszkencki nie mógł wypełnić luki po UW, również pod względem ekonomicznym RK nie wyzwoliła się w pełni spod wpływu Moskwy, a współpraca w ramach WNP utrwalała zarówno podporządkowanie militarne, jak i ekonomiczne.

W ocenianym okresie różnica poziomu gospodarczego WNP i UE była znacząco wyższa na korzyść tej ostatniej.

Etap III (2003-2014) – wzrost roli Kazachstanu jako gwaranta bezpieczeństwa w Azji Centralnej

Formalne utworzenie OUBZ 7 października 2002 r. i wydzielenie jej ze struktur WNP stworzyło nowe uwarunkowania jej funkcjonowania. Jednak bazowym dokumentem regulującym działalność Organizacji pozostały zapisy traktatu taszkenckiego. Po uregulowaniu pozostałych dokumentów normatywnych, w latach 2007-2009 OUBZ skoncentrowała się na utwaleniu międzynarodowego systemu bezpieczeństwa zbiorowego na podstawie nowo tworzonych sił pokojowych. Ich skład personalny kształtował się na poziomie 3 tys. żołnierzy, przy czym równolegle rozwijano także Kolektywne Siły Szybkiego Reagowania. Na tym tle SZ RK coraz aktywniej uczestniczyły w działaniach szkoleniowych. Od 2003 r. zaczęły one funkcjonować w nowej strukturze. Utworzono trzy rodzaje Sił Zbrojnych: Wojska Lądowe, Siły Powietrzne i Marynarkę Wojenną, oraz wydzielono wojska powietrznodesantowe, a także wojska raketowe i artylerię. W tym samym roku Okręgi Wojskowe zostały zreorganizowane w regionalne dowództwa: „Astana”, „Wschód”, „Zachód” i „Południe”.

Ukierunkowaniem nowych zmian było ogłoszenie 21 marca 2007 r. dekretu Prezydenta Republiki Kazachstanu zatwierdzającego nową Doktrynę Wojskową.

W ślad za zmianami strukturalnymi uregulowano także kwestie finansowania SZ RK. W okresie 2003-2014 Kazachstan przeznaczał na obronność od 317,6 mln dolarów (2003) do ponad 2,306 mld dolarów. Stanowiło to ponad 4,5% PKB³³.

Takie zabezpieczenie w środki finansowe pozwoliło na otwarcie się na zachodnie rynki zbrojeniowe. W latach 2012-2014 planowano zakup TO BTR-4 z Ukrainy, 20 śmigłowców Eurocopter EC725, samolotów C-295M oraz amerykańskich bezzałogowych aparatów latających Predator XP. Ponadto w analizowanym okresie zwodowano kilka jednostek pływających dla Marynarki Wojennej, co pozwoliło na zaznaczenie swojej obecności na Morzu Kaspijskim. Niemniej głównym dostawcą uzbrojenia pozostała FR. Działania modernizacyjne pozwoliły jednakże na wysunięcie się RK na drugie miejsce pod względem potencjału bojowego w OUBZ. Udział we wspomnianych ćwiczeniach wojskowych, ukierunkowanych na działania humanitarne i pokojowe, jeszcze bardziej zwiększył prestiż i zaufanie w regionie do Kazachstanu.

Sygnałem informującym o przygotowaniu kazachskich żołnierzy do realizacji zadań pokojowych i stabilizacyjnych było delegowanie 290 specjalistów służby inżynieryjno-saperskiej do Iraku w latach 2003-2008. Podczas pięcioletniego uczestnictwa w operacji „Iraq Freedom” kazachscy saperzy unieszkodliwili ponad 4 mln sztuk amunicji artyleryjskiej, oczyścili prawie 7 tys. m³ wody oraz przeszkolili w swojej specjalności prawie 600 żołnierzy irackich³⁴.

W latach 2003-2014 kontynuowano redukcję uzbrojenia i personelu wojskowego. Stany na rok 2014 przedstawiały się następująco: ok. 300 czołgów (redukcja z ok. 950 sztuk w roku 2003),

33 *Kazakhstan: Military Spending, Percent of Government Spending*, The Global Economy, [on-line:] https://www.theglobaleconomy.com/Kazakhstan/military_spending_percent_government_spending/ – 26 IV 2025.

34 *290 Kazakhstani Citizens Took Part in Peacekeeping Mission in Iraq*, KazTAG, 29.01.2015, [on-line:] <https://kaztag.kz/en/news/290-kazakhstani-citizens-took-part-in-peacekeeping-mission-in-iraq> – 17 V 2025.

ok. 750 dział i systemów artyleryjskich o kalibrze powyżej 100 mm, ok. 110 samolotów bojowych różnych typów i ok. 80-90 śmigłowców różnego typu. Redukcji uległ również personel wojskowy do poziomu ok. 40 tys. żołnierzy w Wojskach Lądowych, 19 tys. w Siłach Powietrznych i ok. 3 tys. w Marynarce Wojennej. Nie wielki wzrost zanotowano w TO i BWP. Ich ilość określono na ok. 800 sztuk. Siły morskie liczyły od 20 do 22 jednostek pływających, w tym m.in.: pięć małych okrętów rakietowych, cztery patrolowce, dwa małe trałowce, okręt hydrograficzny. Tutaj również zanotowano wzrost ilościowy i jakościowy³⁵.

Przedstawione dane świadczą o głębokiej modernizacji i funkcjonalizacji SZ RK. W OUBZ Kazachstan utrzymał kierunek na rozwój sił szybkiego reagowania i pododdziałów peacekeepingowych.

Wyłączenie struktur OUBZ z WNP nie oznaczało ograniczenia ani tym bardziej zaprzestania współpracy ekonomicznej. Co więcej, w analizowanym okresie nastąpił znaczący wzrost PKB zarówno w FR (ok. 75% PKB WNP), jak i w Kazachstanie (ponad 7,5% PKB WNP). Produkt Krajowy Brutto *per capita* FR i Kazachstanu osiągnął poziom zbliżony do byłych państw socjalistycznych, które przyjęto do UE³⁶. Pozostałe kraje WNP dopełniały jedynie ten wskaźnik do poziomu ok. 17%. Przy czym należy przypomnieć, iż w przypadku FR i RK głównym źródłem dochodu był eksport surowców energetycznych. Stan zbliżenia dochodu na jednego mieszkańca z krajami UE pozwalał Rosji na sytuowanie WNP jako odpowiednika gospodarczego UE. Jednakże były to jedynie działania PR-owe, gdyż PKB UE *per capita* w tym czasie

35 M. Szopa, *Armie Świata. Siły Zbrojne Kazachstanu*, Defence 24, 21.01.2022, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-sily-zbrojne-kazachstanu> – 17 II 2025.

36 UE – *Wspólnota Niepodległych Państw (WNP) – statystyki dotyczące PKB*, Eurostat, [on-line:] <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?oldid=250441> – 3 II 2025.

wyniosło 34 803 dolarów, a Rosji 15 941 dolarów i Kazachstanu 14 478 dolarów. Tak więc faktyczna dysproporcja była ponad dwukrotnie wyższa na korzyść UE.

W ramach Wspólnoty Federacja Rosyjska nadal próbowała integrować przestrzeń postsowiecką. Praktyczny monopol na produkcję kompatybilnego dla OUBZ uzbrojenia pogłębiał uzależnienie od niej państw-sygnatariuszy. Udostępnianie technologii produkcyjnych i serwisowych było możliwe jedynie dla sprzętu starszej generacji. Jakość eksportowanego sprzętu wojskowego była problematyczna, gdyż jego poziom zaawansowania technologicznego nadal odstawał od uzbrojenia zachodniego. Wysoka awaryjność wynikała przede wszystkim ze zdegenerowanego i przeżartego korupcją systemu produkcyjnego. Dotyczyło to większości państw WNP. Niska jakość materiałów, przestarzałe systemy zarządzania, wyeksploatowany park maszynowy, brak dostępu do nowoczesnych technologii – wszystko to wpływało destrukcyjnie na całą gospodarkę, w tym i produkcję zbrojeniową.

Oceniając III etap, można więc stwierdzić, iż SZ RK nadal podnosiły poziom swojego potencjału bojowego poprzez modernizację sprzętu i zakup nowych systemów uzbrojenia. Sprzyjała temu dobra koniunktura gospodarcza zarówno w kraju, jak i w WNP. Najgroźniejszymi identyfikowanymi zagrożeniami były w tym czasie: zagrożenie terroryzmem islamskim, przemyt narkotyków oraz nielegalna migracja.

Etap IV (2014-2024) – konflikt na Ukrainie, czyli dyskomfort polityczny

Rozpoczęte przez FR w nocy 26 na 27 lutego 2014 r. nieregularne działania ofensywne mające na celu zajęcie Półwyspu Krymskiego były dla świata zaskoczeniem. Analitycy wojskowi

przewidywali jednak taką możliwość. Wskazywały na to m.in. następujące aktywności:

- wcześniejsze działania legislacyjne parlamentu rosyjskiego mające na celu polityczne i prawne usankcjonowanie aneksji;
- przeprowadzane regularnie w poprzedzających latach wielkoskalowe ćwiczenia mobilizacyjne i transportowe FR;
- wielkoskalowe ćwiczenia o bardzo ofensywnym charakterze;
- utworzenie zgrupowania antyterrorystycznego o sile korpusu (w ugrupowaniu ofensywnym), mającego zabezpieczać zimową olimpiadę w Soczi.

Nie ma dotychczas żadnych informacji z potwierdzonych źródeł, aby w przygotowaniach do aneksji lub w samych działaniach ofensywnych brały udział siły OUBZ. Niektórzy analitycy zwracają jednak uwagę, iż we wspomnianych ćwiczeniach pk. „Wostok” i „Zapad” brały udział grupy operacyjne niektórych państw Organizacji, w tym Kazachstanu. Nie należy do tych ocen sytuacyjnych przykładać większej uwagi. Jest rzeczą naturalną, iż do tego typu przedsięwzięć delegowane są owe grupy operacyjne (w ilości kilku lub kilkunastu oficerów sztabowych) w celu imitowania działań sił sojuszniczych. W wielu przypadkach grupy takie nie znają nawet dokładnie tła taktycznego oraz pełnego przebiegu ćwiczenia, skupiają się jedynie na epizodach, w których uczestniczą.

Tak więc planowanie użycia wojsk OUBZ w aneksji Krymu jest mało prawdopodobne. Bardziej realna wydaje się hipoteza, że OUBZ przy użyciu sił szybkiego reagowania miała zabezpieczać graniczną, środkowoazjatycką część pogranicza Rosji. Inną możliwością braną pod uwagę przez FR mogło być wykorzystanie OUBZ w roli pokojowych sił rozjemczych lub stabilizacyjnych.

Podobne spostrzeżenia można mieć po rozpoczęciu pełnoskalowej agresji na Ukrainę 24 lutego 2022 r.

W roku 2014 relacje NATO–OUBZ były poprawne, a współpraca rozwijała się zgodnie z oczekiwaniami obu stron. Kazachstan już w 1994 r. został członkiem NATO-wskiego programu

Partnerstwo dla Pokoju. Oprócz RK w programie uczestniczyły także inne państwa Organizacji: Armenia, Białoruś, Kirgistan, Rosja (zawieszona w 2014 r.) i Tadżykistan. Sytuacja zmieniła się diametralnie po rozpoczęciu działań SZ FR na Krymie w 2014 r. Państwa Zachodu ograniczyły lub wstrzymały współpracę, co było jedną z pierwszych sankcji wymierzonych w Rosję. Wymusiło to przekierowanie zainteresowania OUBZ współpracą w obszarze obronności, szczególnie w Azji Centralnej, na Szanghajską Organizację Współpracy (SOW). Powstał nawet projekt połączenia OUBZ z SOW. Doprowadziłoby to do sytuacji mogącej zagrozić stabilności na poziomie globalnym i przysporzyć wiele problemów zarówno Stanom Zjednoczonym, jak i NATO³⁷.

Pomimo wspomnianych sankcji współpraca wojskowa pomiędzy USA i RK była kontynuowana na poziomie bilateralnym. Na przykład w roku 2015 przeprowadzono ćwiczenie pk. „Stepowy Orzeł – 15”. Miało ono charakter antyterrorystyczny. Oprócz tego w omawianym okresie zrealizowano kilka znaczących manewrów OUBZ, były to: „Współdziałanie – 2012”, „Niewzruszalne Braterstwo – 2016/2017”, „Granica – 2014”, „Kobalt – 2015”, „Rubież – 2016”, „Oddziaływanie – 2017”, „Bojowe Braterstwo – 2017”.

Oprócz załamania współpracy z Zachodem Organizacja stała przed dwoma dużymi wyzwaniami: nasileniem konfliktu ormiańsko-azerskiego oraz zamieszkami w Kazachstanie (2022). W pierwszym przypadku ograniczenie wsparcia zarówno politycznego, jak i wojskowego dla Armenii spowodowało intensyfikację azerskich działań zbrojnych w Górnym Karabachu. W drugim przypadku doszło w roku 2022 w Kazachstanie do protestów ludności, na tle ekonomicznym. Na wniosek władz RK delegowano

37 A.M. Lubojemski, *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym jako wyzwanie dla NATO w perspektywie prezydentury Donalda Trumpa*, [w:] *Organizacje międzynarodowe. Rola, znaczenie, funkcjonowanie*, red. A. Kuszykiewicz-Fedurek, M. Miedzińska, Warszawa 2018, s. 26-27.

tam 2,5 tys. żołnierzy OUBZ jako kontyngent Zbiorowych Sił Operacyjnego Reagowania. Operacja zakończyła się sukcesem. Był to pierwszy przypadek użycia sił OUBZ. Wcześniej, w roku 2010, Kirgistan wystąpił z wnioskiem o delegowanie sił Organizacji w związku z konfliktem na tle etnicznym z Uzbekistanem. Organizacja odmówiła jednak interwencji w związku z brakiem podstaw prawnych³⁸.

Na szczególną uwagę w ocenianym okresie zasługuje współpraca bilateralna Kazachstanu z Ukrainą. W 2006 r. Kazachstan złożył zamówienie na modernizację 12 samolotów Su-27. W 2012 r. Astana zakupiła 10 ukraińskich transporterów BTR-4, a 90 kolejnych miało być montowanych w zakładach Semey Engineering w Kazachstanie. Mając jednak na uwadze konflikt rosyjsko-ukraiński, dalsza współpraca bilateralna musiała zostać znacząco ograniczona³⁹.

Podając stan personelu i techniki wojskowej, na koniec 2024 r. SZ RK liczyły: ok. 1000 czołgów T-72 o różnym stopniu modernizacji, 1700 TO i BWP, kilkadziesiąt American Humvees, ok. 1400 dział i systemów artyleryjskich o kalibrze powyżej 100 mm, ok. 120 samolotów różnego typu i 116 śmigłowców różnego typu. Wojska OPL posiadają ok. 150-170 kompleksów i systemów przeciwlotniczych. Siły morskie nie zostały znacząco wzmocnione. Stan personelu wojskowego nie uległ zmianie i oscyluje na poziomie 60-65 tys. żołnierzy⁴⁰. Budżet przeznaczony na obronność wzrósł do ok. 2,5 mld dolarów.

38 T. Szyszlak, *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym; OUBZ*, [w:] *Encyklopedia Bezpieczeństwa Narodowego*, [on-line:] <https://encyklopedia.revite.pl/> – 27 II 2025.

39 Z. Baizakova, *Kazakhstan's Military-Industrial Complex*, Foreign Military Studies Office, [on-line:] https://www.academia.edu/7902270/Kazakhstan_Military_Industrial_Complex – 1 IV 2025.

40 Uśrednione dane podane przez SIPRI, MON Kazachstanu, NATO i niezależnych analityków.

Powyższe danę świadczą o dalszej modernizacji techniki wojskowej. Na uwagę zasługuje także znaczna dywersyfikacja uzbrojenia (np. samoloty transportowe CASA CX-295, śmigłowce Bell-205, pojazdy American Humvees w wariantcie Otokar „Cobra”, wyrzutnie raketowe LAR-160 „Lynx”, samobieżne haubice 122 „Semser”, moździerze „Cardom”, systemy łączności pokładowej). Planowany jest również zakup 12 samolotów transportowych C-130J Super Hercules. Kazachstan pozyskuje uzbrojenie nie tylko w USA, ale także na Białorusi, w Chinach, Izraelu, Korei Południowej i Turcji. Według rosyjskich źródeł, tylko w latach 2012-2015 Kazachstan wydał 3 mld dolarów na sprzęt zagraniczny, w tym samoloty, śmigłowce i pojazdy opancerzone.

Dywersyfikacja partnerów zagranicznych w sektorze obronnym jest jednym z głównych priorytetów Astany. Przy tym Kazachowie oczekują, że w offsetach umów na ich terytorium będą powstawały kooperacyjne zakłady zbrojeniowe.

Agresja FR na Ukrainę wpłynęła bardzo niekorzystnie na potencjał gospodarczy WNP. Sankcje nałożone na Rosję, która wytwarzała powyżej 75% PKB WNP, spowodowały znaczące wyhamowanie potencjału produkcyjnego. Dotyczy to szczególnie sektora zbrojeniowego. Pełnoskalowa aktywność bojowa Rosji doprowadziła do dużych strat własnych. Największe niedobory występują aktualnie w sprzęcie ciężkim (czołgi, TO, BWP) i amunicji artyleryjskiej. Uzupełnianie ich na bieżąco nie jest już możliwe, pomimo przejścia rosyjskiego przemysłu zbrojeniowego z czasu „P” (pokoju) na czas „W” (wojny). Przełożyło się to bezpośrednio na realizację umów eksportowych uzbrojenia do państw-sygnatariuszy OUBZ. Rosja od 2023 r. praktycznie wstrzymała dostawy całego uzbrojenia i amunicji do tych państw. Nie dotyczy to tylko Organizacji.

O niewydolności rosyjskiego przemysłu zbrojeniowego świadczą dane SIPRI, z których wynika, że eksport rosyjskiego uzbrojenia w latach 2019-2023 spadł o 53% w stosunku do lat 2014-2018.

Zmalała również liczba krajów, do których eksport był kierowany – z 31 do 12. Trzema największymi odbiorcami były Chiny, Indie i Egipt. W stosunku do nich rosyjski eksport w latach 2019-2023 spadł: o 39% w przypadku Chin, o 34% w odniesieniu do Indii i o 54%, jeśli chodzi o Egipt. Sytuację tę wykorzystują Chiny, zajmując miejsce Rosji w dostawach uzbrojenia, przede wszystkim do państw afrykańskich⁴¹.

Nałożenie przez Zachód kilkunastu transz sankcji na Rosję obniżyło stabilność systemu bankowego, który ma bezpośredni wpływ na finanse WNP. Dodatkowo zakaz eksportu do Rosji nowych technologii, określonych produktów podwójnego zastosowania, przetworzonych minerałów i metali ziem rzadkich spowodował drastyczne ograniczenie produkcji z wykorzystaniem tych produktów. Dotyczy to nie tylko obszaru obronnego, ale także życia codziennego. Ratowanie się poprzez import pośredni nie zaspokaja potrzeb Rosji, a tym bardziej innych krajów Wspólnoty. Dlatego też państwa-sygnatariusze wychodzą z inicjatywami bilateralnych kontaktów handlowych z Zachodem. Prowadzi to do swego rodzaju desowietyzacji i rozluźniania dotychczasowych relacji z Moskwą. Choć członkowie WNP oficjalnie nie potępiłi agresji na Ukrainę, to państwa Azji Centralnej zdecydowanie ograniczają udział swoich obywateli w walkach na Ukrainie.

Wszystkie te czynniki wpływają destrukcyjnie na możliwości rozwojowe i potencjał produkcyjny Wspólnoty, rozluźniając relacje jej państw z FR. Przy tym marginalizacja znaczenia WNP stwarza potencjalne warunki do wzrostu znaczenia SOW, szczególnie w rejonie Azji Centralnej.

⁴¹ *SIPRI Yearbook 2024 – Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford 2024, s. 8-11.

Podsumowanie

W maju 2014 r. kazachski ekspert Derija Atabajew sporządził ogólną analizę kondycji SZ RK. Wskazał w niej, że zachodni specjaliści zarządzanie wojskami Kazachstanu oceniają na „5” w 10-stopniowej skali. Kazachstan zajmował przy tym 80. miejsce (na 106 klasyfikowanych) według tzw. siły militarnej. Jednocześnie specjaliści amerykańscy szacują wydatki RK na obronność na 1,2% PKB. Stanowi to ok. 5,35% wszystkich wydatków budżetowych⁴².

Co ciekawe, w ocenie samych kazachskich wojskowych ich siły zbrojne przygotowywane są jedynie do zapobiegania konfliktom zbrojnym na niskim szczeblu. Stoi to w sprzeczności z oficjalnymi deklaracjami urzędników, którzy twierdzą, iż Kazachstan posiada „armię zdolną do wykonywania najlepszych i najbardziej złożonych zadań wojskowych w Azji Centralnej”. Wojskowi zwracają uwagę na konieczność pozyskiwania nowoczesnego sprzętu. Kolejnym problemem jest wysoki poziom korupcji zarówno wśród wojskowych, jak i decydentów cywilnych, a także konieczność przeszkolenia tychże decydentów z zakresu zarządzania siłami zbrojnymi. Istnieje też duże zagrożenie infiltracją armii przez dobrze zorganizowane grupy przestępcze. Analiza nacechowana jest raczej pesymizmem, wskazuje przy tym na zasadność kontynuowania współpracy z OUBZ i SOW⁴³. Na ile prawdziwe są te ustalenia i wnioski? Jak odnoszą się do postrzegania Kazachstanu z perspektywy Zachodu?

Przedstawione w niniejszym opracowaniu dane pozwalają na w miarę dokładne określenie potencjału militarnego Kazachstanu po rozpadzie ZSRR. W kontekście powstania WNP i OUBZ widać

⁴² *Kazakhstan: Military Spending...*

⁴³ D. Atabajew, *Kelemdik eskeri reitingte songy zhakta tyr*, AzattyqTV, 22.05.2014, [on-line:] https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_army_military_budget/25393795.html – 10 III 2025.

wyraźnie, iż państwa-sygnatariusze nie wyzwoliły się z uzależnienia gospodarczego i militarnego od Rosji. Porównując potencjały gospodarcze UE/NATO z EWG (WNP)/OUBZ w ocenianym okresie, wyraźnie widać zdecydowaną przewagę państw Zachodu w obu obszarach. O ile w latach 1991-2014 Kazachstan był prawie całkowicie uzależniony od Rosji, o tyle aneksja Krymu i rozpoczęcie przez FR pełnoskalowej operacji zaczepnej na Ukrainie zmieniły priorytety Astany. Władze RK pragmatycznie wybierają politykę bezpieczeństwa, opierając się na bilateralnej współpracy z wybranymi państwami NATO oraz na regulacji stosunków z Chinami poprzez SOW.

Mądrze wytyczane kierunki rozwoju zaowocowały wzrostem potencjału bojowego SZ RK i ich adaptacją do najważniejszych współczesnych wyzwań. Równocześnie bardzo duży progres w szkoleniu (poprzez kontakty międzynarodowe) oraz sukcesywna modernizacja i dywersyfikacja uzbrojenia spowodowały wysunięcie się Kazachstanu na drugie miejsce w OUBZ pod względem możliwości bojowych. Niestety, nie przełożyło się to na wzrost znaczenia politycznego RK na forum Organizacji. Dominacja polityczna, gospodarcza i wojskowa Moskwy nie pozwala na jakiegokolwiek w pełni samodzielne działanie państw-sygnatariuszy, zarówno OUBZ, jak i WNP.

Wstąpienie do paktu kolektywnej obrony dało RK możliwość zainicjowania budowy własnych sił zbrojnych. Duży wkład miał w tym sprzęt uzbrojenia pozostawiony przez ZSRR po jego upadku. Również zainicjowanie współpracy politycznej i wojskowej przez byłe republiki w ramach WNP miało znaczenie w tworzeniu i wyposażeniu kazachskiej armii. Paradoksalnie, także autorytaryzm wprowadzony przez ówczesnego prezydenta republiki, Nursułtana Nazarbajewa, pozwolił na wzmocnienie i przyspieszenie rozwoju SZ RK. Taki system władzy wymagał właściwego zabezpieczenia pozycji prezydenckiej. Jak wszystkie władze autorytarne, Nazarbajew osiągnął to poprzez faworyzowanie struktur siłowych, w tym

także SZ. Po rozpoczęciu działań FR przeciwko Ukrainie Kazachstan zrozumiał, że w razie niesprzyjających okoliczności podobna sytuacja może dotknąć także jego. Dlatego władze kraju bardzo ostrożnie ewoluowały w kierunku szerszej współpracy międzynarodowej. Mając przy tym świadomość posiadania znacznych złóż ropy, gazu i uranu, poprzez zwiększający się eksport tych surowców, zapewniły sobie dość dużą niezależność finansową. Przełożyło się to na możliwość pozyskiwania uzbrojenia z innych źródeł niż FR, a także dało asumpt do zainicjowania szerszej współpracy poza strukturami WNP i OUBZ. Obrany kierunek multikooperacji nadal jest rozwijany. Być może pozwoli on w przyszłości wytknąć się spod kontroli Rosji.

Coraz bogatsze doświadczenie militarnej współpracy międzynarodowej nie przełożyło się niestety na realizację zadań poza granicami kraju. Udział w ćwiczeniach międzynarodowych, kursach i szkoleniach nie przyniósł efektywnej współpracy. Jedyne wyjątek stanowił kazachski kontyngent w Iraku.

Oceniając aktualny status i faktyczny potencjał SZ RK, możemy stwierdzić, że zmiany, które się dokonały, dały Kazachstanowi mocną pozycję nie tylko w regionie, ale także na świecie. W ciągu 25 lat Kazachstan z pariasa Azji Centralnej stał się jednym z najważniejszych filarów bezpieczeństwa w tej części świata. Istnieje spora nadzieja, że wskazane kierunki rozwoju będą kontynuowane. Jednakże proces ten będzie zapewne długotrwały i zależny od osłabienia politycznego, militarne go i gospodarczego Federacji Rosyjskiej.

Bibliografia

- 290 *Kazakhstani Citizens Took Part in Peacekeeping Mission in Iraq*, KazTAG, 29.01.2015, [on-line:] <https://kaztag.kz/en/news/290-kazakhstani-citizens-took-part-in-peacekeeping-mission-in-iraq>.

- Atabajew D., *Kәlemdik әskeri reitingte songy zhakta tyr*, AzattyqTV, 22.05.2014, [on-line:] https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_army_military_budget/25393795.html.
- Baizakova Z., *Kazakhstan's Military-Industrial Complex*, Foreign Military Studies Office, [on-line:] https://www.academia.edu/7902270/Kazakhstans_Military_Industrial_Complex.
- Dogovor o kolektivnoi bezopasnosti ot 15 maia 1992 goda [Договор о коллективной безопасности]*, ODKB, [on-line:] https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded.
- The International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 1990-1991*, Oxford 1990.
- Kałużny R., *Układ Warszawski 1955-1991*, „Zeszyty Naukowe WSOWL” R. 39[40], 2008, nr 1, s. 190-198.
- Kazakhstan: Military Spending, Percent of Government Spending*, The Global Economy, [on-line:] https://www.theglobaleconomy.com/Kazakhstan/military_spending_percent_government_spending/.
- Kazakhstan's 30th Anniversary of Independence: Achievements and Results*, Eureporter, 23.11.2021, [on-line:] <https://www.eureporter.co/world/kazakhstan/2021/11/23/kazakhstans-30th-anniversary-of-independence-achievements-and-results/>.
- Lubojemski A.M., *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym jako wyzwanie dla NATO w perspektywie prezydentury Donalda Trumpa*, [w:] *Organizacje międzynarodowe. Rola, znaczenie, funkcjonowanie*, red. A. Kuszykiewicz-Fedurek, M. Miedzińska, Warszawa 2018, s. 17-31.
- Magulov M.B., *Armed Forces of Kazakhstan in Modern Conditions*, „The Herald of KSUCTA” Vol. 70, 2020, no. 4, s. 568-574.
- Military Spending in Eastern Europe*, FOIA, [on-line:] <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79b00972a000100600006-9>.
- Mojsiewicz C., *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000.
- Muhin V., *Военное строительство Казахстана, Независимое Военное Обозрение* [Мухин В., *Военное строительство Казахстана, Независимое Военное Обозрение*], [on-line:] https://nvo.ng.ru/forces/2001-08-31/3_kazakhstan.html.
- O sozdanii Voenno-Morskikh Sil Respubliki Kazakhstan. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 2 aprelya, Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/U930001158_.

- Ob oborone i Vooruzhennykh Silakh Respubliki Kazakhstan [Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан], Adilet, [on-line:] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930001500>.
- Ot Dogovora k Organizatsii [От Договора к Организации], ODKB, [on-line:] <https://odkb-csto.org/25years/>.
- Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 27 sentiabria 2001 goda № 1260, o podpisanii Soglasheniia mezhdru Ministerstvom Oborony Respubliki Kazakhstan i Federal'nym Ministerstvom Oborony Federativnoi Respubliki Germaniia o sotrudnichestve v voennoi oblasti [Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 сентября 2001 года № 1260, О подписании Соглашения между Министерством обороны Республики Казахстан и Федеральным Министерством Обороны Федеративной Республики Германия о сотрудничестве в военной области], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010001260_/info.
- Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 6 oktiabria 1994 goda, o ratifikatsii Dogovora mezhdru Respublikoi Kazakhstan i Rossiiskoi Federatsiei o voennom sotrudnichestve [Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 6 октября 1994 года, О ратификации Договора между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военном сотрудничестве], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940003200_.
- Qazaqstan Qary'ly Ku'steri [Қазақстан Қарулы Күштері], Madeniet, 14.03.2025, [on-line:] <https://madeniportal.kz/qazaqstan1/qazaqstan-qaruly-kusteri>.
- Sharp J.M.O., *Conventional Arms Control in Europe*, [w:] *SIPRI Yearbook 1990 – World Armaments and Disarmament*, Oxford 1990, s. 459-507.
- SIPRI Yearbook 2024 – Armament, Disarmament in International Security*, Oxford 2024.
- Skobelski R., *A Failed Experiment of Social Integration: Council for Mutual Economic Assistance in the Years of 1949-1991*, „Studia Zachodnie” 2017, [nr] 19, s. 183-207.
- Szopa M., *Armie Świata. Siły Zbrojne Kazachstanu*, Defence 24, 21.01.2022, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-sily-zbrojne-kazachstanu>.
- Szyszlak T., *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym; OUBZ*, [w:] *Encyklopedia Bezpieczeństwa Narodowego*, [on-line:] <https://encyklopedia.revite.pl/>.

- Traktat Północnoatlantycki sporządzony w Waszyngtonie dnia 4 kwietnia 1949 r., [on-line:] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/traktat-polnocnoatlantycki-waszyngton-1949-04-04-16885651>.
- Tutak G., *Rola i znaczenie Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2018, nr 22(3), s. 99-113.
- UE – *Wspólnota Niepodległych Państw (WNP) – statystyki dotyczące PKB*, Eurostat, [on-line:] <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?oidid=250441>.
- Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej między Ludową Republiką Albanii, Ludową Republiką Bułgarii, Węgierską Republiką Ludową, Niemiecką Republiką Demokratyczną, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Rumuńską Republiką Ludową, Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 14 maja 1955 roku, [on-line:] <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/uklad-o-przyjazni-wspolpracy-i-pomocy-wzajemnej-warszawa-1955-05-14-16782905>.
- Ustav Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (g. Minsk, 22 ianvaria 1993 goda) – Ispolnitel’nyj komitet SNG [Устав Содружества Независимых Государств (г. Минск, 22 января 1993 года) – Исполнительный комитет СНГ], [on-line:] <https://eccis.org/page/180/ustav-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-g-minsk-22-anvara-1993-goda>.
- Vooryjennye sily Respybliki Kazahstan* [Вооружённые силы Республики Казахстан], Studwood, [on-line:] <https://studwood.net/1110435/bzhd/#613>.
- The Warsaw Pact Threat to NATO, 1970, [on-line:] <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1970-05-01.pdf>.
- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 dekabriã 2008 goda N 107-IV, O ratifikatsii Memoranduma o vzaimoponimanii mezhdu Pravitel’stvom Respubliki Kazakhstan i Pravitel’stvom Soedinennykh Shtatov Ameriki ot 10 iuliia 2002 goda [Закон Республики Казахстан от 23 декабря 2008 года N 107-IV, O ратификации Меморандума о взаимопонимании между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенных Штатов Америки от 10 июля 2002 года], Adilet, [on-line:] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000107_/info.

DR HAB. VAKHTANG MAISAIA

Caucasus International University (Georgia)

Nierozprzestrzenianie broni biologicznej i bezpieczeństwo narodowe Kazachstanu

Droga w kierunku strategicznej stabilności i globalnego pokoju

ABSTRAKT

Rozdział stanowi analizę kwestii nierozprzestrzeniania broni biologicznej w kontekście współczesnego bezpieczeństwa międzynarodowego i bezpieczeństwa narodowego Republiki Kazachstanu. Przedstawiono w nim teoretyczne podstawy broni biologicznej – jej cechy charakterystyczne, klasyfikację i geopolityczne konsekwencje jej użycia – oraz zawarto analizę historyczną działań mających na celu zapobieganie rozprzestrzenianiu tej broni na szczeblu międzynarodowym i regionalnym. Szczególną uwagę poświęcono strategii bezpieczeństwa narodowego Kazachstanu i nowym podejściom do bezpieczeństwa biologicznego: przeanalizowano strategiczne ramy państwa dotyczące neutralizacji zagrożeń biologicznych, w tym inicjatywę prezydenta Kassym-Jomarta Tokajewa mającą na celu globalne wzmocnienie nierozprzestrzeniania broni biologicznej (inicjatywę opartą na dziedzictwie Kazachstanu w zakresie rozbrojenia jądowego), oraz oceniono spektrum zagrożeń biologicznych i toksycznych w Azji Centralnej. W rozdziale wykorzystano aktualne badania międzynarodowe, dokumenty urzędowe (w tym Konwencję o zakazie broni biologicznej z 1972 r.) oraz dokumenty

programowe w celu uzasadnienia analizy i wniosków. W wyniku badania sformułowano zalecenia i zidentyfikowano pojawiające się możliwości wzmocnienia systemu nierozprzestrzeniania broni biologicznej i bezpieczeństwa biologicznego, co podkreślono jako ważny warunek zapewnienia bezpieczeństwa narodowego i regionalnego Kazachstanu, a także bezpieczeństwa globalnego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo narodowe, Kazachstan, bezpieczeństwo biologiczne, bezpieczeństwo międzynarodowe, Azja Centralna, Konwencja o zakazie broni biologicznej (BWC), bioterroryzm

ABSTRACT

Biological Weapons Non-Proliferation and Kazakhstan's National Security: The Path to Strategic Stability and Global Peace

The paper examines the nonproliferation of biological weapons in the context of modern international security and the national security of the Republic of Kazakhstan. It explores the theoretical foundations of biological weapons—defining their characteristics, classification, and the geopolitical consequences of their use—and provides a historical analysis of efforts to prevent the proliferation of these weapons at international and regional levels. Particular attention is devoted to Kazakhstan's national security strategy and its new approaches to biological security: the state's strategic framework for neutralising biological threats is analysed, including President Kassym-Jomart Tokayev's initiative to strengthen global biological nonproliferation (building on Kazakhstan's legacy of nuclear disarmament), and the spectrum of biological and toxin threats in Central Asia is assessed. The paper draws on up-to-date international studies, official documents (including the 1972 Biological Weapons Convention) and policy papers to substantiate its analysis and conclusions. As a result of the study, recommendations are formulated and emerging opportunities are identified to reinforce the biological nonproliferation and biosafety regime, which is highlighted as an important condition for ensuring the national and regional security of Kazakhstan, as well as global security.

Keywords: national security, Kazakhstan, biological security, international security, Biological Weapons Convention (BWC), bioterrorism, Central Asia

Wprowadzenie

Kazachstan, kraj o dużym terytorium i strategicznym położeniu w Azji Centralnej (graniczy z głównymi mocarstwami – Rosją i Chinami), od pierwszych lat niepodległości przywiązywał dużą wagę do kwestii bezpieczeństwa narodowego. W ostatnich latach dokumenty strategiczne Kazachstanu coraz częściej uznają zagrożenia biologiczne za część agendy bezpieczeństwa narodowego.

W 2012 r. Kazachstan przyjął zaktualizowaną strategię bezpieczeństwa narodowego, a w czerwcu 2021 r. prezydent Kasym-Jomart Tokajew zatwierdził nową Strategię Bezpieczeństwa Narodowego (NSS) na lata 2021-2025, która wyraźnie wymienia pandemię COVID-19 i inne zagrożenia dla bezpieczeństwa biologicznego wśród kluczowych wyzwań na najbliższe pięć lat¹.

Po raz pierwszy zagrożenia biologiczne zostały tak wyraźnie uwzględnione w głównym dokumencie Kazachstanu, dotyczącym planowania bezpieczeństwa, co podkreśla wpływ koronawirusa i świadomość rządu w kwestiach bezpieczeństwa biologicznego. Według służby prasowej Akorda (biuro prezydenckie), NSS 2021-2025 zmienia podejście do ochrony interesów narodowych i ma na celu przeciwdziałanie nowym wyzwaniom w obszarach takich jak bezpieczeństwo obywateli i państwa, ochrona kapitału ludzkiego,

1 A. Satubaldina, *Kazakhstan Adopts Updated National Security Strategy, Reflects New Challenges*, The Astana Times, 22.06.2021, [on-line:] <https://astanatimes.com/2021/06/kazakhstan-adopts-updated-national-security-strategy-reflects-new-challenges/> – 8 V 2025.

rozwój opieki zdrowotnej, bezpieczeństwo środowiskowe (w tym zarządzanie zasobami naturalnymi) i bezpieczeństwo informacji². Tradycyjne elementy bezpieczeństwa narodowego, w tym zdolność obronna i promowanie interesów narodowych na arenie światowej, zostały zachowane w strategii, ale zinterpretowane na nowo w świetle zmieniających się okoliczności³.

Warto zauważyć, że po raz pierwszy tak wiele uwagi poświęcono środkom zapobiegawczym i zarządzaniu ryzykiem: strategia przewiduje opracowanie *Planu działania w zakresie zarządzania ryzykiem dla bezpieczeństwa narodowego*, w tym mechanizmów zapobiegawczych i konkretnych środków mających na celu neutralizację zagrożeń jeszcze przed ich materializacją⁴.

To proaktywne, zapobiegawcze podejście jest zgodne z najlepszymi praktykami w nowoczesnym planowaniu bezpieczeństwa i odsuwa Kazachstan od modelu reaktywnego w kierunku bardziej przewidującego modelu bezpieczeństwa narodowego. W kontekście bezpieczeństwa biologicznego NSS Kazachstanu uznaje, że współczesne zagrożenia biologiczne są nie tylko wynikiem celowego niewłaściwego użycia patogenów (broń biologiczna lub bioterroryzm), ale obejmują również naturalne pandemie i wypadki spowodowane przez człowieka, które mogą powodować wybuchy chorób zakaźnych.

Pandemia COVID-19 wywarła głęboki wpływ na Kazachstan, podobnie jak na całym świecie; odcisnęła swoje piętno na gospodarce, systemie opieki zdrowotnej i życiu codziennym. Doświadczenie to znajduje wyraźne odzwierciedlenie w strategii: wzmocnienie systemu opieki zdrowotnej i nadzoru sanitarno-epidemiologicznego zostało uznane za jeden z priorytetów ściśle związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa narodowego.

2 *Ibidem.*

3 *Ibidem.*

4 *Ibidem.*

Strategia Bezpieczeństwa Narodowego podkreśla potrzebę przygotowania się na wyzwania podobne do pandemii lub nawet bardziej niebezpieczne scenariusze. Wzywa do poprawy prawodawstwa, modernizacji bazy materialnej i technicznej instytucji medycznych oraz wzmocnienia systemów monitorowania weterynaryjnego i fitosanitarnego (uznając, że wiele epidemii ma charakter odzwierzęcy, tj. pochodzi od zwierząt).

Ważnym, konkretnym krokiem w kierunku wdrożenia tej strategicznej wizji bezpieczeństwa biologicznego było przyjęcie specjalnej ustawy o bezpieczeństwie biologicznym. W dniu 21 maja 2022 r. prezydent Tokajew podpisał Ustawę Republiki Kazachstanu o bezpieczeństwie biologicznym Republiki Kazachstanu⁵. Ustawa ta – pierwsza tego rodzaju w Kazachstanie – kompleksowo określa ramy prawne dla regulacji państwowych w dziedzinie bezpieczeństwa biologicznego. Wcześniej w Kazachstanie nie było jednego, ujednoczonego prawa obejmującego wszystkie aspekty bezpieczeństwa biologicznego; różne aspekty były rozproszone w różnych przepisach zdrowotnych, weterynaryjnych i środowiskowych. Brak nadrzędnej ustawy o bezpieczeństwie biologicznym utrudniał koordynację wysiłków poszczególnych agencji. Nowa ustawa ma na celu stworzenie skoordynowanego systemu administracji państwowej w tej dziedzinie, w tym ujednoczonego systemu księgowania i monitorowania patogennych czynników biologicznych, a także procedur identyfikacji, zapobiegania i łagodzenia zagrożeń biologicznych.

Ustanawia ona wymogi dotyczące postępowania z niebezpiecznymi czynnikami biologicznymi (np. w laboratoriach), określa standardy działania kolekcji mikrobiologicznych i wprowadza system zarządzania ryzykiem biologicznym na poziomie krajowym.

5 В. Имамниязов [Б. Имамниязов], *Tokayev Signed the Law on Biological Security*, Tengrinews.kz, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokayev-rasskazal-gde-esch-mojet-poyavitsya-aes-581741/ – 8 V 2025.

Ustawa określa również priorytetowe obszary badań naukowych w zakresie bezpieczeństwa biologicznego i zapewnia finansowanie rządowe na wdrażanie jej przepisów – około 25,5 mld tenge (około 60 mln dolarów) przeznaczono na lata 2022-2024 w celu finansowania środków bezpieczeństwa biologicznego, zgodnie z oficjalnymi wyjaśnieniami Senatu. Kazachstan stał się tym samym pierwszym krajem w Azji Centralnej, który przyjął specjalistyczną ustawę o bezpieczeństwie biologicznym, będącą logicznym rozszerzeniem strategicznych wytycznych określonych w NSS. Pod względem instytucjonalnym wdrażanie strategii bezpieczeństwa narodowego w Kazachstanie jest koordynowane przez Radę Bezpieczeństwa przy Prezydencie, a także odpowiednie ministerstwa i agencje. Jeśli chodzi o bezpieczeństwo biologiczne, ważną rolę odgrywa wiele organów:

- Ministerstwo Zdrowia (w szczególności Komitet Kontroli Sanitarnej i Epidemiologicznej) ma kluczowe znaczenie dla nadzoru nad chorobami, reagowania na zdrowie publiczne oraz regulacji bezpieczeństwa biologicznego laboratoriów i instytucji medycznych;
- Ministerstwo Obrony zajmuje się ochroną sił zbrojnych przed zagrożeniami biologicznymi i utrzymuje wyspecjalizowane jednostki obronne CBRN (chemiczne, biologiczne, radiologiczne i jądrowe) w celu ochrony i reagowania;
- Komisja Bezpieczeństwa Narodowego (KNB) obejmuje kontrwywiad, posiada jednostki, których zadaniem jest zapobieganie bioterroryzmowi i nielegalnemu handlowi niebezpiecznymi patogenami;
- Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (a w jego ramach instytucje takie jak Narodowe Centrum Biotechnologii) nadzoruje badania z udziałem patogenów i pracuje nad zapewnieniem, że badania są prowadzone bezpiecznie i nie stwarzają ryzyka proliferacji.

Nowa Ustawa o bezpieczeństwie biologicznym nakazała ustanowienie międzywydziałowego mechanizmu koordynacji – zasadniczo państwowego systemu bezpieczeństwa biologicznego, który łączy wysiłki tych różnych organów. Oczekuje się, że zostanie utworzony stały organ koordynujący lub centrum sytuacyjne ds. bezpieczeństwa biologicznego, aby ułatwić szybką wymianę informacji i podejmowanie decyzji w przypadku incydentów biologicznych. Strategiczne podejście Kazachstanu do bezpieczeństwa narodowego zawsze obejmowało znaczący wymiar współpracy międzynarodowej. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego 2021-2025 wyraźnie potwierdza zaangażowanie Kazachstanu w multilateralizm i ścisłą interakcję z instytucjami ONZ.

W obszarze bezpieczeństwa biologicznego przekłada się to na aktywną współpracę z organizacjami takimi jak WHO oraz w ramach takich struktur jak Wspólnota Niepodległych Państw (WNP), Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (CSTO), Szanghajska Organizacja Współpracy (SCO) i inne w celu wspólnego przeciwdziałania zagrożeniom biologicznym. Na przykład Kazachstan jest uczestnikiem Globalnej Agendy Bezpieczeństwa Zdrowotnego (GHSA), współpracuje z globalnymi partnerami nad poprawą krajowych zdolności wykrywania epidemii chorób i reagowania na nie. W blokach regionalnych Kazachstan opowiadał się za wspólnymi środkami: w ramach OUBZ Kazachstan poparł ideę Rady Koordynacyjnej ds. Bezpieczeństwa Biologicznego, a OUBZ przeprowadziła ćwiczenia symulujące eliminację sytuacji zagrożenia biologicznego. W SCO Kazachstan również poruszył kwestie bezpieczeństwa biologicznego – na przykład omówił regionalne centrum bezpieczeństwa biologicznego lub wspólne reagowanie na epidemie.

Tak więc strategiczne podejście Kazachstanu do bezpieczeństwa narodowego w sferze biologicznej można scharakteryzować jako połączenie wewnętrznych środków mających na celu wzmocnienie odporności (poprawa ustawodawstwa, budowanie systemów

monitorowania, rozwój nauki i medycyny, szkolenie specjalistów) oraz zewnętrznej współpracy i przywództwa (inicjowanie działań międzynarodowych, udział w globalnych wysiłkach na rzecz nieprolifracji i bezpieczeństwa zdrowotnego). Wewnętrznie Kazachstan nie postrzega już zagrożeń biologicznych w wąskim znaczeniu (wyłącznie jako hipotetyczne użycie broni biologicznej w wojnie), ale raczej włącza je do szerokiego spektrum krajowego planowania ryzyka wraz z zagrożeniami środowiskowymi i technologicznymi.

To kompleksowe podejście odpowiada nowoczesnemu rozumieniu bezpieczeństwa jako obejmującego bezpieczeństwo i zdrowie ludzi. W kazachskim paradygmacie bezpieczeństwa zapewnienie zdrowia publicznego, dobrostanu sanitarno-epidemiologicznego i bezpieczeństwa naukowo-technologicznego jest obecnie uważane za integralną część bezpieczeństwa narodowego. Jednym z przykładów proaktywnej postawy Kazachstanu jest nacisk na przejrzystość i otwartość jako narzędzi przeciwko zagrożeniom biologicznym. Władze Kazachstanu zdają sobie sprawę, że otwartość w zakresie obrony biologicznej i badań nad patogenami może budować międzynarodowe zaufanie i rozwiewać podejrzenia.

W ostatnich latach Kazachstan zaprosił zagranicznych dyplomatów i dziennikarzy do odwiedzenia obiektów takich jak Centralne Laboratorium Referencyjne w Ałmaty, aby pokazać, że jego celem są pokojowe badania nad zdrowiem publicznym, a nie rozwój broni. Jest to istotne, biorąc pod uwagę regionalne dezinformacje (w szczególności niektóre rosyjskie media twierdzą, że laboratoria finansowane są przez USA w krajach postsowieckich⁶) sugerujące,

6 E. Korenev, *SŠA prevrašaet Kazahstan v poligon dlâ biologičeskikh issledovanii*, media projekt „Evraziâ-Èkspert”, Moskva, 29 sentâbrâ 2022 god [E. Корнев, *США превращает Казахстан в полигон для биологических исследований*, медиа проект „Евразия-Эксперт”, Москва, 29 сентября 2022 год], [on-line:] <https://eurasia.expert/ssha-prevrashchayut-kazahstan-v-poligon-dlya-biologicheskikh-issledovaniy/> – 29 IX 2025.

że takie laboratoria mogą być zaangażowane w programy wojskowe. Otwierając drzwi i dzieląc się informacjami, Kazachstan podważa te fałszywe narracje i wzmacnia zaufanie sąsiadów i partnerów. Nacisk NSS na bezpieczeństwo informacji i przeciwdziałanie fałszywym wiadomościom (np. za pośrednictwem platform takich jak StopFake.kz) jest wyrazem uznania, że dezinformacja w kwestiach biologicznych może sama w sobie stanowić wyzwanie dla bezpieczeństwa.

Zobaczymy później, że ta przejrzystość była również tematem międzynarodowych inicjatyw prezydenta Tokajewa. Podsumowując, poprzez swoją Strategię Bezpieczeństwa Narodowego i działania następcze Kazachstan włączył zarządzanie ryzykiem biologicznym do swojej ogólnej strategii bezpieczeństwa. Podejście tego kraju jest wielowarstwowe: poprawa krajowej gotowości i obrony, budowanie prawnego i instytucjonalnego rusztowania dla bezpieczeństwa biologicznego oraz promowanie międzynarodowej współpracy i norm. Stanowi to praktyczne studium przypadku, w jaki sposób państwo może przełożyć globalne normy nieprolifracji na konkretną politykę krajową, którą przeanalizujemy dalej, szczególnie w odniesieniu do inicjatywy prezydenta Tokajewa i regionalnego postrzegania zagrożeń.

Zagrożenia biologiczne i toksyczne w Azji Centralnej (zagrożenia dla bezpieczeństwa regionalnego, bioterroryzm i potencjalne zagrożenia)

Region Azji Centralnej posiada kilka specyficznych czynników, kształtujących charakter zagrożeń biologicznych, przed którymi stoją tamtejsze kraje. Czynniki te obejmują: naturalne choroby ogniskowe związane z geografią i klimatem; spuściznę radzieckich programów obrony biologicznej i broni biologicznej w regionie;

rolę Azji Centralnej jako korytarza tranzytowego między kontynentami (zwiększającego ryzyko szybkiego rozprzestrzeniania się infekcji) oraz wyzwania związane z zarządzaniem i stabilnością w niektórych sąsiednich państwach, które mogą zaostrzyć zagrożenia biologiczne.

Dla Kazachstanu i jego sąsiadów zrozumienie tych zagrożeń ma kluczowe znaczenie w krajowym i regionalnym planowaniu bezpieczeństwa. Rozważmy główne kategorie zagrożeń biologicznych i toksycznych istotnych dla Azji Centralnej oraz ich konsekwencje: naturalne ogniska niebezpiecznych infekcji. Azja Centralna jest domem dla naturalnych rezerwarów niektórych wysoce zakaźnych chorób.

Na przykład pustynno-stepowe regiony Kazachstanu i części Uzbekistanu mają naturalne ogniska dżumy: bakteria *Yersinia pestis* utrzymuje się w glebie i wśród populacji dzikich gryzoni (takich jak świstaki). Okresowo przypadki dżumy są zgłaszane, gdy ludzie mają kontakt z zakażonymi gryzoniemi (na przykład myśliwi polujący na świstaki). Kazachstan odziedziczył rozległy system zwalczania dżumy z czasów sowieckich, który obejmuje nadzór nad tymi naturalnymi ogniskami poprzez sieć stacji badawczych i instytutów zwalczania dżumy.

System ten nadal monitoruje i kontroluje zagrożenia związane z dżumą. Jej obecność w środowisku oznacza, że kraje Azji Centralnej muszą zachować czujność; poza naturalnym ryzykiem istnieje hipotetyczne zagrożenie, że złośliwy aktor może wyizolować patogen z tych ognisk i spróbować użyć go w ataku. Rzeczywiście, w scenariuszu terrorystycznym można sobie wyobrazić próbę zebrania bakterii dżumy od dzikich gryzoni i uwolnienia bakterii na obszarze miejskim – byłaby to forma bioterroryzmu wykorzystująca naturalne źródła. Ta podwójna natura (troska o zdrowie publiczne i troska o bezpieczeństwo) sprawia, że dżuma jest wyjątkowym wyzwaniem. Znaczenie kontrolowania naturalnych ognisk wykracza zatem poza zdrowie publiczne i obejmuje bezpieczeństwo narodowe.

Inną chorobą występującą w regionie jest wąglik. W całej Azji Centralnej, w tym w Kazachstanie, gleba zawiera „bydłęce groby”, w których historycznie grzebano zwierzęta zmarłe na wąglik. Zarodniki wąglika mogą przetrwać w glebie przez dziesięciolecia. Gdy te miejsca pochówku zostaną naruszone przez powódzie, budowę lub inne działania, zarodniki mogą powrócić na powierzchnię i zarażać zwierzęta gospodarskie lub ludzi. Kazachstan doświadczał sporadycznych wybuchów epidemii wąglika z takich źródeł. Na przykład nietypowa powódź w zachodnim Kazachstanie w 2020 r. podobno spowodowała erozję starych miejsc pochówku, co wymagało awaryjnej dezynfekcji przez służby sanitarne.

Wąglik jest również godny uwagi, ponieważ radziecki Program Biological Weapons (BW) masowo produkował zarodniki wąglika; wąglik był testowany na Wyspie Odrodzenia (*Остров Возрождения*) i produkowany w Stepnogorsku. Podczas gdy te konkretne zagrożenia zażegnano (doły grobowe na Wyspie Odrodzenia zostały odkażone do 2002 r.), trwałość wąglika w przyrodzie oznacza, że pozostaje on ukrytym zagrożeniem. Władze Kazachstanu aktywnie współpracują z międzynarodowymi partnerami (takimi jak amerykańska Agencja Redukcji Zagrożeń Obronnych) w zakresie monitorowania i neutralizacji hotspotów wąglika, łącząc środki bezpieczeństwa i zdrowia publicznego.

Ponadto Azja Centralna jest podatna na wybuchy m.in. brucelozy (choroby bakteryjnej przenoszonej ze zwierząt gospodarskich na ludzi) i gorączki krwotocznej krymsko-kongijskiej (choroby wirusowej przenoszonej przez kleszcze). Brucelozą występuje endemicznie ze względu na praktyki hodowlane i chociaż jest to bardziej kwestia ekonomiczna / zdrowia publicznego, każda powszechna choroba może powodować niestabilność lub być uzbrojona (bakterie brucelozy były badane jako potencjalne BW przez niektóre kraje w przeszłości). Gorączki krwotoczne mogą być potencjalnie katastrofalne w skutkach, jeśli rozprzestrzenią się na szeroką skalę. Systemy opieki zdrowotnej w regionie muszą być

przygotowane na epidemie zarówno występujące naturalnie, jak i wywołane celowo.

Dziedzictwo radzieckich programów biologicznych

Jak wspomniano wcześniej, Azja Centralna była ważną lokalizacją dla ofensywnych i defensywnych prac Związku Radzieckiego w zakresie broni biologicznej. Wyróżniają się tutaj dwie kluczowe lokalizacje: Wyspa Odrodzenia na Morzu Aralskim (dawniej dzielona przez Kazachską i Uzbecką SRR) oraz zakład produkcyjny Stepnogorsk w Kazachstanie. Wyspa Odrodzenia była wykorzystywana do testowania broni biologicznej – na zwierzętach testowano tam żywe środki, takie jak wąglik, tularemia i dżuma. W 1988 r. radzieckie wojsko zakopało nawet na wyspie duże ilości zarodników wągliku w ramach zamykania programu zbrojenowego; obawa przed ich późniejszym odkopaniem doprowadziła do amerykańsko-kazachskiej operacji odkażania po uzyskaniu niepodległości.

Po częściowym osuszeniu Morza Aralskiego Odrodzenie przestało być wyspą (łącząc się z lądem), co hipotetycznie otworzyło dostęp do tego niegdyś tajnego miejsca – stąd oczywista obawa o proliferację. Wspólna sanityzacja w 2002 r. miejsc pochówku wągliku na Wyspie Odrodzenia znacząco zneutralizowała zagrożenie. Stepnogorsk, drugi główny ośrodek (znany jako zakład „Progress” – *the „Progress” plant*), mógł produkować tony zarodników wągliku rocznie i był jednym z największych zakładów produkcji broni biologicznej na świecie. W latach 90., z pomocą USA i za pośrednictwem Programu Kooperatywnego Zmniejszania Zagrożeń (Program Nunna–Lugara, CTR – Cooperative Threat Reduction), sprzęt Stepnogorska został w dużej mierze zniszczony lub zdemontowany, a jego infrastruktura – przekształcona do cywilnego

użytku biotechnologicznego (obecnie mieści się tam Narodowe Centrum Biotechnologii).

Podjęte działania naprawcze znacznie zmniejszyły ryzyko proliferacji związane z tymi obiektami. Jednak pomimo postępów nadal istnieje kilka problemów związanych z radziecką spuścizną. Jednym z nich jest czynnik ludzki: setki naukowców i techników, którzy niegdyś pracowali w radzieckim kompleksie BW, zostało bez pracy w połowie lat 90. Podczas gdy wielu z nich znalazło spokojne zatrudnienie (niektórzy wyemigrowali, inni zwrócili się w stronę środowiska akademickiego lub komercyjnej biotechnologii), istniało wówczas ryzyko „drenażu mózgów” do państw zbójckich – w rzeczywistości wiadomo, że Irak próbował rekrutować byłych radzieckich ekspertów ds. broni biologicznej.

Program Nunna–Lugara wyraźnie próbował temu zaradzić, finansując pokojowe projekty badawcze dla byłych więźniów, w tym w Kazachstanie. Obecnie powszechnie uważa się, że Kazachstan z powodzeniem przestawił swój personel BW na pokojowe zajęcia; kazachscy naukowcy są włączeni w międzynarodowe badania i otrzymują granty na pracę nad chorobami niebezpiecznymi dla zdrowia publicznego (np. opracowywanie szczepionek).

Utrzymanie wsparcia dla nauk biologicznych w Kazachstanie (i odpowiednie wynagradzanie naukowców) jest nie tylko celem rozwojowym, ale także środkiem bezpieczeństwa – eliminuje zachęty dla naukowców, by kiedykolwiek rozważali pomoc w zakazanych programach gdzie indziej. Kolejną kwestią jest reputacja i podejrzliwość. Dla przykładu, niektóre teorie spiskowe (szczególnie pochodzące z rosyjskich mediów w ostatnich latach) zarzucają Kazachstanowi lub innym państwom postsowieckim kontynuowanie elementów sowieckiego programu BW w tajemnicy, być może we współpracy z mocarstwami zachodnimi. Często forsowaną narracją jest to, że „amerykańskie biolaby” (ang. *American biolabs*) w krajach byłego Związku Radzieckiego opracowują broń biologiczną okrążając Rosję.

W Kazachstanie w centrum takich bezpodstawnych twierdzeń znalazło się Centralne Laboratorium Referencyjne (CRL) w Ałmaty, laboratorium o wysokim poziomie bezpieczeństwa zbudowane przy wsparciu finansowym USA i otwarte w 2016 r. Rosyjskie źródła oskarżyły Centralne Laboratorium Referencyjne o bycie kontrolowanym przez Pentagon laboratorium BW Pentagonu, czemu Kazachstan stanowczo zaprzeczył.

Władze Kazachstanu wielokrotnie podkreślały, że CRL podlega krajowej jurysdykcji i jest przeznaczone wyłącznie do pokojowych badań, na przykład monitorowania szczególnie niebezpiecznych infekcji i opracowywania diagnostyki⁷. Aby przeciwdziałać dezinformacji, Kazachstan podjął środki takie jak zapraszanie międzynarodowych obserwatorów do CRL i publikowanie informacji o jego działalności.

Wojna informacyjna wokół laboratoriów sama w sobie jest czynnikiem ryzyka: może zasiać nieufność między Kazachstanem a jego sąsiadami lub wywołać publiczną panikę. Dlatego też przejrzystość i komunikacja publiczna (np. za pośrednictwem strony StopFake.kz, weryfikującej fakty) są istotnymi elementami strategii Kazachstanu, mającej na celu zneutralizowanie tych nieprawdziwych informacji.

Aby osiągnąć ten cel, Kazachstan zasygnalizował nawet, że w bliżej nieokreślonej przyszłości bierze pod uwagę możliwość realizacji wspólnych projektów naukowych w tych laboratoriach z krajami takimi jak Rosja, aby jeszcze bardziej rozwiać podejrzania, szczególnie w odniesieniu do zagrożenia bioterroryzmem i działalnością grup ekstremistycznych.

Na szczęście Azja Centralna nie doświadczyła do tej pory żadnych poważnych aktów bioterroryzmu. Region ten nie jest jednak

7 T. Casablanca, *No, Washington Is Not Operating Bioweapon Labs in Central Asia*, *International Policy Digest*, 9.12.2023, [on-line:] <https://intpolicydigest.org/the-platform/no-washington-is-not-operating-bioweapon-labs-in-central-asia/> – 29 IX 2025.

odporny na wpływy międzynarodowych siatek terrorystycznych. W 2000 r. Islamski Ruch Uzbekistanu (The Islamic Movement of Uzbekistan, IMU) był aktywny na tym obszarze, a w 2010 r. niektóre osoby z Azji Centralnej dołączyły do organizacji terrorystycznych, na przykład ISIS na Bliskim Wschodzie.

Istnieje obawa, że terroryści mogą próbować wykorzystywać bojowników z Azji Centralnej do przeprowadzania ataków w swoich krajach, w tym przy użyciu środków biologicznych lub toksycznych. Na całym świecie obserwujemy zainteresowanie grup takich jak Al-Kaida bronią biologiczną: działacze Al-Kaidy na początku XXI w. poszukiwali wąglika do programu zbrojeniowego i podobno spotkali się z pakistańskimi naukowcami, aby omówić pozyskanie szczepów⁸.

Państwo Islamskie podczas swojej krótkiej kontroli terytorialnej eksperymentowało również z surowymi środkami chemicznymi (chlor, musztarda siarkowa) i raz podobno miało dostęp do laboratoriów z bakteriami dżumy (choć nie doszło do potwierdzonego ataku biologicznego na dużą skalę).

W Azji Centralnej żadna grupa nie posiada takiego poziomu zdolności naukowych, ale istnieje możliwość przeprowadzenia incydentu bioterrorystycznego *low-tech*. Na przykład wyprodukowanie prostej bomby rycynowej (wykorzystującej toksynę rącznika pospolitego) jest w zasięgu możliwości samotnej osoby lub małej komórki; w 2018 r. niemieckie władze udaremniły spisek islamskich ekstremistów mający na celu użycie domowej roboty bomby rycynowej w Kolonii. Rycyna jest toksyną objętą BTWC i była już wcześniej brana pod uwagę przez podmioty terrorystyczne. W Azji Centralnej służby bezpieczeństwa muszą być wyczulone na takie scenariusze.

Kazachski Komitet Bezpieczeństwa Narodowego (KNB) posiada jednostki specjalne odpowiedzialne za zapobieganie incydemom

8 J.B. Tucker, *War of Nerves: Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda*, New York 2006, s. 3-4.

bioterroryzmu. Kazachstan współpracuje w tym zakresie również na arenie międzynarodowej: na przykład Interpol zorganizował ćwiczenia w reagowaniu na bioterroryzm, w których uczestniczyli kazachscy funkcjonariusze.

Ponadto w ramach regionalnych struktur antyterrorystycznych, takich jak Regionalna Struktura Antyterrorystyczna SCO (*Regional Anti-Terrorist Structure, RATS*), informacje są prawdopodobnie wymieniane na temat wszelkich niekonwencjonalnych zagrożeń terrorystycznych. Warto zauważyć, że toksyczne substancje chemiczne (na przykład trucizny) mogą być również wykorzystywane przez terrorystów i mogą zacierać granicę między zagrożeniami chemicznymi i biologicznymi.

Dla przykładu, w 2002 r., gdy doszło do uprowadzenia zakładników w moskiewskim teatrze, czeczeńscy bojownicy podobno wzięli pod uwagę cyjanek (toksynę chemiczną) w swoich planach, a literatura dżihadystyczna zachęcała do używania trucizn. Choć jest to bardziej terroryzm chemiczny, jego łagodzenie często spoczywa na tych samych jednostkach, które zajmują się bioterroryzmem. Podejście Kazachstanu do terroryzmu z użyciem broni masowego rażenia (BMR) jest zintegrowane – wiele z tych samych przepisów i zespołów obejmuje terroryzm nuklearny, chemiczny i biologiczny (na przykład wdrożenie rezolucji RB ONZ nr 1540 obejmujące wszystkie rodzaje broni masowego rażenia).

Czynniki krzyżujące się z innymi kwestiami bezpieczeństwa

Zagrożenia biologiczne w Azji Centralnej krzyżują się z innymi wyzwaniami, jak niestabilność polityczna, nielegalny handel, migracja i zmiany środowiskowe. Wyraźnym przykładem jest sąsiedni Afganistan. Po przejęciu władzy przez talibów w 2021 r. pogorszenie infrastruktury zdrowia publicznego w tym kraju

wzbudziło obawy przed wybuchami epidemii (polio czy gruźlicy), które mogłyby rozprzestrzenić się przez granice z powodu napływu uchodźców lub nielegalnego przekraczania granic.

Takie epidemie nie byłyby celowymi atakami, ale ich potencjalna obecność nadal podkreśla znaczenie regionalnego nadzoru nad chorobami i reagowania na nie. Kazachstan i inne kraje Azji Centralnej żywią uzasadnione obawy, że niestabilność w Afganistanie może pośrednio prowadzić do zagrożeń epidemiologicznych; na przykład załamanie kampanii szczepień może pozwolić na ponowne pojawienie się polio, a następnie zarażenie dzieci w regionie. Kolejnym czynnikiem są zmiany klimatyczne: topnienie wiecznej zmarzliny na Syberii spowodowało uwolnienie zarodników wąglika w 2016 r. (wybuch epidemii na Jamale w Rosji po rozmrożeniu tusz reniferów liczących kilkadziesiąt lat).

Klimat Azji Centralnej również się zmienia, a ekstremalne zjawiska pogodowe są coraz częstsze. Odwilż, powódzie lub susze mogą odsłonić zakopane patogeny, jak wspomniane groby wąglika. W Kazachstanie silne powódzie (np. w 2020 r. na zachodzie) spowodowały erozję, która odsłoniła stare miejsca pochówku bydła, co wymagało pilnych działań dekontaminacyjnych ze strony władz.

Innym scenariuszem może być susza prowadząca do migracji większej liczby gryzoni i przenoszenia dżumy bliżej ludzkich siedzib. Tak więc bezpieczeństwo środowiskowe i biologiczne są ze sobą powiązane. Migracja i nieszczelne granice mogą również ułatwiać rozprzestrzenianie się chorób. Azja Centralna jest poprzecinana szlakami handlowymi i migracyjnymi (koncepcja Jedwabnego Szlaku nadal ma zastosowanie we współczesnym handlu i podróżach). Jeśli w jednym kraju w regionie wybuchnie poważna epidemia, może ona szybko dotrzeć do innych obszarów. Dlatego Kazachstan opowiada się za współpracą regionalną w zakresie epidemii.

Warto zwrócić uwagę, że nastąpiły pozytywne zmiany w tym zakresie: podczas pandemii COVID-19 kraje Azji Centralnej

zapewniły wzajemną pomoc (Kazachstan wysłał środki ochrony indywidualnej PPE i testy do Kirgistanu i Tadżykistanu oraz otrzymał pomoc od Uzbekistanu i Rosji).

Część tych państw należy również do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, która koordynuje niektóre normy sanitarne. Z drugiej strony, jak już wspomniano, wspólne doświadczenia związane z pandemią COVID-19 w pewnym stopniu ujednoliciły świadomość zagrożeń biologicznych w regionie. Mówi się o możliwości utworzenia regionalnego centrum lub porozumienia w Azji Centralnej w celu wspólnego reagowania na epidemie.

Mogłoby to na przykład przybrać formę sieci krajowych ośrodków z centrum koordynacyjnym. Kazachstan, jako jedno z bardziej rozwiniętych państw w regionie, mógłby przejąć inicjatywę, oferując platformę dla takiej współpracy. W rzeczywistości sugestia Kazachstanu, aby gościć regionalne Centrum Kontroli Chorób i Bezpieczeństwa Biologicznego pod auspicjami ONZ (wspomniana przez Tokajewa na Zgromadzeniu Ogólnym ONZ 2020), pokazuje, że pozycjonuje się on jako regionalny lider w dziedzinie bezpieczeństwa zdrowotnego.

Podsumowując regionalny krajobraz zagrożeń: Kazachstan i jego środkowoazjatyccy sąsiedzi stoją w obliczu mieszanki naturalnych i spowodowanych przez człowieka zagrożeń biologicznych. Naturalne ogniska (dżuma, wąglik itp.) mogą być równie niebezpieczne, jak te celowe, a te celowe mogą być maskowane jako naturalne. To rozmycie oznacza, że w praktyce zdolności potrzebne do przeciwdziałania obu zagrożeniom są podobne: solidne wykrywanie, szybkie reagowanie, skuteczna komunikacja i współpraca międzynarodowa. Kazachstan przyjął podejście *One Health* (integrujące zdrowie ludzi, zwierząt i środowiska) w budowaniu swojej obrony przed wszystkimi rodzajami zagrożeń biologicznych.

Kazachstańska strategia bezpieczeństwa narodowego w kontekście implikacji polityki nieprolifracji CBRJ – analiza SWOT

Kiedy można zareagować na implikacje polityki nieprolifracji CBRN i sprawdzić, w jaki sposób reżim nieprolifracji realizuje te postanowienia zgodnie z następującymi głównymi dokumentami prawa międzynarodowego regulującymi dostarczanie komponentów CBRN i uzbrojenia? Bardzo interesujące jest podkreślenie, że Kazachstan przestrzega wszystkich dokumentów prawa międzynarodowego regulujących problemy proliferacji CBRJ. Te podstawy prawne są następujące:

- Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons (1970);
- International Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation (ICOC) (2002)⁹;
- Open Skies Treaty (2002)¹⁰;
- New Strategic Arms Reduction Treaty (2010)¹¹;
- Partial Test Ban Treaty (1963);
- Non-Proliferation Treaty (1968).

Republika Kazachstanu nie posiada broni jądrowej. Kazachstan był wcześniej wyposażony w 1410 radzieckich strategicznych głowic jądrowych umieszczonych na swoim terytorium oraz nieujawnioną liczbę taktycznej broni jądrowej, a także elementy

9 International Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation (ICOC), Arms Control Association, 2002, [on-line:] <https://www.arms-control.org/treaties/international-code-of-conduct-against-ballistic-missile-proliferation> – 22 V 2025.

10 Open Skies Treaty, Arms Control Association, 2002, [on-line:] <https://www.armscontrol.org/treaties/open-skies-treaty> – 22 V 2025.

11 New Strategic Arms Reduction Treaty, Arms Control Association, 2010, [on-line:] <https://www.armscontrol.org/treaties/new-strategic-arms-reduction-treaty> – 22 V 2025.

biologiczne i chemiczne, i całkowicie określił się jako strefa wolna od komponentów CBRN. Zasadniczym komponentem sił zbrojnych realizujących zadanie odstraszenia potencjalnego agresora miały stać się Strategiczne Siły Jądrowe (SNF).

W ich ramach Kazachstan zainicjował rezolucję Zgromadzenia Ogólnego ONZ wzywającą do ustanowienia Międzynarodowego Dnia Przeciwko Próbowi Jądrowym, zainauguowanego w 2010 r., w celu wsparcia Traktatu o Całkowitym Zakazie Prób Jądrowych (CTBT)¹²; podpisał i ratyfikował Traktat o Zakazie Broni Jądrowej (TPNW). Był też jednym z pierwszych 50 państw-stron traktatu, gdy wszedł on w życie 22 stycznia 2021 r. Należy zauważyć, że prezydent Republiki Kazachstanu Tokajew zaproponował utworzenie specjalnego organu wielostronnego – Międzynarodowej Agencji Bezpieczeństwa Biologicznego (IABS) – na podstawie Konwencji o Zakazie Broni Biologicznej z 1972 r. (BWC) na 75. sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych w 2020 r.¹³ W dyskusjach dotyczących IABS przewijała się kwestia strukturalna. Początkowa koncepcja prezydenta Tokajewa zakładała, że działania IABS będą kierowane przez BWC, ale podmiot ten prawdopodobnie będzie podlegał Sekretarzowi Generalnemu ONZ. Odzwierciedla to dziwność wśród traktatów o nierozprzestrzenianiu i rozbrojeniu polegające na tym, że BWC nie obejmuje żadnego ważnego podmiotu wdrażającego, jak ma to miejsce w przypadku jej odpowiedników dotyczących broni jądrowej i chemicznej,

12 *Nuclear Disarmament Kazakhstan: Part of Nuclear Disarmament Resource Collection* [fact sheet], [on-line:] <https://www.nti.org/analysis/articles/kazakhstan-nuclear-disarmament/> – 22 V 2025.

13 D. Omirgazy, *International Day for Disarmament and Non-Proliferation Awareness: Kazakhstan's Significance Role*, *The Astana Times*, 5.03.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/03/international-day-for-disarmament-and-non-proliferation-awareness-kazakhstans-significant-role/> – 22 V 2025.

a także innych unikalnych uwarunkowań prawnych obecnego systemu¹⁴.

Uwzględniając powyższe, należy opracować analizę SWOT dotyczącą strategii bezpieczeństwa narodowego Kazachstanu w zakresie nierozprzestrzeniania potencjału CBRN.

Schemat 1. Strategia bezpieczeństwa narodowego Kazachstanu w zakresie nierozprzestrzeniania potencjału CBRN

Źródło: opracowanie własne.

14 *Lessons Learned from Kazakhstan for 2024: On the Front Lines of Nuclear and Biological Risks*, ed. F. Femia, Washington 2023, s. 15-16.

Wnioski

Nieprolifercja broni biologicznej stała się integralnym elementem międzynarodowego systemu bezpieczeństwa i ważnym aspektem bezpieczeństwa narodowego wielu państw.

Niniejsze badanie wykazało, że zagrożenia biologiczne są złożone i interdyscyplinarne, wpływają nie tylko na domenę wojskową, ale także na zdrowie publiczne, gospodarkę, przestrzeń informacyjną i stosunki dyplomatyczne. W pierwszej części zawarto podstawy teoretyczne: przedstawiono definicję broni biologicznej i klasyfikację czynników biologicznych, przeanalizowano historyczne przykłady ich użycia i środków zaradczych, a także rozważono istniejące międzynarodowe instrumenty prawne – od kompleksowej BTWC po specjalne rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ i działania odpowiednich organizacji międzynarodowych (takich jak WHO i – adekwatnie – OPCW w przypadku toksyn).

Analiza ta pozwala nam stwierdzić, że społeczność międzynarodowa stworzyła dość jasne ramy normatywne potępiające broń biologiczną i prawie wszystkie państwa dzielą rozumienie niedopuszczalności jej użycia.

Jednak brak solidnych mechanizmów weryfikacji i nowoczesne wyzwania technologiczne (np. bioinżynieria i biologia syntetyczna) tworzą luki w systemie nieprolifercji, które mogą zostać wykorzystane przez zdeterminowane podmioty. W związku z tym istnieje pilna potrzeba aktualizacji i wzmocnienia globalnego systemu poprzez zwiększenie przejrzystości, budowanie zaufania i ewentualne ustanowienie nowych mechanizmów monitorowania i reagowania na zagrożenia biologiczne.

W ramach badań na przykładzie Kazachstanu zademonstrowano, w jaki sposób kwestie bezpieczeństwa biologicznego są zintegrowane na szczeblu krajowym. Kazachstańska Strategia Bezpieczeństwa Narodowego w ostatnich latach wyraźnie uznaje zagrożenia biologiczne za jeden z kluczowych elementów kompleksowego

bezpieczeństwa państwa, obok tradycyjnych i innych nietradycyjnych zagrożeń¹⁵.

Konkretne kroki, takie jak przyjęcie Ustawy o bezpieczeństwie biologicznym z 2022 r.¹⁶, modernizacja nadzoru sanitarno-epidemiologicznego i rozwój potencjału naukowego, potwierdzają zaangażowanie Kazachstanu w proaktywne podejście do zarządzania ryzykiem w zakresie zagrożeń biologicznych.

Inicjatywa prezydenta Kasyma-Żomarta Tokajewa zakładająca utworzenie Międzynarodowej Agencji Bezpieczeństwa Biologicznego wynika z bogatego doświadczenia Kazachstanu w zakresie nierozprzestrzeniania broni masowego rażenia (przede wszystkim jego spuścizny w zakresie rozbrojenia jądrowego) i odzwierciedla chęć wniesienia tego doświadczenia do globalnego bezpieczeństwa.

Powszechne poparcie udzielone rezolucji ONZ w sprawie rozpoczęcia rozważań nad tą inicjatywą świadczy o jej istotności. Jeśli zostanie ona wdrożona, może jakościowo zmienić architekturę systemu nierozprzestrzeniania broni biologicznej, a tym samym zapewnić społeczności międzynarodowej skuteczne narzędzie do monitorowania zgodności z zakazem broni biologicznej i koordynowania wysiłków w zakresie bezpieczeństwa biologicznego.

Analiza zagrożeń biologicznych i toksycznych w Azji Centralnej wykazała, że region ten stoi w obliczu zarówno unikalnych zagrożeń (naturalne ogniska dżumy i wąglika, dziedzictwo radzieckiego programu broni biologicznej), jak i wspólnych globalnych wyzwań (bioterroryzm i pandemie). Neutralizacja tych zagrożeń wymaga połączenia środków krajowych (wzmocnienie służb antyepidemicznych, zabezpieczenie niebezpiecznych materiałów biologicznych, edukacja ludności) i współpracy międzynarodowej (wymiana informacji, wspólne ćwiczenia szkoleniowe,

15 A. Satubaldina, *op. cit.*

16 B. Имамниязов [Б. Имамниязов], *Tokayev Signed the Law...*

transgraniczna kontrola chorób). Kazachstan był inicjatorem i aktywnym uczestnikiem takiej współpracy, postrzegając ją jako rozszerzenie swojej krajowej polityki bezpieczeństwa.

Kluczowym wnioskiem jest to, że przejrzystość i otwartość są potężnymi narzędziami w walce z zagrożeniami biologicznymi: budują zaufanie (zapobiegając upolitycznieniu kwestii bezpieczeństwa biologicznego) i ułatwiają zbiorową identyfikację i powstrzymanie rzeczywistych zagrożeń, niezależnie od tego, czy jest to epidemia, czy podejrzana aktywność.

Bibliografia

- Arms Control Association, *UN Security Council Resolution 1540 at a Glance* [fact sheet], 2021.
- Casablanca T., *No, Washington Is Not Operating Bioweapon Labs in Central Asia*, International Policy Digest, 9.12.2023, [on-line:] <https://intpolicydigest.org/the-platform/no-washington-is-not-operating-bioweapon-labs-in-central-asia/>.
- Imamniázov B. [Имамниязов Б.], *Tokayev Signed the Law on Biological Security*, Tengrinews.kz, [on-line:] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-rasskazal-gde-esch-mojet-poyavitsya-aes-581741/.
- International Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation (ICOC), Arms Control Association, 2002, [on-line:] <https://www.armscontrol.org/treaties/international-code-of-conduct-against-ballistic-missile-proliferation>.
- Korenev E., *SŠA prevrašaet Kazahstan v poligon dlâ biologičeskikh issledovanii*, media projekt „Evraziâ-Èkspert”, Moskva, 29 sentâbrâ 2022 god [Корнев Е., *США превращает Казахстан в полигон для биологических исследований*, медиа проект „Евразия-Эксперт”, Москва, 29 сентября 2022 год], [on-line:] <https://eurasia.expert/ssh-prevrashchayut-kazahstan-v-poligon-dlya-biologicheskikh-isledovaniy/>.
- Lessons Learned from Kazakhstan for 2024: On the Front Lines of Nuclear and Biological Risks*, ed. F. Femia, Washington 2023.

- New Strategic Arms Reduction Treaty, Arms Control Association, 2010, [on-line:] <https://www.armscontrol.org/treaties/new-strategic-arms-reduction-treaty>.
- Nuclear Disarmament Kazakhstan: Part of Nuclear Disarmament Resource Collection* [fact sheet], [on-line:] <https://www.nti.org/analysis/articles/kazakhstan-nuclear-disarmament/>.
- Omirgazy D., *International Day for Disarmament and Non-Proliferation Awareness: Kazakhstan's Significance Role*, The Astana Times, 5.03.2024, [on-line:] <https://astanatimes.com/2024/03/international-day-for-disarmament-and-non-proliferation-awareness-kazakhstans-significant-role/>.
- Open Skies Treaty, Arms Control Association, 2002, [on-line:] <https://www.armscontrol.org/treaties/open-skies-treaty>.
- Satubaldina A., *Kazakhstan Adopts Updated National Security Strategy, Reflects New Challenges*, The Astana Times, 22.06.2021, [on-line:] <https://astanatimes.com/2021/06/kazakhstan-adopts-updated-national-security-strategy-reflects-new-challenges/>.
- Tucker J.B., *War of Nerves: Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda*, New York 2006.

Zakończenie

Kazachstan, kraj położony na styku Europy i Azji, stanowi przestrzeń wyjątkową w skali globalnej. Historia jego ziem to historia koczowniczych imperiów, sowieckiej modernizacji oraz trudnego procesu budowy nowoczesnej państwowości po 1991 r. To także historia spotkania wielu kultur, religii i języków, które ukształtowały tożsamość społeczeństwa kazachstańskiego. Współczesny Kazachstan to państwo dynamicznych przemian – świadome swoich zasobów naturalnych, strategicznego położenia i potencjału społecznego – ale jednocześnie obciążone trudnym dziedzictwem XX w. i ograniczeniami systemu politycznego.

Pytanie, które stało się tytułem niniejszej monografii – *Бағытың қандай Қазақстан?* [Dokąd zmierzasz, Kazachstanie?] – wybrzmiewa w analizach autorów w niemal każdym wymiarze. Dotyczy ono relacji państwa z obywatelami, jego miejsca w świecie, wizji rozwoju gospodarczego i polityki pamięci, strategii bezpieczeństwa i codziennych wyborów społecznych. Kazachstan jest bowiem państwem pogranicza – geograficznego, kulturowego, politycznego – a jego przyszłość w dużym stopniu zdeterminuje także przyszłość całej Azji Centralnej.

Praca, którą Czytelnik trzyma w rękach, jest rezultatem wysiłku wielu polskich i zagranicznych badaczy z różnych dziedzin:

politologii, historii, ekonomii i stosunków międzynarodowych. W zebranych rozdziałach przedstawiono różnorodne aspekty funkcjonowania tego kraju, łącząc perspektywę historyczną z aktualnymi wyzwaniami. Całość podzielono na kilka bloków tematycznych: społeczeństwo i demografia, religia i kultura, historia i pamięć, system polityczny i gospodarka oraz bezpieczeństwo i stosunki międzynarodowe.

Pierwszą grupę zagadnień stanowiły teksty poświęcone strukturze etnicznej i migracjom. Manara Kalybekova i Altyn Ualtayeva omówili współczesną sytuację etnodemograficzną Kazachstanu, zwracając uwagę na wpływ repatriacji Kazachów i integracji mniejszości narodowych. Joachim Diec rozwinął temat wielokulturowości, przeanalizował zarówno dziedzictwo radzieckie, jak i wyzwania związane z nowymi falami migracji zarobkowych i powrotami diaspory. Oba opracowania pokazują, że społeczeństwo Kazachstanu jest mozaiką grup etnicznych, co czyni politykę tożsamościową i integracyjną jednym z kluczowych wyzwań państwa.

Drugą ważną sferą badań była religia oraz polityka kulturowa. Anzhela Kayumova przeanalizowała rolę islamu w polityce religijnej Kazachstanu, opisując działania władz na rzecz równowagi między bezpieczeństwem wewnętrznym a podtrzymywaniem tradycyjnych wartości. Z kolei Dymitr Romanowski przybliżył dzieje prawosławia w przestrzeni eurazjatyckiej, wskazał przy tym na specyfikę funkcjonowania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w realiach świeckiego państwa. Elżbieta Żak omówiła natomiast strategię językowe, akcentując znaczenie dwujęzyczności – język rosyjski i kazachski – dla budowy nowoczesnej tożsamości narodowej i obywatelskiej. Te trzy teksty ukazują Kazachstan jako państwo wielowyznaniowe i wielojęzyczne, poszukujące równowagi między różnymi wymiarami tożsamości.

Kolejny blok poświęcono kwestii historii i jej politycznych funkcji. Jerzy Gordziejew przeanalizował radzieckie podręczniki historii Kazachstanu i pokazał ich ideologiczny charakter oraz

marginalizowanie kazachskiej narracji narodowej. Dmitriy Panto podjął trudny temat Wielkiego Głodu lat 1930-1933 – przedstawił go zarówno jako tragedię społeczną, jak i przedmiot debat o charakterze prawnym i politycznym. W obydwu rozdziałach zaakcentowano, że pamięć historyczna jest nie tylko kwestią naukową, lecz także elementem kształtowania współczesnej świadomości społecznej i tożsamości państwa.

Znaczną część tomu zajęły analizy dotyczące systemu politycznego i gospodarki. Krystian Pachucki-Włosek przyjrzał się nieformalnym strukturom władzy po odejściu Nursułtana Nazarbajewa, ukazał przy tym rolę klanów, oligarchów i służb specjalnych. Anna Jach zinterpretowała przywództwo Nazarbajewa i Tokajewa jako próbę stworzenia modelu „oświeconego autokraty”, a Konrad Kołodziejski szczegółowo omówił reformy konstytucyjne z lat 2017-2022, wskazując na ich znaczenie w przekształcaniu ustroju państwa. Bartosz Hordecki badał retorykę polityczną prezydenta Tokajewa i skonfrontował ją z rzeczywistością polityczną. Katarzyna Kosowska przeanalizowała zaś politykę makroekonomiczną; zwróciła uwagę na reformy fiskalne, dywersyfikację gospodarki i wyzwania związane z sektorem surowcowym. Wspólnym mianownikiem tych opracowań jest pytanie o kierunek modernizacji Kazachstanu i granice możliwych reform.

Ostatni blok tematyczny skoncentrowany jest na relacjach międzynarodowych i bezpieczeństwie. Sofii Pishchanska badała znaczenie Morza Kaspijskiego dla polityki regionalnej, a Robert Roszkowski przeanalizował rolę Kazachstanu w Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Vakhtang Maisaia omówił kwestie nieprolifracji broni biologicznej i wskazała na zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego z tego wynikające. Jan Brodowski przedstawił relacje Kazachstanu z Gruzją, łącząc perspektywę polityczną i gospodarczą. Z kolei Eugeniusz Portny i Karolina Zub-Lewińska opisali Kazachstan jako przestrzeń tranzytu i schronienia dla obywateli rosyjskich uciekających przed mobilizacją w 2022 r. Ten

zestaw rozdziałów ukazuje państwo jako aktywnego uczestnika regionalnych procesów bezpieczeństwa, zmuszonego do ciągłego balansowania w polityce zagranicznej.

Wszystkie rozdziały łączy interdyscyplinarne podejście, a także koncentracja na pytaniu, dokąd zmierza Kazachstan w XXI w. Autorzy zaprezentowali państwo stojące w obliczu wyzwań związanych z modernizacją polityczną, gospodarczą i społeczną, jednocześnie obciążone dziedzictwem sowieckiej przeszłości i autorytarnego modelu władzy. Kazachstan jawi się jako laboratorium transformacji w warunkach niestabilnego otoczenia międzynarodowego i dynamicznych przemian wewnętrznych.

Zebrane analizy prowadzą do kilku kluczowych obserwacji:

- Kazachstan stoi przed wyzwaniem, jakim jest redefinicja własnego systemu politycznego. Próby reform są widoczne, ale nadal balansują między autorytaryzmem a potrzebą modernizacji.
- W sferze społecznej i kulturowej trwa proces poszukiwania równowagi między wieloetnicznością, wielowyznaniowością a spójną tożsamością narodową.
- Gospodarka oparta na surowcach wymaga dywersyfikacji i wzmocnienia sektora innowacyjnego, aby sprostać globalnym trendom transformacji energetycznej.
- W polityce zagranicznej Kazachstan będzie kontynuował strategię wielowektorowości, starając się balansować między Rosją, Chinami i Zachodem, co czyni go aktorem kluczowym dla stabilności Eurazji.
- Pamięć historyczna – zwłaszcza w kontekście Wielkiego Głodu i narracji postsowieckiej – staje się narzędziem polityki tożsamościowej i ważnym elementem legitymizacji władzy.

Monografia nie udziela ostatecznej odpowiedzi na pytanie: *Бағытың қандай Қазақстан?* [Dokąd zmierzasz, Kazachstanie?]. Pokazuje jednak, że przyszłość tego państwa zależy będzie od zdolności jego elit do łączenia modernizacji politycznej

i gospodarczej z utrzymaniem stabilności społecznej oraz od umiejętności adaptacji do przemian globalnych. Kazachstan, choć często niedostrzegany na Zachodzie, odgrywa coraz większą rolę w regionalnej i światowej architekturze bezpieczeństwa i współpracy gospodarczej.

Odpowiedź na pytanie tytułowe pozostaje otwarta – i być może właśnie w tym tkwi największa wartość tej książki. Pokazuje ona bowiem, że Kazachstan jest państwem „w drodze”: świadomym swojego potencjału, ale też ograniczeń, szukającym nowej tożsamości, ale nadal zakorzenionym w doświadczeniach XX w., aspirującym do nowoczesności, ale ciągle naznaczonym przez autorytarne dziedzictwo. To kraj, którego przyszłość będzie kształtowana przez napięcie między tradycją a nowoczesnością, lokalnością a globalizacją, stabilnością a zmianą.

Wieloautorska monografia naukowa pt. *Бағытың қандай Қазақстан? Kazachstan a XXI wiek. Wyzwania, zmiany, perspektywy*, której autorzy są cenionymi ekspertami w badanej tematyce, została sfinansowana i zrealizowana z grantu w ramach konkursu ID.UJ na współpracę Uniwersytetu Jagiellońskiego z otoczeniem społeczno-gospodarczym, zatytułowanego *Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku*.

Redakcja

Indeks osobowy

- Abajew Dauren 209, 212, 214, 216
Abdiyev K.S. (Абдиев К.С.) 20
Abdrahmanow Kajrat 209
Abdykalikowa Gulzara 212
Abdylkasymowa Madina 209
Aben E. 87
Abisz Samat 272
Abiyev Y.M. 57
Absalyk A. (Абсалык А.) 131
Abulhair, chan kazachski 141
Abuova N. 356
Abylhožin Ž. (Абылхожин Ж.)
161
Achmetow Kyat 190
Aimoldina A. 59
Ajmagambetow Ashat 215
Akaeva H. (Акаева Х.) 224
Akanova D.K. (Аканова Д.Х.) 183
Akczulakow Ural 215, 218
Akkenženow Erlan 220
Akkuly Sultan-Han (Аккулы Султан-Хан) 248
Aktas A. 385
Akynova D. 59
Aldažumanov K. (Алдажұманов К.) 161
Al-Farabi Abu Nasr 9, 141, 193
Alijew Nurali 224
Alijew Rachat (Aliyev R. / Алиев Р.) 257-259
Alnazarow Akmaral 221
Amanžolova D.A. (Аманжолова Д.А.) 188-189
Amanzhalova Zulfiya 373
Andirzhanova G.A. (Андиржанова Г.А.) 240
Angold M. 103
Anisimova N. (Анисимова Н.) 70
Applebaum Anne 162
Aptayev B. (Аптаев Б.) 253
Arida R.M. 110
Arinova O.T. (Аринова О.Т.) 181
Arinow Czingis 220
Artemev M. (Артемьев М.) 188
Artykbajew Žambyl (Artykbaev Ž. / Артыкбаев Ж.) 160-161
Arzaman Maksat 186
Asanbajew Erik 247

- Asanova S.A. (Асанова С.А.) 111
 Astahov I. (Астахов И.) 224
 Asylbek B. (Асылбек Б.) 268
 Asylbekov M.H. (Асылбеков М.Х.)
 29
 Aszymbajew Danijar 179, 194
 Atabajew Derija 431
 Atadžanova S.Ė. (Атаджанова С.Э.) 111
 Atałykow Aslan 76
 Atamkulow Bejbut 212, 217
 Atatürk Mustafa Kemal 188, 236
 Atpajew K. 160
 Azhenova Galiya 53-54
 Azar Ginijat 215, 217

 Əbilqožin Ž. (Əbilqožin Ж.) 161

B
 Bachruszyn Siergiej 128
 Bagidoła Nursułtan 186
 Bahyt I. (Бахыт И.) 77
 Baizakova Z. 428
 Bajor Piotr 9
 Bajtursynuły Achmet 187
 Balajewa Aida 212, 220
 Baltatarowa Jewgienija (Baltatarowa Evgeniá / Балтатарова Евгения) 69
 Bałgimbajew Nurlan 258
 Banaskiewicz Magdalena 9
 Barro A. 330, 341, 350
 Bartłomiej I, patriarcha Konstantynopola 103, 109-110
 Batyršin R.I. (Батыршин Р.И.) 112
 Bazilewicz Konstantin (Bazilevič K. / Базилевич К.) 128-143
 Beasley V. 290
 Bejsembajew Gani 221
 Beketajew Marat 209, 212, 217
 Bekmachanow Ermuchan (Bekmachanov E. / Бекмаханов Е.) 142, 144-145, 149
 Bekmachanowa Naila (Bekmachanovna N. / Бекмаханова Н.) 142, 144-145, 149
 Bektanow Murat 215, 217, 331
 Bektenow Olžas 206, 214, 219-220, 227-229
 Belávskij M. (Белявский М.) 137, 139
 Belisle J. 290
 Bendrat A. 290
 Berke, chan Złotej Ordy 45
 Bepalov A. (Беспалов А.) 195
 Beysembayev S. (Бейсембаев С.) 275
 Birtanow Elžan 209, 213
 Bitzer L.F. 289
 Black Edwin 288-289, 292
 Blaire Tony 264
 Bodio T. 87
 Bolatžan Al-Farabi 91
 Boranbajew Kajrat 225
 Bozumbajew Kanat 209, 213
 Brekeszew Serikkali 214, 218
 Brodowski Jan 465
 Bubnow Andrijej 128
 Bukejchanow Alichan 151
 Burákov Ů.F. (Буряков Ю.Ф.) 112
 Bush George W. 290
 Butenko M. (Бутенко М.) 344

C
 Cameron Sarah (Kameron S. / Камерон С.) 168, 170
 Campbell K.K. 290
 Caron J.F. 303

- Casablanca T. 450
 Chawryło K. 72, 75
 Chodubski A. 206
 Chruszczow Nikita 47, 128
 Clément O. 103
 Clinton Bill 290
 Cohen A. 258
 Conquest Robert (Konkvest R. /
 Конквест Р.) 163
 Cornell S.E. 330, 341, 350
 Cunningham M.B. 96
 Cyryl, patriarcha moskiewski 108,
 110
 Czebotariew Andriej 256, 262
 Czczott Joanna 55
 Czyngis-chan, władca Imperium
 Mongolskiego 88, 137

 Dairova O. (Даирова О.) 23
 Dalenow Ruslan 213
 Diec Joachim 464
 Dmitrúk N.V. (Дмитрюк Н.В.)
 176
 Domnin S. 346
 Dosanow Dimasz 272
 Drobny N. (Дробны Н.) 225
 Dubrowskij A. (Дубровский А.)
 143
 Dudek A. 178
 Duisenowa Tamara 209
 Duwanow Siergiej (Duvanov C. /
 Дуванов С.) 48
 Dziarnowska Marzena 9
 Dżabajew Dżambuła 135

 Egeł kyzy L. (Егель кызы Л.) 50
 Erdogan Redżep 185
 Ermekbajew Nurlan 209, 212

 Eruygur B. 385
 Esposito J.L. 114

 Fedorov Yu. (Федоров Ю.) 21
 Focht Anastasja (Foht A. / Фохт А.)
 128
 Femia F. 457

 Gabriel, archanioł 89
 Gabryś Marcin 9
 Gandhi Mahatma 251
 Garibaszwili Irakli (Garibashvili
 Irakli) 389-391
 Gawęcki Marek 265
 Giffen James 258
 Golovickij R. (Головицкий Р.) 71
 Gołoszczokin Filipp 161
 Gorbaczow Michaił 88, 97, 268
 Gordziejew Jerzy 464
 Gorovcova M. (Горовцова М.) 72
 Górecki W. 259, 265, 268, 301, 330,
 385
 Griffin S. 111
 Grochmalski P. 236, 295
 Grossman M.B. 291
 Grygiel J.J. 364
 Grysińska-Jarmuła K. 125
 Gukowski Aleksiej 128
 Gurbanov Y. 365, 367-368
 Guriev Siergiej 248, 264, 266, 269

 Haidar A. 378
 Haldarova D. (Халдарова Д.) 24
 Harakas Stanley 108
 Hausmann R. 297
 Hogan M.J. 290
 Hordecki Bartosz 290, 465

- Ibadildin N. 313
 Iljin Jurij 215, 217
 Ilmiński N.I. 113
 Imamniázov B. (Имамниязов Б.) 441, 459
 Imanow Amangeldy 134
 Inoziemcew Władisław (Inozem-
 tsev V.) 76
 Insebayeva S. 295
 Ionova Y. (Ионова Е.) 271
 Isabaeva S. (Исабаева С.) 194
 Ivašenko N. (Иващенко Н.) 176,
 179
 Iwan III, wielki książę moskiewski
 96
 Iwaniszwili Bidzina 389, 391
 Izbastina Karlyga 225
 Izbastin Beket 225
 Izbastin Muhamed 225

 Jach Anna 7, 465
 Jamieson K.H. 290
 Janusz B. 365
 Jarosiewicz Aleksandra 247, 268,
 321, 323
 Jezus Chrystus 93, 104, 109
 Jonassohn Kurt 166
 Jones G. 98

 Kabyldinow Z. (Қабылдинов З.) 131
 Kadyraliyeva A. 57
 Kaipbaeva A.T. (Каипбаева А.Т.)
 142
 Kajyrtajuly M. 225
 Kalaitzidis P. 106
 Kaletajew Darhan 209
 Kalybekova Manara 464
 Kałużny R. 406

 Karabajew Marat 220
 Karaszykiejew Erbol 214, 218
 Karcow Władimir (Karcov V. /
 Карцов В.) 126-127
 Karimov S. (Каримов С.) 52
 Kassenova Nargis 378
 Kasymbek Ženis 209, 212
 Kasymov A. (Касымов А.) 22
 Kasymow Kalmuhanbet 209
 Kasymow Kenesary 132, 143
 Kasymow Sarżan 132
 Kawelaszwili Micheil 398
 Kayumova Anzhela 464
 Każybek Erdek 187
 Kellener-Heinkele B. 178, 180, 185
 Kemelbaj Ė. (Кемелбай Э.) 353
 Kerej, chan kazachski 45
 Kernell S. 290
 Kindler Robert (Киндлер Р.) 166-
 168
 Klimenko D. 50
 Kilybayeva S. 313
 Kim Wiaczesław 226
 Kirow Siergiej 128
 Kobachidze Irakli (Kobakhidze
 Irakli) 385, 388, 391
 Kojgeldiew M. 160
 Kojszynbajew Galymżan 220
 Kołodziejski Konrad 465
 Kołtaszow Wasilij 251
 Korenev E. (Коренев Е.) 444
 Kosowska Katarzyna 7, 195, 465
 Koszerbajew Ermek 220
 Kozina V.V. (Козина В.В.) 29
 Kozybajew M. (Kozybaev M. / Ко-
 зыбаев М.) 160-161
 Kryłow Iwan 133
 Kuantyrow Alibek 214, 218

- Kubaj Arman 193
 Kucera J. 264
 Kuczum, chan syberyjski 138
 Kuczyński G. 273
 Kulibajew Timur (Kulibaev Timur / Кулибаев Тимур) 223-224, 226-227, 272
 Kulikova Y.A. (Куликова Ю.А.) 236
 Kumar M.J. 291
 Kunanbajew (Kunanbajuly) Abaj 132-133, 299
 Kunariā G. (Кунария Г.) 345
 Kuryłowicz Michał 178, 250
 Kuszykiewicz-Fedurek A. 427
 Kuttykadam Siejdachmiet 247
 Kuypers J.A. 291

 Ҷajsar A. (Ҷайсар А.) 353
 Kojgeldiew M. (Ҷojgeldiev M. / Қойгелдиев М.) 160-161

 Lahanuly N. (Лаханулы Н.) 78
 Laliashvili Nikoloz 386
 Landau J.M. 178, 180, 185
 Lee Kuan Yew 264-265
 Legucka A. 373
 Lemkin Rafał 169-170
 Lempp J. 295
 Lermontow Michaił 133
 Letnákov D.Ě. (Летняков Д.Э.) 178-179
 Lieven D. 96
 Lim E.T. 290
 Limonow Eduard 322
 Lincoln Abraham 251
 Lipiński A. 244, 313
 Lubojemski A.M. 427

 Łakomiak K. 371
 Łyszczak P. 364

 Madijew Žaslan 220
 Magulov M.B. 416
 Mahomet, prorok 89
 Maisaia Vakhtang 465
 Malik Murzalin 386
 Mamašuly A. (Мамашулы А.) 160, 186
 Mamedov Aleksiej (Мамедов А.В.) 276
 Mamin Askar 206-207, 210-213, 227-228
 Mamyrganova M. (Мамырханова М.) 223
 Mamyšev Ž. (Мамышев Ж.) 223
 Maresz T. 125
 Marks K. 144
 Masimow Karim 207, 272, 330-331
 Mayer S. 295
 Mazorenko D. (Мазоренко Д.) 354
 Mazur M. 180, 182-183, 192
 McLeod H. 98
 Medeuova Dana 225
 Mehdiyoun K. 366
 Mendybajew Sagyndyk (Mendybajev S. / Мендыбаев С.) 258-259
 Meyendorff J. 110
 Miedwiediew Dmitrij 68
 Miedzińska M. 427
 Michajłow Walery (Mihajlov V. / Михайлов В.) 160
 Mironowicz E. 194, 196
 Mishina Y.A. (Мишина Е.А.) 241
 Moiseev V. (Моисеев В.) 130-131
 Mojsiewicz S. 403
 Mojzesz, prorok 93

- Moltmann J. 105-106, 108-109
 Mölder H. 313
 Muhamediárova Ž. (Мухамедиярова Ж.) 226
 Muhamediuly Arystanbek 209, 212
 Muhin V. 418
 Mukankyzy M. (Муканкызы М.) 245
 Musaev, Kenesbaj 185
 Musin Bagdat 215, 218
 Musin Kanat 215, 217
 Myrzabosynow Erbol 221
 Myrzahmetow Askar 209
- Nagaspajew Ersajyn 220
 Naimark Norman M. 165-166
 Nakispekova A. 51, 348, 354
 Nazarbajewa Alija 224
 Nazarbajewa Dariga 224
 Nazarbajewa Dinara 226
 Nazarbajew Bołat 225
 Nazarbajew Nursultan (Elbasy) 10, 53, 91, 159, 179-181, 184, 186, 189-190, 203-208, 210, 216, 218-219, 221-228, 230, 234-253, 257-259, 261, 264-270, 272-273, 275, 277-278, 298, 303, 320-324, 326-331, 333-334, 339-341, 343, 346, 350, 352, 357, 371-373, 389, 432, 465
 Neustadt R. 290
 Niázov-Adyldžan R. (Ниязов-Адылджян Р.) 186-188
 Niemiec J. 271
 Nikitina S.A. (Никитина С.А.) 181, 183
- Nikon, patriarcha moskiewski 96
 Nurmakov N. 189
 Nurtleu Murat 220, 225, 377
 Nurzigitow Nuržan 220
 Nysanbajew Erlan 220
- Obama Barack 290
 Ochman Krzysztof 47-48, 347
 Ogonovskaâ I. (Огоновская И.) 127
 Ohayon Isabelle (Ogajon I. / Огайон И.) 164-165
 Olcott Martha Brill 91, 163-164
 Ołędzki J. 341, 388
 Omarbiekow T. (Omarbekov T. / Омарбеков Т.) 160-161
 Omarow Saparhan 212
 Omelan G. 367-368, 374
 Omirgazy D. 340, 345, 351-352, 377, 385, 456
 Orazgaliyeva M. 371
- Pachucki-Włosek Krystian 7, 277, 313, 465
 Panarin S.A. (Панарин С.А.) 193
 Pankratowa Anna (Pankratova A.M. / Панкратова А.М.) 128-129, 131, 133
 Panto Dmitriy 465
 Papuaszwili (Papuashvili) Szalwa 391
 Parry-Giles S.J. 290
 Paweł I, cesarz Rosji 131
 Pełczyński G. 144
 Perrie M. 96
 Petrenko O. (Петренко О.) 181
 Pierce D.L. 291
 Piotr Wielki, cesarz Rosji 97

- Pishchanska Sofiia 465
 Polyan P.M. (Полян П.М.) 15
 Popławski K. 374
 Portny Eugeniusz 7, 465
 Prohvatilov V. (Прохватилов В.) 184
 Proskurin V.N. (Проскурин В.Н.) 112
 Pugaczow Jemeljan 131, 142, 146
 Puszkin Aleksandr 133
 Putin Władimir 67, 71, 73, 191, 322-323

Raimow Madi 194
 Romanowski Dumitr 464
 Romašenko S. (Ромашенко С.) 77
 Roszak S. 125
 Roszkowski Robert M. 465
 Rudenshiold E. 355
 Rusakova V. (Русакова В.) 245
 Rybakov B. (Рыбаков Б.) 137
 Ryskozha B. (Рыскожа Б.) 252

Sadenow Erzan 221
 Sagadijew Erlan 209
 Sagintajew Bakytzan 206-210, 213, 227-228
 Saharov A. (Сахаров А.) 128
 Sajasat Nurbek 220
 Salhani Claude 89
 Sandybaeva N.A. (Сандыбаева Н.А.) 176
 Sandžijew Igor 69-70
 Saparbajew Berdibek 212
 Saparow Ajdarbek 220
 Sapronova Ü. (Сапронова Ю.) 73
 Sarembajew Erlan 220
 Saruar A. (Сапуар А.) 31
 Satpajew Dosym 256, 261-262
 Satubaldina A. 346, 354, 439, 459
 Satybaldyuly Kajrat (Satybaldy Kajrat / Сатыбалды Кайрат) 224
 Sazonov V. 313
 Scott P. 98
 Serdečnova E. (Сердечнова Е.) 182
 Serzhanova V. 263
 Sharp J.M.O. 407
 Shayakhmetova Z. 349
 Shirin A. 108
 Shukuralieva N. 244, 313
 Skljär Roman 213, 215, 217, 220
 Skobelski R. 412
 Sigov Y. (Сигов Ю.) 87
 Simakova O. (Симакова О.) 31
 Smailow Alihan (Smailov A.A. / Смаилов А.А.) 206, 209, 212, 214-216, 219, 227-229, 390
 Smayyl M. (Смайыл М.) 260
 Smirnova N. (Смирнова Н.) 71
 Smith S. 290
 Sokołowski W. 177, 180
 Stalin Józef 97, 128, 161, 163-166
 Starr F. 330
 Strzelecka M. 125
 Sulejmenova Ė.D. (Сулейменова Э.Д.) 183
 Sulejmenow Timur 209
 Suleymanov A.F. (Сулейманов А.Ф.) 240
 Sullivan Ch.J. 303
 Sultanow Bahyt 209, 214, 216
 Suny R.G. 96
 Svante C.E. 296
 Sydyknazarov M.A. 177, 180

- Syrym, kazachski batyr 139
 Szajachmetow Żumabaj 143
 Szakkalijew Arman 220
 Szamszidinowa Kuljasz 213
 Szapkenow Serik 215, 218
 Szaripbajew Kajrat 272
 Szełgunow Wiktor (Shelgunov V. / Шелгунов В.) 258-259
 Szojgu Siergiej (Šojgu Sergej) 71-73, 80
 Szopa M. 424
 Szymanek J. 236, 263, 295
 Szymański M. 259, 313
 Szyszlak T. 428
- Tairov R. (Таиров Р.) 73
 Tajmanow (Tajmanov / Tajmanuly) Isataj 142-143
 Takijew Madi 220
 Talapuly A. (Талапулы А.) 193
 Tasmagambetow Imangali 209
 Tatimow M. (Tatimov M. / Татимов М.) 160-161
 Tengri, bóstwo 87
 Tewekkiel, chan kazachski 138, 145
 Thibault H. 295
 Theokritoff E. 96
 Timczenko Anton (Timchenko A. / Тимченко А.) 241, 270-271, 278
 Tlegenova A. (Тлегенова А.) 275
 Tleuberdi Muhtar 215, 217
 Tlejbaev S. (Тлейбаев С.) 131
 Tofanúk E. (Тофанюк Е.) 73
 Togzhanov G. 189
 Tokajew Kasym-Żomart (Tokayev Kassym-Jomart) 53, 77, 91, 189-191, 195-196, 203-204, 206, 214-219, 221-230, 234-235, 237, 249-250, 252, 259-261, 263, 267-275, 277-278, 287-289, 293, 298-313, 321-322, 327, 329-331, 334-335, 339-341, 343-357, 374-376, 385, 391, 437-439, 441, 445, 454, 456, 459, 465
- Tokajew Timur 225
 Tokzanow Gabbas 188
 Tonkonog O. 355
 Treisman Daniel 248, 264, 266, 269
 Trepavlov V. (Трепавлов В.) 130
 Trump Donald 290, 427
 Tucker J.B. 451
 Turajew Dmitrij 50, 76
 Turgumbajew Erlan 212, 214, 216-217
 Turlow Timur 226
 Turlugulow Totaj (Turlugulov T. / Турлугулов Т.) 140-142
 Turzanow Early 215, 218
 Tutak G. 410
 Tylahmetova A. (Тылахметова А.) 131
- Ualtayeva Altyn 464
 Umarow Askar 215
 Uskenbajew Kajrek 215, 217
 Utemisow Machambet 142-143
 Uzbek, chan Złotej Ordy 45
- Vajskopf A. (Вайскопф А.) 70
 Vdovina N.V. (Вдовина Н.В.) 181, 183
 Voinea C. 313

- Walichanow Czokan (Uālihanov Š.Š. / Уәлиханов Ш.Ш.) 9, 133, 254
- Washington George (Waszyngton Jerzy) 251, 290
- Wieczorek A. 125
- Wierzbicki A. 177-179, 193, 205, 212
- Williams J. Bryan III 258
- Wiśniewska I. 72, 75
- Wiśniewski S. 371
- Wojcieszak Ł. 369
- Wojtaszczyk K.A. 87
- Wolkov N. 379
- Wołodin Wiaczesław 68
- Yakovleva A.N. (Яковлева А.Н.) 15
- Zahvatov A. (Захватов А.) 185
- Zakirova M.H. (Закирова М.Х.) 112
- Załęski P. 205-206, 212
- Zharkynbekova S. 59
- Zlobin A. (Злобин А.) 50, 71
- Zub-Lewińska Karolina 9, 465
- Żak Elżbieta 464
- Żaksylykow Ruslan 221
- Żakupowa Swietłana 220
- Żamaubajew Erulan 215, 218
- Żanibek, chan kazachski 45
- Żasyzakow Saken 209
- Żdanow Andriej 128
- Żumangarin Serik 220
- Żylin Michaił 70
- Żymagalijew Askar 212
- Żyrinowski Władimir 322
- Žanibek A. (Жанибек А.) 195
- Žanuzakova L.T. (Жанузакова Л.Т.) 240
- Žarbulova N. (Жарбулова Н.) 69
- Žazetova Ž. (Жазетова Ж.) 226
- Žetpisbaeva B.A. (Жетписбаева Б.А.) 181
- Žukova L.I. (Жукова Л.И.) 112

Monografia pt. *Бағытың қандай Қазақстан? Kazachstan a XXI wiek. Wyzwania, zmiany i perspektywy* stanowi powiązany ze sobą merytorycznie zbiór rozdziałów naukowych. Wszystkie opracowania zawierają część wprowadzającą, prezentacje wyników badań, wnioski końcowe oraz bogatą bibliografię. Teksty mieszczą się w obszarze badań charakterystycznych dla dyscypliny nauk o polityce i administracji, chociaż część z nich, ze względu na zastosowane metody badawcze, ma charakter interdyscyplinarny. W efekcie książka to w miarę kompletne studium dotyczące różnych obszarów polityki współczesnego Kazachstanu oraz usytuowania państwa w systemie międzynarodowym, ze szczególnym uwzględnieniem regionu. Na rynku księgarskim nie ma tak wszechstronnego i aktualnego opracowania na ten temat.

Niniejsza monografia jest owocem projektu badawczo-edukacyjnego pt. *Kontynuacja i adaptacja Kazachstanu w obliczu wyzwań XXI wieku*, realizowanego na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Inicjatorami są członkowie Katedry Badań nad Obszarem Eurazjatyckim na WSMiP UJ, a do współpracy zostali zaproszeni liczni specjaliści z kraju oraz z zagranicy.

Zapraszamy Czytelnika do wspólnej refleksji nad przyszłością tego fascynującego kraju, który – choć często pozostaje poza głównym nurtem zainteresowań Zachodu – odgrywa coraz większą rolę w regionalnych i globalnych układach sił. Во pytanie *Бағытың қандай Қазақстан?* nie dotyczy wyłącznie Kazachstanu. To pytanie o przyszłość całej Azji Centralnej, nowe formy państwowości, zderzenie tradycji z nowoczesnością i o to, jak niewielkie regiony mogą wpłynąć na bieg światowych procesów.

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

<https://akademicka.pl>

